

Printed Preliminary Pages and Plates by Ramanlal J. Patel
Manager The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press
(Sadhana Press) Near Palace Gate Palace Road Baroda and
Pages 1 to 237 by Shri Himatlal D. Patel at Mahodaya Press
Bhavanagar and published on behalf of the Maharaja Sayajirao
University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director
Oriental Institute Baroda 1961

Price Rs 25/-

Can be had of

**UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT,
Near Palace Gate, Palace Road, Baroda 1**

समर्पणम् ।

अनन्तोपकारि-पूज्यपाद-गुरुदेव-मुनिराजश्री १००८

भुवनविजयजी महाराज !

बहुपुण्याश्रितं दत्त्वा दुर्लभं नरजन्म मे ।

लालनां पालनां पुष्टिं कृत्वा वात्मल्यतस्तथा ॥ १ ॥

तिर्तीयं धर्मसंस्कारानुत्तमैश्च गृहस्थितौ ।

भगद्धिः सुपितृत्वेन सुगृह्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

ततो भगद्धिः प्रव्रज्य भगवत्प्रागवर्त्मनि ।

अहमप्युद्धृतो मार्गं तमेवारोह्य पावनम् ॥ ३ ॥

ततः शास्त्रोक्तपद्धत्या नानादेशविहारतः ।

अचीकरन् भगन्तो मां तीर्थयात्राः शुभाग्रहाः ॥ ४ ॥

अनेकशास्त्राध्ययनं भगद्धिः कारितोऽन्यहम् ।

ज्ञानचारित्रसंस्कारैरुत्तमैर्वासितोऽस्मि च ॥ ५ ॥

ममात्मश्रेयसे नित्यं भगद्धिश्चिन्तनं कृतम् ।

व्याघृताश्च ममोन्नत्यै सदा स्वापिलशक्तयः ॥ ६ ॥

ममाग्निनयदोषाश्च सदा क्षान्ता दयालुभिः ।

भगद्धिरित्यनन्तोपकारैरुपकृतोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥

मोक्षाध्वसत्पान्थ ! मुनीन्द्र ! हे गुरो !

उचोऽतिगा वः खलु मय्युपक्रियाः ।

असम्भ्रमप्रत्युपकारमाधनाः

स्मृत्याहमद्यापि भवामि गद्गदः ॥ ८ ॥

एवं सत्यपि त्रिश्रुतं सुममिदं काणादशास्त्रात्मकं

शुष्मत्प्रेरणमार्गदर्शनबलात्सम्पादितं किञ्चन ।

शुष्मत्पाणियुगे प्रणम्य बहुशो भक्त्यार्पयाम्युज्ज्वले

प्राप्नोमि प्रपरा मुदं च हृदये मोक्षाध्वदेशिन् प्रभो ! ॥ ९ ॥

तत्रभवदन्तेवासी शिशुः जम्बूविजयः ।

FOREWORD

This edition of the *Vaisesika Sūtra* with the hitherto unpublished commentary of Candrānanda will, I am confident, be welcomed by all students of Indian Philosophy. The first edition of *Vaisesika Sūtra* with the commentary *Upaskāra* of Śaṅkara Miśra was published for the first time in 1860-61 in the *Bibliotheca Indica*, No. 34, at Calcutta and was edited by Shri Jayanārāyaṇa Tarkapañcānana. From that time onwards it is the *Upaskāra* commentary which has been generally in use. A Second Edition of it was published in 1923 from Banaras as *Kaśī Sanskrit Series*, number 3. Now, after a lapse of a century since its first publication a new edition of the *Vaisesika Sūtra* with the commentary of Candrānanda is being placed in the hands of scholars. *Vaisesika Darśana* is one of the principal Darśanas of Indian Philosophy. Kanāda is regarded as its founder, he is said to be the author of the *Vaisesika Sūtras*. But the treatment of different subjects in the *Sūtras* not being in good order, Praśastapāda composed his *Padārthadharmasāgraha* which is referred to as *Padārthapraveśika* in the *Tattvasāgraha* *Pañjikā* etc., and which came to be known as *Praśastapāda Bhāṣya*. This *Bhāṣya* became very popular because of its systematic treatment and methodical exposition of the subject and various commentaries like the *Vyomavati*, *Kandali*, *Kiraṇāvali* etc. were written on it. Due to wide prevalence of this *Bhāṣya* and its commentaries, the study of the original *Vaisesika Sūtras* became less and less popular. However, though the work is called *Praśastapāda Bhāṣya* it is not really a regular commentary on the *Vaisesika Sūtras*, gradually all the old commentaries on the *Vaisesika Sūtras* were lost, and it was possibly because of this that the order of the *Sūtras* became confused and there were interpolations and omissions in certain cases. The original text of certain *Sūtras* was largely changed and hence it became difficult to obtain a correct interpretation of several of them.

In the 15th century, Śaṅkara Miśra obtained one of these confused texts of the *Sūtras* on which he wrote his commentary *Upaskāra** in the style of the *Navya Nyāya*. It is the *Sūtrapāṭha* given by Śaṅkara Miśra that has been current in our days, but the *Sūtrapāṭha* obtained in references and also found in old texts often does not agree with the text of Śaṅkara Miśra. Hence Prof. Arantia Thakur in his Introduction to his edition of *Vaisesika Darśana*, published by the *Mithila Research Institute Darabhangā*, in 1957, observes —

“As a result, the *Sūtrapāṭha* must have been vitiated in course of time

* सूत्रमात्रान्तर्गतं निरालम्बेऽपि गच्छत ।

खे खेनैव ममावत्र सदसि सिद्धिर्मेव हि ॥

—*Upaskāra* of Śaṅkara Miśra, p. 1.

Interpolations and omissions have been detected in the current Vaiśeṣika Sūtra tradition. Mahamahopādhyaya Dr. Gopinath Kaviraja and Pandit Virā Raghavacharya Suromani have shown many irregularities in the available texts of these Sūtras. The former has suggested the means of determination of a more correct Sūtra text by a careful study of all the commentaries and glosses on the Sūtras. Thus being the state of affairs Muni Śrī Jambhaviyayaḥ, a profound scholar of Hindu Buddhist and Jaina logic and philosophy, while editing the *Nayacakra* of Mallavādī hṣamaśramana found that at many places the citations of the Vaiśeṣika Sūtras were either not available in the extant text or were available with different readings. But when Muni Śrī Puṇyaviyayaḥ sent to him a manuscript of Candrānanda Vṛtti from the Jaisalmer Bhandar, almost all the citations could be traced and the MS was found to be extremely useful. Now when most of all the old commentaries and glosses on the Vaiśeṣika Sūtras are lost, this commentary of Candrananda fortunately takes us very near to the original Sūtrapāṭha.

As already noted above, in 1937, the Mithila Research Institute, Darbhanga published Vaiśeṣika Darśana along with a 13th 14th century commentary. But that Vṛtti is incomplete and since the Sūtrapāṭha is mixed up with the text of the Vṛtti, it is very difficult to separate the Sūtrapāṭha from the Vṛtti. Again, it is highly probable that because of the influence of the Navya Nyāya style, the Vṛtti has deviated considerably from the authentic Sūtrapāṭha and its original interpretations.

Of the two manuscripts utilized in this edition the manuscript supplied by Muni Śrī Puṇyaviyayaḥ gives the Sūtrapāṭha separately which makes it easier to determine the Sūtrapāṭha. The meaning of the Sūtras given in the commentary of Candrānanda is in a somewhat abridged form. However, since the Vṛtti of Candrananda is an old commentary composed on the basis of earlier ones we are fortunate in having in it a comparatively early interpretation of the Sūtras. This commentary must have been written sometime after the sixth century very probably during the 7th century. The Vṛtti of Candrananda published in this volume is the oldest commentary on the Vaiśeṣika Sūtras available at present.

The editor picked up the Śārada script of the Manuscript for the purpose of this edition and became proficient in it. He has also compared in the first two Appendices the older Sūtrapāṭha and the current Sūtrapāṭha. Appendix V gives some new information about the Vaiśeṣika Darśana drawn from an old unpublished text, viz. *Sarvasiddhantapraveśaka*, a MS of which has been discovered at Jaisalmer.

In Appendices No 6th and 7th the learned editor has thrown considerable light on the history of the Vaiśeṣika Darśana with the help of references from

the *Nayasakra* of Ācārya Mallavādi Karmāśramanā which he is presently editing for the *Jaina Atmavivāda Sāhita Bhavanagar* and also with those from the *Pramanasamuccaya* of Dinnaga

Besides with the help of his Gurudeva he has collected several references from old Tibetan works which have been utilized in Appendix 7. Appendix 7 is useful not only to the student of *Vaisesika Darśana* but also to all the students of Indian Philosophy and of Jain and Buddhist logic in particular. The Appendix also provides an excellent sample of a Sanskrit rendering of Tibetan texts. One rarely comes across Tibetan texts rendered into Sanskrit on such an extensive scale. Muni Shri Jambuvijayaji has been able to render into Sanskrit some parts of the *Pramanasamuccaya* of Dinnaga the father of Buddhist logic from the Tibetan original. We are highly obliged to Muniji for his fruitful labour in utilizing these Tibetan works which could not be obtained in the original and of which he had to acquire photo copies from Japan and other countries. It is indeed a very creditable feat on the part of this great Jain monk and scholar to have learnt Tibetan in a short period without the aid of any tutor. For the purposes of the present research work he collected Tibetan texts from Japan, Europe and USA and with great patience selected all useful passages referring to the *Vaisesika Darśana*. He has also cited the passages pertaining to *Naiyayika Pratyakṣa* and *Naiyayika Anumāna* from the Tibetan *Pramanasamuccaya*. At great personal inconvenience he has prepared the beautiful hand written script of the original Tibetan passages which are published in this volume from photo plates of his hand written press copy. His comparison of *Sutrapaṭha* with the *Sutras* cited in old texts given in the *Viddhi patra* bears ample testimony to his wide reading and critical acumen.

Our thanks are due to Professor Anantlal Thakur who inspite of his indifferent health has contributed a learned Introduction in English to this edition.

In the preparation of this edition Muni Shri Jambuvijayaji obtained help and guidance in various ways from his late lamented father and Gurudeva His Holiness Muni Shri Bhuvanavijayaji whose cooperation was largely responsible for this valuable edition. It was at the instance of Muni Shri Bhuvanavijayaji that the editor had agreed to undertake this edition and he provided him with all facilities for work. But it is no more before it could be completed.

It is indeed a great pleasure for us to be able to place in the hands of scholars this excellent edition of the *Vaisesika Sutra* with an unpublished old commentary prepared by a very competent scholar.

The book was printed at Bhavnagar while the editor was constantly travelling on foot from place to place as is enjoined on a Jain monk. Hence

a number of misprints have crept in. We crave the indulgence of the readers on this account and request them to correct the misprints as per errata before using the book.

Lastly, I take this opportunity to thank the University Grants Commission and the Government of Gujarat for jointly giving full financial aid towards the publication of this Volume.

Oriental Institute,
Baroda
12 9-'61

B J SANDESARA
Director

विषयानुक्रमः

विषय

पृष्ठम्

सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचि सङ्केतप्रकरणं च
Bibliography and Abbreviations
प्रस्तावना
Introduction

१५-१७
XIX-XXI
१-१६
I-23

वैशेषिकसूत्रम्

१-७६

प्रथमोऽध्यायः—समवेताशेषपदार्थप्रतिपादनम्

१-१०

१ प्रथममाहिकम्—जातिमन्निरूपणम्

१-७

२ द्वितीयमाहिकम्—जाति विशेषयोर्निरूपणम्

८-१०

द्वितीयोऽध्यायः—द्रव्यनिरूपणम्

११-२४

१ प्रथममाहिकम्—भूतविशेषलक्षणम्

११-१५

२ द्वितीयमाहिकम्—दिशालप्रतिपादनम्

१६-२४

तृतीयोऽध्यायः—आत्मान्त-करणलक्षणम्

२५-३१

१ प्रथममाहिकम्—आत्मलक्षणम्

२५-२७

२ द्वितीयमाहिकम्—अन्त-करणलक्षणम्

२८-३१

चतुर्थोऽध्यायः—शरीरतदुपयोगिप्रिवेचनम्

३२-३६

१ प्रथममाहिकम्—शरीरोपयोगिप्रिवेचनम्

३२-३४

२ द्वितीयमाहिकम्—शरीरप्रिवेचनम्

३५-३६

पञ्चमोऽध्यायः—कर्मप्रतिपादनम्

३७-४४

१ प्रथममाहिकम्—शरीरसम्बन्धकर्मचिन्तनम्

३७-३९

२ द्वितीयमाहिकम्—मानसकर्मचिन्तनम्

४०-४४

विषय	पृष्ठम्
पष्ठोऽध्यायः—श्रीतर्कमन्त्रिणम्	४५-५१
१ प्रथममाहिकम्—दानप्रतिमहर्षमन्त्रिणम्	४५-४७
२ द्वितीयमाहिकम्—चातुरार्थमन्त्रिणम्	४८-५१
सप्तमोऽध्यायः—गुणमन्त्रिणम्	५२-५३
१ प्रथममाहिकम्—बुद्धिनिर्देशगुणमन्त्रिणम्	५२-५६
२ द्वितीयमाहिकम्—बुद्धिनिर्देशगुणमन्त्रिणम्	५७-६१
अष्टमोऽध्यायः—निर्दिष्टमन्त्रिणम्	६२-६५
नवमोऽध्यायः—बुद्धिनिर्देशमन्त्रिणम्	६६-७१
दशमोऽध्यायः—अनुमानमन्त्रिणम्	७२-७३
नव परिशिष्टानि	७७-२२४
प्रथमं परिशिष्टम्	७७-१००
(१) अत्र बुद्धिनिर्देशमन्त्रिणम् उपपन्नम्	७७-९८
(११) उपपन्नम्	९९-१००
द्वितीयं परिशिष्टम्—मि बुद्धिनिर्देशमन्त्रिणम्	१०१-१२२
तृतीयं परिशिष्टम्—अनाराधितमन्त्रिणम्	१२३-१३८
चतुर्थं परिशिष्टम्	१३८-१४०
(१) प्राचीन आहिकमन्त्रिणम्	१३८-१३९
(११) वैशेषिकमन्त्रिणम्	१४०
पञ्चमं परिशिष्टम्—मन्त्रिणम्	१४१-१४२
षष्ठं परिशिष्टम्	१४३-१४४
(१) द्वितीयमन्त्रिणम्	१४५-१४७
(११) मन्त्रिणम्	१४७-१५२
सप्तमं परिशिष्टम्	१५३-२१९
(१) वैशेषिकमन्त्रिणम्	१५३-१५४

विषय

पृष्ठम्

- (111) हरिभद्रसूरिरचितपद्दर्शनसमुच्चयस्य बृहद्बृत्तौ वैशेषिकलिङ्ग-
देवतादिम्बरूपम् [टिप्पणे]

२२४-२२५

नवमं परिशिष्टम्—चन्द्रानन्दरचितवृत्तौ विद्यमानानामवतरणानां सूचि २२५-२२६

शुद्धिपत्रकम्

२२७-२३१

- (1) मिशिष्टा अमशिष्टा सशोधनीयाश्च O P P S सूत्रपाठभेदा २२७-२२८

- (11) कतिपयानां वैशेषिकसूत्राणां ग्रन्थान्तरेषुद्धतेन सूत्रपाठेन सह
तुलना

२२९-२३१

Errata (Introduction)

शुद्धिपत्रकम्

२३२

प्रमाणसमुच्चयस्य धृत्तेष्टीकायाश्चापेक्षितानि भोटभाषानुवादाः I LI

सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचिः सङ्केतविवरणं च

अभिधर्मसंज्ञस्फुटाथो—Calcutta Oriental Series No, 31, 1949

[उ=] उपस्कार [वेङ्गपिकसुप्रख्याया]—काशीमन्त्रसूतसीरीन No, 3

ऋजुविमला—Madras University Sanskrit Series, A D 1940

तत्त्वसंग्रहपत्रिका—(१) Gaekwad's Oriental Series, Baroda 1926

(11) जेसल्मेरस्था इस्नालिगिना

तत्त्वार्थभाष्यम्—दशमस्कन्धे तालभाई जैन पुस्तकालयस्य सीरीज, सुरत, १९२६

—मिद्धसेनगणिहृता वृत्ति

तत्त्वार्थराजवार्तिकम्—भारतीयज्ञानपीठ काशी, 1957

नन्दीसूत्रमलयगिरीयवृत्ति — आगमोदयसमिति, मुरत

नयचक्रम् [द्वादशार नयचक्रम्]—जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर

नयचक्रवृत्ति

न्यायकुसुमचन्द्र — भाणिक्यचन्द्र जैनग्रन्थमाला, Nos. 38-39 मुंबई

*[न्यायसू०=] न्यायसूत्रम्

—न्यायभाष्यम्

—न्यायवार्तिकम्—(1) जेमन्मेरस्थ हस्तलिखितम्

(11) चौखम्बा समुत्त सीरीज, काशी, 1916

—न्यायवातिकृतात्पर्यटीका—Calcutta Sanskrit Series

—न्यायमञ्जरी—वाणी सम्भृत सीरीज No 106

न्यायाशतारयुनि — नैन श्वेताम्बर कौन्परन्त, भुवई

प्रकरणपञ्चिका [शाश्विनाथहृता]—बैद्यम्बा संस्कृत सीरीज, No 17 काशी

प्रभाकरचरित्रम् — सिद्धी जैन ग्रन्थमाश, मुंबई

[प्र मी =] प्रमाणमीमांसा

प्रमाणवार्तिकानुसार [=प्रमाणवार्तिकभाष्यम्]--KPJ Institute, Patna, 1953

प्रमाणसमूहयुक्ति T' (वसुधररक्षितविरचितो ग्राट (Tibetan) भाषानुवाद)

T² [वनस्वमविरचितो भोट (Tibetan) भाषानुवाद]

—विशालमल्लवती टीका [भोटभाषानुवाद]

* तत्तद्व्यवस्थस्य व्याख्यानान्त्युप-व्याख्यानानि च तत्तद्व्यवस्थास्यैव दक्षिणार्थानि तन्नामानि तत्रैव विष्णोर्कृत्यानि ॥

[प्र० भा० =] प्रमत्तपात्रभाष्यम् — काशी स्मृत संस्करण No 3

—[या० =] ज्योतिषदीपिका — चौखम्बा स्मृत संस्करण काशी, 1930

—न्यायवार्ता " — (1) Vizianagram Sanskrit Series
No 6,

(11) जलमेखला हस्तलिखिता

—किरणवर्ण " — (1) Benares Sanskrit Series No 15

(11) जलमेखला हस्तलिखिता

—सु " — चौखम्बा स्मृत संस्करण, काशी, 1930

—सू " " " " " "

महासूत्रशास्त्रभाष्यम् — निर्णयसागर प्रेम, मुंबई

—प्रवृत्तश्रवणम् — Madras University Sanskrit Series, No 9

—इतिप्रभा

महावक्तावतारमितीषदस

मि = मि वृत्ति = मिथिगणव्यापीडन प्रकाशिता वैशेषिकसूत्राणि 1957

मीमांसासोपानिषद्भाष्यम् — Trivendrum Sanskrit Series

मीमांसासोपानिषद्भाष्यम् — चौखम्बा स्मृत संस्करण, काशी,

योगशास्त्रशेषवृत्ति — 'नवमप्रकारक मभा, भावनगर

वाचस्पत्यदीपिका [लक्ष्मणाचार्य] — महाभाष्य मासिकी, सारनाथ, काशी

विश्वाराधनकभाष्यम् — यशोवन्त 'नव प्रथमाग, काशी

—कोटायमणिहृता टीका [हस्तलिखिता]

वे० सू० = वैशेषिकसूत्रम्

नतशास्त्रिका [वसुधना]

पद्मनन्दनमुख्य [शिवशिवरत्न] — यशोवन्त 'नव प्रथमाग, काशी

पद्मनन्दनमुख्य [हस्तलिखिता] वृत्ति — 'नव आम्बानन्द मभा भावनगर

पद्मनन्दनमुख्य — Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

पद्मनन्दनमुख्य — अत्र पद्मन पश्चिम मुद्रित

हनुविन्दुटीका — Gackwad's Oriental Series Baroda

१० = दृम् १५ = पद्मि १६ = टिप्पणम् ।

C ed = Choni edition

CCTBC A Complete Catalogue of the Tibetan Buddhist Canons
Tohoku Imperial University, Sendai, Japan 1934

D. ed. = Derge-edition

K. = कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

Melanges chinois et bouddhiques = The Name of a Journal,
Brussels, Belgium

MS. = Manuscript. [हस्तलिखित आश्रय]

N. ed. = Narthang edition

O. = चन्द्रानन्दरचितवैशेषिकसूत्रतैरादर्श Oriental Institute, Baroda.

P. ed. = Peking edition

P. = चन्द्रानन्दरचितवैशेषिकसूत्रतैरादर्श [मुनिराजश्रीपुण्यविजयानाम्]

PS. = वैशेषिकसूत्रपाठस्यादर्श [मुनिराजश्रीपुण्यविजयानाम्]

[PS.* = प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां भोटभाषानुवाद]

PS¹ = प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां वसुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

PS² = प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

PSV = प्रमाणसमुच्चयतृतेर्भोटभाषानुवादः ।

PSV¹ = प्रमाणसमुच्चयतृतेर्मुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

PSV² = प्रमाणसमुच्चयतृतेर्कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

T = Chinese Tripitaka

V. = वसुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

VT = ' विमलमलवर्ती ' टीकायां भोटभाषानुवादः ।

BIBLIOGRAPHY AND ABBREVIATIONS

- An Alphabetical List of Manuscripts, Oriental Institute, Baroda. Vols 1-2.,
GOS Nos. 97, 114, 1942, 1950
- Anargharāghava of Muraṇ Mīra, Nīrnayasāgara Press, 1937.
- A Primer of Indian Logic—MM S Kuppaswami Sastri, Madras, 1951.
- Āptaparīkṣā of Vidyānanda Ed. Darbarilal Jain, Saharanpur, 1949
- A Record of the Buddhist Religion as practiced in India and the Malaya
Archipelago by I-tsing, Tr J Takakusu, 1896
- Āvśyakasūtrārīti of Haribhadra—Āgamodaya Samiti, Surat.
- Bhāvadāvārttibhāṣya of Gaṅgādhara Vaidya, Berhampur, Sak. 1700
- Bhaṭṭa Vāḍīndra—The Vaiśeṣika—Journal, Oriental Institute (JOI) Baroda,
Vol X No 1, Sept 1960
- Brahmasūtrasaṅkaraḥbhāṣya with Bhāmati etc., Nīrnayasāgara 1917
- Catuhśataka of Āryadeva—V. Bhattacharya
- Chāndogyopaniṣat with Saṅkharabhāṣya and Comm by Ānandagiri, Edited by
Kāśināth Śāstri Agashe 1890
- Citsukhī (Tattvapradīpikā) of Citsukhamuni, Kasi, 1956
- Dharmottarapradīpa of Durvekamiśra, K P Jayaswal Research Institute,
Patna, 1955
- Dinnaga, Sein Werk and Sein Entwicklung—Wiener Ziteschrift für die Kunde Sud-
und Ostasiens BD III, Wien, Austria, 1959
- Dīḍaśaranayacakra (DANC) with Nyāyāgamānūsārīni (NĀA, न्यायकालिका)—
Jaina Atmānanda Sabhā, Bhavnagar
- Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol XII, 1949.
- Hetubindutīkaloka of Durvekamiśra, Gaekwad Oriental Series No 113 (GOS),
Baroda, 1949.
- Hinayāna and Mahāyāna—Kimura
- Jainas in the History of Indian Literature—M Winternitz,
Journal and Proceedings, Asiatic Society of Bengal (New Series), Vol. XXIII,
1937.
- Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1947
- Kanadarahasya of Saṅkaramiśra—Chaukhamba, 1917
- Kaṇḍasūtrambandha of Bhaṭṭa Vāḍīndra—Transcript, Mithila Institute,
Darbhanga.
- Kīraṇāvalī of Udayanācārya (a) Chaukhamba, (b) Bibliotheca Indica.
- Kīraṇāvalībhāṣara of Padmanabhamiśra—Sarasvatībhavana Series, Baranasi,
1920.
- Lankāvatīrasūtra, Kyoto Edn, 1956.

Mādhyaṃakavṛtti Ed. Pussin.

Mahābhārata—Gita Press, Gorakhpur.

Nyāyabhasya of Vātsyāyana with Nyāyavārtika of Uddyotakāra, Tātparyatīka of Vacaspathiśra and Vṛtti of Visvanātha—Calcutta Sanskrit Series.

Nyāyakandali of Śrīdharācārya, Bārānasi, Samvat 1951.

Nyāyakusumāñjali (Kusumāñjali) of Udayanacārya, Chawkhamba, 1912.

Nyāyalilāvati of Śrīvallabhācārya—Nimayasāgara, 1915.

Nyāyāvatāratippana of Devabhadra—Ed. Dr. P. L. Vaidya

Nyāyaviniśayaśāraṇa of Vādirāja, Vols I & II Bhāratiya Jñāna Pīṭha, Kāśī, 1949, 1954.

Padārthadharmasamgraha (= Prasastapādabhasya).

Pramanamīmāṃsā (प्र मी.) of Hemacandra, ed. and comm. by Pt. Sukhlal Sanghvi, 1939

Pramanasamuccaya of Dinnāga with the Viślīlmalavati of Jinendrabuddhi as reconstructed in Sanskrit by Muni Śrī Jambūvijaya. (See appendix 7).

Prasastapādabhasya (प्र स) (= Padārthadharmasamgraha (PDS) with Vyoma-vati (व्यो) of Vyomaśiva, Prasastapadabhasyasūkti (प्र स सूक्ति) of Jagadīśa Tarkālamkāra and Prasastapādabhasyasetu (प्र स सेतु) of Padmanābhamiśra—Chawkhamba, Samvat, 1986.

Rasaṃbhāṣya—VII. Kuppuswami Śāstri—Journal of Oriental Research, Madras, Vol. III.

Śabara and the Nyāya Vaiśeṣikadarśanas—Journal of Oriental Research, Madras, Vol. XVIII.

Saddarśanasamuccaya vṛtti (= Tarkarahasyaadipika) of Gunaratna, Bibliotheca Indica

Sanmatitarka with Tīkā—Ahmedabad.

Saptapadārthi of Śivadityamiśra

Sarasatibhavana Studies, Vol VII, Baranasi, 1929

Sarvadarśanasamgraha attributed to Mādhavācārya—Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1951

Sarvaśuddhāntapraveśaka—Ms in Jaisalmir Jain Jñāna Bhandara

Siddhahemaśabdānuśāsana of Hemacandra, ed by Vijayalāyaśaśūri 1957

Sutrālamkāra of Āśvaghoṣa French Translation

Śrīcātāvaropaniṣat—Gita Press Samvat 2009

Śyādvādamāñjarī of Malliṅga—J C Jain, 1935

Śyādvādaratnākara of Vādirāja—Ārhatamataprabhākara, Poona.

Tattvasamgraha (TS) of Śāntarakṣita with Pañjikā (TP) of Kamalaśīla—GOS, Nos. 30 31, Vol I (1926) & II (1926)

Tattvopaplavāsūtra of Jayarāja, GOS, No 87, 1940

Uddyotakara as a Vaiśeṣika—Proceedings and Transactions, All India Oriental Conference, Bombay Session, 1949

Uttarādhyayanāsūtrabhāṣyavṛtti of Śāntisūri, D. L. Ed., Surat.

Vādanyāya of Dharmakīrti with the comm. of Śāntaraksita, edited by Rāhula Sankrtyāyana—Appendix 20. Bihar Research Society, Vols. XXI & XXII, 1935-6.

Vaiśeṣikadarśana with Vyākhyā (मि, मि ५) of Bhaṭṭa Vādindra Mithila Institute, 1957.

Vaiśeṣikadarśana (३ ५.) with Upaskāra (उ) of Śankaramisra, Vṛtti of Jayanārāyana Tarkapañcānana and Bhāṣya of Candrakānta Tarkālamkāra, Gujrati Printing Press, 1913

Vaiśeṣikadarśana with Rasāyana of Virarāghavācārya, Madras, 1958.

Vaiśeṣika Philosophy—H. W., London, 1917.

Vaiśeṣikasūtravṛtti—anonymous—Ch. IX-X (C. 1158-78 A D.) Ms. in the Asiatic Society, Bengal.

Vaiśeṣikasūtrapaskārapariṣkāra of MM Pañcānana Tarkaratna, Calcutta,

Vākyapadiyatikā of Puṇyārāja, Chawkhamba, 1887.

Viśeṣāiśyaśābhāṣya (with Vṛtti of Hemacandra) of Jinabhadragani—Yasovijaya Jaina Granthamālā, Kāśī

प्राच्यविद्यामन्दिरस्य तदानीं नियामकानां श्रीमता गोविन्दभाईभट्टमहोदयानामनुरोधाद्
वैक्रमे २०१३ सवत्सरेऽस्य सम्पादनमादर्शद्वयमत्रलब्ध्वास्मामि प्रारब्धम् ।

आदर्शपरिचय

(१) PS P मुनिराजश्रीपुण्यविजयमहोदयानामन्तिकार्त्तुः देवनागर्यां लिप्या
लिखितो य आदर्शो लब्धस्तत्र ३४ पत्राणि । तेष्वर्धपत्रेषु प्रारम्भिकपत्रेषु केवलो
वैशेषिकसूत्रपाठः, अयं चाम्भामिरत्र PS इति सङ्केतितः । ततः परं सार्धेऽष्टाविंशति
पत्रेषु 'आदौ सूत्रं ततस्तद्व्याख्या, ततः सूत्रं ततस्तद्व्याख्या' इत्येवंक्रमेण सूत्रपाठमिश्रिता
चन्द्रानन्दरचिता वृत्तिरुपलभ्यते, इयमत्र P इति सङ्ज्ञिता । एव च तत्र द्वौ सूत्रपाठौ एक
केवलः सूत्रपाठोऽपरस्तु वृत्त्यन्तर्गतः । उभयत्रापि प्रायः साम्यमेव, यत्तु क्वचित् किञ्चिद्
वैषम्यं दृश्यते तत् तत्र तत्र यथायोग्यं टिप्पण्या प्रदर्शितमस्मामि^१ ।

आदर्शेऽस्मिन् प्रतिपत्रं पृष्ठद्वयम्, प्रतिपृष्ठं १२ पङ्क्तयः, प्रतिपङ्क्तिं च प्रायः
४२ अक्षराणि । पत्राणां दीर्घं चतुर्दशाल्पप्रमितम् । आध्यामस्तु पञ्चाङ्गुलप्रमितः । वैक्रमे
चतुर्दशे शतकेऽयमादर्शो लिखितः इति लिपि पत्रादिस्वरूपपरिग्राममिष्यते ।

(२) O Oriental Institute Baroda इत्येतोऽधिगतस्य शारदा-
लिप्या लिखितस्यादर्शस्यात्र O इति सङ्केतः । अयं च Oriental Institute collec-
tion No 1831 'तर्कभाषादिद्वादशपुस्तकानि' इत्यत्र निधितः । अत्र 'आदौ सूत्रं
ततस्तद्व्याख्या' इत्येवंक्रमेण सूत्रपाठमिश्रिता चन्द्रानन्दविरचिता वृत्तिः P-वदेवोपलभ्यते ।
O P इत्यनयोः P शुद्धतरस्तथापि कतिपयस्थानेषु O-पाठ एव समीचीनः । O P इत्यनयोर्यं
उपयोगिनः पाठमेवान्ते यथायोग्यं टिप्पण्या तत्र तत्रोपदर्शिता ।

O P इत्यत्र यद्यपि वृत्तावन्तर्गत एव सूत्रपाठस्तथापि वृत्तिः पृथक्कृत्य तदुद्धारस्य
दुष्करत्वाद् वैशेषिकसूत्रपाठनिर्णयविधौ PS एव प्राधान्येनोपसरोति ।

अणादर्शपरिचयः

महापुरुषाणादप्रणीतानि वैशेषिकसूत्राणि वैशेषिकदर्शनस्य मूलभूतः प्रधानश्च ग्रन्थः
इति सुप्रसिद्धः तावत् । अस्य महर्षेर्बौद्धगवृत्तादिकं भृशमन्वेपथ्वद्विरप्यस्माभिस्तथाविधसामग्र्यं
भाषाद् विस्तरेणानुपलभमानेभ्यः केचनोल्लेखा उपलब्धास्तेऽत्रोपन्यस्यन्ते —

^१ यत्परममन्वधानादवाशष्टमशुद्धं वा तदत्र गृह्यपत्रके दर्शितमस्माभिरिति वृद्धिपत्रकमपि
यिनोक्तनीयम् ॥

“ ब्रह्मोवाच—

भगवन् देवदेवेश त्रिश्वरूपो महेश्वर ।
 इमास्तत्र महादेव तनयो लोकरुन्दिता ॥ ९० ॥
 विश्वरूप महासत्त्वं कस्मिन् काले महासुख ।
 कस्या वा युगसम्प्लूत्या द्रक्ष्यन्ति त्वा द्विजातय ॥ ९१ ॥
 केन वा तत्तन्योगेन ध्यानयोगेन केन वा ।
 तनयस्ते महादेव शक्या द्रष्टु द्विजातिभि ॥ ९२ ॥

भगवानुवाच—

सप्तसा नैव योगेन दानधर्मफलैर्न वा ।
 न तीर्थफलयोगेन न तुभिर्जा सदक्षिणे ॥ ९३ ॥
 न वेदाध्यापनेनापि न चित्तेन निवेदनै ।
 शक्योऽहं मानुषेन्द्रैश्च नस्ते ध्यानात् परं न हि ॥ ९४ ॥
 कृतं त्रेता द्वापर च कलिश्चैव चतुर्युगम् ।
 एतस्य पादाश्चत्वार अङ्गानि कथयस्तथा ॥ ९५ ॥
 पट्विंशे परिवर्ते तु यदा व्यास पराशर ।
 तदाप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नाम नामत ।
 पुण्यं रुद्रवटं प्राप्य कलौ तस्मिन् युगान्तके ॥ ९६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिका ।
 उत्कृष्टो वेद्युतश्चैव सर्वको ह्याश्वलायन ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारस्ते तथैव हि ॥ १०० ॥
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्ते क्रमागते ।
 जातुकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपोधन ॥ १०१ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तम ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुत ॥ १०२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधना ।
 अक्षपादः कणादश्च उत्कृष्टो वत्स एव च ॥ १०३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो विमला शुद्धबुद्धयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गता ॥ १०४ ॥”

इति चायुपुराणे पूर्वखण्डे त्रयोविंशतितमेऽध्याये सप्तविंशतितमे चतुर्थमपरिवर्ते प्रभःसक्षेत्रे
'कणादस्य अक्षपादेन उल्लेखेन वत्सेन च सह स्थितिर्वर्णिता ।

“ प्रथमं हि मयैवोक्तं क्षेत्रं पाशुपतादिकम् ।

मच्छब्दव्यापेक्षितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥ ”

इति पद्मपुराण उत्तरखण्डे २०७ अध्याये पार्वती प्रति शिवेनाभिहितम् ।

“ प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्दतः

पदार्थधर्मसंग्रहः प्रत्ययते महोदयः ॥ [प्रश्नस्तपादभाष्यम्, पृ. १]

..... कणादमिति तस्य कापोर्त्वा वृत्तिमनुतिष्ठतो रथ्यानिपतितस्तण्डुलकणानादाय
प्रत्यङ् कृताहानिमित्ता संज्ञा । ”—न्यायकन्दली, पृ. २ । “ स्मर्यते हि यत् कणादो
मुनिर्महेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् । ”—किरणावली पृ. ४ ।

“ योगाचारविभूत्या यस्तोपयित्वा महेश्वरम् ।

अग्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कृष्णभुजे नमः ॥ ” इति प्रश्नस्तपादभाष्यान्ते ।

काश्यप इत्यपि 'कणादस्यैव नामान्तरमतः कणादस्य दर्शनं काश्यपीयं दर्शनम-
प्यभिधीयते । विशेषाभ्युपगन्तृत्वादेतदेव वैशेषिकमप्युच्यते ।

१ कणादस्यैव उल्लेख इति नामान्तरमिति प्रसिद्धिः । अतोऽस्य सगतिश्चिन्तनीया ।
इदयतामश्रेयः पृ. २२०. Introduction, p. 9 ।

२ “ यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते ।

सदमात्रे च मास्त्रेव सतिद्रष्टुमापन्नम् ॥

विपरीतमतो यत् स्यादिकेन हितयेन वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽप्रवीतु ॥ [प्र. भा. पृ. १००]

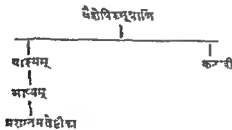
..... अलिङ्गं सामान्यतो लिङ्गाभास काश्यपात्मजः कणादोऽप्रवीतु । ”—किरणावली पृ. २११ ॥
प्रकरणवृत्तिव्याप्ता “ तदाह भगवान् काश्यपः सैख्या परिमाणानि पृथक्त्वे सयोगविभागोपरत्वापरत्वे
कर्म च रुषिद्रव्यसमवायाच्छाशुषाणि ” [पृ. ७५] इति शास्त्रमखण्ड्य प्रमात्रेण कृत्याय चतुर्धा
व्याख्यानभूतायाम् अष्टमुचिमलाया च “ तदाह भगवान् काश्यपः—कारणाज्ञानात् कार्याज्ञानम्,
कार्याज्ञानात् कारणाज्ञानम् ” [पृ. २११] इति वैशेषिकग्रन्थाणि [तुलना—४१११२१, ३११४, ५]
दालिस्नायेन काश्यपनाम्नोद्धृताः । अत्र Introduction p. 2 इत्यपि अनन्तलालदेवशर्मभिः
संप्रदीताः काश्यपस्तोत्रेणा द्रष्टव्याः ॥

३ विशेषशब्देन किं याचमित्यत्र ये विभिन्ना अभिप्रायास्तेषां संग्रहोऽत्र अनन्तलालदेवशर्मभिः
Introduction pp. 2, 3 इत्यत्र कृत्र इति जिज्ञासुभिस्तत्रैव विज्ञेयनीयम् । इदयताम् Intro-
duction pp. 6-9 ॥

यदा प्रशाम्भपादेन पदार्थधर्मस्तद्वद्भिः प्रणीतस्तत आगम्य तस्यैवाध्ययनाव्यापनादिषु
 उपायाणां निदुषा च विरोधेन आदराद् वैशेषिकसूत्रव्याख्यानादीनां चोपेक्षणाद् गच्छता
 कालेन वैशेषिकमूलाणि निहाय सर्वेषामपि प्राचीनवैशेषिकग्रन्थानां विलोप सज्जात इति
 प्रतिभाति । अतो वैशेषिकदर्शनस्य प्राचीनमिति वृत्त बाहुल्येनान्वहारेणोपावृणम् । तथापि
 प्राचीनग्रन्थान्तरसाहाय्येन यद् निमर्षातिवृत्तमुपलभ्यते तदत्रोपन्यस्यते ।

नवग्रन्थानुसारेण प्राचीन वृत्तम्

जैनाचार्य श्रीमद्भट्टयादिव्रजमाश्रमणैर्विरचिते मिहसूत्रिगणिवादिक्षमाश्रमण
 मन्दबोधया न्यायागममानुमारिण्या वृत्त्यालङ्कृते द्वादशारे नवचरे षष्ठे सप्तमे चारे विस्तरेण
 वैशेषिकमतं वर्णितम् । तत्र यावान् विरोधन येनियन्निषयसंज्ञा सोऽत्रैव वैशेषिकसूत्रे 'षष्ठे
 परिशिष्टे विस्तरेणास्माभिः सगृहीत इति निम्नार्थिभिस्तत्रैव विलोकीयम् । तदनुसारेणेत्य
 प्रतीयते—

अथा अपि सङ्गच्छतीति आसन्नित्यपि 'तत्र एव सम्भाव्यते ।

अत्रेदं विचार्यते—क एषां चास्त्र्य भाष्यादीनां प्रणेता । वैशेषिकेऽष्टमे नवमे वा
 शतके विद्यमानो मुनिगणित्वा 'अनर्पणाय'नाटके रचयितव्य कृत्यादीनि नन्दमौल्यानि ।
 पञ्चाशदधिक क्रिष्णायनीम स्मरे, गोविन्दप्रभो ब्रह्मसूत्रशास्त्रभाष्ययाज्यायां 'रत्ना-

१ १० १२१-१५२ ॥

२ १० १४०-१६० २२, १० १४८-१६० १ ३२ १० १४९-१६० १३, १० १५०-१६० ४,
 १, १० १० १५१-१६० ४, १० १०२-१६० १ २ ६, ७ ८, ११-१६ ॥

३ १० १०२-१६० १३ ॥

४ एत उद्येय चन्द्रिकावैदिक पत्र पत्रिका १०० १२० १ १९६२ सङ्गच्छतीति इति तत्र
 विद्वद्भिराचार्य Introduction p 12 ॥

प्रभायाम्, अनुभूतिस्वरूपाचार्यश्च 'प्रकटार्थविवरणे' 'रात्रणप्रणीतं भाष्यमुल्लिखन्ति । अतोऽत्रोपरि निर्दिष्टं वाक्यव्याख्यानमृतं भाष्यं पद्मनाभमिश्रादीनां रात्रणप्रणीतत्वेनाभिप्रेतमाहोस्विद् रात्रणप्रणीता कटन्दी टीकेन भाष्याभिधया तैर्निरदेशीति सन्देहास्पदम् । आवधिकल्पे मुरारिमिश्रस्य वचो व्याह्रन्ते, अतो द्वितीयविकल्पो उपायानिति वयं सम्भाषयाम ।

प्रशस्तपाठभाष्यं तु नैवात्र वाक्यभाष्यत्वेनाभिमतमिति 'प्रतिपादितमस्माभिः परिशिष्टे ।

'आत्रेयप्रणीतमप्येकं वैशेषिकसूत्राणां भाष्याभिधानं व्याख्यानं 'मि.वृत्तौ, चादिराजेन 'न्यायविनिश्चयविवरणे, चादिदेवसूरिभिः 'स्याद्वादरत्नाकरे, राजशेखरेण पण्डितदर्शनसमुच्चये, गुणरत्नसूरिभिश्च हरिभद्रसूरिप्रणीतपण्डितदर्शनसमुच्चयवृहद्वृत्तौ' निरदेशि । तत्तु नयचक्रनिर्दिष्टाद् वाक्यव्याख्यानमृताद् भाष्याद् भिन्नं सम्भाष्यते । आत्रेयमतं हि किञ्चिद् विशिष्टमासीत्, अत एव तस्य 'आत्रेयतन्त्रत्वेनोल्लेखो राजशेखरेण कृतः प्रतिभाति । शिष्याणां मन्दोद्यमत्वात् तद् व्युच्छिन्नम्, आचारव्यवहारप्रायश्चित्तेषु च ते निपुणा इत्यपि तत्र राजशेखरेणावेदितम् ।

१ पृ० ४९१ ॥

२ "परीतादागमे लब्धा भाष्यवीजानुसारिभिः ।

त नीतो बहुशास्त्रत्व चन्द्राचार्यादिभिः पुन ॥ [वाक्यपदीयम् २।४८९]

परीताद् प्रिहृष्टनरैस्तर्तिरिलिङ्गनरैस्तादिति । तत्र ह्युपलतले हावणदिरत्विनो मूढभूतव्यासरणानमस्तिष्ठति । केनचित् प्रप्ररक्षतामीय चन्द्राचार्य-यमुरातगुत्प्रभृतीनां दत्त इति । तैः पल्ल यथावद् व्याकरणस्य स्वरूपं तत्र उपलभ्य सततं च शिष्याणां व्याख्याय बहुशास्त्रत्व नीतो वितरं प्रापित इत्यनुभूयते ।"—इति वाक्यपदीयस्य पुण्यरात्रकृताया टीकायाम् [पृ० २८५।२८६] एकस्य व्याकरणस्यापि शरणम्येत्येव आयागीत्यपि श्वेयम् ॥

३ पृ० १५० टि० १ ॥

४ दण्डतानत्र Introduction p 13. ॥

५ पृ० ३, १५, ६५ ॥

६ भाग. २ पृ० ४१३, ५०६, ५०७ ॥ न्यायविनिश्चयविवरणे सामान्यनोऽप्येवं देशेपि न सप्रभार्य निर्दिष्टम् । दण्डतां भाग. १ पृ० १०१ पं० २०, पृ० १०८ पं० १०, १६, २१ ॥

७ पृ० ३३२, ४४७, ४४८, ४४९, ४४६ ॥

८ दण्डतानत्रैवाष्टमे परिशिष्टे पृ० २२४, २२५ ॥

९ दण्डतानत्रे परिशिष्टे पृ० २२८ ॥

वैशेषिकसूत्राणां किञ्चिद् भाष्यं मनसि निवाय बौद्धाचार्येण दिङ्नागेन प्रमाण-
समुच्चयवृत्तौ वैशेषिकाणां सौत्रं प्रत्यक्षरक्षणं निर्दिष्टमनुमानलक्षणं च परीक्षितमिति प्रमाण-
समुच्चयटीकाकृतो जिनेन्द्रबुद्धेर्वचनात् स्पष्टमेवावसीयते । प्रमाणसमुच्चयप्रणेता दिङ्नागो
नयचक्रप्रणेता मल्लनादी च निरुट्कालीनाविन्यपि ध्येयम् ।

नयचक्रे निर्दिष्टस्य वैशेषिकसूत्राणां चात्रय-भाष्ययोटीकाकारस्य प्रशस्तमतेर्वैहव
उल्लेखा अन्यत्र 'तत्प्रसंगप्रहपञ्जिका'-सम्मतिटीका 'प्रमेयकमल्लमार्तण्डादिषु दृश्यन्ते । अस्त्यैव
प्रशस्तपाद प्रशस्तकर प्रशस्तदेव इत्यादीनि नामान्तराणि सम्भाव्यन्ते । एका वैशेषिक-
सूत्राक्षयभाष्याणां नयचक्रे निर्दिष्टा टीका, अपरतु वैशेषिकमतसंग्रहात्मक पदार्थधर्मसंग्रहा-
भिधानं सम्प्रति प्रशस्तपादभाष्यान्मा प्रसिद्ध म्यन्त्रो निबन्ध इति ग्रन्थद्वयं तेन प्रणीतमिति
मन्यामहे । एतत् सर्वमस्माभिरत्र षष्ठे 'परिशिष्टे अनन्तलालदेवदर्शनमिथ्य Introduction
'मध्ये प्रतिपादितमिति तत्र निलोर्नायम् ॥

बौद्धग्रन्थानुसारेण प्राचीन वृत्तम्

बौद्धग्रन्थानुसारेण यत् प्राचीनं वैशेषिकसूत्ररूपं किञ्चित् प्रतीयते तन्निदर्शनार्थं
प्रमाणसमुच्चयानिबोधग्रन्थाशाना भोटभाषानुवादत सस्कृते परिवर्तनं विधाय सप्तमे परिशिष्टे
निवेशितम् । तदनुसारेणाथ प्रस्तूयते—

१ दृश्यतामनैत्र परिशिष्टे पृ० १३४, पं० ९, पृ० १९५ पं० १९-२० ॥

२ पृ० ४३, ४४, ५७, ७८, २६४ २६९ । दृश्यतामन Introduction p १४-१५ ॥

३ पृ० १०१, ७१६, १३२८ ॥

४ पृ० २७० ॥

५ आत्रेय प्रशस्तपादादयस्तु 'कारणगुणपूर्वरा वृत्ति-व्याप्त' [पृ० सू० ७।१।१०] इति
सूत्रे कार्यवृत्तिवीर्यादीनां कारणगुणपूर्वराप्रतिपादकम्, बहिर्मुखयोगात् 'पात्र'पक्ष' इति सूत्रे तु
परमाणुवृत्तिवीर्यादीनां पात्रत्वप्रतिपादकमिति व्याचक्षते" इति मि. धृत्तौ [पृ ६५] प्रशस्तपादेन
एक सूत्र [७।१।१०] द्विषा विभज्य व्याख्यातमिति निर्देशो दृश्यते । प्रशस्तपादभाष्ये तु पात्रजो-
त्पत्तिविचारे [पृ० ४६-४७] भयमभिप्रायो यद्यपि लक्ष्यते तथापि सनाम्ब सूत्रस्यानिर्देशात्
प्रशस्तपादेन सूत्राणां टीकापि व्यवर्त्तयितुं गम्यते ॥

६ अत्र टीकाप्रतीकादीनामितिदामो मि. वृत्तेर्भूमिकाया [पृ० २५] द्रष्टव्यः ॥

७ पृ० १५० टि० १ । दृश्यतां नयचक्र पृ० १९२ टि० ७ ॥

८ P. १४-१६ ॥

“वैशेषिकाणा केनचित् सम्बन्धेन” आत्मेन्द्रियमनोर्ध्वमन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्’ [वै सू ३११३] इति सौत्र तावद् द्वये प्रत्यक्षलक्षणम् । केचित् प्रमाणात् परमर्थान्तरमिच्छन्तोऽसाधारणकारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निरूपे प्रमाण प्रतिपादयन्ति । अन्ये तु प्रधानत्वादात्मन सन्निकर्षे प्रमाणमित्याहुः ।” इति प्रमाणसमुच्चयवृत्ताभेदधनं बौद्धाचार्यो दिङ्नागस्तदानीं बहूना वैशेषिकग्रन्थानां विद्यमानान्त्र सूचयति ।

अत्र ‘केनचित् सम्बन्धेन’ इत्यनेनान्येषां वैशेषिकसूत्रवृत्तिकृतामभिमतानामनेकविधानां सम्बन्धानां व्यावृत्तिः ‘सौत्रम्’ इत्यनेन च ‘भाष्यकृदभिहितम् प्रत्यक्षलक्षणस्य व्यावृत्तिर्दिङ्नागस्याभिप्रेता, ‘केचित्’ इत्यनेन ‘आयस्कादयः, अन्ये तु’ इत्यनेन च ‘रावणादयोऽनेका वैशेषिकग्रन्थकारा दिङ्नागस्याभिप्रेता इति स्फुटमेव प्रमाणसमुच्चयटीकाकृतो जिनेन्द्रबुद्धेर्वचनादवगम्यते ।

प्रमाणसमुच्चयवृत्तौ वैशेषिकाभिमतप्रत्यक्षानुमानयोः परीक्षासरे यथानेकधा वैशेषिकमतं दिङ्नागेन पृथक्पक्षितं तथा सम्प्रति विद्यमानेषु ग्रन्थेष्वनुरोक्तानां प्राचीनान्त्राश्चिद् वैशेषिकग्रन्थान् मनसि निधाय तेनतद् निबद्धमित्यवसीयते । वैशेषिकसूत्राणां किञ्चिद् ‘भाष्यमप्यनुमानलक्षणविचारप्रसङ्गे दिङ्नागेन परीक्षितमिति व्यक्तमेव जिनेन्द्रबुद्धि-वचनादवसीयते ।

“वैशेषिकाणामपि ‘तद्वद्धर्मस्य हेतु’ [] अभिधानमिति वर्तते” इति वैशेषिकाभिमत हेतुलक्षणं दिङ्नागेनोपन्यस्तम्, ‘साध्याभिधानं प्रतिज्ञा’ इति प्रतिज्ञालक्षणं वैशेषिकाभिमतमिति च तत्र सूचितम् । “वैशेषिकाणाम् ‘उभयप्रसिद्धो दृष्टान्त’

१ दृश्यतामन पृ० १७० ॥

२ पृ० १७३ प० १९

३ पृ० १७४ प० ९ ।

४ पृ० १७४ प० १८ ॥

५ पृ० १७४ प० २२ ॥

६ पृ० १९५ प० १६ ॥

७ दृश्यता पृ० १९७ प० ६ ॥

८ ‘यद्यपि चादविधौ ‘साध्याभिधानं प्रतिज्ञा’ इति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तम् ।’ इति न्यायवातिके [Varanasi edition पृ ११७] उक्त्योक्तद्वयेणाभिधानाद् बौद्धाचार्यसुद्धेर्वचनप्रत्यक्षमभिप्रेतमिति ज्ञायते ॥

[] इति' ।" इति वैशेषिकाभिमत दृष्टान्तलक्षणमपि दिङ्नागेनोपदिशितम् । वैशेषिकाभिमतान्येतानि प्रतिज्ञा हेतु-दृष्टान्तलक्षणानि सम्प्रति प्रसिद्धेषु केषुचिदपि ग्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते । दिङ्नागेन वैशेषिकाभिमतहेतुभासनिरूपणे यदप्रसिद्धस्यासतश्च स्वरूप वर्णितं तदपि षचिदन्यत्र न दृश्यते । अत एतत्प्रतिपादकं कश्चिन् प्राचीनो वैशेषिकग्रन्थ आसीदिति स्फुरमेवावगम्यते ।

जिनेन्द्रबुद्धिना प्रमाणसमुच्चयटीकाया विशालामल्लयामनेकेषु स्थानेषु 'वैशेषिकग्रन्थतो ये सन्दर्भा उद्धृतास्ते सम्प्रति प्रसिद्धेषु केषुचिदपि वैशेषिकग्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते ।

निश्चान्यत्, उद्धृतवैशेषिकसूत्रव्याख्यानावसरे वैशेषिकसूत्राणामेव काचिद् विवृता वृत्तिरानेन्द्रबुद्धिनाऽनुमृता । "तयोर्निष्पत्तिं प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याता" [१०।४] इति वैशेषिकसूत्रस्य यादृशी व्याख्या जिनेन्द्रबुद्धिनोपन्यस्ता तादृश्येव चन्द्रानन्दरचितवृत्तौ सश्लेषेण दरीदृश्यते । अत उभयोरप्यवलम्बनमृता काचिदेकं वृत्तिस्तत्र प्रतीयते । यच्च पृ० १०.४ प० १८ इत्यत्र जिनेन्द्रबुद्धिना प्रोक्तं तदपि '३।१।९' सूत्रस्य चन्द्रानन्दरचितवृत्त्यर्थतः समानमिति ध्येयम् ।

अपि च, "अन्येऽपि कार्यं कारणं सम्बन्धेकार्यसमायायि शिरोधि चेति लैङ्गिकम्" [९।१८] इति वैशेषिकसूत्रं यथा 'दिङ्नागेन जिनेन्द्रबुद्धिना च व्याख्यातं प्रायस्तथैव चन्द्रानन्देनापि ३।१।८ सूत्रस्य ९।१८ सूत्रस्य च 'वृत्तौ व्याख्यातम् । 'सर्वसिद्धान्तप्रवेगेऽपि तथैव व्याख्यातम् । यच्च चन्द्रानन्देन '९।१८' सूत्रवृत्तौ वृत्तिकारस्य यच्चन

१ दृश्यता पृ २०५ प ६ ॥

२ दृश्यता पृ १९९ ॥

३ दृश्यता मत्र सप्तमे परिशिष्टे पृ १७५ प २७ [तुलना पृ. १८८ प १७] पृ १७९ प २ पृ १११ प २६ २७, पृ १९४ प २८, पृ १९५ प १६ २० ॥

४ पृ० १७४ प० २४—पृ० १७५ प० २ ॥

५ पृ० ७३ प० १ ४ १

६ अत्र पृ० १८४ प० २० पृ० १८६ प० २०, पृ० १८७ प० ८ ॥

७ पृ० १८९ प० ३-११ ॥

८ पृ० २६ ६९ ॥

९ अत्र पञ्चम परिशिष्टे पृ० १४५ प० १-९ ॥

१० "दृष्टव्यमिति दृष्टमप्यवधारितव्यमिति-इति पश्यतः अत्रानुव्याख्यानो य ए लिङ्गदर्शनात् सम्प्रदायमाना लिङ्गिकमिति वृत्तिकारः । —चन्द्रानन्दरचितवृत्ति पृ० ६९ ॥

मुद्धृतं तत् कथञ्चित् 'प्रशस्तपादभाष्येन कथञ्चिच्च पृ० १०१ प० २६ इत्यत्र जिनेन्द्र-
बुद्धिनोद्धृतेन वचनेनार्थतन्तुल्यम् । अतः सर्वेऽप्येते वैशेषिकसूत्राणां कश्चन प्राचीनं
वृत्तिकारमनुसृत्यात्र प्रवृत्ता इति प्रतिभाति । प्रशस्तमतिरिति प्रशस्तपादस्य नामान्तरं
सम्भाव्यते, प्रशस्तमतिना च वैशेषिकसूत्रावयवाप्यटीका प्रणीतेति 'प्रागावेदितमेव ।
अतोऽयं वृत्तिकारः प्रशस्तमतिरपि भवेदिति सुधीमिर्विभावनीयम् ।

एव च प्रशस्तपादो दिङ्नागात् प्राचीनः सम्भाव्यते । न च प्रशस्तपादः प्रशस्त-
पादभाष्ये कापि दिङ्नागमतं निराकरोति । दिङ्नागोऽपि प्रमाणसमुच्चयवृत्तौ प्रशस्तपादमतं
न कापि साक्षात् परामृशति, केवलं 'द्वित्रेषु स्थानेषु दिङ्नागेन निर्दिष्टस्य पूर्वपक्षस्य
काचिच्छाया प्रशस्तपादभाष्ये दृश्यत इत्यपि सुधीमिर्विभावनीयम् ।

पृ० १०६ पं० ११-१३ इत्यत्र जिनेन्द्रबुद्धिना निर्दिष्टमन्येषां मतं प्रशस्त-
पादमतेन कथञ्चित् तुल्यमिदं यपि ध्येयम् ।

विस्तरार्थमिदं त्रिमुक्तप्रायः प्राचीनं वैशेषिकमतमुद्धर्तुमस्माभिः सकलितं सप्तमं
परिशिष्टमेव विरोचनीयम् ।

जैनग्रन्थप्रदान् प्राचीनग्रन्थपाठस्य वृत्तेष्वपि प्राप्तिः

प्रशस्तपादत्रिरचितपदार्थधर्मसंग्रहप्रभागाद् न केवलं वैशेषिकसूत्रस्य प्राचीन-
व्याख्यानं विरोध एव समजनि, अपि तु प्राचीनव्याख्यानप्रभागाद् वैशेषिकसूत्रपाठोऽपि
वैच्यप्यमापन्नः । एतच्चाम्नाभिर्द्वितीये तृतीये च परिशिष्टे विस्तरेणोद्दर्शितम् । अत एव
सूत्रार्थनिर्णयोऽपि दुष्करस्तत्र तत्र सञ्जातः ।

अतो वैशेषिकशास्त्रसिद्धान्तानां त्रिमुक्ता सामान्यात् प्राचीनजैनग्रन्थभाषागारतः
प्राचीनवैशेषिकसूत्रपाठेन सह समुपलब्धेयं चन्द्रानन्दरचिता वैशेषिकसूत्राणां प्राचीना
वृत्तिवैशेषिकशास्त्रसिद्ध्यर्थोऽप्रानन्दरायिनी भविष्यतीति बादमाशङ्क्यते ।

१ 'दिङ्नागात् सञ्जायमानं दृष्टिम् ॥' — प्रशस्तपादभाष्ये पृ० १५ । तुलना—
'यद्योऽयम्—अभूतादिर्नानिर्दिष्टम्' — पृ० १८० [अत्र सप्तमे परिशिष्टे] ॥

२ प्रश्नवृत्ता पृ० ८ ॥

३ तुलना—दृष्टवत्ता पृ० ११५ टि० १, १० । 'एवं सत्यं देहाद्याविनाभूतमनिरस्य
दिष्टम्' — अन्तर्यामिण्य पृ० १०३ । "अयेऽस्य दत्तं कथं च उदवाचिनः भाषिचम्" इति दिङ्नागः,
पृ० १८६ प० १३ ॥

निर्दिशति । उद्घोचोत्तरस्य समयो यद्यप्यनिश्चितस्तथापि दिङ्नामादर्गं चैकमे चतुर्थे पञ्चमे वा शतके तस्यावस्थिति सम्भाव्यते । अनश्चन्द्रानन्दस्य ततोऽर्गभावित्वं स्फुटमेव । 'स्थान-
द्वये चन्द्रानन्द कञ्चन वृत्तिकारं निर्दिशति, यथा च 'प्रागवेदितं तथा जिनेन्द्रबुद्धितोऽपि
वृत्तिकारः प्राचीनः । यदि चायं वृत्तिकारः प्रशस्तमतिरेव प्रशस्तमतिश्च प्रशस्तपाठाद्
यद्यभिन्नस्तर्हि वृत्तिकारमतमत्र प्रशस्तपादमतमिति ध्येयम् ।

वेदादिभ्यो बहूनि वाक्यान्वयं चन्द्रानन्देनावतारितान्यतो नानापिषयागहि-
तस्य वैदुष्यं सम्भाव्यते । देवनाग्यां शारदालिप्या च वृत्त्यादर्शोपस्थात् कस्मिंश्चित् काले
संक्षेपस्तीना भृशमुपयोगिताद् नानादेशेषु तस्या प्रचारः सम्भाव्यते ।

वैशेषिकसूत्रपरिशिष्टानि

अत्रास्माभिर्न पण्डितैः पण्डितैः सङ्कलितानि । तेषां विषयो विषयानुसमाञ्जसः ।
तेषां प्रयोजनं शीर्षकभ्यः सुगमम् । तथापि यद् विशिष्यं वक्तव्यं तत् निश्चिदुच्यते ।

चन्द्रानन्दस्य सर्वदर्शनसमग्रहकृतं सायणभाष्येनार्च्यं च वैशेषिकसूत्रस्यान्येषु
त्रिष्वध्यायेषु आहिरुचिभागो नाभिमत इत्यस्माभिश्चतुर्थे परिशिष्टे प्रदर्शितम् । 'बलाल-
सेनस्य राज्ञः समये रचितायाः अभिजातकर्तृकायाः एकस्याः वैशेषिकसूत्रवृत्तेरन्यथायावद्वयं
मातृकागतमुपलभ्यते तत्रापि न पश्चिमाहिरुचिभागो दृश्यत इत्यनन्तर्गतदेशमात्रोऽपि
समर्थयन्त्येतत्' ।

पञ्चमे परिशिष्टे 'सर्वसिद्धान्तप्रवेशकार्यात् सप्तदर्शनसिद्धान्तप्रतिपादनाद-
भिजातकर्तृकाचिन्तनाञ्जनग्रन्थाद् वैशेषिकदर्शनमुद्धृत्य विनिर्दिष्टम् ।

षष्ठे परिशिष्टे 'जैनाचार्यश्रीमच्छ्रुतवादिश्रमाश्रमप्रणीतात् सिद्धसूरिगणिनादि-
क्षमाश्रममन्दिरा' न्यायागमानुवारिणी 'वृत्त्यङ्कनाद् नयननान्यमहाशब्दाद् वैशेषिक-
दर्शनेतिद्वयसङ्ग्रहोऽयमिति उल्लेखाः संगृहीताः । प्राचीनवैशेषिकग्रन्थानां स्वल्पादि-
परिज्ञानेऽस्य परिशिष्टस्य त्रिशिष्ट उपयोगः । मन्त्रादिना कृतस्या टीका महोद्धतः'

१ सू० ६९, ७० ॥

२ प्रस्तावना सू० ११ ॥

३ विषयसूत्र १२१४ न १०१४ पर्यन्तमत्र सायणभाष्ये । इत्येतन्म Introduction
p. १७ ॥

४ इत्येतन्म Introduction p. २१ ॥

५ जेष्ठमेरुनगरस्थितं मन्दिरं महाशिवं मातृकासुमुखं भवति ॥

६ अत्र सू० १०० पं० १८, सू० १५० पं० १-४ ॥

‘सदसतोर्वेधन्यात् कथं सदसत्ता न’ [९।१२] इति सूत्रं चन्द्रानन्दाम्युपगते सूत्रपठे एवोपलभ्यत इत्यपि चन्द्रानन्दाम्युपगतसूत्रपाठस्य प्राचीनत्व द्रष्टव्यम् ।

सप्तमे परिशिष्टे संस्कृतभाषाया विलुप्तानां प्रमाणसमुच्चयादिबौद्धग्रन्थानां भोट भाषानुवादेषु यावान् वैशेषिकदर्शनसम्प्रदायोऽथ उक्तमभ्यते स सम्स्कृतभाषाया परिवर्त्योपन्यस्त । प्राचीनवैशेषिकमतपरिजानायास्य विशेषतः उपयोगः । एतत् परिशिष्टं प्राचीनबौद्धन्यायरसिका नामपि भृशमुपयोगि । एतच्च महता परिश्रमेणाम्मामि सङ्कलितम् । भोटभाषाध्ययनमेव तत्त्वसुकरम्, नोटदेशीयग्रन्था अप्यतिदुर्लभा, गुरुदेवानां सतत प्रयत्नेनेतत्सतोऽन्तर्भवैर्ष्ये England America Europe, Japan आदिदेशेभ्यो महतः प्रयासेन Microfilm Photograph आदिरूपेण ते लब्धा तदनु सङ्कृते परिवर्तनमप्यपरिमितरूपसाध्यम् । योऽन्यानुभवी स एवैतत् कष्टं कल्पयितुमपि शक्नुयात् । अपरिमितश्रमसाध्यमेतत् कार्यं केवलं तत्रमरता परमात्मस्वरूपानां गुरुचरणानां कृपेयं लाघवेन सम्पन्नमिति निश्चयोऽस्माकं चेन्नस्मि । गुरुचरणानां साहाय्येनाशीर्नचसा चास्माभिः कृतं भोटभाषाध्ययनमित्थं फलमहि त्वनापनं दृष्ट्वा वाढं सन्तुष्यति नश्चेत् ।

अष्टमे परिशिष्टे षड्दर्शनसमुच्चयाद्यनुसारेण वर्णितं वैशेषिकानां लिङ्गदेवतादि स्वरूपं वैशेषिकेतिद्वारसिकानामानन्दप्रदं भविष्यतीत्याशान्महे ।

उपसारासूत्रम्

एवं त्रिभिः परिशिष्टैरलङ्कृत्य ग्रन्थोऽयं त्रिदुपा पुरतः प्राकाश्यं नीयते । अत्र च यैर्महाभागैरिन्द्रियरूपेण साहाय्यमनुष्ठितं तेषां नामान्यनुसरामः ।

मुनिरात्रयीपुण्यविजयमहोदयैर्नपाष्टरात् पूर्वं सूत्रपाठेन महितायाश्चन्द्रानन्द-रचितवृत्तेरद्वैतोऽस्मदन्तिके प्रेषितः । तदुपयोगिता विमान्य Gaekwad's Oriental Seriesमध्येऽस्य संपादनकर्मणि यय प्रवृत्ता । एतच्च सर्वेऽपि वैशेषिकज्ञानरसिना प्राचीनग्रन्थान्वेषणविशारदैरेतैर्मुनिमहामागेर्नितान्तमुपकृताः ।

Walter H Maurer इत्येतेषां प्रयत्नेन The Library of Congress Washington USA इत्यन्तोऽन्तिके C ed भोटभाषानुसारात् Microfilm रूपगन्माभिर्लब्धा । Prof Dr E Frauwallner Vienna इत्येतेषां सीटार्दात् प्रयासादेर च प्रमाणसमुच्चयवृत्ते कनकसङ्कलितस्य P ed भोटभाषानुसारात् प्रतिवृत्तस्य Photographs लब्धा । Prof Dr Yensho Kanakura तथा Prof Hakuyu Hadano (Japan) इत्येतेषां सौचयत् प्रमाणसमुच्चयदीक्षाया

विशालामलत्त्या D ed भोटभाषानुवादस्य Darm rin chen इत्यनेन भोटदेशीयविदुषा रचिताया भोटभाषानिबद्धाया प्रमाणसमुच्चयटीमायाश्च प्रतिकृत्य Photographs लब्धा । Dr H Kitagawa (Japan) इयेमि प्रमाणसमुच्चयस्य N ed भोटभाषानुवादयोराद्य परिच्छेदद्वय Mimeograph रूपेण प्रेषितम् । प्राध्यापका श्री 'वासुदेव त्रिधनाथगोखले' महोदया भोटभाषाध्ययनाय प्रेरणा विदधुस्तसाह च भूयो भूयो वर्धितवन्त । Ph D श्री जितेन्द्रभाईजेठलीमहोदयैरस्य परिशिष्टादिमुद्रण बहुधा सरलीकृतम् । प्राच्यविद्यामन्दिरस्य नियामकै श्री भोगीभाई सांडेसरामहोदयै-रनियामकै श्री उमाकान्तभाईमहोदयैश्चास्य ग्रन्थस्य सम्पादने निम्नयाग्रह सर्वथाऽऽनु-कूल्य प्रदर्शितम् । तेभामानुकूल्यादेराय ग्रन्थोऽनेन रूपेण प्रकाशमायाति । सर्वेभ्य एतेभ्यो निद्वन्महोदयेभ्य सहस्रशो धर्मलाभ धन्यवाद च वितरामि ।

दरभङ्गानगरे मिथिलाविद्यापीठे प्राध्यापके श्रीमद्विरनन्तलालदेवशर्ममि सम्पादिता यदोपिस्त्राणामभिज्ञातकृतकैका व्याख्या त्रिचतुरेभ्यो वर्षेभ्य प्राग् मिथिला-विद्यापीठेन प्रकाशिता । न्यायत्रयेपित्रिज्ञास्त्रेषु तेषा त्रिपुलमग्रहण गमीर च पाण्डित्यम् । अतोऽस्माभिर्पित्रिज्ञैस्तेरस्य ग्रन्थस्य आङ्ग्लभाषामयी विस्तृता Introduction भूमिका च्यवन्धि । वपुषोऽश्णोश्चापात्र्येऽपि महता परिश्रमेण तैर्निबद्धा वैदुष्येण परिपूर्णै भूमिका वैशेषिकदर्शनसम्बद्धाननेकानज्ञातपूर्वान् विषयान् प्रकाशयतिनिशदीकरोति । अतस्तेभ्यो सुहुर्मुहुर्धन्यवादान् धर्मलाभ च वितरामि ।

येषा माहाय्यात् प्रसादादाशीर्वादाच्चैव कार्यं सम्पन्न ते मदीया प्रातःसरणीया पृथ्गपाद्वा गुरुदेवा मुनिरात्रश्रीभुवनविजयजीमहाराजा अत्र विशेषतः स्मृतिपथं समायाति । तेषा सम्मत्यैवेद सम्पादनकार्यं २०२३ वैक्रमे सप्तस्तरे मयोररीकृतम् । अत्रा पेक्षिता त्रिभिधा दुर्लभाश्च ग्रन्थास्तेषामेव साहाय्याद् मयाधिगता । वपुषोऽमौष्ठरेऽपि द्वितीयपरिशिष्टपर्यन्तान्यस्य शोधनपत्राणि तैरेव पठितानि । स्त्राचिदपरिचितामपि शाखा लिपिं तेषामेव दृष्ट्वा बलात् पठित्वा O P प्रत्यो पाठभेदा अत्र सृष्टीना । त्रिच्च, गृह्ण्याग्रमे ते मम पितृचरणा, सम्प्रति श्रमणावस्थाया तु गुरुदेवा । एव च पितृत्वेन गुरुमगत्रत्वेन च तैर्यदहमुपपन्न उद्धनश्च तन् कथमपि वर्णयितुं न शक्यते, अत्राचनस-गोचरस्तात् ।

अनन्त यस्य वासव्यमनन्ता चोपकारिता ।

तद्गुरुदेवमात्रस्य को वा वर्णयितुं क्षमः ॥

२०१३ त्रिमाब्दे जामनगरे वयं चतुर्मासीं स्थितास्तान्मय सम्मानं प्रारब्धम् । ततो ग्रामानुग्रामं विहरन्त २०१४ वर्षस्य चतुर्मासीं श्रीगुणानुग्रामेऽतिरात्र श्रीशङ्खेश्वर-पार्श्वनाथतीर्थयात्राये वयमत्रायाता । मततं भगवत्स्मरणे लीना गुरुदेवा अत्र २०१५ सप्तत्यरे माघशुक्लाष्टम्या दिवं गता । अतोऽचिन्तितं ष्व तेषामतिदुःसहो विगृह आपतित । गुरुदेवविरहाद् वैद्वज्यमापन्न किन्तर्तव्यमूढश्च सर्वेषु कार्येषु निरन्ताहोऽजमभयम् । अन्य वैशेषिस्तूत्रस्य सम्पादनकार्यमप्यन एव सार्धवर्षं यावत् सर्वथा म्यगितप्रायं जातम् । प्राच्य त्रिद्यामन्त्रिरस्य नियामसोपनियामस्यो श्रीमोगीभाईसाहेबरा-उमाकान्तभाई-महोदययोरेतरकार्यसमाप्त्यर्थं भूयो भूय प्रेरणेनामिन् कर्मणि मा पुन प्रवर्तयामास । अतस्त्री महाभागानेनत्समाप्तो ग्रीष्म चाम्य प्रकाशने मुक्त्य निमित्तम् ।

यत्र पाठ कश्चित् सद्योघनाहो विस्तरान्तरं वा सम्भावनाहमित्यस्मन्मतं तत्र सम्भावनाहं पाठ () एतादृश्या बन्धन्या निवेशित । यत्र तु पूर्णाहं इत्यस्मन्मतं तत्र पूर्ति [] एतादृश्या चतुरस्रबन्धन्या निवेशिता ।

अत्र सूत्राणां पाठभेदा PS P O आद्यनुसारेण प्रदर्शितास्तथाप्यस्माकमनवधानाद् यत्शुद्धमवशिष्टं वा तदनोपान्त्ये योजिते वृद्धिपत्रकेऽस्माभिरुपदर्शितम् । प्राचीनसूत्रपाठानुरूपानि तत्रोपदर्शिता । अतस्तज्ज्ञानाभिवृद्धिपत्ररूपमप्यत्रयं प्रिलोकनीयम् ।

अस्य शोधनपत्राण्यनेकशोऽस्माभिः पठितानि । तथाप्यवशिष्टानामशुद्धीनां प्रमार्चनायं शुद्धिपत्रक्रमेण प्राप्ते प्रवृत्तम् । एवं कृतेऽप्यनवधानाद् दृष्टिदोषाद् मतिमान्यात् सीसनाश्वरानुत्थानादेर्वा नारणाद् ये दोषा अवशिष्टास्तान् गुणैरुपश्रयतिनो विद्वांस स्वयमेव प्रोञ्छयित्वा प्रथमेन विमलीकरिष्यन्तीयाशास्महे ।

येषां कृपा सहायनत्वाद् कार्यमेतत् परिनिष्ठितं तेषामन्तर्यामिणा भगवता गुरुदेवानां करकमल्योर्ध्वं धमेन समर्पयन् परमा कृतार्थतां परमं च प्रमोदमनुभवाभिः ।

—इत्यावेदयति

पूज्यपादाचार्यमहाराजश्रीमद्विजयसिद्धिपुरीधरपट्टशिष्य
पूज्यपादाचार्यमहाराजश्रीपद्मिनयमेघमुरीधरशिष्य
पूज्यपादगुरुदेवमुनिराजश्रीशुभानविजयातेजसी
जैनमुनिजम्बूविजयः ।

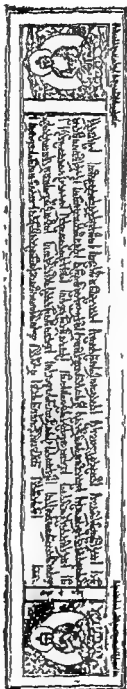
श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथतीर्थम्

ज्येष्ठबहुलपक्षी

विजयसप्त २०१७

५ नं ४
 एषामाकथीविहृत्तुणस्यवदभ्यासवाबनेद्युपातकल्यणस्यद्वदवाकीप्रतिवर्ति। अशरीरैवावसंतपुया।
 धियमस्युशुतदनेनमइदवाकमाहायकाशमहमाहुगमातितोक्तवावसगवन्ननवाक्विनापततशरीरस्य
 विमस्यनताकेवामनइयनीकउपायइति। तलाशुनिर्कवावभ्यसंइति। तलाकणटबोवणमकाभमंक्षितके
 योकेनस्यसाधना। किंप्रायतकोमुप्रकुपकमातीतनएसुअस्सत्यानेतरेधर्मवाव्यानप्रतिभाकोममममम
 चोनेनयमभिक्षावअनशावि। अतःशः।
 तिवृत्तनायदिषाशियस्मादयेभिषाडुल
 कियमइयादायातास्फदेयतिःस्ययन
 क्षितनैव्यानितादेवविममुबोदमरकासा
 मधर्मक्षतिवाहृद्यः। अमुदवाइस्मादित्वाकाविहृशरीरशरीरतषापरममुनिःसुयसमध्यानावाविधि
 युगाभावेरूपासोः। अतपर्वलकेणधर्माक्रियतइतिवर्त्तुआक्रियाउतस्यधर्माणकसमित्याहातइवनादा
 यधामाखितेतिहिरण्यगमपरमवीरिरण्यरतास्पतिहृवोसगवोमहद्वुरणवोद्योताआप्रनाकवस्यमत्य
 ताव्यासवादितामनहिरण्यगार्तणकवादात्रास्यधामाणःसाध्याताइहुरखसाभितसुजुवनदीनोकावा

P. श्री चन्द्रानन्दविरचितशतिकादितस्य वैद्योपिक्वत्तस्य प्रारम्भमोऽशः ।

'Choni edition' इवम प्रमाणसमुच्चयस्य श्रीरामायणवाक्याय १७२ ।

INTRODUCTION

The Manuscripts etc

The *Vaisesikasūtravṛtti* of Candrānanda is being presented in the following pages to the lovers of Indian philosophy for the first time along with the *Vaisesikasūtras* of Kanāda. The edition is based upon two Manuscripts :

(a) A S'aradā manuscript belonging to the Oriental Institute, Baroda. It bears the serial No 393 in the Nyāya section and Accession No 1831 (h) in the Alphabetical List of Manuscripts, Oriental Institute, Baroda, Vol I, p 666. It has been referred to as 'O' in the present edition. It consists of twenty one folia with 23 lines of about 21 syllables to a page. The MS gives the *Sūtrapāṭha* mixed with the *Vṛtti*. It is complete, bears no date and is not very old.

(b) This is in Jaina Devanāgarī script and belongs to Muni Śrī Punyaviṣayajī. It contains separate *Sūtrapāṭha* in the first five folia. The sūtras again recur in their proper places in the *Vṛtti* which extends from folio No. 6 to folio No. 34. The *Sūtrapāṭha* and the *Vṛtti* have respectively been marked as PS and P in this edition. Each page of the MS contains 12 lines of about 42 syllables. Here also the date is not given. But the paper used and the hand-writing point out that it is fairly old and possibly belongs to the 13th or to the 14th century A. D. This is also complete.

Both the manuscripts abound with scribal mistakes as the foot-notes will show. The learned Editor, Jaina Muni Jambuvijayajī, the disciple of His Holiness Munirāja Śrī BHUVANAVIJAYAJI MAHARāja had to consult various Vaisesika and Non-Vaisesika works including Tibetan versions of Sanskrit texts in order to fix up the correct readings. He has added learned and critical notes and several appendices which will be of immense value to the readers. It is a matter of great satisfaction that the *Vṛtti* of Candrānanda known since long in Mss¹ is now seeing the light of the day.

The Vaisesika system—its relation with other speculations

The Vaisesika-darsana of Kanāda has been acclaimed as beneficial to the study of all other Sāstras just like the grammar of Pāṇini¹ This system is known as Aulukya² or Kānāda³ according to the name of its propounder. It is again called *Kaṣyapīyadarsana* on the basis of the Gotra-name of the same⁴ But the title Vaisesika darsana is more often used Several explanations have been adduced for its origin. It is generally held that the title comes from *viśeṣa* (particularity), the sixth category in the system which is accepted by the Vaisesikas alone⁵ Udayana derives the title from the word '*viśeṣa*' in the sense of *vyavaccheda* ascertainment of the true nature of entities⁶ Wī gives a different tradition from Ci-tsān's commentary on the *Satasāstra* of Deva in Chinese⁷ "Vaisesika the name of the *Sūtra*, means superior or excellent and distinguished (or different) The origin of the name is in the fact that the system is distinguished from and superior to the Sāṃkhya' Durvekamiśra gives still different origin of the Title According to him, substance, quality, action, universal, particularity and inherence are the special categories (*padārthaviśeṣaḥ*) meant here The Sāstra dealing with them is called Vaisesika or the

1 Cf काणाद पाणिनीय च सर्वशास्त्रोपकारकम् ।

2 Cf *Nyāyavivrtikāṭyaparyāṭikā* Cal Sans Series, p 845

3 Cf कणाद शास्त्र विवक्षितम् *Dharmottarapradīpa*, Kṛjī, p 240

4 वेद भग्न कारयपीय दर्शन एव हि-*Nyāyavivrtikā*, Cal Sans Series, p 836

Cf कणाद । इतिवशाच्चायं शब्द कारयपे मुनी वर्तते *Dharmottarapradīpa*, p 228

5 नित्यद्वयप्रत्ययस्य [विशेषा,] विशेषा एव वैशेषिक विनयादिभ्य रसाये इकम् । तद् वैशेषिक विदन्वधीयते वा तद्वैशेषिक इत्यणि वैशेषिका । वेदामिद वैशेषिकम्-*Sādharsanasaṃuccayavṛtti* (of Gunaratna) p 23 Cf *Nyāyavivrtippan* (Ed Dr P. L Vaidya), p 9

6 विशेषे व्यवच्छेद, तत्त्वनिश्चय, तेन व्यवहस्यतीत्य *Kiraṇnāl* Bibl Ind, p 613

7 Wī-Vaisesika Philosophy Intro p 4

Sāstra is distinguished from the rest as it has the six categories for its subject-matter

There is some controversy as regards the affiliation of the Sāstra in its initial stage. An "anti-Vedic logic and epistemology of the pre-Buddhistic Vaiśeṣika" has been supposed.¹ But the available literature does not support such a supposition.

On the other hand the Vedic *Samhitās*, *Brahmanas* and *Upaniṣads* evince a strong urge to know the properties of entities and often record the results of investigations of the seers which bear close resemblance to the Vaiśeṣika tenets. The sutras accept the authority of the *Veḍas* (Āmnāya) and refer to the *Brahmanas* and the Vedic rituals showing their Vedic affiliation.

In the commentary presented here, Candrānanda makes the point clear (and we suppose, he had good grounds, if not an unbroken tradition behind him), that the knowledge of the six categories through similarity and dissimilarity produces non-attachment to the mundane entities and thus becomes the cause of final release. Again our worldly prosperity to be attained through Vedic sacrifices also depend upon the true knowledge thus attained, of entities required to perform the prescribed rites. Here the examples of substance (like earth, and water) quality and action are all culled from the Vedic texts.² This seems to support our contention that the word 'dharma' in Vs I : 1 & 2 means 'pudarthadharmā'. The authority of the Vedas may be assumed by a Vaiśeṣika since they enlighten us on the true characteristics of the entities.

We have pointed out that the attitude of the Vaiśeṣikas is much akin to the Vedic R̥ṣis. The *Samhitās* give the true characteristics of the duties, the *Brahmanas* among other things

1 इत्युपनिषदस्यैव विज्ञेयमत्रात्मनैः पदार्थविज्ञेयैर्व्यवहर्तृतीति वैशेषिकाः । रुदेत्याभ्युपगतकृपादशास्त्रा एवोच्यन्ते । अत्रात्र पदार्थप्रतिपादकतया विशिष्यते तदन्वयस्य आश्रय इति विशेषः । काशिशान्त्र विवक्षितम् । तद् विद्वद्यधीयते वा इति वैशेषिकाः । *Dharmottarapradīpa*, p. 240

2 *A Primer of Indian Logic*, Madras, 1951, Intro p. x

3 *Candrānandavṛtti* p. 3

4. Intro - *Vaiśeṣika's* in, Mithila Institute, p. (19)

give the characteristics of the sacrificial objects and the *Upanisads* are engaged to discover the true nature of the Brahman.

The later Vaiśeṣikas show special attraction towards the *Śvetāśvataraopaniṣad* and Udayana¹ identifies the Vaiśeṣika *paramāṇu* with *putulra*, mentioned in it.²

The *Mahābhārata* is found to use terms which are common in this Darśana. Thus *Apas*³ comes several times in it. *Paramāṇu*⁴ is once met with. Terms like *Vaiśeṣika guṇa*,⁵ *Nihśreyasa*⁶ and *Samvaya*⁶ are also used. In the Darśana they have attained special significance. But in.

आपसु विहितं स्तन्यं विशिष्टसमहीनत ।

विशेष प्राग्भावं कर्तव्यमिति निश्चयः ॥

हीनादिवमादौ स्यात् समानात् नदनन्तरम् ।

अयमने वादहीन विशिष्टादपि भाविनात् ॥ ४. Bh. XII. 141. 39-40

we find close relation with एतेन हीनमविशिष्टमभिः परस्वादान व्याख्यातम् । ६ । १ । १५. Again

यत्रैवो हलनालेन यक्षोर्ध्वं जलमादयेत् ।

तथा पवनसमुच्चं पादैः विरति पादप ॥ M. Bh. XII. 184-16.

1. Cf. सगङ्गो धमति सप्तर्षेः *Śvetāśvatara* III. 3. Cf. एतेन परमाणुरूप-प्रधानाविष्टयत्नम् । ने हि यतिशूलत्वात् पतन्त्यपरं दृष्टा वन्तीति । *Kusumajyoti*, V. 3.

2. अनुमानेन वपुषा M. Bh. Gītā Press Ed V. 16. 12, मा बोद्धुं भव-मरावति *Ibid*, VI. 119. 72; अनु वा यदि वा स्थून्म् XIII. 8. 16

3. वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं न *Ibid*, II 67. 38.

4. (a) युगपज्ज तु ते शक्याः कर्तुं सर्वं पुरःसरा ।

एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वक्ष्येयिका गुणाः ॥ *Ibid*, VII. 5 15.

(b) त्रिष्वे कर्तमाना न ते ते वक्ष्येयैर्दृष्टे ।

प्रादुर्बिपयमेकारं तस्मै योऽत्रा मने नम ॥ *Ibid*, XII. 47. 71.

5. (a) शोऽहं जयं चैव पराजये च निःश्रेयसं नापि वञ्छामि किञ्चित् । *Ibid*, V. 25. 12; (b) श्रोतुमिच्छामि ते धर्मं परं ते श्रेयसं वच । *Ibid*, V. 33. 15; (c) चिन्त्यता-मिदमेष्टान् मम नि श्रेयसं वचम् *Ibid*, V 163 40, (d) इह निःश्रेयसं प्रादुर्बिद्धा निश्चितं दधिनः *Ibid*, V 63 9, (e) राजन् नाम्यन् प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वच V. 95. 4; (f) यस्तु नि श्रेयसं युता प्राक् तदेवाभिययते V. 124 24, (g) उवाच राजा दुर्धर्ममात्म निःश्रेयसं वचः *Ibid*, VI 43. 51, 77, (h) प्रजाविश्रेयसी लेख *Ibid*, XII. 180. 2.

6. एतेन गृह्याथ राजाथ वद्व्याथ सदिता वक्षे ।

सम्पन्नानि नगाशेषु समवायाथ कुर्वते ॥ *Ibid*, VI. 2 17.

reminds one of the *Vaisesikasūtra* नाज्जा वायुसयोगादारोहणम् V. 11 6. The explanation of Bhatta Vāṇindra² on it exactly corresponds to the content of the present verse. The *Mahābhārata* does not refer to Kanāda or to his Sūtra. But it helps us to understand the significance of the name of the Rsi and shows a method of investigation much akin to that of the *Vaisesikas*.³ The name of the Sūtrakāra (Kanāda=atom(?)eater) has sometimes been ridiculed by the opponents to which the report of the *Vaisesika* is

कणाद् वा भक्ष्यं व सो माहिषाणि दधौनि वा,
युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यम् ।

The *Mahābhārata* shows that living upon the unclaimed grains culled from the fields or roads (called *uñchavṛtti*)³ was regarded as highly sacred and this 'life of pigeon' of our Rsi has been pointed out by Śrīdhara.⁴ This also supports the relation of the *Vaisesikas* with the Vedic culture.

Śaṅkarācārya refers to the *Vaisesikas* as *ardha Vainatsikas* (half-nihilists).⁵ This should not carry much weight as we find similar strictures against the *Mayavadins*⁶ as well as the *Prābhākaras* also.

1. *Vaisesikadarsana*, Mithila Institute, p 53

2. Cf the distinction of the five *Mahābhāratas* from one another with reference to their attributes so often met with in the *Mahābhārata*.

3 (a) ऋजुतिर्गृहस्थो यः स्वधर्माचरणे रतः ।

लक्ष्मणमुखाग्रम् स्वर्गस्तस्य न दुर्लभ ॥ *M Bh*, XII 191 18

Cf अनमुष्टरीं श्रेयम् । *Manūsamhitā*, IV 4

(b) कणानां भक्षणे युक्तः विष्वाकस्य च भारतः ।

स्नेहानां वर्जने युक्तो योगो यत्नमवाप्नुवान् ॥ *Ibid*, XII. 131 43

(c) अथस्तोऽथ कायेनीयाधिनो वृत्तिमाहरेत् । *Ibid*, XII 243 3

4 कणादमिति तस्य कायेनीं वृत्तिमनुतिष्ठन्ना रम्यनिवर्तितालण्डुलकणानादाय प्रयद् इनाद्वा निमित्तं मत्ता । *Nyāyalanda* p 2

5 *Brahmasūtra-Santarabhasyam* II ॥ 18

6 Cf मायावादमन्त्रार्थे प्र-उक्तं बौद्धमेव तत् ।

7. Cf गृहधियमभारस्य स्थाने स्थानेऽभिधिकारम् ।

प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् सुदृश्यं प्रमाद्य ॥

In the extensive philosophical literature, ancient and mediaeval, the Vaisesika philosophy has often been quoted or referred to The *Nyāyadarsana* as the kindred system has many things in common (including some Sūtras) with it The *Nyāyabhāṣya* of Vātsyāyana and the *Nyāyāntikā* of Uddyotakara hold the tenets of both the systems as equally authoritative The relation deepened and ultimately the systems merged into a single unit The *Brahmasūtras* of Bādarāyana, according to all the Commentators criticise the Vaisesika views The later Advaitins like Śrīharsa and Ācārya are more critical about them The Mīmāṃsā and the Sāṅkhya seem to have been earlier in origin than the Vaisesika But in their development, the Vaisesika contributes its mite The *Bhāṣya* of Śaṅkara shows some knowledge of the Vaisesika system¹ In the Subschoools of Kumārila and Prabhākara its stamp is marked The extant *Sāṅkhyasūtras* refute the Vaisesika categories

The Buddhists and the Jainas also show some connection with the Vaisesikas The Jainas have their own paramānuvāda The *Tattvārthasūtras* founded by Saduluka Rohagupta² (A D 17) shows many things in common with this darsana

1 Śaṅkara and the Nyāyavaisesika Darsanas JOR, Madras, Vol xviii

2 Vide Vīśeṣavākyabhāṣya of Jinabhadraganiksamasramana with the commentary by Maladhari Hemacandrasuri, Yagovijaya Jaina Granthamālā (Kasī) edition, pp 981-1002

ननु रोहगुप्त इत्यस्य नाम क्व कथं पटुलक इत्यमरः प्रायुक्तोऽर्थः ? इत्याह—

नमिण रोहगुप्तो गुप्तेण लप्प स खोल्लभो ।

इ-महच्छप्पयत्थोऽपसणाओ छन्दुं ति ॥ २५०८ ॥

नाम्नालो रोहगुप्तो नाम्नेय पुनच्छप्पगोपयन्तावात्तात्तुल्ल इत्यालप्यते । इत्यगुप्तकर्मनामाय विशेषणाय कथं पटुलक इत्यमरः प्रायुक्तोऽर्थः ? इत्याह—
पराशद्भाषार्थः । Ibid, p 1002

Uttarādhyāyanasūtrabhāṣya by Santisuri D L edition, Surat, pp 161-172

गत पथमो निरुव । पथमधुनोपसंयञ्जाह—

पथ सया खोयाला तइया मिद्धि गयम्स वीरस्स ।

पुमिस्सतरिज्जाप तेरासियदिट्ठी उवरण्णा ॥ १३५ ॥ [भाष्य]

व्याख्या—एष वपेक्षानि चतुर्थनारिशदधिकानि तदा सिद्धिं गन्तव्यं यीरस्य, अत्रान्तरे पुनरुत्तराजिज्ञायाम्, अनुसारादुत्तराजिज्ञायाम्, त्रैराशिक-प्रतिपक्षेति गार्थार्थ । स्वमुत्पत्तेति प्रदर्शयते, तत्र—

पुत्रिमंतरंजि भूयगुह यलसिरि सिरिगुत्त रोहगुत्ते य ।

परिवाय पोहसाले घोसण पडिसेहणा चाय ॥ २३६ ॥ [भाष्य]

व्याख्या—महृद्गुहाया । अस्याऽऽ कथानकादर्थाऽन्वये । तच्चेदम्—अनरंजिया नाम पुत्रि, तत्पुत्र भूयगुह नाम चेत्तेय, तस्य निरिगुत्ता नाम आयरिया ङिना, तस्य यलसिरी नाम राया, तेति सिरि-गुत्ताय घोराय सदिशया रोहउना नाम सीवो, अग्रगामे ङिनआ, ततो गो उवगताय वदओ एति, एनो य परिवायओ पोह लोहपट्टण्ण यथिडं जयुमालं गहाय हिंडइ, पुट्टिता भणइ, नाणेन पोह फुइ, तो लोहपट्टण्ण यथं, जयुमालं च जहा एत्थ चवूरीवे नाय सम पडिवादिनि । ततो तेण पडहत्तो जीगाविनो—जहा गुग्गा परप्पवादा, तस्म लगेण पट्टमाला चैव नाम कज, गो पडहत्तो गहगुणेण वाणिओ अहं वाद दमिति, ततो गो पडिसेहणा मत्तो आकरियमणसु, आलोएद-एवं मए पडहत्तो निगरारिओ, आयरिया भणनि—हुट्टु कय, जतो गो विज्जायमिओ, वाद पराजिनोऽवि विज्जाहि उवट्टाहि, तस्म ङमाओ गत विज्जाओ, त जहा—

पिन्नुय सत्थं मूसग मिहं पराही य कायपोआहं ।

एयाहि विज्जाहि सो उ परिन्नायओ कुसलो ॥ २३७ ॥ [भाष्य]

तत्र त्रिकुटि त्रिकुटिमाना विद्या मृषत, तस्य सर्वप्रधाना, मृगणति मृगप्रधाना तथा मृगी नाम विद्या मृगीत्येवैवकानकारिणी, एत बराहा च, कायपोत्तिनि कायविद्या पोतादीविद्या च, यायाकय सट्टनिश भणन्ते । एतासु विद्यासु एताभिना विद्याभिः य परिमात्रक कुतल इति गार्थार्थ । गो मणइ—हि गहा एनाहं जट्टाहुइ ? मतो गो आपरेएण भणओ—दिगपतिहाउ इमाउ गत पडिइरागोऽन्नाओ गेह त जहा—

मोरी नउन्ति पिराली ययपी सिदी उन्दति ओयाहं ।

एयाओ विज्जाओ गेण्ह परिवायमणजीओ ॥ २३८ ॥ [भाष्य]

तेन य सा रयहणेन आहवा, सा परिव्राज्यमम उवरिं छेरिता गया, ताहे सो परिव्राज्यो हील्लिज्जो सिन्दुदो, ततो सो परिव्राज्य पराजिणिता गमो आरियसमास, आलोएइ-जहा जिओ एवं, आयरिया आह—कीय तए उट्टिएण न भणियं-नदियति ? तिज्जि यसो एयस्स मए बुद्धिं परिभूय पणविवा । इयानिपि गतु भगहि । सो नेच्छइ, मा मे ओहावगा होउति । पुणो पुणो भणिओ भगइ, को ण एय होमो जइ तिज्जि रामो भणिया ? अरिय चेव तिज्जि रासो, आयरिया आह—अज्जो अमभाओ तिस्यवरस्स आसावगा य । तहावि न पडिबज्जइ, ततो सो आयरियेय सप्त वाय सग्गो । ताहे आयरिया राउल गया भगनि । तेग मम विसेय अवमिदत्तो भणिओ, अहं दुवे चेव रासो, इयानिं सो विपडिबज्जो, तो तुम्हे अहं वाय कुण्ह । पडिस्सुय राइणा, ततो वेसिं रायवभाए रायपुरओ आवाजिय जहेमविदस उट्ठाव उट्ठाव छम्माया गया ताहे राया भगइ रज मम अवसीदति, ताहे आयरिएहि भणिय—इत्ताए मए एचिरे काल धपरओ, एताहे पासह—स्स दिवम आनए निगिण्हामि, ताहे पभाए भगइ—कुत्तियावणे परिक्खिज्जउ, नत्थ म-वद-वाणि अरिय, आणेह जीवे अजीवे गोमिंवे य, ताहे देवयाए जीवा अजीवा य दिग्गा वा गोजीवा नत्थि । एवमादिचोयालमएण पुच्छागे निगहिओ ॥ अनुमेवार्थमुपसहराह—

सिरिगुत्तेणवि छल्लो छम्मासे कड्डिऊण वाय जिओ ।

आहरण कुत्तियावण चोयालसरण पुच्छाणं ॥ १३९ ॥ [भाष्य]

•याएश—निगदसिद्धा । नर चोयालपयं तेग पेहेय छ मूलपयत्या गहिया, तं जहा—द्वयगुणकर्मसामग्रिविसेसा छट्ठओ य समवाओ । तत्थ दट्टे नवहा, तं जहा—भूमी उदय जलणो पण्णो आगासं कालो दिसा अप्पओ मणो य ति । गुणा सत्तरस, तं जहा—ऊयं रसो गंधो कासो सखा परिमाण पुट्ठ संजोगो विभागो परापरसं बुद्धी सुह दुक्खं इच्छा दोसो पयत्तो य । कम्म पचधा—उत्तरेण अवस्थेवणे आइच्चण पसारण गमण च । सामण्यं त्रिविहं—१ महासामण्यं १, सत्तासामण्यं त्रिपदार्थसद्वुद्धिकारि २ सामण्यविसेसो द्रव्यत्वादि ३ । अन्ये त्वेव व्याख्यानयन्ति—त्रिपदार्थसत्कारी सत्ता, सामण्यं द्रव्यत्वादि, सामग्रविसेसो पृथ्वीत्वादि । विसेसा

* तत्र महामानान्य पद्वत्पि पदार्थेषु पदार्थसद्वुद्धिकारि, सत्तामामान्य त्रिपदार्थसद्वुद्धि विभाषि, सामान्यविशेषमामान्य द्रव्यत्वादि । अये तु व्याचक्षते त्रिपदार्थसत्कारी सत्ता, सामान्य द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेष । पृथिवीत्वादि । —Uttarādhyaṇasūtrabrhadvṛtti by Śāntisūri. p 172a

सामान्य त्रिविधम्, तद्यथा—सत्ता, सामान्यम्, मामा यविशेषधेति । तत्र द्रव्यगुणकर्मलक्षणेपु त्रिपु पदार्थेषु सद्वुद्धिहेतु सत्ता । मामा य द्रव्यगुणत्वादि । मामा-यविशेषस्तु पृथिवीत्व जलत्व-कृष्णत्व-नीलत्वान्वातरसामा-यरूप इति । अन्यं त्वित्य सामान्यस्य त्रैविध्यमुपपन्नमिति—अनिकल्प महासामान्यम्, त्रिपदार्थसद्वुद्धिहेतुगता सत्ता, सामान्यविशेषो द्रव्यत्वादि । महामामा यसत्तयोर्विशेषो यगमलस्य इत्यने-द्रव्यगुणकर्मदार्थन्यसद्वुद्धिहेतु सामान्यम्, अविकल्पा सत्तेत्यर्थः । सामान्य विशेषस्तु द्रव्यत्वादिस्त एव । Viśeṣavākyakabhāṣyavṛtti by Maladhārī Hemacandrasūri p 996

Dr M Winternitz¹ is of the opinion that "there is little doubt that Rohagupta adopted Vaisesika theories for the purposes of his own systematical teachings" The Buddhists are highly critical about the views of the Vaisesikas We have seen that the *Lankavatara-sutra* shows knowledge of the *Vaisesika-sūtras*. The *Sūtrālamkāra* attributed to Aśvaghoṣa confutes the Vaisesika doctrines² Nāgārjuna in his *Ratnāvalī* (as quoted in the *Madhyamakavṛtti* (p 275) refers to the system of Ulūka Kimura informs us that in his *Ekasloka-sūtra*, Nāgārjuna mentions Ulūka along with Kapila³. Āryadeva deals with the Vaisesika conceptions at a greater length in his *Catuḥśataka*. The *Tattvopaplavāsīma* of Jayarāsi, the only extant work of the Laukīyika system also quotes and refutes the Vaisesika views.

The Problems of the Vaisesika system and the lost Vaisesika literature

The *Vaisesika-sūtras* are thus a very important document of ancient Indian Philosophical thinking They are supposed to be pre-Buddhistic in date But as the early works are mostly lost various problems confront a student of this system which defied any solution so long The problems have been classified as (a) historical, (b) textual and (c) exegetical In the broadest

अता । इह पच्यहेऊ य समयाओ । एए छमीय भेवा, एए एहेने चतारि भगा भरति,
त जहा-भूमी, अमूमी, नोमूमी, नोअमूमी । एए मव्वव । तस्य कृतिवाचणे भूमी मग्गिवा, लेट्ठुओ
लद्धो, अमूमीए पालिक्, नोमूमीए चत्तायेव तु, नो राक्षसम्, नोअमूमीए लेट्ठुए चेव । एवं सव्वत्थ ।
ततो निरगद्धिआ छद्दमा, गुहमा से खेज्जणे म वण् भरणो । ततो विद्धादिओ, गुहवि पृतिआ,
णगरे य गोमण्णं कर्त्तुं वद्धमागमासी अयस्सि । अमुमेवार्थमुपसहरत्ताह—

घाए पराजिओ सो निरसओ कारिओ नरिदेण ।

ओससिच्च ल जणने जणइ जिणो छद्दमलोत्ति १, १५२ १. { ५५२ }

निगद्विदा । तेसां निरकारदिग्ग चर चइसेसिये वणीय, तं व अग्गमणेहिं खाइ पीय,
तं जोइयणीवनि तुवइ, जओ गो गोतेगोन्दा आनि । — *Trasayakasūtrārtha* by Hari-
bhadrāsuri, Āgamodayasamiti edition, Surat, pp 318-321.

1. *Jainas in the History of Indian Literature*, p 26
2. *Vaisesikadarsana* (Mithila Institute), Intro. p 1
3. *Sūtrālamkāra*, Ch. I
4. *Hinayāna and Mahāyāna*, p 23

view, they are connected with one another. Welcome light has recently been thrown on each of these problems by the discovery of hidden materials. Fresh problems also have cropped up. We are glad to note here that the sūtra-text of Candrānanda along with his Commentary, presented here, substantiates many conjectures and fills many obscure lacunae.

A The History

As regards the History of the Vaiśeṣika system, we had, so long, a very little knowledge. It is particularly true about the dark period between the time of Kaṇāda, the first exponent of the system and that of Praśastapāda. The learned editor could gather much material from little known sources. His critical studies in the *Dvādaśaranayacakra* of Mallavādin with the *Nyayagamanusārinī* of Simhasuri and the *Pramāṇasamuccaya* of Dinnāga with the *Viśalāmulaṭṭi* of Jinendrabuddhi among others have proved immensely fruitful. The *Nayacakra* is a mine of informations and was partly and imperfectly known. It freely quotes the *Vaiśeṣikasūtras*, the readings of which, it is curious to note, agree with the *Sūtrapāṭha* of Candrānanda¹. Moreover, Mallavādin makes exhaustive use of the Vaiśeṣika Literature available at his time. Most of the Vaiśeṣika works known to Mallavādin belong to the dark period mentioned above. The Tibetan version of the *Pramāṇasamuccaya* with the *Viśalāmulaṭṭi* also gives valuable informations. We give below a sketch of the lost Vaiśeṣika works that came to be known through references and quotations.

Bhattachāndra, in his *Kaṇādaśūtrānibandha* informs us that there was one *Pracīnavaiśeṣikasūtra* composed by Lord Śiva. The present *Vaiśeṣikasūtra* presupposing it is said to have been taught to Kaṇāda by the Lord in the form of an owl².

The *Vaiśeṣikabhāṇḍa* seems to be an elaborate work based

1. Vide the foot-notes and the Appendices. A critical edition of *Dvādaśaranayacakra* with elaborate notes and appendices by Muni Śrī Jambūvijaya is in the Press and is expected shortly. It will be published by the Jaina Ātmananda Sabha, Bhāvnagar.

2. Bhattachāndra-the Vaiśeṣika-JOI, Baroda, Vol X, No 1.

on the sūtras of Kanāda. It has twice been referred to by Mallavādin as we learn from Siṃhasūri's *Nyāyagamanustarī*.¹

The first passage relates to VS. IX. 1. 12. while the second is an advocacy in favour of the Vaiśeṣika theory of *asatkāryavāda* against the Jaina theory of *sadsadvāta*. Needless to say that Mallavādin would elaborately refute these views in support of the Jain contention. He quotes a few more observations of his opponent in this connection. It seems that all these come from the selfsame *Kaṇva*; though Siṃhasūri offers no help here. One passage among these deserves particular mention². Mallavādin records an interesting point that the passage निष्ठासवन्धयोरेककालत्वान् along with the *Bhāṣya* on it, had to be reconsidered by Prasasta. The amended explanation of this Prasasta also is quoted and refuted³. The passage in question is called a *Vākya*. Subsequent references⁴ show that this *Vākya* was also a commentary on the *Vaiśeṣikasūtras*. The *Vākya* and the *Kaṇva* are different from each other. The former seems to have been written in the

1. (i) सप्तमोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता न [वै. सू. १. १२] : सदसच्छब्दार्थयोर्विरोधा-
देकदिननेर कार्ये सदसच्छब्दयोरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्ति, 'सदेवात्' इत्यनुसन्धाने नान्ये-
काधिकरणभावेन इति सप्तम्यभिधानेन दर्शयति । *Duṇḍas'ṭāranayacakra*, Jaina Ātmā-
nandasabha, Bhāṣyavāgīśa, p. 498. Cf. सप्तम्यभिधानेन दर्शयतीति सूत्रार्थ-
रुदन्त्या व्याख्यानः । *Nyāyagamanustarī*, *Ibid*, p. 498.

(ii) अपेक्षिकं सदसत्ताम्, प्रागुक्तं मूलात्मना सत् कार्यं पटात्मना चात् न निश्चयेऽपि पदे
पृथग्दर्शनात् मूलादातोऽपि, पटात्मना चात्तत्त्वात् पटार्थमिषोपपत्तिरित्येवं क्लृप्तं आह । अत्रो-
क्तम्-न, अत्रकार्यत्वमिदं : इति तर्हि मूलात्मनः कार्यत्वाभावात् पटात्मनः कार्यत्वाभावात् कार्यम् ।
सप्तम्यभिधानेन सदसत् कार्यम् । *DANC*, p. 499. Cf. अत्र क्लृप्तं पटार्थमिषोपपत्तिरित्येवं क्लृप्तं आह-
न, अत्रकार्यत्वमिदं : *NAA*, p. 499.

2. यद्यपि श्लोकम्-विश्वान्नवानाधयथा 'विश्वान्नानुपपत्तेः' इति न शेषः, निष्ठासवन्धयोरेक-
कालत्वान् । *DANC*, p. 508

3. अप-सवन्धपरिहाराय च 'निष्ठासवन्धयोरेककालत्वान्' इत्येवैव वाक्यं समाख्यं प्रगतोऽ-
न्याया व्याचष्टे । *DANC*, p. 512. Vide the *Vyomavati* pp. 126 & 690.

4. सूत्रकारमनं समर्थयता वाक्यमाश्रयीकृतान् ... *DANC*, 516

aphoristic style¹ for all the quotations present an aphoristic character. The title *Vākya* may be due to this fact.

It is clear from the same source that a *Bhāṣya* was written on the *Vaisesikaśāstras* and the *Vākya* taken together. The *Līkṭi* of Prācāstrī, in its turn, covered all the three works viz. the *Vaisesikaśāstras*, the *Vākya* and the *Bhāṣya*.

In the *Nyāyagamaṇṇanaṁ* Simhasuri points out that the *Katandī* and the *Līkṭi* have again been referred to by Mallavadin in connection with the examination of the Vaisesika concept *sattā*. Here the commentator gives a summary of the Vaisesika position².

The *VaisesikaKatandī* was long lost and forgotten. We find another solitary reference to it in Murtimura's *Anargharaghavā*³ in which Ravana, the mythical king of Lankā presents himself as 'one well versed in the *VaisesikaKatandī*'. MM Kuppusāmi Sāstrin on the basis of the commentary of Rucipati on Murti's drama puts forward a suggestion that this *VaisesikaKatandī* may be identical with the *Rāvanabhāṣya* referred to in the *Prakāśatītha* *vivaraṇa* and the *Rāvanabhāṣya*⁴. The identification of the author of the *Bhāṣya* with the king of Lankā needs no serious refutation.

1 Individual aphoristic sentences found in the *Vyomaratn* (Vide Intro to the *Vaisesikaśāstras* Mithila Institute p 14) seem to have been taken from this *Vidyā*.

2 वाक्यं समाप्तं प्रास्तोऽयं व्याख्यानं । *DANC* p 512

Cf वाक्यकारणिसाधोऽनुवृत्ता भाष्यकौ इति प्रागस्त्यसतोऽभिप्रेयः । *DANC* pp 516 f

3 सतोऽनुवृत्तविकारवान् सतामसमायस्य सतादभ्यवृत्तुश्च वक्तुं वादिमस्य धान् सन्ध्यनुवृत्तकर्मण्यस्य इत्यादिशेषेण यन्निष्ठे शान्तरम्भादिशेषवर्माणि शान्तमनुक्तं सर्वत्राक्यानुवृत्तम् । *DANC*, p 458 Cf इत उत्तमस्मादेव वक्ष्यामि कष्टम्या टीकाया च यन् पूर्वपक्षिन तदेव समर्थयितुमाह-ततोऽनुवृत्तवाचकं य वादित्यादि । *VAA, Iti*, p 458

4 [नेत्र्ये] ओ ओ ॥ मम वैशेषिकम् दीपयन्ता तयाद्वयवान् पयटानि *Anargharaghava* Kavyamala, 1937, p 235

5 *Rāvanabhāṣya* - MM Kuppusāmi Sāstrin, JOR, Madras, Vol III, pp 1-5

It proceeds from the identity of names. The ancient *Bhāṣya* on the *Vaiśeṣikadāśana* known to Mallavādin is related to the *Vākya* which might have been a supplement to the *sūtras* of Kanada. It is highly probable that Rāvana's work was based on the *Vākya* and not identical with the *Katandī*. In that case also the passage of Mūrāri does not present any difficulty. For Rāvana writing on the *Vaiśeṣika* works including the *Katandī* must have been well versed in the *Katandī*. We have seen above that the author of the *Katandī* was conversant with the philosophical views of the Jainas which precludes the identity of this Rāvana with the mythical king.

The *Kīranavali* of Udayanācārya refers to a *Vaiśeṣikabhāṣya* and remarks that it was very extensive¹. Here Padmanābha in the *Kīranavalibhāṣka* says "that this *Bhāṣya* was written by Rāvana"². The *Viśalamulavati* of Jinendrabuddhi also refers to the views of Rāvana and a *Bhāṣyakāra*³. There are references to an *Ātreya* *bhāṣya* and passages from it have been quoted by Vāḍideva and Vāḍirāja⁴. Bhattavādinendra in his *Kanada ātṛanibandha* shows close knowledge of this *Ātreya* *bhāṣya*. Vāḍindra's work is called the *Vaiśeṣikaśāstratīkā*⁵. A *Vatīka* generally adds to and amends the current *Bhāṣya* of a system. In the extant portions of the *Kanadasūtrānibandha* Rāvana is not mentioned. But though the materials at our disposal are not sufficient to prove the identity of Ātreya with Rāvana legitimate doubts are entertained to this effect. We hear from Vāḍideva that this

1 भाष्यस्यातिविस्तरवान् *Kīranavali*, Bibl Ind, p 34

2 भाष्यस्य रावणप्रणीतस्य *Kīranavalibhāṣka* SB Texts, p 12

Cf Des Cat Sansc Musc ASB, Vol VI, pt 1 p 70 also

3 असौत्रमपि भाष्यहृदमिहितमस्ति इति प्रयार्थसन्निकर्षं प्रयत्नमायमन सन्निकर्षा चेति अत्र सौत्रमि युक्तम् । ज्ञानस्य प्रमाणत्वे फलात्तर न भवति तत आर्यस्कास्य सन्निकर्षं मभिलषति । प्रधानत्वादिनि । आत्ममनसो प्रधानवान् तत्सन्निकर्षस्यापि प्रधानत्वम् । ततो रावणद्वयं [आममन सन्निकर्षं] मयन्ते । *Viśalamulavati* Muni Sri

Jambuvijayay's restoration from Tibetan, p 174

4 Introduction : *Vaiśeṣikadāśana*, Mithila Institute, p (17)

5 Bhattavādinendra—The *Vaiśeṣika*, JOI, Baroda, Vol X

identical with Praśastapāḍī. We have seen above that Praśastamati has been referred to as Praśasta also. Elsewhere he is called Praśastakara,¹ Praśastakṛa,² Praśastadeva,³ Praśastakṛadeva⁴ etc. It is highly probable that the same author wrote a comprehensive commentary on the *Vaiśeṣika-sūtras* (along with some subsequent works there on) and a separate compendium of the *Vaiśeṣika* tenets in the form of the *Padārthadharmasamgraha*. The necessity of writing such compendiums was often felt by later commentators on the *Vaiśeṣika-sūtras* also. Thus we find Śaṅkara-misra writing the *Kaṇḍarukayāna* along with his *Vaiśeṣika-sūtro-paśyaka* and Jayanīrjaya adding a *Samgraha* to his *Vyākhyāna*. The arrangement of topics in the *Sūtras* is clumsy and the literature

Cf. यथा गराश्वमानीनीं हन गराश्वित्वं तथोगादन्वेषाम्, तथेहापि तादात्म्यादन्वेषितोरेऽ
 स्वर एव प्रत्यक्षमासीत् तथोगात् परमादादिरेवेति । PDS, Ed. with the *Vyomaratī*,
 p. 692.

(4) आशरत्नविद्या (TS, 811) अत्र प्रत्यक्षमन्त्रेण साधनं कृतं । यथा TS—यत्पुत्रं गमनाय-
 स्तपति पञ्चाशद्वर्षं कृतं न मरति, आशरत्नविद्यायाः । तथा हि द्रव्यं देव इत्येवम्, गुणवत्
 गुण्यम्, धर्मदेव धर्मेष्टम् । × × × × इति स्वभावसामान्यस्य प्रत्यक्षस्य सर्वज्ञानिच्छादरस्य
 अत्यदर्शनात् सर्वदेव गमनाय इति गम्यतः । यद्यपि वैश्वे द्रव्यस्यादेवमित्यानां पितॄणां प्रति
 निष्ठायाः आशरत्नोक्तेः । अतरेष्टान्तरावयवस्य दर्शनात् द्रव्यं द्रव्यं प्राणीनां व्यापकं विद्यते ।
 × × × × यथा हि कृष्णं सवर्णं कृष्णं मन्त्राप्रवाहं यदिति निश्चयः । तथा इत्येव तदानीं गम-
 नायैव इति अत्र द्रव्यं प्रकृतिमेवासाधारण्येन निश्चयः इति । TSP, p 269.

Cf. गङ्गादेहः समवायः संपन्नः खलन्तः, तथावाधाराधिवनिषयोऽस्ति । अथम् । इत्येवम् । इत्येवम्, गुणादेव गुणावम्, अस्तिवेव अस्तिवमिति । × × × × इहेति समवायवनिमित्तस्य ज्ञान-
रसावधारणात् सार्थकः समवायः इति सम्पन्नः । इत्येवमादेनिमित्तानां व्यतिरेकदर्शनात् वनिमित्तमा
ज्ञापते । तथा हि पुण्डरीका मुखेवेवम् महाप्रभवाप्रविभागाविषयः, तथा इत्येवमादीनामपि सम-
वायव्यतिरेकः अत्राप्यत्राप्यतिरेकस्याप्यत्राप्येवमिति । PDS, p. 697.

1.: *Aṣṭasādhikā*, p. 106, *Netu'indutikiloka* p 393 *Nguyā*
raññāyāraṇa I, p 418.

2. *Tarlarushasya* ४२६, Bibl. Ind. p. 277, *Syridamāṇjari*
Ed. J. C. Jain, p. 29.

3. *Varicellulotropus*, Bibl. Ind. pp. 28, 165, 204, 111.

4 Cf. Rajavelhara's Sub-commentary on the *Nyāyakandali* Viz. Ed., Intro. p. 19.

on them grew bulky Hence the crave for a compendium at the time of Prasastapāda This explains the popularity of the *Padārthadharmasamgraha* which drove the earlier works on the *Sūtras* into oblivion It will, indeed, be a miracle if any of the lost works prior to Prasastapāda in date is ever discovered

That Prasastapāda wrote a commentary on the *Vaisesikasūtras* is clearly attested by the *Vaisesikasūtravṛttih* also It shows that the *Sūtra* ॥ १०० ॥ १०० ॥ १०० ॥ VII 1 10 has been split up into two by Ātreya and Prasastapāda¹ As the *Padārthadharmasamgraha* does not mention this sūtra some other work of this author commenting on these *sūtras* must have been referred to here

Sṛyaska, mentioned in the *Viśālmahatā* may be a Vaisesika author, because his view is referred to in connection with the examination of the definition of the direct perception as accepted by the Vaisesikas But nothing about him or his work is known It should be noted that the Tibetan writers sometimes distort the original Sanskrit titles

B The *Vaisesikasūtrapīṭha*

The above account shows that the *Padārthadharmasamgraha* belongs to the line through which the Vaisesika system flourished and though the work is not a direct commentary on the *sūtras* it preserves the results of investigations spread over a long period

Through the overwhelming popularity of the *Padārthadharmasamgraha* all the important and ancient works of the Vaisesika system went out of use Even the *Sūtras* of Kanada receded to the back-ground The Vaisesikas for long centuries were occupied with Prasastapāda's shorter work It was studied in the Vaisesika seminars and series of sub commentaries were written on it It was, and is generally regarded as the *Vaisesikabhāṣya*² and

1 आनन्दप्रसादशास्त्रिनः कालचक्रवर्तिनः प्रविशाम्यन्ति मन्त्रकार्यवृत्तिरूपवादीनां कारणं गुणपूर्वकप्रत्यक्षम् । वद्विषयगोचरं पाकप्रत्यक्षं सत्तु त्रयमेव प्रविशन्ति पाकप्रत्यक्षं पाकप्रतिष्ठि अथवा । *Vaisesikabhasana* Mithila Institute, p 65

2 Cf *Vyomaratna* pp 20 Ca 462, *Nyāyāliṅgātīkā* NSP, pp 23 & 31 & *Utsukhi*, Kāśī Ed, 1956 p 515 etc etc

sometimes we find it referred to as a Sūtra-work also ¹

The *Sūtras* of Kanāda possibly remained neglected for long. We hear of a *Bhāradājāyati* on them. It may be identical with the *Vṛtti* quoted by Candrinanda² or by Sankaramisra³. But we have no evidence to establish this identity. Sankaramisra does not attach much importance to the *Vṛtti* before him as he is found to regret not to have any important commentary to depend upon⁴. It is also quite probable that the *Vṛtti* quoted by Sankar is different from that utilised by Candrananda. The last two chapters of an anonymous *Vaisesikasūtravṛtti* written under the patronage of king Vallabhasena (c. 1158-1178 A.D.) are extant in manuscripts. It seems to have been influenced by the Nyāya theories and no influence of ancient Vaiśeṣika tradition is visible in it. Sankaramisra's *Upaśāra* is available in print for the last one hundred years. His *Sūtrapāṭha* and interpretation were generally taken as authoritative. MM. Dr. Gopinātha Kaviraja and Pt. Viraraghavācārya felt the necessity of a critical edition of the *Vaisesikasūtras*⁵. The materials available from various sources now point out that Sankara does not always preserve the ancient Vaiśeṣika tradition and that his *Sūtrapāṭha* is also defective. The work under consideration wonderfully agrees with the ancient *Sūtrapāṭha* as preserved in the *Kanādasūtrabandha* of Bhaṭṭavā-dindra or to its Summary as published by the Mithilā Institute⁶.

1 Cf. *निरुद्धशब्दार्थस्य तत्र विज्ञापः* (PDS, Viz Series p. 13.) इति सूत्रम् and तत्र एवावृत्तिविज्ञानम् (PDS, Viz Series p. 14.) इति सूत्रम्. The second is called a sūtra by Devabhūdra also. Cf. *Nyāyavārtatīppanāṭi* Ed. Dr. P. L. Vaidya, p. 1.

2 *Candranandavṛtti* IX 18 (p. 69) & IX 21 (p. 70).

3 *Vaisesikasūtrapāṭha* I: 2, II: 3, II: 6, III: 17, IV: 7, VI: 5, IV: 12, VII: 3.

4 Cf. सूत्रभाषासम्बन्धेन निरालम्बेष्वपि गच्छन्. । अत्र सेतानामप्यत्र गच्छन् निदिदेश्यति । *Ibid.*, p. 1.

5. (a) *Sarvasatbhavana Studies*, Vol. VII, p. 71. (b) *Intro Vaisesikadarsana* p. 10.

6. *Vaisesikadarsana* with *Vyākhyā*, 1957, Cf. Bhaṭṭavā-dindra as a Vaiśeṣika, JOI, Baroda, Vol. X.

attested by any other source known to us. Minor disagreements in the readings have been shown in the foot-notes. In some cases more than one sūtras of other sūtra-texts form single units in Candrananda's version. Thus, I. i. 20 consists of two sūtras, II. i. 24 of two and III. i. 8 of seven sūtras.

The following comparative table will give a general idea with regard to the difference in the number of the sūtras in the three main versions as found in the *Upaskarā*, the *Vyākhyā* and the *Vṛtti* of Candrananda :

Chapter	Upaskarā	Vyākhyā ¹	Vṛtti
I	31+17=48	31+16=47	29+18=47
II	31+37=68	32+37=69	28+43=71
III	19+21=40	21+14=35	14+17=31
IV	13+11=24	12+10=22	14+19=23
V	18+26=44	16+24=40	18+28=46
VI	16+16=32	14+18=32	18+19=37
VII	25+28=53	27+28=55	32+31=63
VIII	11+ 6=17	12+ 5=17	17
IX	15+13=28	7+ 0= 7	28
X	9+ 7=16	0	21

One thing more should be noted in connection with the Sūtra-text of Candrananda. In all other editions and commentaries, the *Vaiśeṣikasūtras* have been divided into ten chapters

-
- (c) सत्याभावात् II. ii. 39.
 (d) तद्विशेषेणदृष्टारितम् V. ii. 4
 (e) गुणान्तराद्भारितम् VII. i. 6
 (f) अगुणत्वो इत्यस्य गुणान्मेवान् कर्मगुणा अगुणः VII. i. 12
 (g) तयोर्निर्वादिन्यदे तेभ्यो ह्यस्तर्गाभा व्याख्याते VII. ii. 2
 (h) निष्पत्तिश्च VII. ii. 3
 (i) दृष्टत्वादहेतुप्रत्ययः VII. ii. 21.
 (j) तथा प्रत्ययाभावः VII. ii. 22
 (k) सवन्वसनन्धादिति चेत् स-दहः VII. ii. 23
 (l) नास्त्यन्यथान्दमा इति चन्द्रमसि प्रतिषेधः IX. 11
 (m) सदनतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदनता न IX. 12

1. The table gives the numbers according to the printed text.

Each chapter again is split up into two daily lessons (*Āhnikas*) But Candrānanda presents a unique departure In his text, Chapters I-VII have two *Āhnikas* each while Chapters VIII-X show no such division This cannot be a mere scribal error The *Sarvadarsanasamgraha* attributed to Mādhavācārya also seems to give a similar indication Its table of contents of the *Aulkiyadarsana* gives the subject-matter of the first seven Chapters with specific mention of two *Āhnikas* in each case In the last three Chapters, it is silent about mentioning the *Āhnikas*¹ The last two Chapters of the anonymous *Vṛtti* consulted by us also do not refer to *Ahnikas* and support Candrānanda in this respect It may now be concluded that Candrānanda followed a tradition which did not divide the last three Chapters into *Āhnikas*

C The Exegetical Problem

We have just shown that the concise and systematic *Padārtha dharmasamgraha* of Pras'astapāda attracted the scholars and the older works based on the *Sūtras* were neglected It preserved the traditional *Vaisesika* tenets, but exerted a very bad influence upon the *Sūtras* which were not studied with the attention they deserved The only feeble link between the old *sūtra*-tradition and the modern commentators seems to be supplied by the *Vṛtti* or *Vṛttis* utilised by Candrānanda and Sankara But Sankara attaches little importance to the *Vṛtti* before him as he says that 'he had the *sūtras* alone in his hand' (*Sūtra-mātravalambena*) when he wrote the *Upaskāra* As the modern commentators had no regular commentary on these *Sūtras* before them, they had to depend mostly upon their knowledge of other systems of Indian philosophy in order to give some interpretation to the *Vaisesikasūtras*

Thus Sankaramisra in the *Upaskāra* and his followers,

१ आद्विकद्वयसत्त्वके प्रथमाध्याये आद्विकद्वयसत्त्व द्वितीयाध्याये आद्विकद्वयसत्त्व तृतीयाध्याये आद्विकद्वयसत्त्व चतुर्थाध्याये आद्विकद्वयसत्त्व पञ्चमे आद्विकद्वयसत्त्व षष्ठे आद्विकद्वयसत्त्व सप्तमे आद्विकद्वयसत्त्व अष्टमे आद्विकद्वयसत्त्व नवमे निर्विकल्पकसत्त्व विष्णुसत्त्व प्रमाणचिन्तनम् । नवमे शुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमेऽनुमाननेदप्रतिपादनम् । *Sarvadarsanasamgraha*, BORI, p 211-2

Candrananda's *Sūtrapīṭha* further agrees with the ancient *sūtra* readings available in the works of Uddyotakara, Mallavādin etc

We propose to give below a few prominent instances showing (a) the agreement of Candrananda and Bhattavādin and (b) their difference from Sankaramisra's text

(1) Candrananda is one with the author of the *Vyākhyā* in not accepting अविज्ञेयप्रमाणम् 1 : 4 (Sankara's version) as a *sūtra*. It has not been accepted as such by any other authority prior to Sankaramisra. Probably this has come to Sankara from the *Padārthadharmasamgraha*¹

(2) Candrananda and Bhattavādin (कारणतोः II ॥ 28) have कारणतो विज्ञातम् in II ॥ 34 and they are supported by Uddyotakara (Cf *Nyāyavārtika* Cal Sans Series p 228). It is now clear that अनिश्चय and न चाभिद्ध in II ॥ 28 & 29 have been introduced from some earlier commentary in Sankara's *sūtra* text

(3) अभूतमवृत्त्य is a part of III ॥ 8 in the present text while it is an independent *sūtra* in the *Vyākhyā* (III ॥ 16). The *Syṛṣṭi* *idā* *ratnākara* (p 532) accepts it as such though it is absent in the *Upaśā* version

(4) Another part of III ॥ 8 i.e., सारं सारमात्रस्य is a separate *sūtra* (III ॥ 12) in the *Vyākhyā*. Sankara does not recognise it

(5) अद्वयवत्त्वात् परमाणवदुपलब्धौ (Candrananda's text IV ॥ 7) is absent in Sankara's text. It is there in the *Vyākhyā* (IV ॥ 6) Uddyotakara (*Nyāyavārtika*, Cal Sans Series p 490) and Kamalasila (*Tattvasaṃgrahapāṇīya* GOS, p 41) also accept it as a *Vaiśeṣikaśūtra*

(6) न चास्मदुक्तिर्यो विद्वद्भ्ये is a separate *sūtra* (VI ॥ 2) in the present text but it is absent in the *Upaśā* version. It has its counterpart in the *Vyākhyā* (VI ॥ 2) and has also been mentioned as a *sūtra* in the *Kaṇṇa* (Bṛhaspati Edn p 315) and the *Nyāyavārtika* (Viz Series p 216) with some variation in readings

1 Cf *न्ययवृत्तमग मायविज्ञेयप्रमाणम्* अग्नौ वार्या । साधनप्रमाणवत्त्वमग्नौ न विज्ञेयम् । न चार्यावत्त्वमग्नौ न विज्ञेयम् । PDS, Viz Series, pp 6 f

But Cindrinanda's sūtra-text also presents a difficult problem. He gives a number of *sūtras*³ the authenticity of which is not

1. (a) गुणधर्मा व्याख्या VII : 2. Cf. *Pyakhyi*, p. 63
 (b) इदमेवगुणमिदमेवगुणमिति बोधश्च VII. : 3 Cf *Ibid.*, p. 63
 (c) बुद्धिभ्या ऋतमगच्छता अभिज्ञा एव VII : 4 Cf. *Ibid.*, p. 63.
 (d) अविज्ञेययोग VII : 5 Cf *Ibid.*, p. 63
 (e) आरम्भार्थश्च VIII : 1 Cf *Ibid.*, p. 75
 (f) यथा द्रव्यगुणधर्मेण व्याख्यासिद्धेः VIII 11. Cf *Ibid.*, p. 77
2. Cf Candraśāstra's text IX. 15, X 1, X 5 X. 6 and X 19.
3. (a) गतिमन् इ-ये क्वं गुण इति नेतव्य. II. 11 25
 (b) अन्तर्भाव II 11. 33

Jayantīrayana Tarkapariśodhana and Pāṇinīyana Tarkasamūha in the *Vīrya* and the *Upadīpikāśāstra* respectively show marked influence of the Neo-logical system. Candrakīrti Tarkabhāṣya gives it an idealistic interpretation in his '*Mūlavyākhyā*'. The *Bhāratavyākhyā* of Gaṅgādharma Vidyā shows the influence of Śaṅkara, Vaiśiṣṭha etc. The traditional interpretation of the *Vaiśeṣikāsūtras* is, therefore, partly vitiated. Here also the *Vyākhyā* and the *Vṛtti* of Candrānanda are of immense help. Their interpretations are often supported by ancient sources including the Jaina and Buddhist texts. Candrānanda shows close acquaintance with the *Padārthasādharmasamgraha* of Praśastapāda and is singularly free from non-Vaiśeṣika bias.

The Commentator

As regards the author of the commentary we know very little. The concluding verse shows that his name was Candrānanda and that he was a source of delight to the learned. A study of the commentary substantiates his claim. He was well versed in various *śāstras* including the Vedic texts and the *Purāṇas* from which he is found to quote. Among the philosophical works, our author once quotes a passage from the *Nyāyavārtikā* of Uddyotakara (p. 29). It may incidentally be remarked here that the *Nyāyavārtikā* preserves some ancient views of the Vaiśeṣikas including fragmentary explanations of a few *Vaiśeṣikasūtras*¹. We have already noted that one *Vaiśeṣikasūtravṛtti* also was known to Candrānanda. One *Vaiśeṣikasūtravṛtti* has been utilised by Saṅkaramisra also. Candrānanda must have been different from the author of this *Vṛtti* as none of the fragments preserved by Saṅkaramisra occurs in the work presented here.

Candrānanda does not show any knowledge of neo-logical speculations. This may either be due to his ancient date prior to the flourish of the neo-logical school of Mithila or to his belonging to a part of the country which remained uninfluenced by neo-logic even after its growth. The former alternative seems to be probable.

1 Vide Uddyotakara as a Vaiśeṣika—Proceedings and Transactions, A I O C, Bombay Session, 1949, pp. 326-334.

Bhattachāṇḍra was a southerner but as a commentator of the *Kiraṇāṭa* he belongs to the Maithila school and Udayana's influence is visible in the *Vyākhyā* also. But Candrānanda gives no such clue to fix up his affiliation, date or birth place.

The Commentary is lucid. It explains all the sūtras and does not enter into intricacies introduced by other commentators of the Sūtras. Thus he passes over the minute discussions on *dr̥ṣṭva*, *pālayotpatti*, *vibhagaṇavibhaga* etc., a knowledge of which is essential for a Vaiśeṣika scholar even to-day.

Candrānanda's *Vṛtti* did not receive the circulation, it deserves and we find no mention of him in later Vaiśeṣika literature.

Conclusion

The present volume will be a valuable addition to the too few works on the Vaiśeṣika system available in print. The learned editor spared no pains to make it useful by adding learned foot-notes and a number of important appendices including portions of ancient texts restored from Tibetan, while he was under a serious handicap like the bereavement at the sad demise of his revered father and Gurudeva (in the worldly and spiritual lives respectively), His Holiness Munirāja SRI BHUVANAVIJAYAJI MAHĀRĀJA at the famous Jaina Tīrtha (holy place) of Śrī Sankheśvara PĀRSVANĀTHA (Gujrat) on 16th February, 1959. The learned editor derived constant and earnest help in all his activities from his Gurudeva. It was at the instance of the late Munirāja that the learned editor took up this onerous task (in 1957), the accomplishment whereof has also been possible through his profound grace and active help. May His blessings from heaven give the editor more strength in his endeavour to propagate the lost treasures of the Sāstras.

Mithila Institute
Darbhanga
(Bihar)

Anantalal Thakur
Buddhapurmmā, 1961

॥ ॐ अर्ह ॥

चन्द्रानन्दचिरचितया प्राचीनया वृत्त्या समलङ्कृतं

कणादप्रणीतं

वैशेषिकसूत्रम् ।

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । १ । १ । १ ।

कस्यचिद् ब्राह्मणस्य वेदाभ्यासवशेन व्यवगतकर्मपक्षेदं वेदवाक्यं प्रतिबभौ
“अशरीरं वाक् सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” [छान्दोग्योप० ८ । १२ । १] इति । तत
इदं वाक्यमालोच्य कणभक्षमाजगाम । ततोऽभ्युवाच—भगवन् ! अनेन वाक्येन
अपहृतशरीरस्य क्षेमसाधनता कथ्यते, तदुच्यताम्—क उपाय इति । ततो मुनिरभ्यु-
वाच — धर्म इति । ततो जगाद ब्राह्मणः—को धर्मः, कथं लक्षणः कान्यस्य साधनानि,
किंप्रयोजनः, कांश्च प्रत्युपकरोतीति । अत एव्यः प्रश्नेभ्योऽनन्तरं धर्मव्याख्यान-
प्रतिज्ञायाम् ‘अथ’शब्द आनन्तर्यमभिधत्ते । ‘अतः’शब्दोऽपि वैराग्यप्रज्ञाकथा-
परिपाकादिकां शिष्यगुणसम्पदं हेतुत्वेनापदिशति, यस्मादयं शिष्यो गुणसम्पदा
युक्तस्ततोऽस्मै प्रश्नेभ्योऽनन्तरं धर्मं व्याख्यास्यामः ।

को धर्म इत्याह—

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । १ । १ । २ ।

यागदेवतापूजादिक्रियाणामाज्यपुष्पादिनिर्वर्त्यानां तदैव विनष्टत्वादुत्तरकालं फल-
दानाशक्त्येस्माद्वेतोरस्युदयनिःश्रेयसे भवतः स धर्म इति बोद्धव्यः । अम्युदयो ब्रह्मादि-
लोकेष्विष्टशरीरप्राप्तिनर्थोपरमश्च । निःश्रेयसमध्यात्मनो वैशेषिकगुणभावरूपो मोक्षः ।

कृत एवंलक्षणो धर्मो ज्ञायत इति चेत्, आम्नायात् । तस्य प्रामाण्यं

४ कथमित्याह—

तद्वचनादात्मनायप्रामाण्यम् । १ । १ । ३ ।

तदिति हिरण्यगर्भपरामर्शः, हिरण्यं—रेतोऽस्येति—कृत्वा भगवान् महेश्वर
एवोच्यते । आसेनोक्तवत्स्य सत्यताव्याप्तत्वादिहासेन हिरण्यगर्भेणोक्तत्वादात्मनायस्य
प्रामाण्यं साध्यते । ईश्वरश्च साधितस्तनुमुत्पन्नादीनां कथं तदा घटादिवद् बुद्धि-

१० मत्कर्तृकरवानुमानेन ।

उक्तं धर्मस्वरूपं तल्लक्षणं च । साधनान्यस्येदानीं द्रव्यगुणकर्माणि वक्ष्यामः । तत्र

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति
द्रव्याणि । १ । १ । ४ ।

द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद् द्रव्याणि । *पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवी । ऐवम-

१५ वादिसंज्ञा । 'नैवैव द्रव्याणि,* नाधिकानि' इत्येवमर्थम् 'इति'शब्दः ।

एवमुद्दिष्टानि द्रव्याणि । के पुनर्गुणा इत्याह—

रूप-रस-गन्ध-स्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-
विभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रियत्नश्च
गुणाः । १ । १ । ५ ।

२० एते सप्तदश ऋणोक्ता रूपादयो गुणाः 'च'शब्दरसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवर-
स्नेह संस्कार-धर्माधर्म शब्दा गृह्यन्ते । एते यथावसरमुत्तरत्र वक्ष्यन्ते ।

कानि पुनः कर्माणीत्याह—

उत्क्षेपणमेवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ।

१ । १ । ६ ।

२५ १ लोकेषु संज्ञा O । २ शीघ्रं O । ३ द्रव्याणि वक्ष्याम P । ४ * * एनविधान्तर्गत
पाठ P मध्ये नास्ति । ५ एवं एवमगदित्यंज्ञा O । ६ 'मर्थे' इति सन्द P । ७ सङ्ख्या O P.
सूक्ति १० ४७ । ८ प्रयत्नाय O उ. सूक्ति १० ४७ । ९ 'मर्थे' O ।

इतान्येव पञ्च कर्माणि द्रष्टव्यानि । 'गमन'ग्रहणाद् अगमनरेचनादीनां ग्रहणम् ।
 एवमुद्दिष्टानि द्रव्यगुणकर्माणि । तदनुपज्ञात् सामान्य-विशेष-समवाया अपि वक्ष्यन्ते ।
 एवं षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यपरिज्ञानं विषयदोषदर्शनद्वारेण वैराग्योत्पत्तौ सत्यां
 निःश्रेयसे साध्ये धर्महेतुः । अभ्युदये साध्ये धर्महेतुत्वं पुनरपीषां 'समे यजेत'
 [] इति पृथिव्याः, 'अधोऽम्बूनि नयति' [] इत्यादि 5
 यथास्वमन्येषां द्रव्याणाम् । गुणानां तु 'कृष्णमालमेत' [] इत्यादि ।
 कर्मणां तु 'ब्रीहीनवहन्ति' [] इत्यादि ।

विज्ञातसाधर्म्यवैधर्म्याणां च द्रव्यादीनामभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् साधर्म्यं तावत्
 कथयति—

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य- 10
 गुणकर्मणामविशेषः । १ । १ । ७ ।

'सद् द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म' इति सत्ता त्रयाणामविशेषः । तथैवानित्यत्व-
 मन्वत्काशादिभ्यः । द्रव्यवदिति समवायिकारणवस्त्वमविशेषः परमाण्वाकाशादिवर्त्मम् ।
 कार्यत्वमभूत्वा भवनं तथैवाविशेषोऽन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः । कारणत्वं कार्यजनकत्वं
 त्रयाणामविशेषः, क्षित्यादीनि द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणम्, आकाशादीनि गुणा 15
 नाम्, मनोऽन्त्यावयविद्रव्ये गुणकर्मणाम् । गुणास्तु रूप-रस-गन्धानुष्णस्पर्श-सङ्ख्या-
 परिमाणैकपृथक्त्व-स्नेह शब्दश्च असमवायिकारणम्, बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष प्रयत्न-
 धर्माधर्म-भावना निमित्तकारणम्, संयोग-विभागौष्ण्यगुरुत्व-द्रवत्व-वेगा उभयथा
 कारणम् । परत्वापरत्व-द्वित्व-द्विपृथक्त्व-पारिमाण्डल्यादयोऽकारणम् । कर्माणि संयोग
 विभागेषु असमवायिकारणम् । सामान्यानि च तानि द्रव्यत्वादीनि विशेषाश्च त इति 20
 सामान्यविशेषाः, तद्वत्ता त्रयाणामविशेषः ।

त्रयाणामेकत्वे प्राप्ते वैधर्म्यमुच्यते । तथाहि—

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते । १ । १ । ८ ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति विग्रहादेकमनारम्भकम् । समवायिकारणानि द्रव्याणि

स्वात्मव्यतिरिक्तं कार्यद्रव्यमारभन्ते । आकाशाद्यन्त्यावयविद्रव्याणि तु द्रव्यं नारभन्ते, तुल्यजातीयानां मूर्तिक्रियारूपादिमतां द्वयोर्वह्नां वा कारणानां कार्यारम्भकत्वात् । न चैवंविध न्याकाशादीनि । मनसोऽस्पर्शवत्त्वाद् द्रव्याकारणत्वमन्त्यावयविद्रव्याणां चादृष्टत्वात् ।

5

गुणाश्च गुणान्तरम् । १ । १ । ९ ।

गुणौ च गुणाभेति पूर्ववत् । यथा तन्तुरूपादयः स्वाश्रयसमवेते पटद्रव्ये रूपादि-
गुणानात्मव्यतिरिक्तानारभन्ते ।

कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते । १ । १ । १० ।

न कर्मणा कर्म जन्यते, कर्मणामुपरमदर्शनात् । कर्मारम्भे हि कर्मणां निष्कर्मणो
10 द्रव्यस्यानुपलम्भः स्यात् । एवं च कानिचिद् द्रव्याप्यारम्भकाणि, कानिचिन्नैव । गुणाः
केचित् कारणम्, केचिन्नैव । कर्माणि नैव कर्मकारणमित्येतद् वैवर्ध्यम् ।

वैवर्ध्यान्तरमाह—

कार्याविरोधि द्रव्यं कारणाविरोधि च । १ । १ । ११ ।

विनाशो विरोधः प्रतिबन्धः, कचिद् द्रव्यादिना कार्येण कारणद्रव्यं समवाय-
15 समवायिकारणभ्यां च न विरुध्यते । तथाहि—अङ्गुलिद्रव्यं कार्यं द्व्यङ्गुलं जनयिष्यत्
तदर्थेन कर्मणा तत्कृतेन संयोगेन ततो जातेन द्व्यङ्गुलेन न विरुध्यते नापि समवाय-
समवायिकारणाभ्यां पूर्व तत्संयोगाभ्यां वा, मनोऽन्त्यावयविद्रव्याणि गुणकर्मभिः कार्यैः,
आकाशादीनि गुणैः, नित्यत्वादेषां न कारणविरोधः ।

उभयथा गुणः । १ । १ । १२ ।

20 कार्यकारणोभयानुमयैरविरोधी विरोधी च । परमशुद्धयुक्ताद्यन्त्यावयविद्रव्येषु
रूपादयः कार्योभयकारणैरविरोधिनो यथासम्भवम् । रूप रस गन्ध-स्पर्शा अकार्यकारण-
भूता अविरोधिनः परस्परैरेण । विरोधिन आद्यमध्यान्त्यशब्दाः कार्योभयकारणैः, अदृष्टः
कार्येण, स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेन वेगप्रयत्नैः, संयोगविभागी सुसुप्तदुःखे इच्छाद्वेषो परस्परतो-

१ आकाशाद्यन्त्यावय O । २ "वलम्भात् । एवं कानिचिद् P । ३ द्रव्यादिद्रव्येण O ।

25 ४ "नभ्यां न विरुध्यते O । ५ पूर्ववत्त्वो O । ६ "अङ्गान्त्यावय" O । ७ कार्योभयकारणैर्विरो-
धिन. O । कारणैरविरोधिनः P ।

कार्यकारणभूतो विरुध्येते, ज्ञानं संस्कारसन्तानप्रतिपक्षैः, संस्कारो ज्ञानमददुःखादिमि-
रिति यथासम्भवमेतद् द्रष्टव्यम् ।

कार्यविरोधि कर्म । १ । १ । १३ ।

संयोग-विभाग-संस्काराणां कार्याणां भङ्गात् संयोगेनैव कर्म विरुध्यते, न विभाग-
संस्काराभ्यां संयोगानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

5

वैधर्म्यान्तरमपि—

क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । १ । १ । १४ ।

उत्क्षेपणादिकं कर्म क्रिया यथासम्भवं यस्मिन् यैस्समवायेन वर्तते तत् क्रियावत्
अन्यत्राकाशकालदिगात्मभ्यः । गुणा रूपादयो यत्र यथासम्भवं वर्तन्ते तद् गुणवत् ।
अयुतसिद्धानामाचार्याधारभूतानाम् 'इह' इति यतः [स] समवायः, स यस्यास्ति तत् 10
समवायि, कारणं च तदेव, समवायिनो वा कार्यस्य कारणम् । तत्र क्षित्यादीनि त्रयाणां
द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणम्, आकाशादीनि गुणानाम्, मनोऽन्त्यावयविद्रव्ये
गुणकर्मणाम् ।

द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेऽत्रकारणमनपेक्ष इति
गुणलक्षणम् । १ । १ । १५ ।

15

द्रव्यमाश्रयतीति द्रव्याश्रयी, अगुणवान् निर्गुणः, संयोगविभागेऽत्रकारणमनपेक्ष
इति सौपेक्षः कारणम् । तथाहि—अहुस्योराकाशसंयोगो ह्यङ्गुलाकाशसंयोगे कर्त्तव्ये
ह्यङ्गुलोत्पत्तिमपेक्षते, अहुस्योः परस्परविभागो ह्यङ्गुलाकाशविभागं प्रति कार्यविनाशम-
पेक्षते, एवं संयोगविभागलक्षण एव गुणः संयोगविभागेषु सौपेक्षः कारणम् ।

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽत्रनपेक्षं कारणमिति कर्म-
लक्षणम् । १ । १ । १६ ।

20

एकमस्य कर्मणो द्रव्यमाश्रयः, न द्वे, एकमेव वा द्रव्ये वर्तत इत्येकद्रव्यम् ।
नास्य गुणाः सन्तीत्यगुणम् । संयोगविभागेषु कार्येषु स्वस्याश्रयस्यान्यतो विमज्जा-
श्रयान्तरेण संयोजनादुत्पाद्यविनाशयानपेक्षया संयोगविभागेऽत्रनपेक्षं कारणमिति ।

वैधर्म्यान्तरमपि—

25

द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् । १ । १ । १७ ।

‘सामान्य’शब्दः समानपर्यायः । श्रित्यादीनि त्रयाणां कारणं समानम् । आकाशादीनां केवलगुणकारणत्वेऽपि एकैकस्थानेकगुणत्वादाकाशादीनि समानं गुणेषु कारणम्, मनोऽन्त्यावयविद्रव्ये गुणकर्मणाम् ।

5 तथा गुणः । १ । १ । १८ ।

‘संयोगानां द्रव्यम्’ [१ । १ । २५] इति ‘अग्निसंयोगाद् गुणान्तरमादुर्भावात्’ [७ । १ । ५, ६] इति ‘आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म’ [५ । १ । १] इति वाक्येभ्यः संयोग एव द्रव्यगुणकर्मणां समानं कारणं नान्यो गुणः । तथाहि—तूल-
पिण्डस्य वेगवता तूलेन संयोगात् कर्म, द्वितूलकद्रव्यम्, तत्र च परिमाणं महदुत्पद्यते-
10 ऽन्ये गुणा यथायोगम् ।

संयोगविभागानां कर्म । १ । १ । १९ ।

स्वाश्रयमन्यतो विभज्य आश्रयान्तरेण संयोजयति अतः संयोगविभागानां समानं कारणं कर्म ।

न द्रव्याणां व्यतिरेकात् । १ । १ । २० ।

15 यदि खलु द्रव्यस्य कारणं कर्म भवेत् तथा सति कदापि संयोगं न निवर्तेत, निवृत्ते तु कर्मणि केवलस्य संयोगस्योपलम्भात् मन्वामहे ‘न द्रव्यकारणं कर्म’ ।

गुणवैधर्म्याश्च कर्मणाम् । १ । १ । २१ ।

गुरुत्वद्रवत्वानोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाः स्वाश्रये पराश्रये च कर्मकारणम्, प्रयत्नादृष्टौ तु पराश्रय एव । तत्र तावत् कर्म [न] स्वाश्रये कर्मकारणम्, निष्क्रिय-
20 द्रव्यानुपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि पराश्रये, तत्संयोगेनैव निवर्तिनत्वात् । तस्मादेतैः कर्म-
कारणैर्गुणैर्वैधर्म्याश्च कर्म कर्मकारणम् ।

अपरं वैधर्म्यम्—

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । १ । १ । २२ ।

सजातीयानां द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां द्रव्यं तन्तूनामिव पटः समानं कार्यम् ।

25 द्वित्यप्रभृतयश्च सङ्ख्याः पृथक्त्वं संयोगविभागाश्च । १ । १ । २३ ।

१ निवृत्ते कर्मणि O. ।

द्वयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वं सामान्यं कार्यम्, त्रयाणां त्रित्वमित्यादि । तथैव द्विपृथक्त्वादि ।
द्वयोर्द्रव्ययोः संयुज्यमानयोः संयोगो विभज्यमानयोर्विभागः । एषामनेकाश्रितत्वात्
समानत्वम् ।

असमवायात् सामान्यं कर्म कार्यं न विद्यते । १ । १ । २४ ।

अनेकस्मिन् द्रव्ये एकस्य कर्मणः समवर्त्यनिषेधाद् न द्रव्याणां द्विवह्नां कर्म ५
समानं कार्यमस्ति ।

संयोगानां द्रव्यम् । १ । १ । २५ ।

द्वयोर्बह्नां वा असमवायिकारणानां संयोगानां द्रव्यं समानं कार्यम्, तन्तु-
संयोगानामिव पटः ।

रूपाणां रूपम् । १ । १ । २६ ।

10

द्वयोर्बह्नां वा कारणरूपाणां कार्यद्रव्याश्रितं रूपं समानं कार्यं यथा घटरूपं
कपालरूपाणाम्, एवं रसादीनाम् ।

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् । १ । १ । २७ ।

आदित्याग्नीनामगुरुत्वात् पर्वते तथाभूतप्रवृत्ताभावात् लोष्टस्य च हस्तेनासंयुक्त-
त्वादनुत्क्षेपणमिति गुरुत्वादीनामुत्क्षेपणं समानं कार्यम् ।

15

संयोगविभागाः कर्मणाम् । १ । १ । २८ ।

उभयकर्मजा ये संयोगा विभागाश्च ते कर्मणां ममानं कार्यम् ।

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तमिति । १ । १ । २९ ।

यस्मिन् प्रकरणे द्रव्यादीनां कारणं समानं वर्णितं तस्मिन् कारणसामान्ये द्रव्य-
कर्मणां यतः कर्माकारणमुक्तमतस्तदन्यप्यस्य कार्यं सामान्यं न भवन्तीति । एवं नाना 20
द्रव्यगुणकर्माणीति सिद्धम् ।

॥ प्रथमस्याध्यायस्याधमाह्निकम् ॥

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

कारणाभावात् कार्याभावः । १ । २ । १ ।

कार्यकारणशब्दौ पूर्वमुक्तौ तन्निरूपणार्थमाह । यस्याभावात् तन्वादेः समवायि-
कारणस्य तत्संयोगानां वा असमवायिकारणानां कार्यद्रव्यं न जायते पटादि विनाशे वा
७ विनश्यति तत् कारणम्, अन्यत् कार्यम् ।

न तु कार्याभावात् कारणाभावः । १ । २ । २ ।

न पुनः पटादेरनुपपत्तौ द्रव्यस्य तन्तूनां तत्संयोगानां वाऽनुपपत्तिः ।

उक्ता आनुवञ्जिकाः सामान्यादेयस्त्रयः पदार्थाः, तत्र सामान्यं कथयति—

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् । १ । २ । ३ ।

10 भिन्नेषु पिण्डेष्वनुवर्तमानां 'गौर्गाः' इति बुद्धिमपेक्ष्य एष्य एव च परस्परतो
व्यावर्तमानाद् 'अयमस्मादन्वः' इति तदनुवृत्तिबुद्ध्यपेक्षं सामान्यं व्यावृत्तिबुद्ध्यपेक्षो
विशेष इति ।

भावः सामान्यमेव । १ । २ । ४ ।

भावः सत्ता सामान्यमेव, त्रिष्वपि द्रव्यादिष्वनुवर्तमानत्वात्, न विशेषः ।

15 द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च । १ । २ । ५ ।

क्षित्यादिषु यतो 'द्रव्यं द्रव्यम्' इत्यनुवृत्तिबुद्धिः, रूपादिषु च 'गुणो गुणः' इति
उत्क्षेपणादिषु 'कर्म कर्म' इति तानि द्रव्यस्वगुणस्वकर्मत्वानि सामान्यानि, परस्परतश्च
व्यवृत्तेर्विशेषाः ।

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । १ । २ । ६ ।

20 'मित्यद्वयेषु परमाध्यात्मप्रतिद्वन्द्वे' समवायेन वर्तमानात्सुलभाहृतिसंज्ञायां 'अयमन्यो-
ऽयमन्यः' इत्यन्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवस्तद्वर्तिनां विशेषकत्वाद् विशेषाः । एवं विशेषा
व्यारूपाताः ।

१ उक्ता अनुप P. । दृश्यता प्र० ३ पं० २ । २ 'एष पदार्थाः O । ३ 'मानानां O ।
४ 'मानानां P. । 'मानना O । ५ 'इत्यनुदिः P. । ६ व्यावृत्तेः विशेषाः O. ।

सत्ता तु

सेदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु । १ । २ । ७ ।

मिलेषु द्रव्यादिषु त्रिषु यतो जायते 'सेत् सत्' इति बुद्धिः सा सत्ता ।

आश्रयविनाशादस्या विनाश इति चेत्, न, यतः

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता । १ । २ । ८ ।

5

यस्माद् द्रव्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता सत्ता तस्मान्न द्रव्यादिविनाशे सत्ता विनश्यतीति ।

द्रव्यादिव्यतिरेके युक्तिः—

एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् । १ । २ । ९ ।

परमाण्वाकाशादिद्रव्यमद्रव्य कारणद्रव्याभावात्, अनेकद्रव्यं वा घटादि समवायि-
कारणद्रव्ययुक्तत्वात्, सत्ता पुनः प्रत्येकं परिसमस्या वर्तमाना एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् । 10

गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः । १ । २ । १० ।

गुणानां गुणेष्ववृत्तेः कर्मसु च कर्मणाम्, गुणेषु कर्मसु च सत्ताया वर्तमानत्वात्
गुणकर्मणी सत्ता ।

सामान्यविशेषाभावाच्च । १ । २ । ११ ।

यदि सत्ता द्रव्यादीनामन्यतमा स्यात् एवं द्रव्यादिष्विव सत्तायामपि द्रव्यत्वादयः 15
सामान्यविशेषा वर्तेरन् । न चैवम् । तस्मान्न सत्ता द्रव्यगुणकर्माणि ।

एकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् । १ । २ । १२ ।

यथा प्रतिद्रव्यं साकल्येन वर्तमानत्वात् द्रव्यं सत्ता तथैकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्य
द्रव्यत्वम् ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १३ ।

20

द्रव्यादिष्विव द्रव्यत्वादीना मव्यात् कश्चित् सामान्यविशेषो द्रव्यत्वे वर्तेत यदि

१ "सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सा सत्ता"—नयचक्रवृत्तिः ५० ६ ।

सदिति यतो (सत् यतो-मि.) द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता मि. उ. ।

२ यथात्सदिति बुद्धिः O. । ३ न द्रव्यमेकद्रव्यवत्त्वात् PS । एकद्रव्यवृत्ति वाच्यं द्रव्यम् मि. ।

४ "द्रव्यं सद्रव्यमद्रव्य O. । ५ "द्रव्यं यदि घटादि" O. । ६ "मपि द्रव्यादय O. । "मपि 25

सत्यत्वादय P. । ७ द्रव्यवदुक्तम् O. । ८ द्रव्यादि द्रव्यादिष्विव O. ।

[द्रव्यत्वं] द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् । तस्मान्न द्रव्यादीनि द्रव्यत्वम् ।

गुणे भावाद् गुणत्वमुक्तम् । १ । २ । १४ ।

गुणेषु गुणानामवृत्तेः, गुणत्वं च गुणेषु वर्तते, तस्मान्न गुणः ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १५ ।

5 यदि गुणत्वं द्रव्यं कर्म वा स्यात् तस्मिन् द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा सामान्यविशेषो
स्याताम् । न वैषम् । तस्मान्न द्रव्यं कर्म वा गुणत्वम् ।

कर्मणि भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १ । २ । १६ ।

कर्मणि कर्मत्वस्य वृत्तेः कर्मणः कर्मणि चावृत्तेर्न कर्म कर्मत्वम् ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १७ ।

10 द्रव्यत्वं गुणत्वं वा कर्मत्वे स्यातां यदि द्रव्यं गुणो वा स्यात् । तस्मान्न द्रव्यगुणौ
कर्मत्वम् ।

सल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषल्लिङ्गाभावाच्चैको भाव इति । १ । २ । १८ ।

‘एक’शब्देन ज्ञानेदः कथ्यते, न तु सङ्ख्या । लिङ्गयतेऽनेनेति लिङ्गं प्रत्ययः, येन

लिङ्गेन ‘सत् सत्’ इति प्रत्ययेन प्रतीयते सत्ता तस्य सर्वत्राविशिष्टत्वाद् विशिष्टस्य च

15 प्रत्ययस्याभावादभिज्ञा सत्ता ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

एवं द्रव्यादीनां नानात्वे सिद्धे पृथिव्यादीनां द्रव्यलक्षणाविशेषादेकत्वे प्राप्ते लक्षण-
भेदेन वैधर्म्यमाह—

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । २ । १ । १ ।

एतेऽस्या रूपरसगन्धस्पर्शा विशेषगुणाः, अन्ये तु सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग- 5
विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-गुरुत्व-नैमित्तिकद्रवत्व-संस्काराः । रूपं शुक्लादि, रसो मधुरादिः,
गन्धः सुरभिरसुरभिश्च, स्पर्शोऽस्या अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः, कार्य-बाह्य-
माध्यात्मिकं च ।

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । २ । १ । २ ।

शुक्ल-मधुर-शीता एव रूप-रस-स्पर्शाः । द्रवा इति सांसिद्धिकं द्रवत्वम् । स्निग्धा 10
इति आसामेव ज्ञेयः । सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-गुरुत्व-
संस्काराश्च । कार्यं पूर्ववत् ।

तेजो रूपस्पर्शवत् । २ । १ । ३ ।

रूपं भास्वरं शुक्लं च, स्पर्श उष्ण एव । सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-
परत्वा-ऽपरत्व-नैमित्तिकद्रवत्व-संस्काराश्च । कार्यं पूर्ववत् । 15

वायुः स्पर्शवान् । २ । १ । ४ ।

अनुष्णाशीतोऽपाकजः स्पर्शः । सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग परत्वा ऽपरत्व-
गुरुत्व-संस्काराश्च । कार्यं पूर्ववत् । भौमादिदेहा मृत्पादिलोकेषु ।

त आकाशे न विद्यन्ते । २ । १ । ५ ।

ते रूपरसगन्धस्पर्शा न सन्त्याकाशे । तस्य गुणाः शब्द-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व- 20
संयोग-विभागाः ।

मर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवनाऽग्निः
सामान्यम् । २ । १ । ६ ।

मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । सर्पिपो जतुनो मधूच्छिष्टस्य चाग्निसंयोगाद् द्रवता या
सञ्जायते तदद्भिः समानत्वं पृथिव्याः ।

अपुसीसलोहरजतसुवर्णानां तेजसानामग्निसंयोगाद् द्रवताऽद्भिः
सामान्यम् । २ । १ । ७ ।

६ एषां च तेजसानां यदग्निसंयोगाद् द्रवत्वमुपजायते तदद्भिः सामान्यं तेजसः ।

विषाणी ककुद्धान् प्रान्तेवालधिः सास्त्राधानिति गोत्वे दृष्टं
लिङ्गम् । २ । १ । ८ ।

दृष्टान्तार्थं सूत्रम् । 'गोत्वे' इति गोत्वावच्छिन्ना व्यक्तिः । विषाणं ककुद्ं सास्त्रा
चत्मास्तीति विषाणी ककुद्धान् सास्त्रावान् । प्रान्तस्त्रदेन कटिभागः, वाला अस्मिन्
१० धीयन्त इति वालधिशब्देन पुच्छम्, प्रान्ते वालधिरस्येति प्रान्तेवालधिः । विषाण्यादिभिः
शब्दैरेतद्व्यतिरिक्तैरपि अर्थव्यापाराद् घर्मा एव व्यपदिशन्ते ।

यथा अपरस्यक्षायां गोवक्त्रौ कथञ्चिद् गृह्यमाणो विषाणादयो लिङ्गं दृष्टमनुमापका-
स्तथा

स्पर्शाश्च । २ । १ । ९ ।

१५ स्पर्श उपलभ्यमानो निराश्रयस्यानुपपत्तेर्बाधमनुमापयति ।

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः । २ । १ । १० ।

यदि स्पर्शव्यं क्षित्यादिस्पर्शोऽप्रविष्यद् गन्धरसरूपैः सहोपलभेभद्भिः, न चैवम्,
तस्मात् पृथिव्यादिव्यतिरिक्तस्य बायोर्लिङ्गम् ।

अद्रव्यवत्त्वाद् द्रव्यम् । २ । १ । ११ ।

२० य. परमाणुस्वभावो वायुः स स्वरुद्रव्यवत्त्वात् समवायिकारणरहितत्वाद् द्रव्यम् ।
द्रव्यं द्रव्यमनेकद्रव्यं च ।

क्रियावत्त्वात् गुणवत्त्वाच्च । २ । १ । १२ ।

१ रजताद्यसुवर्णानां ० । २ विषाणीति ककुद्धान् रूपम् प्रान्तेवालधि सास्त्रावान् गलत्वमना-
लङ्कृत इति गोत्वं दृष्टं लिङ्गम् ० । ३ गोत्वावच्छिन्ना जाति ० । ४ व्यापारधर्मा ० ।

२० य अद्रव्यत्वाद् द्रव्यम् ० ।

‘क्रियावद् गुणवत्’ [१ । १ । १४] इति द्रव्यलक्षणाद् यत्र क्रिया गुणाश्च समवेताः सोऽपि महान् वायुर्द्रव्यम् ।

अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् । २ । १ । १३ ।

परमाणुलक्षणस्य वायोरद्रव्यवत्त्वेन समवायिकारणरहितत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ।

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वे लिङ्गम् । २ । १ । १४ ।

5

तिर्यग्गामिनो वायोर्वायुसंमूर्च्छनेन वाय्वन्तरसंस्तेपणोर्ध्वगमनं प्रवर्तते, तत ऊर्ध्व-
गमनात् संस्तेपः, संस्तेपाद् वायोरनेकत्वमनुमीयते ।

ननु च

वायुरिति *सन्ति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते
। २ । १ । १५ ।

10

यथा ‘अयं गौः’ इति गोश्चक्षुषा* सन्निकर्षे सति प्रत्यक्षेण विषाणादीनि तद्योगि
तया दृष्टानि कदाचिद्विज्ञम्, नैवं त्वचा वायोः सन्निकर्षे सति अयं वायुरिति प्रत्यक्षेण
तद्गुणतया स्पर्श उपलब्धो येनानुपलभ्यमानं कदाचिद् वायुमनुभापयेत् ।

क्षित्यादिस्पर्शविषयत्वादस्य स्पर्शस्य निराश्रयस्य चाभावाद् वायुराश्रय इति चेत्,

सामान्यतो दृष्टाद्याविशेषः । २ । १ । १६ ।

15

आकाशादीनामपि परोक्षत्वं तु तत्प्रतिषेधेन वायोरेवायं स्पर्श इत्ययं विशेष एतस्मात्
सामान्यतो दृष्टान्नावगम्यते । विभूनां स्पर्शवत्त्वे भावानां प्रतिघात इति चेत्, एवं तर्हि
वायोरेवायं भवत्प्रसिद्धस्य स्पर्शो न दशमस्य द्रव्यस्येति कथं ज्ञायते ?

तस्मादागमिकम् । २ । १ । १७ ।

तस्माद् वायुरस्तीति वाक्यमागमिकं प्रवादमात्रमित्यर्थः ।

20

नैतत्,

संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् । २ । १ । १८ ।

अस्मदादीनां सकाशाद् यो भगवान् विज्ञानादिभिर्विशिष्टो महेधरस्तदीयं संज्ञा-
प्रणयनं नवानामेव द्रव्याणां भावे लिङ्गम्, दशमस्य संज्ञानभिधानात् । तस्मान्नैवैव

१ प्रवर्तेत O. । २ वायुरिति सन्निकर्षे P3 । वायुमन्निकर्षे उ. । ३ * * एतच्चिदान्तर्गतः 25
पाठः P. मध्ये नास्ति । ४ तद्योग्यतया O. । ५ भावप्रतिघात P. ।

द्रव्याणि । अतो वायोरेव स्पर्शः । 'अस्मद्विशिष्टानाम्' इति पूजायां बहुवचनम् ।
स कथं ज्ञायत इत्युच्यते—

प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् संज्ञाकर्मणः । २ । १ । १९ ।

प्रत्यक्षेण हि पदार्थमालोचयन्तः संज्ञाः प्रणयन्ति, दृष्टं च द्वारकस्य नामकरणे,
५ प्रणीताश्चेमाः खलु संज्ञाः, तस्मान्मन्यामहे — अस्ति भगवानस्मद्विशिष्टो योऽस्मदादि-
परोक्षानामपि भावानां प्रत्यक्षदर्शी येनेदं संज्ञादि प्रणीतमिति ।

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । २ । १ । २० ।

यदेतद् निष्क्रमणं प्रवेशनं च पुरुषस्य द्वारादिना भवति न भित्त्यादौ तदा-
काशकृतम्, अतो निष्क्रमणप्रवेशने आकाशस्य लिङ्गमिति । मूर्ताभावो ह्याकाशम् ।

१० तत्र,

तदलिङ्गमेकद्रव्यवत्त्वात् कर्मणः । २ । १ । २१ ।

निष्क्रमणादि कर्म पुरुषे वर्तमानम् 'एकद्रव्यं कर्म' इत्युक्तत्वाभिष्टिक्यत्वाच्चा-
काशस्य आकाशावृत्ति कथं तद् गमयेदसम्बन्धात् ।

यथा लोष्टवृत्ति पतनं गुरुत्वस्य लिङ्गमेवं पुरुषवृत्ति निष्क्रमणमाकाशस्य लिङ्गमिति
१५ चेत्, न,

कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च । २ । १ । २२ ।

गुरुत्वं कर्मणोऽसमवायिकारणमुक्तम्, तदनुमीयताम्, न स्वाकाशस्यासमवायि-
कारणत्वं युज्यते नित्यत्वद्रव्यत्वानामितेत्येवाकाशस्य गुरुत्वादिना असमवायिकारणेनै-
वैधर्म्यात् ।

२० यदुक्तं 'निष्क्रमणं चाकाशकृतत्वाद् द्वारादिना' इति, एतच्च,

संयोगादभावः कर्मणः । २ । १ । २३ ।

भित्त्यादिना स्पर्शवद्द्रव्येण शरीरादेः कर्माकारस्य संयोगाद् निष्क्रमणं निवर्तते,
न स्वाकाशाभावात्, तस्य सर्वगतत्वात् तत्रापि भावः, तस्माच्छब्दलिङ्गमेवाकाशम् ।

मेर्यादीनामेव निमित्तानां शब्दो गुण इति चेत्, न,

कारणगुणपूर्वः कार्ये गुणो दृष्टः, कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः
स्पर्शवतामगुणः । २ । १ । २४ ।

इह ये स्पर्शवतां विशेषगुणा एकैकेन्द्रियग्राह्यास्ते कारणगुणैः कार्ये निष्पाद्यन्ते ।
न च मेर्यवयवेषु रूपादय इव कश्चिच्छब्दभागः समवेत उपलभ्यते । तस्मादकारण- ४
गुणपूर्वशाल मेर्यादेः स्पर्शवतो विशेषगुणः शब्दः । यश्च स्पर्शवतो विशेषगुणः स
कार्ये यावत्कार्यमुपलभ्यमानो दृष्टः । न चैवं शब्दः, ततो न स्पर्शविशेषगुणः । किञ्च,
स्पर्शविशेषगुण आरब्धे कार्ये कारणगुणैरारभ्यते, न च यदा शब्देन शब्द आरभ्यते
तदा किञ्चित् कार्यमुत्पन्नं पश्यामः । तस्मात् कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च न शब्दः स्पर्शवतो
विशेषगुण इति । 10

परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः । २ । १ । २५ ।

परत्र बहिरित्यर्थः । ये स्वस्वात्मगुणास्ते सुखादय इवान्तःशरीरमुपलभ्यन्ते । न
चैवं शब्दः, बहिर्बहुभिरुपलभ्यमानत्वात् । न चात्मगुणो बाह्येन्द्रियग्राह्यः, अयं तु श्रोत्र-
प्रत्यक्षः, तस्मान्नात्मगुणः । अत एव बहिरुपलभ्यमानत्वाद् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वाच्च न
मनोगुणः । श्रोत्रप्रत्यक्षत्वाच्च न दिक्कालयोः । 15

तस्माद् गुणः सन्

लिङ्गमाकाशस्य । २ । १ । २६ ।

तस्मादुपलभ्यमानः शब्द आकाशं गमयति ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । १ । २७ ।

यथा अद्रव्यवत्त्वात् परमाणुमृतो वायुर्द्रव्यं नित्यश्च एवमाकाशं कारणद्रव्यभावाद् 20
द्रव्यं नित्यं च ।

तत्त्वं भावेन । २ । १ । २८ ।

यथा सलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गमावाचैको भाव एवं शब्दलिङ्गाविशेषाद्
विशेषलिङ्गमावाचैकमाकाशम् ।

॥ इति द्वितीयस्याध्यायमाहिकम् ॥

द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

यदुक्तं 'स्पर्शवद्विशेषगुणा आरब्धे कार्यद्रव्ये गुणानारभन्ते, शब्दस्त्वनारब्धे द्रव्ये शब्दमारभते' इति, तदयुक्तम्, अनारब्धेऽपि पुष्पवस्त्राभ्यां द्रव्यान्तरे पुष्पगन्धस्य वस्त्रे गन्धारम्भात् तथा अप्सु उष्णतायाः । उच्यते—

8 पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गन्धान्तराग्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धा-
भावल्लिङ्गम् । २ । २ । १ ।

पुष्पेण सल्ल सयुक्ते वस्त्रे न पुष्पगन्धेन गन्ध आरभ्यते, वस्त्रगन्धस्यापि सम्भवात् पुष्पवस्त्रगन्धाभ्यां द्वाभ्यां विलक्षण गन्धान्तरमुपजनितमुपलभेमहि, न चैवम्, अपि तु पुष्पगन्धमेशोपलभामहे । तस्मात् 'अनारब्धे कार्ये पुष्पगन्धेन गन्ध आरभ्यते' इत्य-
10 युक्तम्, गन्धान्तरमसञ्जात् ।

एतेनाप्सुष्णता व्याख्याता । २ । २ । २ ।

अपा तेजसा संयोगे सति विरक्षणस्पर्शानुत्पत्तिरीष्णवाभावस्य लिङ्गम्, अयावद्द्रव्य-
भावित्वं च सल्लिले औष्ण्यस्य । सूक्ष्माणां पुष्पात्रयवानां वस्त्रे तेजोवयवानां चाप्सु
सङ्क्रान्ते, संयुक्तसमवायाद् गन्धस्पर्शोपलब्धिः ।

15 नैवद्यावद्द्रव्यभाविनो रूपादयो वस्त्रोदकयोः, पुष्पगन्धोष्णस्पर्शोपलम्भकाले
स्वगन्धशीतस्पर्शानुपलब्धेः । नै,

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । २ । २ । ३ ।

पार्थिवे वासति व्यवस्थितोऽपि स्वगन्धः पुष्पगन्धोभिभवाक्षोपलभ्यते ।

किञ्च,

20 तेजस्युष्णता । २ । २ । ४ ।

तेजस्येवोष्णता व्यवस्थिता, नाप्सु संक्रामति ।

१ अनारब्धवृत्तेऽपि P । २ संयुक्तेन वस्त्रेण पुष्पगन्धेन O । ३ ननु यावद् O । न यावद् P । ४ न P मध्ये नास्ति । ५ 'धाभिभूतो नोप' O ।

तथा औष्ण्योपलब्धिकाले

अप्सु शीतता । २ । २ । ५ ।

तेजोव्यवानुपवेशात् संयुक्तमवायादुष्णोपलब्धावपि अनुपलम्बमानापि सलिले शीतता व्यवस्थितैवाभिभवान्नोपलम्ब्यते ।

काल इदानीं कथ्यते—

१८

अपरस्मिन् परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि । २ । २ । ६ ।

एतान्यपरस्वयतिकरादीनि काललिङ्गानि । तत्र परेण दिक्पदेशेन संयुक्ते यूनि परस्वज्ञाने जाते स्थविरे चापरेण दिक्पदेशेन संयुक्तेऽपरस्वज्ञानोत्पत्तौ कृष्णकेशादिवली-
पलितादिपर्यालोचनया येन निमित्तेन यूनि अपरस्वज्ञानं स्थविरे च परस्वज्ञानं जायते स
कालः । तथा सुत्यकार्येषु कर्तृषु 'युगपत् कुर्वन्ति, अयुगरत् कुर्वन्ति' इति यतः प्रत्ययो 10
जायते स कालः । तथैकं क्रियाफलमुद्दिश्य ओदनारूपं भूयसीनामधिग्रयणादिक्रियाणां
प्रबन्धप्रवृत्तौ लुप्तये कर्तरि 'चिरमथ कृतम्, क्षिप्रमथ कृतम्' इति यतः प्रत्ययो भवतः
स काल इति । तस्य गुणाः संस्था-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः ।

किञ्च,

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । २ । ७ ।

15

अद्रव्यवत्त्वात् परमाणुत्रयोरेव द्रव्यत्वनित्यत्वे कालस्य ।

तत्त्वं भावेन । २ । २ । ८ ।

यथा सल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावस्तथा काललिङ्गाविशेषाद् विशेष-
लिङ्गाभावाच्चैकः कालः ।

कालस्यैकत्वे कथमारम्भकालादिव्यपदेश इत्यत्राह—

20

कार्यविशेषेण नानात्वम् । २ । २ । ९ ।

कार्यं क्रिया, क्रियाविशेषेणाविष्टस्य वस्तुन आरम्भ-स्थिति-विनाशक्रिया दृष्ट्वा
एकस्यापि कालस्य नानात्वोपचारादारम्भकालादिव्यपदेशः ।

ननु क्रियामात्रं कालः । कुतः ? काललिङ्गानाम्

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् । २ । २ । १० ।

यदि क्रियाव्यतिरिक्तः स्यान्नित्यः काल एवं नित्येष्वप्याकाशादिषु काललिङ्गानि प्रतिमासेरन् । अनित्येष्वेव तु भवन्ति । तस्मादभिनिर्वर्त्यमानेष्वेवावधिः कालः । तस्मात्
४ क्रियैव काल इति । नैतत्, वैस्तुनिर्वृत्युत्तरकालमाविशत् काललिङ्गाभ्यनित्येषु भवन्ति,
न तु क्रियायाः कालत्वात् ।

तेषां तु

कारणे कालाख्या । २ । २ । ११ ।

एषां काललिङ्गानां निर्निमित्तानामसम्भवात् क्रियानिमिषत्वे 'कृतम्' इति स्यात् ।
१० न 'युगपत्' इति । तस्मादेषां यत् कारणं तस्मिन् कालाख्या ।

इत इदमिति यतस्तद्विशो लिङ्गम् । २ । २ । १२ ।

मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा यत एतद् भवति 'इदमस्मात् पूर्वेण' इत्यादिप्रत्ययस्तद्
विशो लिङ्गम् । गुणाः संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः ।

किञ्च,

१५ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । २ । १३ ।

अद्रव्यवत्त्वाद् वायुवद् द्रव्यत्वनित्यत्वे दिशः ।

तत्त्वं भावेन । २ । २ । १४ ।

दिग्लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चेका दिगित्यर्थः ।

सत्येकत्वे

२० कार्यविशेषेण नानात्वम् । २ । २ । १५ ।

पूर्वेण देवयजनं दक्षिणेन पितृयजनमित्यादिना क्रियाविशेषेण नानात्वस्य दिशः
पूर्वदक्षिणादेरुपचारः ।

इतरेतराश्रयमिति चेत्, एवं तर्हि

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो भूताच्च प्राची । २ । २ । १६ ।

२५ १ कार्यलिङ्गानां काललिङ्गानां O. १० अत्र येष्वेव वस्तुषु भवन्ति । तस्मादनित्यवर्तमानेष्वेवावधि O. १
३ वस्तुनिर्वृत्युत्तर O P । ४ येषां O. ५ पूर्वत्यादिप्रत्यय O P । ६ 'स्यसम्प्रयोगाद् O ।

सवितुरहरादौ येन कल्पितदिक्प्रदेशेन संयोगोऽमृद् भवति नविष्यति वा तस्मादा-
दित्यसंयोगात् 'प्राची' इति व्यपदेशः प्राञ्चत्यत आदित्यमिति ।

तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च । २ । २ । १७ ।

अस्मादेवादित्यसम्प्रयोगाद् दक्षिणादिव्यपदेशः ।

एतेन दिगन्तराणि व्याख्यातानि । २ । २ । १८ ।

5

अनेनैव प्रकारेण पूर्वदक्षिणादीनि दिगन्तराणि व्याख्यातानि ।

सत्रेदानीमात्मा करणैरधिगन्तव्यः, करणानि शब्दादिभ्यो गुणेभ्यः । ननु गुणत्वम-
सिद्धं शब्दादीनां सिद्धं कृत्वोच्यते । ननु गुणत्वे कुतः संशयः ? आह—किं संशयोऽपि
हेतुमान् ? एवमेतत् । को हेतुः ? तदाह—

सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः । २ । २ । १९ । 10

स्याणुपुरुषयोरुर्ध्वतां सामान्यं पश्यन् विशेषहेतून् पाण्मादिकोटरादीनपश्यन्
स्मरति च विशेषान्, अतः संशयः 'किमयं स्याणुः स्यात् पुरुषो न वा' इति ।

स द्विविधः—बोद्ध आभ्यन्तरश्चेति । बाह्योऽपि द्विविधः—प्रत्यक्षोऽपत्यक्षश्च ।
अप्रत्यक्षे सावत्—

दृष्टमदृष्टम् । २ । २ । २० ।

15

प्राप्तो मनुष्य इत्युक्ते किमिमं दृष्टं पश्येयमदृष्टमिति श्रवणमात्रादेव संशयः ।

प्राप्ये तु—

दृष्टं च दृष्टवत् । २ । २ । २१ ।

सम्प्रति दृष्ट्वा पुरुषं तमेव दृष्टमालोचयतः किमयं मया दृष्टपूर्वः कदाचिदुतादृष्ट
इति संशयः ।

20

१ पूर्वरीति P. । २ पादादिकोटरा O. । ३ स्याणु पुरुषो न वा P. । ४ (तु
वा ?) । ५ बाध्य अभ्यन्तरश्च P. । ६ दृष्टमदृष्टं च मि. । उ. मध्ये तु सत्यमिदं नास्ति ।
७ मि. मध्ये नास्तीदं सूत्रम् । तुलना—“ ननु च सात्रे तत्र तत्रोभयथा दर्शनं संशयकारण-
मुपदिश्यत इति । तत्र तत्र सात्रे सतिस्तरिमन् मूत्रे दृष्टं च दृष्टवद् दृष्ट्वा संशयो भवति ।
दृष्टं च मनसि क्रियावत्त्वं पुनर्दृष्टेन तु-य वर्तन इति दृष्टवदस्यसत्त्वम् । अनो विरुद्धवर्तनारता
मित्यवदं मनो दृष्ट्वा संशये—किं श्रुतमुतापूर्वं मन इति । यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथा दृष्टवान्
संशय इत्यसाधारणस्य च सत्यहेतुं वमुक्तम् । यथाप्य पत्रे, पुनरयथाप्य सपत्रे विपत्रे च न दृष्टम्, अतः

25

इष्टं यथाहृदमयथाहृदमुभयथा हृदत्वात् । २ । २ । २२ ।

आदौ कुन्तली देवदत्तो हृदः, मध्ये मुण्डः, तृतीयस्यामवस्थायां कुन्तली । चतु-
र्थ्यामासापादिभिरवैगते आह्वामात्रेण च सन्धादौ 'किमयं कुन्तली इत्याद् उत मुण्डो
वा' इति संशयः । 'पूर्वग्रहेऽनेकार्थानुस्यूतेः संशयः, अनेन ऐकार्थे विनोवानुस्मरणम् ।

5 आभ्यन्तरास्तु—

यिषा यिषातन्न संज्ञायः । २ । २ । २३ ।

यिषा सम्बन्धानम्, अयिषा मिष्याज्ञानम् । देवज्ञेन शुभमादिष्टं साधनम्,
द्वितीयमसायम्, तृतीयस्यामवस्थायां संशयः—किमासावस्यावन् सत्यमुत द्वितीया-
वस्यावदसायमिति । एवं कथितः संशयः ।

10 तत्र शब्द एव तावत् कल्पताम्—

श्रोत्रमहणो योऽर्थः न ज्ञानः । २ । २ । २४ ।

- उभयथा हृदत्वात् संशयः । यदि वा यथाहृदं किञ्चिद्वैगते, पुनरप्याहृदमवस्थायां सत्येन, अत्र उभयथा
हृदत्वात् संशयः इत्युक्ते परेण—न कुन्तेन । निवर्तमानावस्तु प्रतिनिवर्तितोः
सद्विनिवर्तितो हृदम्, पुनस्तत्पुनर्यदिनोवासाभूतम्, अत्र बाह्यतरे देवज्ञेनपानात् तद् हृदम्
15 संज्ञेन—किमिदमसाहृदित्वेन न भवतीति । तथैवमिति च यथाहृदमिति किञ्चित् सामान्यवस्तु
केनचित् विज्ञेयं तद् हृदम्, अथवाहृदं तद्वैगते उक्त्याविज्ञेयत्वे विज्ञेयान्तरादिनं हृदम् । अत्र
उभयथा हृदत्वात् उक्त्या तद् हृदत्वात् उक्त्या तद्वैगते तद्वैगते न सति संशयो भवतीति ।
यथा देवज्ञेन सकेनपुनस्तत् पुनर्निवर्तितः कालान्तरे तमेव वैज्ञेयवस्तुपुनरुपपन्नमात्रं किमर्थं तद्वैगते
निवर्तितो वेत संशयो भवतीति । "—इत्यो. ३-१०९ । "ननु चेति तद्वैगतेन सत्यं उभयथा
20 हृदम् उभयपक्षेन सत्यं भवति । तदाहि—हृदं च हृदयतः हृदत्वा संशयः ।
मूर्तधर्माविनाभूतधर्मवस्तुता हृदमन्तं कर्णे हृदयोऽमूर्तधर्माविनाभूतावस्थायां हृदयमन्तं कर्णे हृदम्
इति भवति विद्वद्वाच्यमिच्छति संशयदेष्टुमिच्छति । अत्र च सूत्रमप्युक्तं धर्मः संशयदेष्टुमित्याह—
यथाहृदमयथाहृदमुभयथा हृदत्वात् संशयः । यथाहृदं येन धर्मेन तद् हृदं पक्षे, अथवाहृदं तत्पुन-
र्यति च सत्येन न हृदं, विज्ञेयम् । उभयथा साध्यमाधनप्रकारेण अर्जुनात् संशय इत्युपाधायधर्मः संशय-
25 कारणमुक्तः । समर्थो-नेह । तदाहि—हृदं च विज्ञेयवस्तुवद्वैगते तद्वैगते हृदयतः
हृदत्वा संशय इति सूत्रार्थः । यथाहृदं येन विज्ञेयेन तद् हृदम् अथवाहृदवस्तुवैगते तद् हृदमिति
उभयथा दर्शनात् साधारणधर्मदर्शनादित्यवस्तुवार्थः । "—प्रवृत्ततादभावात्किरणायली [अन्वेष्टा-
भावात्किरणे] ।

१ यथाहृदमयथाहृदम् । उभयथा हृदत्वात्—मि. । यथाहृदमयथाहृदत्वात्—उ. । २ 'रगणो P. ।

30 ३ इत्याद् मुण्डो वा P. । ४ पूर्वग्रहेनैकार्थानुस्यूते. O ।

धोत्रेण गृह्यते योऽर्थः ॥ शब्दः । सामान्यादीनामर्थशब्दस्यामेहेतित्वाच्छब्दत्वं शब्दो ना भूदित्यर्थमहणम् ।

तस्मिन् द्रव्यं कर्म गुण इति संशयः । २ । २ । २५ ।

साधारणरूपत्वाद् द्रव्यादित्वेन शब्दे संशयः ।

तदाह—

5

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् ।

२ । २ । २६ ।

पृथिवीत्वं सजातीयात् सलिलादेः पृथिव्या विशेषो दृष्टः, असजातीयाभ्यां च गुणकर्मभ्याम् । ततः शब्देऽपि किमयं श्रोत्रमाहत्वं विशेषो गुणैस्तुल्यस्यार्थान्तरभूतस्य वेति संशयः ।

10

नैतत्,

एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् । २ । २ । २७ ।

एकस्मिन् द्रव्ये आकाशे वर्तमानत्वात् द्रव्यमयं शब्दः, द्रव्यं च द्रव्यं परमाण्वादि अनेकद्रव्यं वा घटादि ।

अचाक्षुपत्त्वात् कर्म । २ । २ । २८ ।

15

द्रव्यं कर्म वा यदिन्द्रियान्तरमत्यक्षं तचाक्षुषमपि दृष्टम्, अयं तु शब्दः श्रोत्र-मत्यक्षोऽपि सन्न चाक्षुषः । एवं स्थितो गुणः ।

किन्तु

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् । २ । २ । २९ ।

कर्मभिरस्य पुनर्गुणभूतस्यापि साधर्म्यमपवर्गो विनाशः, उत्पत्त्यनन्तरमहणाद् विनाशोऽनुमीयते ।

20

१ धोत्रेण यो गृह्यतेऽर्थः स शब्दः । श्रोत्रेण यो गृह्यते सामान्यादीनां P । २ * * अचाक्षुपत्त्वात् PS. । अचाक्षुपत्त्वात् न कर्म P । अचाक्षुपत्त्वात् प्रत्ययस्य शब्दो न कर्म-मि. । नापि कर्माचाक्षुपत्त्वात्-उ. [चौमम्बाप्रकाशिनः] । नापि कर्माचाक्षुपत्त्वात् प्रत्ययस्य-उ. [गुडराती-प्रेमप्रकाशितः] । नयचक्रवृत्ती [१० ८७ पं- १४, १० ५५ पं- ११ इत्यत्र] ॥ २८-२९ 23 मूले एहीत्य 'अचाक्षुषप्रत्यक्षस्य गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्माभिः साधर्म्यम्' इति पाठ उद्धृत इति ध्येयम् । ३ माधव्यात् O. ।

सतोऽपि निमित्तादग्रहणमिति चेत्, न,

सतो लिङ्गाभावात् । २ । २ । ३० ।

यत् सदपि निमित्ताच्च गृह्यते तस्य लिङ्गं सद्ग वमादक भवति, शब्दस्य तूष्णणा
दृष्ट्वै संयोगादेर्लिङ्गस्याभावादसत्तैव ।

5

किञ्च,

नित्यवैधर्म्यात् । २ । २ । ३१ ।

उच्चरितपञ्चसो नित्यैवैवम्यम्, तस्मादनित्य ।

किञ्च,

कार्यत्वात् । २ । २ । ३२ ।

10

कार्यश्च शब्द, संयोगादिभ्य उत्पत्ते । तस्मादनित्य ।

किञ्च,

अभावात् । २ । २ । ३३ ।

प्रागभावादित्यर्थ । प्रागभाववतो विनाशात् । प्रागभावस्यास्य कारणेभ्य उत्पत्ते ।
न च तानि व्यञ्जकानि, कृत ।

15

कारणतो विकारात् । २ । २ । ३४ ।

यस्माद् भेदादिकारणेभ्य शब्दस्य विकारोऽवगम्यते, महति भेदादौ महान्
अल्पेऽल्प । अभिन्न्यक्तौ ।

दोषात् । २ । २ । ३५ ।

नित्यत्वेनाभिन्न्यक्तौ शब्दोऽन्येन यज्ञे प्रयुक्तो नाऽन्येन प्रयुज्येत दमादिवद् यात
20 यामत्वादिदोषात् । तस्मादनित्य ।

कुतः कार्यत्वम् ! इत्याह—

संयोगाद् विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तेः । २ । २ । ३६ ।

मेगीदण्डसंयोगाद् वस्त्रैदलविभागाच्छब्दाच्च शब्दस्य वीचिसन्तानवनिष्पत्तेर्मन्या-
महे-कार्यः शब्द इति ।

लिङ्गाच्चानिर्णयः । २ । २ । ३७ ।

5

‘तेभ्यस्तयो वेदा अजायन्त’ [] इति वचनाद् वेदिकास्त्रिणादनित्यः ।

ननु निश्चयः शब्दः,

द्वयोस्तु प्रवृत्तयोरभावात् । २ । २ । ३८ ।

कार्याणां हि भावानां द्वे प्रवृत्ती-पंक्ता निवृत्तिः, अन्या कार्यविनियोगरूपा ।
शब्दस्य पुनरर्थप्रतिपत्त्यर्थेव प्रवृत्तिरुच्चारणारूपा, नास्मार्था, तस्मान्नित्यः ।

10

संख्याभावात् । २ । २ । ३९ ।

उच्चरितप्रवृत्तित्वे शब्दस्य ‘द्विरयमाप्नातः’ [] इति विनष्टत्वात्
‘संख्याभ्यावृत्तिर्न भवेत्, अस्ति च, तस्मान्नित्यः ।

प्रथमाशब्दात् । २ । २ । ४० ।

प्रथमाशब्दादिति ‘त्रिः प्रथमामन्वाह’ [] इति वाक्यम्, उच्चरितविनाशित्वे
शब्दस्य प्रथमाया अद्वयोऽभ्यावृत्तिगणनं न स्यात्, अस्ति च, तस्मान्नित्यः ।

18

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । २ । २ । ४१ ।

विनाशित्वे शब्दस्य ‘स एवायं गोशब्दः’ इति सम्प्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा न
स्यात्, तस्मान्नित्यः ।

१ ‘उज्ज्वाच्च निष्पत्ते PS. । २ वस्त्रदलविभागं O. । (वस्त्रदलविभागं ?) ३ एका
निवृत्तिः O. P. । ४ कार्ये विनि O. । ५ शब्दस्य स एवायं गोशब्दस्य द्विरयमाप्नातः
O. । ६ मन्वा-या वृत्ति O. । मन्वायावृत्ति P. । ७ (भ्यावृत्तिगणन ?) । ८ सम्प्रति-
पत्तिभावाच्च । द्वितीयोऽध्याय. PS. । ९ प्रत्यभिज्ञानं न O. ।

नैतत् सारम्,

सन्दिग्धाः सति बहुत्वे । २ । २ । ४२ ।

प्रदीपादावद्विप्रवृत्तत्वं दृष्टम्, द्विर्विशुद्धिं सृतेति संख्याभावः, सम्प्रतिपत्तिज्वालादौ ।
तस्मादनित्येष्वपि भावाद् बहुवोऽप्यमी हेतवः संशयिताः । तस्मादनित्यः ।

६

संख्याभावः सामान्यतः । २ । २ । ४३ ।

— मयमाद्यब्दः सम्प्रतिपत्तिभावश्चेति सादृश्यादेते द्रष्टव्याः ।

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयाध्यायस्याद्यमाहिकम् ।

एवं दिगन्तानां वैषम्यमुक्त्वा आत्मानमुपक्रमते—

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । ३ । १ । १ ।

शब्दादयो यस्माद् गुणादिस्वभावाः प्रसिद्धाः, तेभ्यश्चेन्द्रियाणि । अत इदानीम्—

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुः । ३ । १ । २ । 5

प्राज्ञाणामर्थानां शब्दादीनां येयं प्रसिद्धिः तैसा च श्रोत्रादीनां करणानाम्, अनया इन्द्रियार्थप्रसिद्धया एभ्यो प्राज्ञ-प्रहणेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यः परे प्रहीता आत्मा अनुमीयते ।

सोऽनैपदेशः । ३ । १ । ३ ।

प्राज्ञप्रहणप्रसिद्धयोरुभयो प्रहीतृपक्षेभ्यो हेतुरुक्तः सोऽनैपदेशः, अकारणमित्यर्थः । किमात्मकलनया ? कथमिन्द्रियाणि प्रहीतृष्वेव न भवन्ति ? नैतत्, 10

कारणाजानात् । ३ । १ । ४ ।

भूतानामिन्द्रियकारणानामैश्वर्यात् तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि अज्ञानि ।

भूताज्ञानम्—

कार्याज्ञानात् । ३ । १ । ५ ।

अन्यस्य भूतकार्यस्य घटादेरश्वत्थाद् भूतान्यप्यज्ञानि । 15

अज्ञानाच्च । ३ । १ । ६ ।

भूतानामज्ञानादिन्द्रियाण्यपि अज्ञानि इत्युपसंहारार्थमिदं सूत्रम् ।

अन्य एव हेतुरित्थनपदेशः । ३ । १ । ७ ।

अन्यो 'हेतुलक्षणवद्वा' इत्यर्थः, तथाहि—इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यर्मत्वा-
दात्मना असम्बन्धाच्च तमनुमापयेत्, अतोऽनपदेशः । 20

॥ गुमा दिस्व' O । २ 'वा' सिद्धाः P । ३ तथा श्रोत्रादीनां करणानाम् O । ४ 'येषु
इन्द्रियार्थेभ्यो परे O । ५ 'उपदेश' O । ६ कारणाकारणाज्ञानम् O । ७ 'मज्ञानवान्
कार्याणी' O । ८ 'हेतुलक्षण' O ।

नैतत्,

संयोगि, समवायि, एकार्थसमवायि, विरोधि च । कार्यं कार्यान्तरस्य, कारणं कारणान्तरस्य । विरोध्यभूतं भूतस्य, भूतमभूतस्य, अभूतमभूतस्य, भूतं भूतस्य । ३ । १ । ८ ।

- ४ धूमोऽग्नेः संयोगि । विषाणं गोः समवायि । एकार्थसमवायि द्विधा—कार्यं कार्यान्तरस्य, यथा रूपं रूपादेशस्य, कारणं कारणान्तरस्य, यथा पाणिः पादस्य । चतुर्धा विरोधि—अभूतं वर्षकर्म वायव्यसंयोगस्य भूतस्य* लिङ्गम्, भूतं वर्षकर्म वायव्यसंयोगस्याभूतस्य लिङ्गम्, अभूता इयामता* अभूतस्याग्निसंयोगस्य लिङ्गम्, भूतं कार्यं भूतस्य कारणसंयोगस्य लिङ्गम् । तस्मादिह प्रसिद्धानामिन्द्रियाधानां करणता कर्मता च समवायिनी आत्मलिङ्गम् । न ते आत्मनि समवायिनी इति चेत्, एवमेतत्, अन्यथा तु प्रयोगः—इन्द्रियाणि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवदिति ।

संयोगादीन्येव कथं लिङ्गमित्याह—

प्रसिद्धपूर्वकत्वाद्यपदेशस्य । ३ । १ । ९ ।

प्रसिद्धो यः संयोग्यादिर्नासम्बद्धो येन सह ज्ञातः स तस्यार्थान्तरस्यापि लिङ्गं

- १५ सम्बद्धत्वात्, नासम्बद्धम् ।

तथाहि—

अप्रसिद्धोऽनपदेशः । ३ । १ । १० ।

अप्रसिद्धो विरुद्धः, यस्य साध्यपक्षेण सह नैवास्ति सम्बन्धः, अपि तु विपर्ययेण, असाधनपदेशोऽहेतुः ।

- २० १ अभूताभूतस्य च भूभूतस्य O. । २ ** लिङ्गं भूता इयामता O. । ३ प्रसिद्धिपूर्व P.S. मि. उ. । स्वार्थातुमानपरिच्छेदे [T¹ पृ० ३८b पं० १, ७, T² पृ० १२०B, १२०b] परार्थातुमानपरिच्छेदे [T¹ पृ० ९५b, T² पृ० १४८ b] च प्रमाणसमुच्चयवृत्तौ दिङ्मागेनोक्तमिदं सूत्रम् । तस्य [T= Tibetan] भोटमायातुनादे 'प्रसिद्धपूर्वक वादपदेशस्य' इति पाठः सम्भाव्यते । 'प्रसिद्धपूर्वक वादपदेशस्येति । यस्य धूमोऽग्ने संयोगिनि पूर्व सम्बन्धग्रहणकाले प्रसिद्धरत्नस्यैव २५ धूमदशनादन्यतुमानं ज्ञेयस्य । तस्माद् धूमादिप्रतीतिरेव लिङ्गम् । तद्विपर्यये ॥ लिङ्गत्वमुपचर्यते [पृ० ११५b] । . . . प्रसिद्धपूर्वकत्वादपदेशस्य . . . कथम् ? यस्य धूमादयोऽग्न्यादिभिः सम्बद्धा अप्रसिद्धास्तं प्रति धूमादयोऽनपदेशा [पृ० ११६b ११७a] ।"—विशालामयवती । ४ १०-११ सूत्रयो उ. मध्ये 'अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽनपदं सम्बिन्दव्यानपदेश' इति पाठोऽप्यपदेशास्ति । अन्यत्र तु—'अप्रसिद्धोऽनप-

असन् सन्दिग्धश्चानपदेशः । ३ । १ । ११ ।

असन्, यः पक्षे नास्ति, तेनार्थादसन् असिद्ध इत्यर्थः, सन्दिग्धश्चानपदेशः
सन्दिग्धोऽनैकान्तिक इत्यर्थः ।

उदाहरणमाह—

विषाणी तस्मादश्वो विषाणी तस्माद् गौरिति च । ३ । १ । १२ । 5

‘अयं पदार्थोऽश्वः’ इति साध्ये विषाणित्वं विरुद्धम्, अश्वविपर्ययेण विषाणि-
त्वस्य व्याप्तेः । ‘अयं पदार्थो गौः’ इति साध्ये विषाणित्वमनैकान्तिकम्, साध्य-
विपर्ययाभ्यां व्यासत्वात् । चशब्दोऽनुक्तममुच्यार्थः, ‘शशो विषाणी’ इति साध्येऽसिद्धं
विषाणित्वम्, पक्षेऽवर्तमानत्वात् । प्रसङ्गादेतदुक्तम् ।

किञ्च,

10

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत् । ३ । १ । १३ ।

चतुष्टयसन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानारूपं कार्यं तदन्यद् हेतुन्तरमात्मज्ञापकमस्तीति ।
ज्ञानस्य समवायिकारणापेक्षित्वं कार्यत्वाद् घटवत् ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गमिति । ३ । १ । १४ ।

प्रत्यगात्मेति शरीरम् । शरीरे प्रवृत्तिनिवृत्ती दृष्टे आत्मानमनुमापयतः । शरीरं
प्रयत्नवता अधिष्ठितं हिताहितमवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वाद् घटवत् । 15

॥ तृतीयस्याध्यायमाहिकम् ॥

हेतोऽस्य सन्दिग्धः’ मि. । प्रमाणसमुच्चयवृत्ति. T १० १५७, T² १० १८४ ।
“एतदेवाह सुप्रकारः—अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽस्य सन्दिग्धश्च” इति । —प्रशस्तपादभाष्य. ।
“एतदेवाह सुप्रकारः—अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽस्य सन्दिग्धश्चेति । अप्रसिद्धोऽनपदेश इति विस्मयवशेन,
तस्य सपक्षेऽप्रसिद्धत्वात् । अमतिरवितिः, तस्य पक्षमर्थमेनामत्वात् । सन्दिग्धश्चानपदेश 20
इत्यनेनान्तिरूपमदः । ”—व्यो. १० ५६९ ।

१ यो नारिण O. P. २ लिङ्गम् । तृतीयस्य प्रथममाहिकम् PS । दृष्ट्या १० १०
टि० २ ।

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

उक्त आत्मेन्द्रियमनोर्धसन्निकर्षो ज्ञानहेतुः । तत्सिद्ध्यर्थं मनः कथयति —

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्याभावो भावश्च मनसो लिङ्गम् ।

३ । २ । १ ।

- 5 आत्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे यदभावाज्ज्ञानं न भवति यद्भावे च भवति तद् मनः । एवं ज्ञानोपपत्त्यनुत्पत्ती मनसो लिङ्गम् । गुणाः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराः ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे चायुना क्यारुपाते । ३ । २ । २ ।

यथा अद्रव्यवत्त्वात् परमाणुवायोर्द्रव्यत्वं नित्यत्वं च एवं मनसः ।

- 10 प्रयत्नायोगपद्याज्ज्ञानायोगपद्याद्येकं मनः । ३ । २ । ३ ।

यद्यपि कार्येषु ज्ञेयेषु च युगपत् प्रयत्ना ज्ञानानि वा न प्रादुर्भवन्तीत्यतः प्रयत्न-ज्ञानायोगपद्यादेकं मनः प्रतिशरीरं मूर्तमस्पर्शं निरवयवं नित्यमणु आशुचारीति ।

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुख-दुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्चेत्प्रात्मलिङ्गानि । ३ । २ । ४ ।

- 15 प्राणापाननिमेषोन्मेषा मनोगतिश्च प्रयत्नकार्यत्वे दास्यते लिङ्गम्, जीवनमदृष्टकार्य-त्वात्, इन्द्रियान्तरविकाराः स्मृतिविवर्धनात्, सुप्ताद्यो गुणरसात् । तिर्यक्पवनस्य वायोर्देहस्थितस्य यत् प्राणापानकर्म तत् प्रयत्नकार्यम्, शरीरपरिगृहीतवायुविवर्धने सति विष्टारवात्, भस्मापरिगृहीतवायुहर्मणत् । निमेषोन्मेषक्रियापि प्रयत्नकार्या, निमेषोन्मेष-क्रियादब्धवाच्यत्वात्, दारुपन्ननिमेषोन्मेषक्रियावत् । मनसा संयोग आत्मनोऽदृष्टापेक्षो जीवनम्, शरीरवृद्ध्यादि तरुकार्यमपि जीवनम्, शरीरं प्रयत्नरताभिष्ठितम्, वृद्धिप्रतममा-सरोदणनिमित्तत्वात्, जीर्णगृहवत् । इन्द्रियान्तरं प्रति मनसो यत्नं मनोगतिः प्रयत्न-कार्या, अभिमतमदेहमस्वप्ननिमित्तत्वात्, पेनक्रियावत्, सा हि दारकप्रयत्नरुता ।
- 20 स्वप्राप्तोचन-संज्ञास्वच्छिन्नात्ममय-मद-मन-क्रिया-रसनमनःमस्वप्न-रसनविकाराणां पूर्वस्य पूर्वस्य कारणक-दुःखतिः, अस्मिन् वैपरीत्येन, उत्पत्तौत्तम्यात् पूर्वस्य पूर्वस्य

स्मरणेन आत्मा अनुमीयते । न स्पृतिरिन्द्रियाणामन्येन दृष्टेऽर्थेऽन्यस्य । न शरीरावय-
वस्य, अवस्थामेदेन भिद्यमानत्वात् । “ देवदत्तस्य रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेक-
निमिषाः, ‘ मया ’ इति प्रत्ययेन प्रतिसन्धानात्, कृतसङ्केतानां बहूनामेकस्मिन् नर्तकी-
भूक्षेपे युगपदनेकप्रत्ययवत् ” [न्यायवार्तिक १ । १ । १०] इति उद्घोतकरः ।

सुखादयश्च गुणिसापेक्षा, गुणत्वात्, रूपवत् ।

5

द्रव्यत्वमित्यत्वे चायुना व्याख्याते । ३ । २ । ५ ।

अद्रव्यवत्त्वात् परमाणुयोरिव द्रव्यत्वनित्यत्वे ।

ननु च

यज्ञदत्त इति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न
विद्यते । ३ । २ । ६ ।

10

यथा चाक्षुषार्थसन्निकर्षे सति यज्ञदत्तोऽयमिति प्रत्यक्षं भवति न तथा प्राणादि-
सुखादिसम्बद्धोऽयमात्मेति ज्ञानं जायते । अथ कथमदृष्टसम्बन्धं प्राणादि आत्मनो लिङ्गम् !
तदाह—न प्राणादि दृष्टं लिङ्गम् ।

सामान्यतो दृष्टाद्याविशेषः । ३ । २ । ७ ।

प्राणादीनां निर्निमित्तानां सुखादीनां चानाश्रितानामनुत्पत्तिः, अत एषां केनापि
निमित्तेनाश्रयेण भाव्यम्, इत्यतोऽपि सामान्यतो दृष्टादाकाशादीनामनिरासादविशेषः,
तेषामपि हेतुत्वसम्भवात् ।

15

तस्मादागमिकम् । ३ । २ । ८ ।

‘ आत्मास्ति ’ इति प्रवादमात्रमित्यर्थः ।

नैतत्,

20

अहमिति शब्दव्यतिरेकान्नागमिकम् । ३ । २ । ९ ।

अहमिति शब्देन क्षित्वादिभिन्नात्मद्रव्यविषयेण ऐकाधिकरण्यात् ‘ अहं प्राणादिमान्,
अहं सुखवान् ’ इति । तस्मात् प्राणादिलिङ्गत्वाच्चागमिकम् ।

ननु च

, यदि च दृष्टप्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति । ३ । २ । १० ।

यदि सत्त्वं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इत्यात्मनि दृष्टप्रत्यक्षमिदं भवेत् एवं युज्येत
अहंशब्दस्यात्मवाचकत्वम्, यावता शरीराभिधायकदेवदत्तशब्दैकार्थाधिकरणत्वादहं-

5 शब्दोऽपि शरीरवाचकः । तस्मात् प्राणादिषु स्वादीन्यात्मनिर्णयहेतुः ।

देवदत्तशब्दः कथं शरीरे इत्याह—

देवदत्तो गच्छति विष्णुमित्रो गच्छतीति चोपचाराच्छरीर-
प्रत्यक्षः । ३ । २ । ११ ।

गमनवाचिना 'गच्छति' इति शब्देन सह प्रयोगाद् देवदत्तशब्दः शरीरवचनो-
10 ऽवसीयते आत्मनो गत्यसम्भवात् । तस्मादहंशब्दोऽपि शरीरे एव, देवदत्तशब्देन
सह दृष्टत्वात् ।

नैतत्,

सन्दिग्धस्तूपचारः । ३ । २ । १२ ।

देवदत्तशब्देन एकार्थाधिकरणत्वाद् योऽयमुपचारोऽहंशब्दस्य शरीरे स सन्दिग्धः,
15 किं शरीरस्य आत्मोपकारकत्वादहंशब्द आत्माभिधायक उपचरित उत मुख्यतया
शरीरस्याभिधायकः ? इति त शरीरात्मनोरहंशब्दस्य निश्चयः ।

स्वपक्षे निश्चयमाह—

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः
। ३ । २ । १३ ।

20 प्रत्यगात्मनीति आत्मनि, परत्रेति शरीरे । यदि अहंशब्दः शरीरवचनः स्यात् एवं
सति तस्मिन् पिण्डे देवदत्तशब्द इव सर्वैः प्रयुज्येत । न त्वेवम्, अत आत्मन्यर्थान्-
न्तरे 'अहं'शब्दः प्रत्यक्षः ।

शरीर इव आत्मन्यपि परैरप्रयोगात् स्यादिति चेत्, अत आह—

न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेषः । ३ । २ । १४ ।

यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः सम्बन्धिनः शरीरविशेषाद् यथा दृष्टाद् न तदीये सुखादाव-
स्मदादीनां जायते ज्ञानं तथैव न तदीयादृष्टारोऽस्माभिः संवेद्यते यतोऽहंशब्दः प्रयुज्येत ।
शरीरवाचकत्वे तु यथा शरीरं दृष्ट्वा तत्र देवदत्तशब्दं प्रयुज्यते तद्वदिममपि प्रयुज्जीरन्,
न स्वेवम् । तस्मात् शरीरे । आत्मवृत्तित्वे तु परैरप्रयोगः । एवमहंशब्देन एकांविहरण-
त्वात् सुखादय आत्मविषयाः प्राणादयश्च तन्निमित्ताः ।

5

ननु*

सुखदुःखज्ञाननिष्पन्नविशेषादैकात्म्यम् । ३ । २ । १५ ।

यथा सल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषल्लिङ्गाभावाच्चैको भावस्तथैव सुखदुःखज्ञानानां
निष्पन्नविशेषाद् विशेषल्लिङ्गाभावाच्चैकात्म्यम् ।

नैतत्*

10

नाना व्यवस्थातः । ३ । २ । १६ ।

अन्यस्य सुखादियोगेऽन्यस्य तदभावादनया व्यवस्थया नाना आत्मानः ।

शास्त्रसामर्थ्याच्चेति । ३ । २ । १७ ।

‘मामकामो यजेत, स्वर्गकामो यजेत’ [] इत्यतोऽपि शास्त्रसामर्थ्याद्
नाना आत्मानः । तस्य गुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषपयस्नादृष्टसंस्कारा वैशेषिकाः । 15
अन्ये तु संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थस्थाध्यायस्याथमाहिकम् ।

एवं द्रव्याण्युक्त्वा नित्यत्वमुपलब्ध्यनुपलब्धी च तेषु कथयति प्रसङ्गादन्यत्—

‘सदकारणवत् तन्नित्यम् । ४ । १ । १ ।

अद्रव्यवत्त्वादित्यनेन यत् सत् कारणरहितं तद् नित्यमुक्तं परमाण्वादि ।

5 उपलब्धौ तु

तस्य कार्यं लिङ्गम् । ४ । १ । २ ।

तस्य परमाण्वादेरिन्द्रियैरगुह्यमाणस्यापि जरीरमहाभूतादि कार्यं लिङ्गम् ।

यतः

कारणभावाद्धि कार्यभावः । ४ । १ । ३ ।

10 यस्मात् कारणेभ्यस्तन्त्वादिभ्यः षटादि कार्यमुत्पद्यतेऽतः कार्यस्य कारणपूर्व-
कत्वात् कारणस्य कार्यं लिङ्गम् ।

अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः । ४ । १ । ४ ।

यदा खलु ‘सर्वं कार्यमनित्यम्’ इत्युच्यते तदानेन नित्यत्वस्य विशेषप्रतिषेधेन
कार्यविषयेण किञ्चित् कारणं नित्यमिति ज्ञायते ।

15 अविद्या च । ४ । १ । ५ ।

अविद्या अप्रमृष्टमतीन्द्रियत्वेन परमाणूनाम्, तदपि अनित्यत्वं निवारयति ।

अदृश्यमाने दृष्टे तद्गतमनित्यत्वं केन गृह्येत ? तस्माद्वानित्यता वक्तुं शक्या ।

- १ सदकारणवन्नित्यम् O. PS मि. उ । विशालामलवती. ५० ११७ a । “सदकारणवत्त्वा-
(त् ?)न्नित्यम्”—प्रमाणसमुच्चयवृत्ति T¹ ५० ३९ a, T² ५० १२० b । यथा P. मध्ये
20 तथा नयचक्रवृत्तौ [५० ३९० १० ८] अपि ‘सदकारणवत् तन्नित्यम्’ इति पाठ उपलब्ध
इति सोऽपि प्राचीन पाठ । २ ‘भूतादिकं लिङ्गम् O । ३ अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः
PS । अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभाव—उ । अनित्यमिति विशेषप्रतिषेधमात्र O । अनित्यमिति
न विशेषे प्रतिषेधभाव P । “यदपि नित्यत्वे द्वितीय कारणमुक्तम्—अनित्यमिति च विशेषतः
प्रतिषेधभाव इति”—ग्रन्थसूत्रशांकरभाष्य २ । २ । १५ । ‘यदपि द्वितीयमिति । लब्धरूपं
हि क्वचित् निमित्तमन्यत्र निमित्तते तेन ‘अनित्यम्’ इति लोकिकेन निषेधेन अन्यत्र नित्यत्वसद्भाव
25 वन्वनीय । ते चान्ये परमाणव इति ।”—ग्रन्थसूत्रशांकरभाष्यममती २ । २ । १५ ।

उपलब्धिः कथमिति चेत्,

महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वाद्वाच्योपलब्धिः । ४ । १ । ६ ।

महत्त्वपरिमाणसमवायिनि द्रव्ये समवायिकारणद्रव्यबहुत्वाद् रूपाश्च शुक्लादेशनि
भवति ।

कृत एतत् । यतः

अद्रव्यवत्त्वात् परमाणवनुपलब्धिः । ४ । १ । ७ ।

सत्यपि रूपे परमाणोः समवायिकारणद्रव्यमात्रावोपलब्धिः ।

रूपसंस्काराभावाद् वायावनुपलब्धिः । ४ । १ । ८ ।

रूपस्यपि अनेकद्रव्यवत्त्वे महत्त्वे च रूपाख्यस्य संस्कारस्याभावाद् वायावनुपलब्धिः ।
अनेकद्रव्यताया विशिष्टाया महणात् स्वणुकेऽप्यनुपलब्धिः सिद्धा ।

10

रूपे कथम् ?

अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद् रूपविशेषावोपलब्धिः । ४ । १ । ९ ।

महता अनेकद्रव्यसमवायिद्रव्येण घटादिना रूपगुणस्य समवायाद् रूपविशेषाश्च
रूपत्वाख्यान् सामान्यविशेषादुपलब्धिः ।

एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । ४ । १ । १० ।

15

एतेन अनन्तरोक्तेन न्यायेन अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद् रसत्वादिसामान्य-
विशेषेभ्यश्च रसादीनामुपलब्धिः ।

तदभावादव्यभिचारः । ४ । १ । ११ ।

परमाणुरूपस्यैनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाभावावोपलब्धिः, ततोऽनेकद्रव्येण
[द्रव्येण] समवायस्य रूपोपलब्धेश्चाव्यभिचारः ।

20

संख्याः परिमाणानि *श्रुत्येकत्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे
कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाचाक्षुषाणि । ४ । १ । १२ ।

रूपीति* विशिष्टं रूपि, तेन उपलब्धियोग्येन रूपिणा समवायादेतानि चाक्षुषाणि

१ अत्र [?] महत्वात् P. । २ अनेकद्रव्येण समवायाद् PS. O. । ३ अनेकसमवायि O. ।
४ *सामान्यद्रव्येण समवाया O. । ५ * * एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः P मध्ये नास्ति । ६ रूपि-
समवाया O. ।

स्वसामान्यविशेषेभ्यश्च ।

कुतः *

अरूपिष्वच्चाक्षुषत्वात् । ४ । १ । १३ ।

यस्माद् रूपरहितेषु मेहरसु द्रव्यान्तरेषु स्थितानि न ज्ञायन्ते ।

५ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियज्ञानं व्याख्यातम् । ४ । १ । १४ ।

यथैव महारयनेकद्रव्येण समवायाद् रूपादीनां समवेतानामुपलब्धिघरेवं महति समवेतेषु गुणेषु समवेतयोर्गुणस्वभावयोस्तैस्तैर्गुणै रूपादिभिः* समवायाद् यथास्वं चक्षु-
रादीन्द्रियैरुल्लिङ्ग, न तु सामान्यविशेषास्तेषूपलम्भकास्तदभावात् । एव तत्त्वादीनां
स्वेतिन्द्रिये द्रव्ये तु भावस्य* समवायात् । कर्मणि समवेतसमवायाद् गुणवत् ।

१ महात्मा द्रव्यान्तरेषु P । महारयनेषु O. । २ सर्वेन्द्रियज्ञान P । सर्वेन्द्रिय ज्ञान PS
मि उ । ३ व्याख्यातम् । चतुर्थस्य उपमाहिकम् PS । ४ * * एतच्चिदात्मनो पाठ O मध्ये
भाति । ५ मिश्रितस्य P ।

चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

इदानीमाध्यात्मिकमेवां कार्यमुच्यते, तत्र—

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकं न
चिद्यते । ४ । २ । १ ।

क्षित्यादिपञ्चकेन शरीरारम्भे त्रयाणां प्रत्यक्षत्वाद् वायोरप्रत्यक्षत्वाद् यथा तद्वता 5
संयोगोऽप्यप्रत्यक्ष एवं शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षैरारब्धत्वात् । प्रत्यक्षत्वाच्च
मन्यामहे—न पञ्चभिरारब्धमिति ।

ननु त्रिभिः प्रत्यक्षैरारभ्येत,

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च ध्यात्मकमपि न । ४ । २ । २ ।

क्षितिसलिलानलैरारम्भे विलक्षणेभ्यो रूपादिभ्यः कार्ये विलक्षणानि रूपाणि 10
गुणान्तराणि जायेरन् । न त्वेवम् । अपि तु पार्थिवानेव रूपादीनुपलभामहे । तस्मात्
ध्यात्मकम् ।

आत्मसंयोगस्तद्विप्रतिपिद्धो मिथः पञ्चानाम् । ४ । २ । ३ ।

आत्मशब्देन स्वरूपम्, स्वरूपेण पञ्चानामपि भूतानां परस्परसंयोगो न प्रतिपिद्यते
शरीरेऽनारम्भकत्वेन । पार्थिवशरीरे जलादीनि संयोगीनि, न समवायीनि । जलादिमिर- 15
योनिजमेव शरीरमारभ्यते वरुणलोकादौ ।

कुतः ?

अनेकदेशपूर्वकत्वात् । ४ । २ । ४ ।

अनेकदेशाः परमाणवः, तेरेवारभ्यते जलादिशरीरम्, न शुक्रशोणिताम्याम् ।

तद्य

धर्मविशेषात् । ४ । २ । ५ ।

धर्मविशेषापेक्षाः परमाणव एव शरीरमारमन्ते न शुक्रादि । कथं हि पुण्यवतां
शुक्रादिमयं शरीरं स्यात् ।

इतश्च,

कार्यविशेषात् । ४ । २ । ६ ।

शलादिशरीराख्यात् कार्यविशेषाद् मन्यामहे-सन्त्ययोनिजानि ।

इतश्च, - -

४

समाख्याभावात् । ४ । २ । ७ ।

‘अङ्गारेभ्यो ज्ञतोऽङ्गिराः’ इत्येवमादिसमाख्याभावाद् मन्यामहे-सन्त्ययोनिजानि ।
कुतः ?

संज्ञादिमत्त्वात् । ४ । २ । ८ ।

यतः प्रत्यक्षेण अङ्गारज्ज्मादिकमर्थं दृष्ट्वा पुरुषैः प्रणीयन्ते संज्ञाः ‘अङ्गिराः’
10 इत्यादयः । अतः संज्ञानामादिमत्त्वात् समाख्या यथार्था ।

अतः

सन्त्ययोनिजां वेदलिङ्गाचेति । ४ । २ । ९ ।

‘चन्द्रमा मनसो जातः’ [] इत्यादिकाश्च वेदलिङ्गात् सन्त्ययोनिजाः
शरीरविशेषाः । एवं जलादिशरीरमयोनिजमेव । पार्थिवं तु योनिजमयोनिजं च ।

पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

एवमुक्तेषु द्रव्येषु गुणानुलङ्घ्य अल्पवक्तव्यत्वात् कर्माण्यभिधत्ते । तत्र—

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म । ५ । १ । १ ।

स्वाश्रयसंयोगापेक्षित्वात् प्रयत्नस्य क्रियारम्भे आत्महस्तसंयोगः कर्मणः कारणम् ।
सापेक्षकारणत्वात् संयोगस्य प्रयत्नोऽपि कारणम् । अतो द्वाभ्यां हस्ते कर्म । 5

तथा मुसलकर्म हस्तसंयोगाच्च । ५ । १ । २ ।

तथेति सङ्ख्यामात्रातिदेशः, तेन हस्तमुसलसंयोगो मुसलकर्मणः कारणं पूर्वाधिकृतश्च
प्रयत्नः । न तु आत्महस्तसंयोगोऽपमवाधिकारणं मुसलकर्मणि, आत्मसंयुक्तहस्त-
संयोगादेव तत्तिष्ठेः ।

अभिघातजे मुसलकर्मणि उपतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः 10
। ५ । १ । ३ ।

वेगबद्ध्यसंयोगोऽभिघातः, उल्लख्यलाभिघातादुत्पन्ने मुसलस्योत्पत्तनकर्मणि अकारणं
हस्तमुसलसंयोगः पूर्वप्रयत्नस्याभिघाताद् विनष्टत्वात्, 'उत्पत्तु मुसलद्रव्यम्' इती-
च्छाया अभावात् प्रयत्नान्तरस्याभावाच्च, संयोगस्य च गुणकर्मारम्भे सापेक्षकारणत्वात्
प्रयत्नरहितो हस्तमुसलसंयोगो न कारणमुत्पत्तनस्य । 15

तथात्मसंयोगो हस्तमुसलकर्मणि । ५ । १ । ४ ।

यथैव हस्तमुसलसंयोगो मुसलोत्पत्तनकर्मणि न कारणं तथात्महस्तसंयोगोऽपि
हस्तोत्पत्तनकर्मणि न कारणं संयोगस्य सापेक्षकारणत्वात् 'मुसलेन सहोत्पत्तु हस्तः'
इति [अभि]सन्धेरभावेन प्रयत्नस्य चाभावात् ।

कुतस्तमोरुत्पत्तनमिति चेत्,

20

मुसलाभिघातान्तु मुसलसंयोगाद्भस्ते कर्म । ५ । १ । ५ ।

उल्लख्यलाभिघातो मुसलस्योत्पत्तनकर्मणः कारणम् । हस्तमुसलसंयोगस्तु मुसलगत-
वेगापेक्षो हस्तकर्मणः कारणम्, नाभिघातोऽपमवेतत्वात् ।

तथात्मकर्म हस्तसंयोगाच्च । ५ । १ । ६ ।

आत्मेति शरीरैकदेशः, यथा चैतदप्रत्ययं हस्ते भुसले च कर्म तथैव हस्तावयव-
संयोगाद् हस्तगतवेगापेक्षाद् हस्तोत्पत्तनकालेऽवयवे तस्मिन्नप्रत्ययं कर्म जायते ।

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् । ५ । १ । ७ ।

5 विभागात्रिवृत्ते हस्तभुसलसंयोगे गुरुत्वात् पतनं भवति ।

नोदनविशेषाभावाद् नोर्ध्वं न तिर्यग् गमनम् । ५ । १ । ८ ।

बुधतेऽनेनेति नोदनं वेगप्रयत्नापेक्षः संयोगविशेषः, प्रेरकवयवत्वाभावे नोदनाभावाद्
नोर्ध्वं तिर्यग् वा केवलाद् गुरुत्वाद् भुसलादेर्गमनकर्म भवति ।

कृतो नोदनविशेषः ।

10 प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः । ५ । १ । ९ ।

‘अत्र इदं क्षिपामि’ इति इच्छाविशेषः प्रयत्न उत्पन्नो हस्तादेर्द्रव्यस्य द्रव्या-
न्तरेण संयोगं नोदनाख्यं जनयति ।

नोदनविशेषाद्दसनविशेषः । ५ । १ । १० ।

दूरदेशप्रेरणेच्छाविशिष्टात् प्रयत्नाज्जातो नोदनविशेषो दूरदेशक्षेपणं करोति ।

15 हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् । ५ । १ । ११ ।

यद् गर्भस्य स्पन्दनादिकर्म तदात्मशरीरैकदेशसंयोगाज्जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षाद्
भवतीति सप्रत्ययम्, भावः कार्यावस्कारोपसर्पणकर्म गर्भस्याप्रैत्ययमात्मसंयोगाद्दृष्टा-
पेक्षाद् भवतीति ।

तथा दग्धस्य विस्फोटनम् । ५ । १ । १२ ।

20 व्यासक्ते मनसि यद् दग्धस्य हस्तादेर्विक्षेपणं तदपि जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षादात्म-
हस्तसंयोगाद् भवतीति नाप्रत्ययम् ।

प्रयत्नाभावे गुरुत्वात् सुप्तस्थ पतनम् । ५ । १ । १३ ।

शरीरविचारकप्रयत्नाभावे सुप्तस्थानां पतनं गुरुत्वाद् भवति तैदाभिसन्धेर-
भावात् ।

तृणकर्म वायुसंयोगात् । ५ । १ । १४ ।

वेगापेक्षाद् वायुतृणसंयोगात् तृणादीनां कर्म, तेषां प्रयत्नाभावात् ।

मणिगमनं सूक्ष्मभिसर्पणमित्यदृष्टकारितानि । ५ । १ । १५ ।

मणीनां तत्करं प्रति गमनं सूक्ष्मां चायस्कान्तं प्रति धर्माधर्मकृतमित्यर्थः ।

इषाचयुगपत् 'संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः । ५ । १ । १६ । 5

नोदनादाद्यं कर्म, संस्काराद् बहूनि कर्माणि इषाबुत्पद्यन्ते । एकस्मिन्स्तु कर्मणि प्रथमेणैवाकाशसंयोगेन विनष्टत्वात् कर्मण उत्तरसंयोगविभागा नोत्पद्येरन्, तस्मादिषाव-
नेकं कर्म ।

नोदनादाद्यमिषोः कर्म कैर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तर
मुत्तरं च । ५ । १ । १७ ।

10

ज्याशरसंयोगः प्रयत्नापेक्षो ज्यागतवेगापेक्षो वा नोदनम्, तत आद्यमिषोः कर्म
नोदनापेक्षं संस्कारं करोति, निरपेक्षं तु संयोगविभागौ । ततः संयोगाद् विनष्टे कर्मणि
नोदने विभागाद् 'विनिवृत्ते आद्यकर्मजसंस्कार उत्तरमिषौ कर्म करोति, तथोत्तरमुत्तरं
पौनःपुन्येनेत्यर्थः ।

संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् । ५ । १ । १८ ।

15

स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगेन संस्कारविनाशाद् गुरुत्वं तत्पतनकर्म करोति ।

॥ पञ्चमस्याध्यायमाहिकम् ॥

१ वायव्यात् P । २ संयोगविशेषादर्थान्यत्वे हेतु P. । संयोगविशेषात् कर्मान्यत्वे हेतु
PS । संयोगविशेषा कर्मान्यत्वे हेतु O । संयोगविशेषा कर्मान्यत्वे हेतु मि उ । संयोगविशेषाः
कर्मान्यत्वे हेतवः—न्यायव्याप्तिः १ । ४० । ३ तत्कर्मकारिताय मि. उ. सूक्ति १० १०१, 20
मेतु १० १००, द्योमधनी ३० ११५ । ४ निवृत्ते O । ५ तथोत्तरमुत्तरं O. ।

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

आध्यात्मिकेषु तत्सम्बद्धेषु च कर्माण्युक्त्वा महामृतकर्माणि व्याचष्टे—

नोदनादभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥

- 5 समस्तान् ऽप्यस्तांश्च गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नानपेक्षमाणो यः संयोगविशेषो नोदनात्
प्रेरणादभिभागहेतोः कर्मणः कारणं [तद् !] नोदनम्, तथाहि—पादादिभिर्नुद्यमानायां
पञ्चाख्याया पृथिव्यां कर्म जायते । वेगापेक्षोऽभिघातादभिहन्यमानस्य विभागहेतोः
कर्मणः कारणं संयोगोऽभिघातः, तथाहि—रथादिभिरभिघातात् पृथिव्येऽददेशेषु दृश्यते
कर्म । संयुक्तसंयोगाच्च, नुद्यमानाभिहन्यमानाभ्यां च संयुक्तेषु भवन्ति कर्माणि ।

तद् विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ ५ ॥ २ ॥ २ ॥

- 10 यत् खलु विरुद्धक्रियबाधुसंयोगात् सर्वस्या पृथिव्यां कर्मादि कर्म प्रज्ञाना शुभा-
शुभसूचनयोत्पद्यते तत् सर्वेषामेव शुभाशुभसूचनाद् विशेषेणादृष्टकारितम् ।

अर्पा संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ३ ॥

विधारकवाच्यभ्रसंयोगाभावेऽर्पा गुरुत्वात् पतनकर्म भवति ।

तद् विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ४ ॥

- 15 सस्याना समृद्धये विनाशाय वा सर्वजनानामदृष्टेन अनितं पतनकर्म अदृष्टकारित-
मुच्यते ।

द्रवत्वात् स्पन्दनम् ॥ ५ ॥ २ ॥ ५ ॥

- १ नोदनाभिघातान् O मि. ड. । २ गुरुत्ववेगं O. । ३ नोदनादभिभागहेतोः P. ।
तुलना—“ तत्र नोदनं गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्नानपेक्षमाणो यः संयोगविशेषो नोदनादभिभागहेतोरेकस्य
20 कर्मणः कारणं तस्माच्चतुर्गुणं महाभूतेषु कर्म भवति, यथा पञ्चाख्याया पृथिव्याम् । वेगापेक्षो यः
संयोगविशेषो विभागहेतोरेकस्य कर्मणः कारणं सोऽभिघातः । तस्मादपि चतुर्गुणं महाभूतेषु कर्म भवति
यथा पादागादिषु निष्ठुरे वस्तु-यमिष्यतिषु । तथा पादादिभिर्नुद्यमानायामभिहन्यमानाया वा
पञ्चाख्याया पृथिव्या यः संयोगो नोदनाभिघातयोरेकस्य अपेक्ष उभवापेक्षो वा न संयुक्तसंयोगः, तस्मादपि
पृथिव्यादिषु कर्म भवति । ये च प्रदेशा न नुद्यन्ते नाप्यभिहन्यन्ते तेष्वपि कर्म जायते । ” इति
25 प्रशस्तपादभाष्ये कर्मनिर्णये । ४ नुद्यमानाभिहन्यमानागस्युक्तेषु O. । ५ विनाशवाच्यं
सर्वजनानां O. ।

विधारकाभावादयां स्यन्दनकर्म द्रवत्वाद् भवति ।

नाड्या वायुसंयोगादारोहणम् । ५ । २ । ६ ।

नाडीति रश्मिः, सवितुर्द्वौ रश्मी-शुचिश्च शुक्लश्च । शुचिरप आदत्ते शुकेण वृद्धिं करोति । शुच्याख्यया नाड्या वायुसंयुक्तया आदित्यप्रयत्नापेक्षयारोहणम् ।

नोदनात् पीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च । ५ । २ । ७ ।

5

नोदनाच्चित्रैर्दण्डादिमिरारोहणम्, पीडनाद् वस्त्रादिभिः, पीड्यमाननुपमानाभ्यां च संयुक्ते ।

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् । ५ । २ । ८ ।

वृक्षमूले निषिक्तानामपां वृक्षोपरि गमनमदृष्टेन कियत इति ।

अपां सङ्घातो विलयनं च तेजसः संयोगात् । ५ । २ । ९ ।

10

अपां सङ्घातः काठिन्यं दिव्येन तेजसा संयोगात्, दिव्यभोमाभ्यां तु विलयनम् ।

तत्रावस्फूर्जयुलिङ्गम् । ५ । २ । १० ।

‘अस्ति दिव्यासु अप्सु तेजः’ इत्यत्र तेजसः अवस्फूर्जयुरभ्राजिःसरणं लिङ्गमिति ।

वैदिकं च । ५ । २ । ११ ।

‘तां अग्निं गर्भं दधिरे वमूषा’ [] इति च वैदिकं वाक्यं दिव्यास्वप्सु तेजसो लिङ्गमिति ।

15

अपां संयोगाद् विभागाच्च स्तनयितुः । ५ । २ । १२ ।

मेघाशनिशब्दः स्तनयितुः । विरुद्धदिक्क्रियाभ्यां वयुभ्यामपां प्रेर्यमाणानां तरङ्गमूतानां परस्परमिघाताख्यात् संयोगाच्छब्दः । एकेनापि प्रकुपितेन वायुना व्यञ्ज-
च्छिद्यमानानामपां विभागाच्छब्दः ।

20

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् । ५ । २ । १३ ।

यथा नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाददृष्ट्यः पृथिव्यां कर्म तथा तेजसो वायोश्च ।
एतदनियतं कर्म ।

१ आदित्यं चतुरपेक्षया O. । २ ‘चित्रवर्णादिभिः’ O. । ३ तेज संयोगात् O. उ. । ४ तत्र च स्फूर्जयु P. । तत्रावस्फूर्जयु O. । तत्रावस्फूर्जयु मि. । तत्र विस्फूर्जयु उ. । ५ अवस्फूर्जयु 25 P. । ६ ता अग्निगर्भं दधिरे विमूषा O. । ७ लिङ्गम् P. । ८ एतदपि नियतं O. ।

नियतं तु—

अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोश्च तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्य-
दष्टकारितानि । ५ । २ । १४ ।

अग्नेरवस्थाने तिर्यग् वा गमने पच्यमानस्यामस्मीभावः स्यादप्यं वा, तथा वायोर-
5 तिर्यग्गमने पूयमानद्रव्याणां पचनाभावोऽनेश्वाप्रबोधः, विनष्टशरीराणामात्मनां सर्गादौ
पृथिव्यादिवरमाणुष्याद्यं परस्परौषसर्पणकर्म न स्यात्, तथा लब्धमूमीनां योगिनां
कृष्णान्तेऽभिषन्नाय प्रयत्नेन मनः शरीराद् व्यतिरिक्तभावतिष्ठमानानां सर्गादौ नव-
शरीराम्बुधाव मनस आद्य कर्म न भवेत् बहदाहने । तस्मादग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोश्च
तिर्यक्पवनमणूनां चोषवर्षणकर्म मनसश्चाद्यं कर्म एतानि प्राणिनामदृष्टेन कृतानि ।

10 हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् । ५ । २ । १५ ।

यद्यस्मत्संयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म तथात्ममनःसंयोगात् प्रयत्नाच्च मनसः कर्म,
एतत् सदेहस्य कर्म, तत्र आमत इच्छाद्वेषपूर्वकात् प्रयत्नात्, प्रबोधकाले तु जीव-
पूर्वकात् ।

यतः संयोगो योगः स च कर्मकार्योऽतो योगाज्जं कर्म, योगमोक्षौ च
15 कर्माधिकारेऽप्युच्येते—

आत्मेन्द्रियमनोरथमल्लिकर्पात् सुखदुःखे तदनारम्भः । ५ । २ । १६ ।

यतो हेतोः आत्मेन्द्रियमनोरथमल्लिकर्पो ज्ञानकारणत्वेन सुखदुःखे जनयत्यतस्तदनारम्भः
तस्य सन्निकर्षम्यानाम्नोऽनुत्पत्तिरुच्यत इति ।

तथाहि—

20 आत्मसंयोगे मनसि सशरीरस्य सुखदुःखाभावः संयोगः ५ । २ । १७ ।

यदा हि आत्मनि मनोऽवस्थितं नेन्द्रियेषु तदा चतुष्टयसन्निकर्षस्यानारम्भात्
नकार्ययोः सुखदुःखयोः भावस्यो विद्यमानशरीरस्यात्मनो बाधुनिमग्नपक्षे अत्मनो मनसा
संयोगो योगः ।

१ 'मनो' O । 'मनो' P. PS । २ 'मनसि' अनेमस्य 'संयोग' तथा बाधुनिमग्नपक्षे
25 एवमान O । ३ 'इत्यादि' अनेमस्य 'मनो' O । ४ 'मनसि' P । 'मनो' O ।
५ 'मनसि' अनेमस्य PS । 'मनसि' अनेमस्य O P. उ. । ६ 'मनसि' अनेमस्य उ. ।
७ 'मनसि' O. PS. मि ।

योगाङ्गं प्राणायामकर्म किं नोक्तम् ?

कायकर्मणाऽऽत्मकर्म व्याख्यातम् । ५ । २ । १८ ।

इह आत्मशब्देन वायुः, यथात्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म तथात्मवायुसंयोगात् प्रयत्नाच्च प्राणायामकर्म ।

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्पृष्ट- 5
कारितानि । ५ । २ । १९ ।

मरणकाले पूर्वशरीराद् मनसो निःसरणमपसर्पणम्, शरीरान्तरेणाभिसम्बन्धो मनस उपसर्पणम्, शुक्रशोणित्वात् प्रभृति गर्भस्थस्य मात्रा उपयुक्तेनात्मपानेन नाहयनुप्रविष्टेन सम्बन्धोऽशितपीतसंयोगः, कल्लार्बुदमांसपेशीघनशरीरादिभिरेकस्मिन्नेव संसारे ये सम्बन्धास्ते कार्यान्तरसंयोगाः, तान्यपसर्पणादीन्यदृष्टेनैव कियन्ते, न प्रयत्नेन । 10

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावः स मोक्षः । ५ । २ । २० ।

एवंरूपस्यानाद्यपसर्पणादिनिमित्तस्यादृष्टस्याभावे जीवनासुरस्यात्ममनःसंयोगभ्या-
भावोऽन्यस्य च शरीरस्याप्रादुर्भावो यः स मोक्षः ।

तमोवृत्त्वात् सर्वस्य ज्ञानानुराधौ तमो हेतुः । तत् पुनः—

द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावाभावमात्रं तमः । ५ । २ । २१ । 15

विनाशित्वेन नित्यैर्द्रव्यैर्वैधर्म्यादमूर्तत्वात्प्रकाशविरोधैरनित्यद्रव्यैर्वैधर्म्यात्त द्रव्यं
तमः, न च गुणः कर्म वा आश्रयानुपलब्धेः । तस्मात् प्रकाशस्याभावमात्रं तमः ।

कुत एतत् ?

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च । ५ । २ । २२ ।

तेजसः सवितृप्रकाशादेर्बहिः सद्भावात् पर्वतगुहादौ च द्रव्यान्तरेणावृत्तेऽभावो 20
मन्यामहे—तेजसोऽभावमात्रं तम इति । बाह्यं प्रदीपादिनिवर्त्यम्, अविद्यात्मकं तु ज्ञान-
ज्योतिषा, इत्युक्तौ योगमोक्षौ ।

१ 'संयोगः कायान्तर' PS. । 'संयोगकार्यान्तर' P. । 'संयोगा. कार्यान्तर' O मि. उ.
सेतु १- ४१३, व्योमयती १- ४२७ । 'कायान्तर' इति PS पाठोप्यत्र तमोचीनतरो माति ।
"कार्यान्तरं शरीरान्तरम्"—व्योमयती १- ४२७ । २ (उपयुक्तेन ?) । "अशितपीतं 25
भुजमुदकादि, तथोनाह्यन्तरेण ससरणम्"—व्योमयती १- ४२७ । ३ नाहयानुप्रविष्टे सम्बन्धो
P. । ४ ते तान्यपग P. । ५ तमोवृत्तवाच O. P. । ६ भावाभावस्तमः PS । अभावस्तमः
उ. । भाऽभावस्तमः—व्यावकन्दली १- ६ । अत्र हत्यनुगारेण व्यावकन्दन्यनुगारेण मि.
अनुगारेण च 'भाऽभावस्तमः' इति पाठोऽनुमते माति ।

दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भूयो वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि । ५ । २ । २३ ।

आकाश-काल-दिशोऽमूर्ताः क्रियावतः पृथिव्यादेरमूर्तनया वैधर्म्यान्निष्क्रियाः,
'च'शब्दादात्मापि निष्क्रियः ।

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । ५ । २ । २४ ।

५ एतेनामूर्तत्वेन गुणाः कर्माणि च निष्क्रियाणि द्रष्टव्यानि, 'च'शब्दात् सामान्यादयः ।
निष्क्रियाणां समवायः कर्मण्यः प्रतिपिद्धः । ५ । २ । २५ ।
निष्क्रियाणामभिपत्तदीनां कर्म समवेतं न भवति, स्वाशये कर्मजननात् ।

कारणं त्यसमवायिनो गुणाः । ५ । २ । २६ ।

यस्य गुणाः कारणमुक्तास्तस्यासमवायिन एव कारणम् ।

१० गुणैर्दिग् व्याख्याता । ५ । २ । २७ ।

'पूर्वेण निष्क्रमणम्' इत्यादेः प्रत्ययभेदस्य दिग् निमित्तकारणं व्याख्याता,
कारणरेणातिदेशो नासमवायित्वेन ।

कारणेन काल इति । ५ । २ । २८ ।

येनैव कारणेन प्रत्ययभेदहेतुत्वेन दिग् व्याख्याता तेनैव 'युगपत् कृतम्' इत्यादि-
१५ प्रत्ययभेदस्य कालो निमित्तकारणं व्याख्यातः ।

॥ पञ्चमोऽध्यायः । समाप्तः कर्माधिकारः ॥

पष्ठस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

कर्माणि व्याख्याय गुणा व्याख्यायन्ते । तत्र धर्म आदौ व्याख्यायते, शास्त्रादौ तस्योद्दिष्टत्वात् । तस्य वैदिको विधिः साधनम् । वेदस्य सत्यता कुत इति चेत्, यतः--

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतितर्कदे । ६ । १ । १ ।

‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ [] इत्येवंमृता रचना भगवतो ऽ महेश्वरस्य बुद्धिपूर्वा सा ततः प्रमाणम्, आसन्नपणीतत्त्वस्य सत्यताव्याप्तेः ।

अतीन्द्रियमशक्यं ज्ञातुमिति चेत्,

न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृतेः । ६ । १ । २ ।

लिङ्गयतोऽनेनार्थ इति लिङ्गं विज्ञानम् । न हि ब्राह्मणस्य द्विज्ञानं वर्तमानाव्यवहित- सम्बन्धार्थविषयं तादृशमेव भगवतो विज्ञानम् । अतः सम्भवति भगवतोऽतीन्द्रियार्थविषयं विज्ञानम् । 10

त कथं ज्ञायते ?

नथा ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम् । ६ । १ । ३ ।

विनोपदेशेन ब्राह्मणादिकर्ममर्थमस्माकमालोचयन् प्रत्यक्षेण न ‘ब्राह्मणोऽयम्’ इति ज्ञानमुत्पद्यते । प्रत्यक्षेण चार्थमालोच्य संज्ञापणयनं दृष्टं पुत्रादिषु । सन्ति चेत्ता ब्राह्मणादि संज्ञास्ता येन प्रत्यक्षमर्थमालोच्य प्रणीता इति सूत्रार्थं वर्णयन्ति । 15

अतः—

बुद्धिपूर्वो ददानिः । ६ । १ । ४ ।

यत एव परमेश्वरस्य कृतितर्कदादौ वाक्यपररचनाऽतोऽयं स्मार्तोऽपि दानादिविधिस्त- दीयमान्नायमनन्तनास्त्रामिहमालोच्य संक्षेपमनुगम्यमानानां भृगुपमृतीनां बुद्धिपूर्वः । एवं दानादिविषयो धर्महेतवः । 20

१ बुद्धिपूर्वा वाक्ये P । २ न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृते O । न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृते मि. । ‘अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृते’—बुद्धिभ्यामप्यकन्दली पृ २३१, किन्तु जसलमेरुस्थेऽधिराकीने स्मृतिनिर्णये न्यायकन्दलीपुराणे ‘न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृते.’ इति वाक्येऽप्रवर्तिनि येन । ३ एवं O ।

तथा प्रतिग्रहः । ६ । १ । ५ ।

तथैव प्रतिग्रहोऽपि प्रक्षीणवृत्तेरवदातजन्मनः प्रतिग्रहानुपलक्षणमुक्तस्य धर्मायैव भवति ।

तयोः क्रमो यथाऽनितरेतराङ्गभूतानाम् । ६ । १ । ६ ।

यथा भूतानि अनितरेतराङ्गं न परस्परेण कार्यकारणभूतानि, न ह्यरणी भग्नेः
४ कारणम्, अपि तु स्वावयवा एव, अथ चारण्योरभेदः क्रमः । एवमेतयोः पूर्वं दान-
धर्मः पश्चात् प्रतिग्रहधर्मः, न तु कार्यकारणभावः ।

कुतः ?

आत्मगुणेष्वात्मान्तरगुणानामकारणत्वात् । ६ । १ । ७ ।

न ह्यन्यदीया आत्मगुणा अन्यदीयारमगुणानां कारणं भवन्ति ।

10 तत्र—

अदुष्टभोजनात् समभिच्याहारतोऽभ्युदयः । ६ । १ । ८ ।

अदुष्टं ब्राह्मणं भोजयित्वा तदीयादाक्षीर्वादादिसमभिच्याहारात् पुरुषाभ्युदयः ।
तत्कारणं धर्मो भवतीत्यर्थः ।

तद् दुष्टभोजने न विद्यते । ६ । १ । ९ ।

15 सायम्प्राक्षीर्वादादिवचने दुष्टं ब्राह्मणं भोजयित्वाभ्युदयो न प्राप्यते ।

अथ को दुष्टः ?

दुष्टं हिंसायाम् । ६ । १ । १० ।

परस्य हिंसायां शरीरमानसदुःखरूपायां प्रवृत्तं दुष्टं जानीष्व । हिंसाशब्द उ-
४ लक्षणम्, यतः—

20 समभिच्याहारतो दोषः । ६ । १ । ११ ।

कृतमहापातकस्य संभाषणमात्रादेव दोषेण युज्यते, किमुन भोजनादिना ! इह
समभिच्याहारः सम्भाषणम्, पूर्वप्राक्षीर्वादः ।

तद्दुष्टे न विद्यते । ६ । १ । १२ ।

तत् समभिच्याहारादुत्पन्नं हिंसादिगतिरे ब्राह्मणे न विद्यते ।

अदुष्टेऽपि—

विशिष्टे प्रवृत्तिः । ६ । १ । १३ ।

न हिंसादिमात्ररहिते, अपि तु देजकालविज्ञानाचारैर्विशिष्टे ब्राह्मणेऽभ्युदयार्थिनः प्रवृत्तिः ।

ततः

६

समे हीने चाप्रवृत्तिः । ६ । १ । १४ ।

अदुष्टो ब्राह्मणो देशादिशुद्धो विशिष्ट उच्यते । एषामेकेन गुणेन युक्तः समः । सर्वैर्युक्तो विशिष्टः । तौ त्यक्तवान्यो दुष्टो वा क्षत्रियादिर्वा प्राणिमात्रं वा हीन उच्यते । सत्रभ्युदयेऽसौर्मन्त्रपूर्वके सुवर्णादिदाने वैशाख्यादिनिमित्ते समहीनयोरप्रवृत्तिः, अपि तु विशिष्टे ।

10

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परादानं व्याख्यातम् । ६ । १ । १५ ।

एतेन विपरीतेन क्रमेणापदि परत्वादानं व्याख्यातम् । उक्तं च—

‘हीनादादेयमादौ तु तदभावे समादपि ।

असम्भवे स्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥’ []

तथा धिरुद्धानां त्यागः । ६ । १ । १६ ।

15

अनेनैव विपरीतक्रमेण ब्राह्मण आत्मनो हीनै रिपुभिर्मरणायाक्षिप्तस्तानेव शत्रून्-भिह्न्यात् ।

समे आत्मत्यागः परत्यागो वा । ६ । १ । १७ ।

आत्मनस्तुल्यगुणेन शत्रुणा प्राप्तस्य ब्राह्मणस्य विकल्पः—आत्मनो बध आततायिनो वा ।

विशिष्टे आत्मत्यागः । ६ । १ । १८ ।

20

आत्मनोऽधिकगुणेन शत्रुणा प्राप्तस्यात्मन एव रिपुप्रयुक्तो बधोऽङ्गीकार्यः । इहात्मापेक्षया हीनादिव्यवहारः, प्रतिग्रहे प्रतिग्रहीतृणामन्योन्यापेक्षया ।

॥ इति षष्ठ्याध्यायमाह्निकम् ॥

२ विशिष्टप्रवृत्तिः O. । ३ देवमत्तुल्यविज्ञानाचारविशिष्टप्राप्ति O. । ४ ‘गुणोऽपि O. । ५ सम । तौ त्यक्तवान्यो दुष्टो वा क्षत्रियादिर्वा प्राणिमात्रं वा P. । समः । सर्वैर्युक्तो विशिष्टः । तौ त्यक्ता दुष्टो वा क्षत्रियादिः प्रतिमात्रं वा O. । ६ बादरीत O. । ७ ‘श्रीर्णव्य. O. । ८ प्रतिग्रहीतृणामन्योन्यापेक्षया O. । प्रतिग्रहीतृणा अन्योन्यापेक्षयेति P. ।

25

षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ।

एवं श्रुतिस्मृतिविविधयो धर्मो भवतीत्युक्तवेदानीमेषां धर्मसिद्धौ प्रकारविशेषमाह ।
तथाहि—

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय । ६ । २ । १ ।

५ श्रुतिस्मृतिपरिदृष्टानां स्नानादीनां दृष्टस्य मलापकर्षादिरनभिसन्धाने-प्रयोगोऽभ्यु-
दयाय-भवति ।

के ते ?

अभिपेक्षनोपवासव्रत्यचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थपयज्ञदानप्रोक्षण-
दिद्वक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय । ६ । २ । २ ।

१० विशिष्टदेशकालपेक्षेणाभिसा यः शरीरस्य संयोगस्तदभिपेक्षनं स्नानम् । नक्तं-
दिन वासो नियमपूर्वोऽनाहाररूप उपवासः । ब्रह्मचर्येन आरमा, ब्रह्मणि चरणमारम-
नतोऽर्थः संयोगः स्थादिपरिहाररूपो ब्रह्मरथम् । विज्ञानार्थिनो गुरुपरिचर्यापरस्य
तद्वहेषु वसनं गुरुकुलवासः । शास्त्रविधिना गेहानि.सुत्यारण्यं प्रस्थितो वानप्रस्थः, तस्य
कर्म वानप्रस्थम् । यज्ञाः प कयज्ञादयः । दानं सुरर्गादिदानमभयदानं च । प्रोक्षणं
१० सन्ध्योपासनादि । दिङ्निषमादयोऽन्ये विशेषाः । दिङ्नेयम् -‘प्राङ्मुखोऽज्ञानि भुञ्जीत’
[] । नक्षत्रनियमः-‘कृत्तिकास्नादधीत’ [] । मन्त्रनियमः-‘देवस्य त्वेति’
‘निर्वपति । कालनियमः-‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत’ [] । एवमेतत् सर्वं
दृष्टप्रयोजनतिरस्कारेण प्रयुज्यमानं धर्माय सम्पद्यत इति ।

तत्र—

२० चातुराश्रम्यमुपधाद्यानुपधाद्य । ६ । २ । ३ ।

यदिदं चतुर्णामधमिणा कर्म तदुपधया प्रयुज्यमानमधर्माद्यानुपधया तु धर्माय
भवति ।

१ तथाहि O मन्वेनाह । २ वानप्रस्थयज्ञः P मि. उ. । वानप्रस्थापयज्ञः PS. । ३ गुरुवर्या
P । ४ शास्त्रविधिना गेहानि गृह्याण्यवप्रारचने O । शास्त्रविहितानि गृह्याण्यवप्रारचने P ।

२५ ५ वानप्रस्थम् P. । ६ निर्वाण्यति O. । ७ सुरर्गादानुपधाद्य P. । सुरर्गादानुपधाद्य मि. उ. ।
अथ उपधाद्यानुपधाद्य इति P पद्योऽपि लक्ष्मी-श्रीना भवति ।

का उपधा ?

भावदोष उपधा । ६ । २ । ४ ।

भावस्य अभिसन्धेर्दम्भादिदोष उपधेत्यर्थः ।

काऽनुपधा ?

अदोपोऽनुपधा । ६ । २ । ५ ।

5

अभिसन्धेर्दम्भादिरहितस्वमनुपधेत्यर्थः ।

इष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि । ६ । २ । ६ ।

स्मृतौ यस्य रूपादयो न निषिद्धास्तच्छुचि मन्त्रपूर्वकं प्रोक्षितं केवलाभिरद्भि-
रभ्युक्षितं च । एतद्विपरीतमशुचि ।

किञ्च,

10

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः । ६ । २ । ७ ।

यस्य चात्यन्तशुचिप्रतिषेधस्तदप्यशुचि बाग्दुष्टादिकम् ।

अर्थान्तरं च । ६ । २ । ८ ।

मथादि चे यत् साक्षाजिषिध्यते तदप्यशुचि । ततः शुचि भोक्तव्यम् ।

ननु

15

अयत्तस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते यमाभावात् । ६ । २ । ९ ।

अयत्तस्य विशिष्टप्रयत्नरहितस्य शुचिमाहारं यद्वच्छयोपेयुज्ज्ञानस्य अभ्युदयो नास्ति,
विशिष्टस्याभिसन्धेरभावात् ।

नैतत्,

विद्यते चानर्थान्तरत्वाद्यमस्य । ६ । २ । १० ।

20

नैऋत्यत्नव्यतिरेकी यमः, प्रयत्नाभावे सर्वस्याः क्रियाया अभावाद् विद्यते शुचि-
माहारमुपेयुज्ज्ञानस्य प्रयत्नः ।

१ 'मभ्युक्षितं P. PS. । 'मभिक्षितं O. । 'मभ्युक्षितं मि. उ. । २ च O मन्त्रे नास्ति ।
३ ('पयुज्ज्ञानस्य ?) । ४ च न O. ।

यदि प्रयत्नः प्रधानम्, विनापि योगादिनाभ्युदयः स्यात् । नैतत्,

असति चाभावात् । ६ । २ । ११ ।

असति योगाद्यनुष्ठाने न प्रयत्नमात्रस्य भावादभ्युदयः, क्रियोपदेशवैमर्ष्यात् ।
इदानीं निःशेषसहेतुं धर्ममाह—

5

सुखाद्रागः । ६ । २ । १२ ।

इत्यादिविषयप्रतिवात् सुखादेव रागो वर्धते ।

तन्मयत्वात् । ६ । २ । १३ ।

यैरेतस्य सुखहेतुभिः क्षरीरं भावितं तन्मय इवास्ते । ततस्तन्मयत्वाद् रागः ।
किञ्च,

10

तृप्तेः । ६ । २ । १४ ।

यदा तृप्तो भवति तदास्य तृप्तिनिमित्तो रागो भवति क्षरीरपुष्टेः ।
किञ्च,

अहृष्टात् । ६ । २ । १५ ।

अपूर्वदृष्टेऽनुकारकेषु च कम्पबिद् रागो जायतेऽत्राहृष्ट एव कारणम् ।
किञ्च,

15

जातिविशेषाद्य रागविशेषः । ६ । २ । १६ ।

यथा तिरष्ठां तुगादिमोक्षे एवं जातिविशेषादपि रागः ।

सुखादिभ्यो रागो दुःखादिभ्यो द्वेषः । ततः—

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः । ६ । २ । १७ ।

20

इच्छापूर्विका धर्मे प्रवृत्तिः, अन्येन धनमदादभिमृत्तस्य वा द्वेषपूर्विकापि प्रामाण्ये-
दगदो । अपर्येऽरीच्छेऽपूर्विका परदारादिषु द्वेषपूर्विका । एवं धर्माधर्मयोः सद्यः ।

यत्र धृक्

सञ्चितौ यदा घर्माघर्मौ भवतः तदा शरीरेन्द्रियैः संयोगो जन्माख्यो भवति, क्षीण-
योश्च तयोर्मरणकाले वियोगः । पुनरप्याभ्यां घर्माघर्माभ्यां शरीरादिसंयोगो विभाग-
क्षेत्येवमनादिरयं घटीयन्त्रवदावर्तते जन्तुः ।

एतद्विपरीतक्रमेणोच्यते, तथाहि—

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः । ६ । २ । १९ ।

आत्मेति मनः, मनःकर्मसु तदभावे संयोगाभावोऽपादुर्भावश्च स मोक्ष इति मोक्षो
व्याख्यातः ।

38128

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथममाहिकम् ।

इदानीं रूपादीनाह—

उक्ता गुणाः । ७ । १ । १ ।

रूपादिसूत्रेणोद्दिष्टा इत्यर्थः ।

5 गुणलक्षणं चोक्तम् । ७ । १ । २ ।

द्रव्याश्रयी [१ । १ । १५] इत्यादिना द्रव्यकर्मभ्यां वैधर्म्यं कथितमित्यर्थः ।

‘इदमेवंगुणमिदमेवंगुणमिति चोक्तम् । ७ । १ । ३ ।

तथ शुक्लं ‘रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी’ [२ । १ । १] इत्यादि ।

तत्र—

10 पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याः । ७ । १ । ४ ।

पटादेः पार्थिवस्य द्रव्यस्य विनाशात् तद्वतानामपि रूपादीनां विनाश आश्रय-
विनाशात् ।

अग्निसंयोगाच्च । ७ । १ । ५ ।

अग्निसंयोगाच्च पार्थिवेषु परमाणुषु रूपादीनां विनाशः, कार्ये समवेतानां स्वाश्रय-

15 विनाशादेव ।

परमाणुष्वग्निसंयोगादेव कुतः !

गुणान्तरप्रादुर्भावात् । ७ । १ । ६ ।

यस्माच्छ्रवणमादिगुणेष्वपि व्यतिरिक्तं गुणान्तरमुत्पद्यते ततः पूर्वं परमाणुगुणा
विनष्टाः, गुणवति गुणान्तरमात् ।

20 एतेन नित्येष्वनित्यत्वमुक्तम् । ७ । १ । ७ ।

एतेन गुणान्तरप्रादुर्भावेन नित्येषु परमाणुषु रूपादीनामनित्यत्वं युक्तं पार्थिवेष्वेव ।

यतः—

अप्सु तेजसि घायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् । ७ । १ । ८ ।

१ ‘मुलायने ०. १. २ च ० मध्ये नास्ति ।

सन्निधानलक्षणपरमाणुरूपादयो नित्या आश्रयनित्यत्वाद् विरोधिगुणान्तराभादु-
र्भावाद्य नाग्निसंयोगाद् विनाशः ।

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ७ । १ । ९ ।

अनित्येषु सत्त्वादिषु अनित्या रूपादय आश्रयविनाशे तेषामपि विनाशात् ।

कारणगुणपूर्वाः पृथिव्यां पाकजाश्च । ७ । १ । १० ।

अनित्यायां कार्यरूपायां पृथिव्यां कारणगुणपूर्वा रूपादयो जायन्ते, नित्यायां तु
परमाणुस्वभावायां पाकजाः पाकादग्निसंयोगाज्जाताः ।

अस्तु तेजमि धायौ च कारणगुणपूर्वाः पाकजा न विद्यन्ते । ७ । १ । ११ ।

कार्ये उदकाद्यवयविति समवायिकारणरूपे रूपादय आश्रयन्ते, पाकजास्तु
जलाद्यणु नैव सन्ति विरोधिगुणान्तराभावात् ।

अगुणयतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्मगुणा अगुणाः । ७ । १ । १२ ।

अगुणस्य द्रव्यस्यैवोपलक्ष्य कारणगुणैर्गुणा जन्यन्ते न गुणकर्मणाम्, अग्रेषावयव-
गुणैर्कार्यसमवायिभावात् कर्मत्ववत् ।

एतेन पाकजा व्याख्याताः । ७ । १ । १३ ।

अग्निर्मयोगातिशेषेषु इषामादिषु पाकजा जायन्ते इति तेऽपि गुणरहिते सिद्धाः ।
संयोगवति संयोगारम्भवद् गुणवति पाकजा इति चेन्, न,

एकद्रव्यवत्त्वात् । ७ । १ । १४ ।

एकद्रव्यवन्तः पाकजास्ते कार्ये तत्रैव आश्रयन्ति विरुद्धावाह ! संयोगस्य तु संयोग-
व्यापारमो न दुष्पति, अनेकद्रव्यवत् ।

परिमाणविधानी बह्वचामः—

कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् । ७ । १ । १६ ।

अणुके तत्कारणद्वयणुकगता बहुत्वसंख्या महत्त्वं जनयति कारणानाममहत्त्वात् ।
द्व्यङ्गुले कारणाङ्गुलिमहत्त्वं महत्त्वं करोति । प्रक्षिथिलः संयोगः प्रचयः । द्वितूलके
तूलपिण्डयोर्वर्तमानः प्रचयः स्वाधारावयवप्रक्षिथिलसंयोगापेक्षो महत्त्वमारभते ।

६ तद्विपरीतमणु । ७ । १ । १७ ।

एतस्मात् त्रिकारणाद् महतो यद् विपरीतं द्व्यणुकपरिमाणं तदणु प्रत्येतव्यम् ।
अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद् विशेषाभावाच्च । ७ । १ । १८ ।

तस्मिन् महति वस्तुनि कुबलादावामलकापेक्षया अणुव्यवहारः, आमलके च
विष्टापेक्षया । एवं प्रकर्षस्य भावाभावाभ्यामेकस्मिन्नेवाणुमहद्व्यवहारो भाक्तः ।

१० कुतः ?

एककालत्वात् । ७ । १ । १९ ।

यत एकस्मिन्नेव काले तस्मिन्नेव वस्तुनि अन्यापेक्षया द्वौ पुरुषावणुमहद्व्यवहारं
विरुद्धं कुर्वतेऽसौ जानीमहे 'भाक्तोऽयम्' इति ।

तत्रापेक्षिकाणुवस्तुनि

१५ दृष्टान्ताच्च । ७ । १ । २० ।

यथा शुक्लतन्तुजनिते कार्ये शुक्तिपैव, न कृष्णता, एवमतो दृष्टान्ताद् महद्भिरारब्धे
महत्त्वमेव, नाणुत्वम् ।

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्ध्यातः । ७ । १ । २१ ।

यथा गुणकर्माणि निर्गुणानि कार्यस्य रूपादेरवयवगुणैरेकार्थसमवायाभावादेवं
२० कारणबहुत्वादिभिरैकार्थसमवायाभावादणुत्वमहत्त्वयोस्तदभावः ।

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणा अगुणाः । ७ । १ । २२ ।

कारणबहुत्वादिभिरैकार्थसमवायभावादणुत्वमहत्त्वे यथा अणुत्वमहत्त्वशून्ये एवं
कर्मगुणा अणुत्वमहत्त्वशून्याः ।

एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । ७ । १ । २३ ।

उपलब्ध्यनुपलब्धी महत्त्वाणुत्ववत् । कारणमहत्त्वादिभ्यश्च जायते दीर्घत्वम्, विपरीतं ह्रस्वत्वम्, तस्मिन् विशेषभावादित्यौपचारिकत्वं तथैव । तयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वाभाव इत्यतिदेशः ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । १ । २४ ।

5

यथा कारणबहुत्वाद्येकार्थसमवायाभावादणुत्वमहत्त्वशून्या एवं 'दीर्घत्वह्रस्वत्वशून्या एते कर्मगुणाः ।

तदनित्येऽनित्यम् । ७ । १ । २५ ।

एतच्चतुर्विधं परिमाणमनित्ये वर्तमानत्वादनित्यम् ।

किन्तु—

10

नित्यं परिमण्डलम् । ७ । १ । २६ ।

परमाणुपरिमाणं परिमण्डलम्, तन्नित्यम् ।

तस्य—

अविद्या विद्यालिङ्गम् । ७ । १ । २७ ।

परिमाणरहितस्य द्रव्यस्यासम्भवः परमाणूनां परमाणुपरिमाणस्य सम्भवे लिङ्गम् । 15
'अविद्या' असम्भवः, सम्भवो 'विद्या' ।

विभवाद् महानाकाशः । ७ । १ । २८ ।

विभवाद् मूर्च्छद्रव्यैः समागतैरगच्छतः संयोगात् परममहत्त्वमाकाशस्यास्तीति गम्यते ।

तथा चात्मा । ७ । १ । २९ ।

आकाशमिवारमापि परममहान् द्रष्टव्यः । अस्मासा[द्] दिक्कालवपि महान्तौ । 20

तदभावाद्गुण मनः । ७ । १ । ३० ।

विभवस्याभावाद् मनसोऽणुत्वं ज्ञानायोगपक्षाच्च ।

१ दृश्यतां ५४ ५० ७ । २ दीर्घह्रस्ववत् O. । ३ तदनित्ये नित्ये PS. । तदनित्ये O. । अनित्ये P. । एतदनित्यम् मि. । अनित्येऽनित्यम्, नित्ये नित्यम् उ. । ४ परिमाणं नित्ये निवर्तमानत्वा P. । परिमाणं निवर्तमानत्वा O. । ५ परमाणुः परिमाणं O. । ६ द्रव्यरूपमगम्यतां 25 P. । ७ तथा चात्मा O. P. । ८ अगमा दिक्कालवपि O. ।

गुणैर्दिग् व्याख्याता । ७ । १ । ३१ ।

यत्र यत्रावधि करोति तत्र तत्र 'इदमस्मात् पूर्वेण' इत्यादिव्यवहारो मूर्तेषु प्रवर्तते, अतो मूर्तसंयोगारूपैर्गुणैर्दिग् व्याख्याता महत्त्ववती ।

तथा

६ कारणेन काल इति । ७ । १ । ३२ ।

येन कारणेन परापरव्यतिकरादिना कालोऽनुमीयते तस्य सर्वत्र भावात् तेनैव कारणेन कालो विमुखास्वातः

॥ सप्तमस्याद्यमाहिकम् ॥

सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

इदानीं सध्यादीनुपक्रमते, भेदव्यवहारहेतुः सध्या, साऽधुना रूपादिव्यतिरिक्ते-
त्येतदर्थमाह—

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वं तथा पृथक्त्वम् । ७ । २ । १ ।

‘एकोऽयम्’ इत्यादिप्रत्ययो न रूपादिनिमित्तः, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् । रूपादि- 5
निमित्तो हि ‘रूपवान्’ इत्यादिप्रत्ययः स्यात् । तस्मादर्थान्तरनिमित्तः । एकैकपृथक्त्वे
कार्येषु कारणगुणपूर्व । द्वित्रादेरेकत्वेभ्योऽनेकविषयबुद्धिबहितेभ्यो निवृत्तिः । तथैव
द्विपृथक्त्वादेः पृथक्त्वेभ्यः, किन्तु एकपृथक्त्वाद्यपरसामान्याभावः ।

तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे तेजसो रूपस्पर्शाभ्यां व्याख्याते । ७ । २ । २ ।

यथा द्रव्यनित्यत्वान् तेजःपरमाणुरूपस्पर्शौ नित्यौ प्रथमेकत्वेकपृथक्त्वे नित्यद्रव्य- 10
वर्तिनी नित्ये, यथा चानित्ये तेजसि द्रव्यानित्यत्वादनित्यौ रूपस्पर्शौ तथैव कार्यवर्तिनी
अनित्ये एकैकपृथक्त्वे ।

निष्पत्तिश्च । ७ । २ । ३ ।

यथा च तेजसि कार्ये कारणगुणपूर्वा रूपस्पर्शयोरुत्पत्तिरेवमेकत्वपृथक्त्वयोः । एवं
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानाम् । 15

एकत्वपृथक्त्वयोरैकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां
व्याख्यातः । ७ । २ । ४ ।

एकत्वपृथक्त्वयोरवयवगुणैकार्थसमवायामावाद् नैकत्वपृथक्त्वे स्त इत्यर्थः ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । २ । ५ ।

तथैवावयवगुणैकार्थसमवायामावाद् कर्मगुणा नैकत्वपृथक्त्ववन्तः । 20

१ ए० खे०पा०वे O. २ ए०छे०प० O. ३ ए०छे०प० O. ४ निमित्तं P. ५ ए०छे०प० P. मा० नास्ति । ए०छे०प०अ०वे०ने०छे०प०नामागतं मि. ड. ६ ए०छे०प०-
व्यत्ये P. १

ननु सर्वेषामेव पदार्थानामेकत्वं सदविशेषात्,
निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते । ७ । २ । ६ ।
कर्मणां गुणानां च संख्यारहितत्वात् सर्वैकत्वं नैवास्ति ।
भाक्तमेकत्वं गुणादिष्विति चेत्,

५ एकत्वस्याभावाद् भाक्तं न विद्यते । ७ । २ । ७ ।

मुख्यस्यैकत्वस्याभावाद् गुणादिषु *भाक्तं यदेकत्वं कल्प्यते तद् भवत एकरव-
सिद्धौ न पर्याप्नोति, *द्रव्येषु मुख्यम्, गुणेषु* भाक्तम् इत्यत्र एव भेदप्रसङ्गात् ।

ननु कार्यकारणयोरेकत्वं प्राप्तं द्रव्ये सख्यानिरिंशेपात्, ऐक्यभावादेव पृथक्त्व-
भावः स्यात् । नैतत्,

१० कार्यकारणैकत्वपृथक्त्वाभावादेकत्वपृथक्त्वे न विद्यते । ७ । २ । ८ ।

द्विंशत् कार्यकारणयोर्नैकत्व कार्यस्य कारणव्यतिरिक्ताश्रयाभावाद् नापि पृथक्त्वम् ।

११ एतदनित्यनित्ययोर्व्याख्यातम् । ७ । २ । ९ ।

एतत् पूर्वसूत्रमित्यविषयमपि नित्येष्वाकाशदिषु यथासंभवं व्याख्यातं बोद्धव्यम् ।
तथाहि—शब्दाकाशयोः कार्यकारणयोर्नैकत्वं नापि पृथक्त्वम् ।

१५ अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः । ७ । २ । १० ।

अन्यतरकर्मजः संयोगः इयेनस्यापसर्पणकर्मणा स्थाणुना । मल्लयोरुपसर्पणादुभयजः ।
संयोगजः कारणाकारणयोः संयोगात् कार्याकार्यगतः, यथाङ्गुल्याकाशसंयोगाभ्यां
द्व्यङ्गुलाकाशसंयोगः ।

एतेन विभागो व्याख्यातः । ७ । २ । ११ ।

२० अन्यतरकर्मजो विभागः इयेनस्यापसर्पणात् । उभयकर्मजो मेघयोरपसर्पणात् ।
विभागस्तु अङ्गुल्योरन्योन्यविभागाद् विनष्टमात्रे द्व्यङ्गुलेऽङ्गुल्याकाशविभागः, कारणा-
कारणयोर्वा हस्ताकाशयोर्विभागाच्छरीराकाशविभागः ।

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमेहत्वाभ्यां
व्याख्यातः । ७ । २ । १२ ।

२५ १ नास्ति P । २ एकरवभावाद् PS मि. । एकरवभावाद् उ. । ३ * * एतच्चिद्विज्ञानं
पाठ P मध्ये नास्ति । ४ एतद्विज्ञानं । ५ एकरवभावादेव पृथक्भाव इत्यत्र P । ६ एतदनित्ययो
PS मि. उ. । तदनित्ययोः P. । ७ नित्येऽत्रत्याकाशाः P. ।

ननु च—

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विषाणाच्च । ७ । २ । २० ।

संयोगिसमवायिभ्यां दण्डविषाणभ्यां दण्डविषाणिनो प्रत्ययो दृष्टः । अस्ति च शब्दादर्थप्रत्ययः, तस्मादस्यापि सम्बन्धोऽस्तीति ।

5 नैतत्,

दृष्टत्वादहेतुः प्रत्ययः । ७ । २ । २१ ।

दण्डविषाणिनोर्दृष्टत्वाददोषः, इह तु शब्दार्थयोः सम्बन्धस्योक्तन्यायेनादृष्टत्वादहेतुरर्थप्रत्ययः सम्बन्धे ।

तथा प्रत्ययाभावः । ७ । २ । २२ ।

10 यदि शब्दोऽर्थेन सम्बद्धः स्यादगृहीतसङ्केतोऽपि ततोऽर्थे प्रतिपद्येत । तस्मादसम्बद्धौ ।

सम्बद्धसम्बन्धादिति चेत् सन्देहः । ७ । २ । २३ ।

ननु शब्देनाकाशं सम्बद्धम्, आकाशेन चार्थः, एवं सम्बन्ध(द्ध?)सम्बन्धादर्थेन सम्बन्ध इति । "नैतत्, सर्वार्थानामाकाशेन सम्बन्धात् कस्मिन्नर्थे शब्दः प्रयुक्त इति सन्देहादप्रतिपत्तिः स्यात् । अतो न सम्बन्धः ।

15 तस्मात्—

तस्मात्—

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः । ७ । २ । २४ ।

तस्मात् सङ्केतेनिमित्तः शब्दादर्थे प्रत्ययो न सम्बन्धात् ।

एकदिक्कालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरम् । ७ । २ । २५ ।

20 एकदिक्षौ पिण्डौ दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोः कारणम् । एककालौ वर्तमानकालसम्बद्धौ कालकृतयोः परत्वापरत्वयोः कारणम् । तौ च सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्धपेक्षया पिण्डौ कारणम् ।

१ सम्बन्धसम्बन्धा P PS । २ नैवम् O । ३ शब्दार्थे प्रत्यय O । शब्दार्थप्रत्यय मि उ । "शब्दादर्थे प्रत्ययः" इति पाठो नयचक्रवृत्तौ [३० २१ ५० १२] उद्धृत, यच्च समीचीनतरो भाति । ४ निमित्तसम्बन्धे P । ५ एकदिक्कालाभ्यां सन्निकृष्ट P मि । परत्वापरत्वाभ्यां सन्निकृष्ट उ । ६ एकदिक्कालौ O ।

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च । ७ । २ । २६ ।

परापरदिक्प्रदेशसंयोगावसमवायिकारणम् । तथैव परापरकालप्रदेशसंयोगौ ।
दिक्कालप्रदेशैः संयोगात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः पिण्डयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्यपेक्षया
सैनिकृष्टेऽपरत्वम्, विप्रकृष्टे च परत्वम् ।

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां

5

व्याख्यातः । ७ । २ । २७ ।

परापरदिक्कालप्रदेशसंयोगाः परत्वापरत्वयोः कारणम् । अनयोश्च युतसिद्ध्यभावेन
संयोगाभावात् परत्वापरत्वाभावः ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । २ । २८ ।

यथा कर्मगुणा अणुत्वमहत्त्वशून्या एवं कर्मगुणा युतसिद्ध्यभावेन दिक्कालप्रदेश- 10
संयोगाभावात् परत्वापरत्वशून्याः ।

इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवायः । ७ । २ । २९ ।

गुणादयः समवायिनो द्रव्ये । अतः समवायं कथयति — इहेति यतः कार्यकारणयोः
प्रत्यय उरपघते 'इह तन्तुषु पटः, इह घटे रूपादयः, इह घटे कर्म' इति [स]
समवायः । कार्यकारणग्रहणस्योपलक्षणत्वात् 'जातेर्व्येको विशेषाणां च नित्यद्रव्येषु 15
समवायः' इत्युक्तं भवति ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः । ७ । २ । ३० ।

यथैकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यं भावो गुणकर्मसु च भावान् कर्म न गुण एवं समवायोऽपि ।

नैक्यं चेति । ७ । २ । ३१ ।

यथा सैल्लिङ्गाविशेषादेको भावस्तथा 'इह'लिङ्गाविशेषादेकः समवायो वृत्ति- 20
रहितो नित्यो निरवयवश्च ।

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

१ सन्निकृष्टेन परत्वं विप्रकृष्टेनापरत्वम् O. । २ 'कर्मत्व' P. मध्ये नास्ति । ३ द्रव्यत्वाद् द्रव्यं भावो O । ४ तत्त्वं च । सप्तमोऽध्याय PS । ५ 'सन्निकृष्टविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाभेदे भावस्तथा 'इह'- लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाभेद' इत्यपि पाठेऽत्र स्यात् । टिप्पणा पृ० १० पं० १८ । तुलना—“न 25 च संयोगवद् मानान्वम्, मानवद्विधाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावात् । तस्माद् मानवन् सर्वदैक समवाय इति ।” इति प्रशस्तपादभाष्ये समवायनिरूपणे । ६ 'दिक्' O । ७ इति सप्तमोऽध्याय समाप्त P. ।

अष्टमोऽध्यायः ।

बुद्धिरिदानीं निरूप्यते—

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् । ८ । १ ।

षण्णा पदार्थानां मध्याद् द्रव्येष्वेव ज्ञानं व्याख्यातं यथोत्पद्यते सन्निकर्षात्, न तु
5 गुणादिषु ।

तस्य—

मन आत्मा च । ८ । २ ।

मन आत्मा च ज्ञानस्य कारणं व्याख्यातम् ।

इदानीं गुणादिषु ज्ञानमाह—

10 ज्ञाननिर्देशो ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता । ८ । ३ ।

यत् इन्द्रियसन्निकर्षेण ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता, गुणादीनां *चेन्द्रियेण सन्निकर्षो
नास्तीत्यतस्त्रिदानीं ज्ञानमुच्यते तेषामसन्निकर्षे विज्ञानं* यतः—

गुणकर्मस्वसन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणं

कारणकारणं च । ८ । ४ ।

15 गुणकर्मणां यतो द्रव्यं समवायिकारणं ततस्तेषु साक्षादिन्द्रियेणासन्निकृष्टेषु
विज्ञाननिष्पत्तेः कारणस्य सन्निकर्षस्य तदेव द्रव्यं कारणं न गुणकर्माणि तस्माद् गुण-
कर्मसु संयुक्तसमवायाज्ज्ञानम्, 'च'शब्दो 'हेतौ' ।

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत् एव ज्ञानम् । ८ । ५ ।

सामान्ये सत्तादौ विशेषेषु चान्येषु तद्वर्जिना द्रव्यसन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्यते,
20 न सामान्यविशेषेभ्यः, तेषु *तेदमावात् ।

१ O P P३ मध्येऽष्टममन्त्रमदशमाध्यायेष्वाङ्गित्वविभागो भवति । २ न तथा गुणं P ।

३ निर्देशो O P । ४ गुणानां O । ५ * * एनविधान्तर्गतं पाठ P मध्ये नास्ति ।

६ (*मन्निकर्षेऽपि ज्ञानं ?) । ७ 'कारणं सतस्तेषु O । ८ कारणं च गुणकर्माणि O । ९ हेतावर्थे

O । १० तेषु तेषु O । ११ *तदमावात्' इत्यत्र आत्म- 'नन्द्येषु' [८ १३] इत्यत्र पाठ

25 O मध्ये नास्ति ।

अन्यत्र तु—

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु । ८ । ६ ।

द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्येन्द्रियसन्निकर्षात् सामान्याच्च सादेः (सत्तादेः !) सामान्य-
विशेषाच्च द्रव्यत्वादेः 'सत्' इति 'द्रव्यम्' इत्यादि च ज्ञानमुत्पद्यत इति । इह सूत्रे
सामान्यं सत्ता, विशेषा द्रव्यत्वादयः; पूर्वसूत्रेऽन्यथा ।

5

तत्रापि—

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् । ८ । ७ ।

चक्षुःसन्निकर्षाद् यज्ज्ञानं द्रव्ये सामान्यविशेषापेक्षं विषाणी' इति, गुणापेक्षं
'शुद्धः' इति, कर्मपेक्षं 'गच्छति' इत्युत्पद्यत इति । द्रव्यादीनां च विशेषणत्वात्
पूर्वमुपलम्भः, तेन विशेषणबुद्धेः कारणत्वं विशेष्यबुद्धेः कार्यत्वम् ।

10

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मपेक्षं न विद्यते । ८ । ८ ।

गुणे गुणकर्मणोरभावात् कर्मणि च गुणकर्मनिमित्तं गुणकर्मसु ज्ञानं न भवतीति ।

द्रव्यादौ ज्ञानस्य पूर्वोत्पत्तावनियमः, यथा—

समवायिनः श्वेत्याच्छैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते । ८ । ९ ।

श्वेतगुणसमवायिनः 'श्वेत्यसामान्यात् श्वेत्यसामान्यज्ञानाच्च श्वेतगुणज्ञानं जायते, 15
सामान्यगुणसम्बन्धोऽपि द्रष्टव्यः, अतो विशेषणबुद्धिः कारणं विशेष्यबुद्धिः कार्यम् ।

विशेषणविशेष्य[त्वा]भावे तु—

द्रव्येष्वनितरेतरकारणात् कारणायोगपद्यात् । ८ । १० ।

अणुत्वाद् मनसो योगपद्याभावात् सत्यपि क्रमे घटषट्ज्ञानयोर्न कार्यकारणभावः,
विशेषणविशेष्यत्वायोगात् ।

20

तथा द्रव्यगुणकर्मसु कारणाविशेषात् । ८ । ११ ।

गौः शुक्ला गच्छतीति च द्रव्यगुणकर्मसु ज्ञानानां क्रमेणापि जायमानानां न

१ 'सामान्यात् सत्तादेः' इति 'सामान्यात् सत्तायाः' इति वा पाठोऽत्र समीचीनो भाति ।
२ अत्र 'द्रव्यापेक्षं विषाणीति' इति पाठः समीचीनो भाति । तुलना—'द्रव्ये द्रव्यापेक्षं यथा
गौर्विषाणीति, गुणापेक्षं यथा गौः शुद्ध इति, कर्मजन्यं यथा गौर्गच्छतीति ।"—मि. पृ० ७६ । 25
३ श्वेतसामान्यात् P. ।

कार्यकारणभावो विशेषणविशेष्यताऽभावादित्यस्य पूर्वोक्तस्य कारणस्य विशेषात् । अतो द्रव्यज्ञानं न गुणकर्मबुद्ध्योः कारणम्, गुणकर्मबुद्धी अपि न परस्य कारणम् ।

विशेषणन्यायाभावे तु —

अयमेव कृतं त्वया भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् । ८ । १२ ।

- 5 'अयम्' इति सन्निकृष्टे 'एषः' इति च किञ्चिद्विप्रकृष्टे प्रत्ययः, 'कृतं त्वया' इति कर्मकर्तृप्रत्ययो(यो), 'भोजयैनम्' इति कर्तृकर्मप्रत्ययौ । सन्निकृष्टापेक्षो विप्रकृष्टे प्रत्ययः, 'कृतम्' इति कर्मापेक्षः कर्तरि, 'भोजय' इति कर्त्रपेक्षः कर्मणि ।

कृतः सापेक्षा इति चेत्,

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् । ८ । १३ ।

- 10 दृष्टेषु सत्सु यतः सन्निकृष्टादिषु विप्रकृष्टादिप्रत्यया भवन्ति नादृष्टेषु*, अतः सापेक्षा अपि सन्तो न कार्यकारणभूता विशेषणविशेष्यत्वायोगात् ।

बुद्धीनामर्थेन्द्रियापेक्षत्वेऽप्यर्थस्तावदुच्यते—

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । ८ । १४ ।

- विनाप्यर्थत्वेन सामान्येन त्रिष्वेव द्रव्यादिषु तत्र प्रसिद्धया 'मर्थ'शब्दः परि-
15 भाष्यते । केव ? यथा सामान्यविशेषेषु विना सामान्यान्तरेण यथा सत्तादिषु सामा-
न्येषु 'सामान्य सामान्यम्' इति ज्ञानं तथा विशेषेषु विशेषान्तराभावेऽपि 'विशेषो
विशेषः' इति तद्वर्तिनां विज्ञानमेवं द्रव्यादिषु विनाप्यर्थत्वेन पारिभाषिकोऽर्थशब्दः ।

इन्द्रियाण्युच्यन्ते, तानि च ॥ पञ्चात्मकानि, यतः—

द्रव्येषु पञ्चात्मकं प्रत्युक्तम् । ८ । १५ ।

- 20 यतो द्रव्येष्वावबध्येषु पञ्चभूतान्यारम्भकाणि न विद्यन्ते, अपि तु यान्यारम्भन्ते
चत्वारि तानि स्वां स्वां जातिमारम्भन्ते । एवमिन्द्रियाण्यपि प्रतिनियतभूतकार्याणि,
तथाहि—

भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने । ८ । १६ ।

गन्धज्ञान प्राणम्, तस्मिन्नावबध्ये पृथिवी कारणं भूयस्त्वात्, शरीरापेक्षया तु

- 25 १ 'त' कर्मणि P । २ द्रव्येष्वावबध्येषु द्रव्येषु पञ्च O । ३ 'भूतकानि O. । ४ इ O.
मध्ये वारित ।

मूयस्त्वम् । मूयस्त्वं च घ्राणे पृथिव्याः, पादादिना गन्धोपलब्ध्यभावात् । गन्धवत्त्वाच्च,
यतश्च स्वसमवायिना गन्धेन घ्राणेन्द्रियं गन्धमभिव्यनक्त्यतस्तस्य गन्धवती पृथिव्येव
कारणम्, भूतान्तराणि तु संयोगीनि स्वरूपान्येव ।

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शज्ञानेषु रसरूपस्पर्श-
विशेषादिति । ८ । १७ ।

5

स्वसमवायिना मैघुरापाकजेन रसेन रूपेण शुक्लभास्वरेण स्पर्शेन अपाकजानुष्णा
दीप्तेन यतो रसन-नयन-स्पर्शनानि रस-रूप-स्पर्शानिभिव्यज्जन्त्यतो रसवत्त्वाद् रूप-
वत्त्वात् स्पर्शवत्त्वाच्च भूतान्तरेर्निमित्तैरनभिमूतत्वेन मूयस्त्वाच्च त्रिष्विन्द्रियेषु यथासङ्ख्य-
मापस्तेजो वायुश्च समवायिकारणानि ब्रह्मण्यनि । आकाशं तु स्वत एव श्रोत्रं कर्ण-
शृङ्गुर्येवचिच्छन्नं न प्रकृतिरनारम्भकत्वात् । एवं प्रत्यक्षं व्याख्यातम् ।

10

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

१ वायुश्च रसरूपस्पर्शेषु रसरूपस्पर्शविशेषात् PS. । वायुश्च रसरूपस्पर्शेषु रसरूपस्पर्शविशि O. ।
वायुश्च रसरूपस्पर्शेषु ज्ञानेषु रसरूपस्पर्शविशि मि. । वायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् उ. । २ मधुरायेन O. ।
३ रमना O. । ४ आकाशं तु स्वत एव श्रोत्रे O. । ५ 'त्यागच्छन्नं न प्रकृति' P. । 'त्यवच्छिन्नं
प्रकृति' O. ।

नवमोऽध्यायः ।

इदानीमनुमाने व्याचिरुपासुस्तस्य विषयं दर्शयति—

क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् । ९ । १ ।

न तावत् कार्यं प्रागुत्पत्तेः प्रत्यक्षेण गृह्यते । नाप्यनुमानेन, सन्नि लिङ्गे तस्य
5 भावात्, लिङ्गाभावश्च तदीययोः क्रियागुणयोरनुपलब्धेः, न चान्यद् 'अपदेश'शब्द-
सूचितं लिङ्गमस्ति । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरसत् ।

पश्चात्—

सदसत् । ९ । २ ।

सद्भूतं च कार्यं प्रथममुत्तरकालमसदेव, नै सतस्तिरोधानं क्रियागुणव्यपदेशा-
10 भावादेव ।

मध्ये तु—

असतः सत् क्रियागुणव्यपदेशा(वा ?)भावादर्थान्तरम् । ९ । ३ ।

प्रध्वंसात् पूर्वमुत्पत्तेरुत्तरकालमसतोऽर्थान्तरभूतं वस्तु 'सत्' इत्युच्यते क्रियागुण-
व्यपदेशानां भावात् ।

15

सच्चासत् । ९ । ४ ।

सदपि वस्तु भावान्तरनिषेधेन गौरव्यो न भवतीति, कार्याकरणेन नायं गौर्यो न
बहति 'असत्' इत्युपचर्यते ।

यच्चान्यत् सतस्तदप्यसत् । ९ । ५ ।

सतश्च वस्तुनो यदन्यदस्यन्ताभावरूपं प्रागुपाधिप्रध्वंसामावाविषयं शशविषाणादि
20 तदप्यसदेव । असतामविशेषात् प्रागसति कथं कारकप्रवृत्तिर्नान्यत्रेति चेत्, न,
विशेषग्रहणात् ।

१ O. P. PS. मध्येऽस्मत्प्राय आदिः विभागो नास्ति । २ 'वात्स्यायनम् O. । 'वात्प्राय-
म्त उ. । ३ न सत् न तिरोधानं O. । ४ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् उ. । असति
क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् मि. । ५ व्यपदेशाभावात् O. । ६ प्रध्वंसाविषय O. ।

तत्र—

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वाच्च
ज्ञानम् । ९ । ६ ।

प्रध्वंसासति 'असत्' इति ज्ञानं भूतस्य वस्तुनः पूर्ववदिदानीं दर्शनाभावात् तस्य च
भूतस्य वस्तुनः स्मरणाद् विरोधिनश्च कपालादेर्महणाद् विनाशं परिकल्प्योत्पद्यते, ५
अन्यथा तत् कथमिव न दृश्येत तथात्वस्यैविशेषात् ।

प्रागभावे तु—

तथा[५]भावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ९ । ७ ।

मृत्पिण्डावस्थायाम् प्रागभावे घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं नाभूत्, इदानीं तु घटविषयं
विरुद्धं विज्ञानमुदभूत्, स्मर्यते चाभावावस्था, तस्मादिदानीमयं भावः समभूत् पूर्व- 10
मस्याभाव एव चोतीदिति प्रागभावे 'असत्' इति निश्चयज्ञानम् ।

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ९ । ८ ।

यैका हि स्यास्यां घट इत्युत्पन्नविज्ञानस्य कारणान्तरतः सम्यक्प्रत्यय उत्पद्यते
'नायं घटः, स्थालीयम्' इति तदपि घटप्रत्ययस्याभावात् तस्य च स्मरणाद् विरुद्धस्य
च स्यात्स्यादेवदर्शनाद् बोद्धव्यम् । एवमेष 'अगौः' इति । तथा सामान्यतो दर्शनाद् 15
रात्रिस्नानादेर्धर्मत्वे सम्भाविते 'अधर्मः' इत्युत्पद्यत इति चेतनाचेतनातीन्द्रियभेदेनो-
दाहरणत्रयम् ।

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् । ९ । ९ ।

प्राक्प्रध्वंसोपाप्यभावेभ्यो यदत्यन्ताभावरूपं शशविषाणादि तद् 'अभूतम्' 'नास्ति'
इति पर्यायशब्दाभ्यामव्यतिरिक्तमुच्यते, नास्य पर्यायशब्दैरर्थान्तरता कल्प्यते, अतोऽस्य 20
पर्यायशब्दैरेवोपदर्शनं लक्षणम्, नास्य देशकालादिनिषेधः ।

१ भूतस्य प्रत्यक्षाभावाद् O. । भूतप्रत्यक्षाभावाद् P. । तुलना—“तदपि घटप्रत्ययस्या-
भावात् तस्य च स्मरणाद् विरुद्धस्य च स्यात्स्यादेवदर्शनाद् बोद्धव्यम्” —श्रु. ६७ पं. १४-१५ । २ न
ज्ञानम् O. । ३ अन्यथा कथमिव P. । ४ विरोधे O. । ५ अतीदिति प्रागभावाभ्यामव्यति निधयज्ञानम्
O. । ६ एतत् सत्यं यावदेव मि. प्रस्तावम् । ७ यथाहि P. । ८ कारणान्तरमित्यभ्युक्तम् P. । २५
९ 'मध्वे' [] नीतिरिति O. । १० 'तन्नाश्या चाम्यति' O. ।

अन्यत्र तु—

नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसयोगप्रतिषेधः । ९ । १० ।

नास्ति घटोऽस्मिन् देशे काले वेति देशादिनिषेधो घटादे, न स्वरूपतो निषेध क्रियत इति ।

5 नास्त्यन्यच्चन्द्रमा इति सामान्याच्चन्द्रमसः प्रतिषेधः । ९ । ११ ।

' नास्ति द्वितीयचन्द्रमा ' इति सद्वाप्यप्रतिषेधेन सामान्याच्चन्द्रत्वारुघाच्चन्द्रमा निवर्त्यते इति कृत्वा चन्द्रत्व सामान्य नास्तीत्युक्तं भवति । देश काल भाव सामर्थ्योपाधी-
नामभावे तदत्यन्तासत एव प्रमेदचन्द्रत्वसामान्यनिषेध इति वर्णयन्ति ।

सिकर्ताभ्योऽनुत्पत्तेर्द्धन क्षीराद्योत्पत्ते प्रेत्यक्षेण चाग्रहणात् सदसत् कार्य कारणे ।

10 सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता न । ९ । १२ ।

सत्त्वासत्त्वयोर्गुणपरिरुद्धत्वाच्च सदसत् कार्य कारणे । तस्मादसदेव ।

प्रत्यक्षपरोक्षविषयत्वाद् योगिप्रत्यक्ष प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये व्याख्यायते—

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् । ९ । १३ ।

आहृत्य विषयेभ्य इन्द्रियाणि तेभ्यश्च मन आत्मन्येव यदा समाधीयते तदा

15 योगजघर्मापेक्षादात्मान्त करणसंयोगाद् विशिष्टात् तत्रभवता स्वस्मिन्नात्मनि ज्ञान प्रत्यक्ष-
मुत्पद्यते ।

तथा द्रव्यान्तरेषु । ९ । १४ ।

प्रतिविद्धात्मसंयोगेषु व्यापकद्रव्येष्व्वात्मनाऽसंयुक्तेषु अप्रतिविद्धात्मसंयोगेषु च
परमण्वादिपूभाभ्यां संयुक्तेषु ज्ञानमुत्पद्यते ।

- 20 १ घटादे स्वरूपता निषेध क्रिय इति P । २ 'चन्द्रमसि प्रतिषेधे PS । 'चन्द्रमा इति सामान्याच्चन्द्रमसि निषेध P । अथ P पाटोऽपि समीचीनो भाति । 'चन्द्रमा इति सामान्यचन्द्रमस्य निषेध O । उ मये नास्त्येदं सूत्रम् । तुलना यथा नास्त्यचन्द्रमा इति द्वितीयचन्द्रमावाप्त्यर्थोऽयमवेति सामान्यात् प्रतिषिध्यते चन्द्रमास्तथा नास्ति घटो गेहे गृहस्थे कारकावरपायो वैरागी यमस्त्वानि गविशेषाणि । -नयचन्द्रवृत्ति पृ० ४३५ । ३ देशात्तन्नाम
25 न्येति O । ४ तात्(२१)मुत्पत्ते O । ५ प्रत्यक्षेणान्नान् O । ६ उद्धृतमिदं सूत्रं नयचन्द्रवृत्ति पृ० ४६० पं० ७ पृ० ४६० पं० १० । उ मये नास्त्येदं सूत्रम् । ७ 'सामान्यं प्रत्याम् O । ८ तथा P मये नास्ति ।

विञ्च—

आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाच्च । ९ । १५ ।

सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु तेषां चतुष्टयसन्निकर्षादपि प्रत्यक्षं जायते । तथास्मदा-
दिप्रत्यक्षेषु ।

तत्समवायात् कर्मगुणेषु । ९ । १६ ।

5

यथाऽन्तःकरणसंयोगाद् द्रव्यान्तरेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथैव तद्द्रव्यसमवेतेषु कर्म-
गुणेषु ज्ञानमुत्पद्यते । यथा च चतुष्टयसन्निकर्षात् सूक्ष्मादिष्वस्मत्प्रत्यक्षेषु च ज्ञानं तथैव
तत्समवेतेषु गुणकर्मसु ज्ञानमुत्पद्यते संयुक्तसमवायात् ।

आत्मसमवायादात्मगुणेषु । ९ । १७ ।

यथात्मनः संयोगात् स्वस्मिन्नात्मनि ज्ञानं तथैव स्वात्मसमवेतेषु सुखादिषु ज्ञानमुत्पद्यते । 10
योगिप्रत्यक्षं व्याख्यायानुमानं व्याचष्टे—

अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धि एकार्थसमवायि विरोधि चेति
लैङ्गिकम् । ९ । १८ ।

अस्येदमिति सम्बन्धमात्रं दर्शयित्वा 'कार्यं कारणम्' इत्यादिना विशिनष्टि ।
'कार्यकारण'ग्रहणेन समवायिमात्रोपलक्षणाज्जात्यादेरपि ग्रहणम् ; 'सम्बन्धि'शब्देन 15
संयोगिनो ग्रहणं प्रमादे । अन्यद् व्याख्यातं संयोगादिसूत्रे । तत्र 'एवविधप्रमिद्ध-
सम्बन्धस्यार्थिकदेशमसन्दिग्धं पश्यतः शेषानुव्यवसायो यः ॥ लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानो
लैङ्गिकम्' इति वृत्तिकारः ।

एतेन शाब्दं व्याख्यातम् । ९ । १९ ।

यथा कार्यादिस्मृतिसम्बन्धमनुमानं त्रिकालविषयमतीन्द्रियार्थं च तथैव शाब्दं 20
सङ्केतस्मृत्यपेक्षं त्रिकालविषयमतीन्द्रियार्थं च । अतोऽनुमानेनैकयोगक्षेमत्वादनुमानं
मेवेत्युक्तं भवति ।

क शब्दोऽर्थस्य चेत्, तदुच्यते—

हेतुरपदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम् । ९ । २० ।

१ च विज्ञानं तथैव तत्प्रयोजनेषु मन्त्रादिषु O । २ दृश्यताम् ३ । ११ । ८ । ३ साध्य 25
व्याख्यातम् P PS । ४ दोषो व्याख्यात O । ५ तत्रास्मिन्मिति O । ६ 'अपदेशो निमित्तं
लिङ्गं प्रमाणं—नयचक्रवृत्तिः ३० ६१ । 'अपदेशो लिङ्गं प्रमाणं' उ ।

हेत्वादिशब्दैस्तात्पर्येण कारणं कथयति । हेतुरपदेशः कारणमित्यर्थः । एवं शब्दः
कारणं सदर्थस्य प्रतिपत्तौ लिङ्गं कुत इति चेत्,

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षत्वात् । ९ । २१ ।

यथा 'अर्थस्य प्रतिपत्तावयं हस्तचेष्टा कारणं प्रतिपद्यन्त्या' इति वृत्तसङ्केतः तां
५ हस्तचेष्टां दृष्ट्वा ततः शब्दात् कारणादर्थं प्रतिपद्यते एवम् 'अस्यार्थस्य प्रतिपत्तावयं
शब्दः कारणम्' इति प्रसिद्धसङ्केतस्ततः शब्दात् कारणादर्थं प्रतिपद्यते, यथा अभि-
नयादेरपि अर्थं प्रतिपद्यन्ते लौकिका एवं शब्दोऽर्थस्य सङ्केतवशेन व्यञ्जकत्वात् कारण-
मिति द्युनिकाः । एवमुपमा[ना]दीनामन्तर्भावः । एवं द्वे एव प्रमाणे । प्रमाणत्वं च
प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं प्रमा प्रमाणमिति वा ।

१० अनुमानाङ्गं स्मृतिरुच्यते—

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः । ९ । २२ ।

अग्न्यर्थिनो घूमदर्शनं यदुत्पन्नं तदपेक्षादात्मान्तःकरणसंयोगाद् विशिष्टाच्च
भावनाख्यसंस्काराद् 'यत्र घूमस्तत्राग्निः' इति स्मृतिरुत्पद्यते ।

तेथा स्वप्नः स्वप्नान्तिकं च । ९ । २३ ।

१५ उपरतेन्द्रियस्य प्रलीनमनस्कस्यान्तःकरणेनैव ज्ञानं स्वप्नः, स्वप्नेऽपि स्वप्नज्ञानं
स्वप्नान्तिकम्, तदुभयं पूर्वप्रत्ययापेक्षादात्ममनःसंयोगविशेषाद् भावनासहायदुत्पद्यते ।

धर्माच्च । ९ । २४ ।

अननुमृतावधिपयमपि स्वप्नज्ञानं शुभाशुभसूचकं धर्मात् 'च'शब्दादधर्माच्चिति ।
जाग्रतस्तु—

२० इन्द्रियदोषात् संस्काराच्चाविद्या । ९ । २५ ।

वातादिदेविणोपहेतेन्द्रियस्य पूर्वैरजतानुभवजनितात् संस्कारादात्ममनःसंयोगाच्च

- १ एवं शब्दकारणसमर्थस्य O. । (एवं शब्दः कारणमर्थस्य ?) । २ अर्थस्यार्थस्य O. । अत्र
'अस्यार्थस्य' इत्यपि पाठः समीचीनो भाति । ३ दृष्ट्वा सर्वत्र समर्थं प्रतिपद्य एवम् O. । ४
प्रतिपद्यमानात्मनःसंयोगात् O. । ५ तथा स्वप्नस्मृत्यन्तिकम् P. । तथा स्वप्ने स्वप्नेऽपि स्वप्नज्ञानं
२५ स्वप्नान्तिकं च P. । तथा स्वप्ने स्वप्नान्तिकम् O. । ६ 'विद्या' इत्यत्र आरभ्य पञ्चम्योः
[१० । १] इत्यन्तः पाठः O. मध्ये नास्ति ।

विशिष्टादधर्मापेक्षादतस्मिन्स्तदिति ज्ञानं यथा शुक्तिकायां रजतमिति । अनध्यवसायो यथा दाक्षिणात्यस्योष्टदर्शने ।

तद् दुष्टं ज्ञानम् । ९ । २६ ।

यदेतत् संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणं तद् दुष्टमप्रमाणमिति ।

अदुष्टं चित्ता । ९ । २७ ।

5

यददुष्टं प्रत्यक्षानुमानारूपं तद्विद्येत्युच्यते ।

आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः । ९ । २८ ।

तत्र यल्लिङ्गनिरपेक्षमतीतानागतवर्तमानेषु धर्मादिष्वतीन्द्रियेषु ग्रन्थैरनुपात्तेषु देवर्षीणां यत् प्रातिममुत्पद्यते विज्ञानं लौकिकानां कदाचिदेव 'श्रो मे भ्राता आगन्ता, हृदयं मे कथयति' इति अनवधारणफलं केवलं तर्केण नीयते तदार्षमित्युच्यते । अज्ञानरसायनादि 10 सिद्धानां तु सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थविषयं यद्वा दिव्यान्तरिक्षादिनिमित्तेभ्यः प्राणिनां धर्माधर्मविपाकपरिज्ञानं तत् सिद्धदर्शनम् । तच्च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न मिद्यते, आर्षं मिद्यत इति वर्णयन्ति । तदेतदार्षं सिद्धदर्शनं च विशिष्टाद् धर्मादात्मनःसंयोगाच्चास्पद्यते ।

॥ इति नवमोऽध्यायः ॥

देशमोऽध्यायः ।

बुद्धिप्रसङ्ग एवापर्यवसिते सुखदुःखबुद्धयोरालम्बने सुखदुःखे च कथयति ।
तथाहि—‘सुखदुःखमोद्गमयानि मृतानि’ इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

आत्मसमवायः सुखदुःखयोः *पञ्चभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुस्तदा-
5 अर्थिभ्यश्च गुणेभ्यः । १० । १ ।

आत्मन्येव यः समवायः सुखदुःखयोरसौ पञ्चभ्यः स्त्रित्यादिभ्यस्तदाश्रयिभ्यश्च
गुणेभ्यो गन्धरसरूपस्पर्शभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुः, अन्यगुणानामन्यत्रासमवायात् । आत्म-
समवायश्चैतयोरद्वन्द्वारेणैकवाक्यभावात् ।

आत्मसमवायित्वेऽपि—

10 इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तर-
भावः । १० । २ ।

स्त्रयादिकारणजन्यं सुखम् । विषादिकारणजन्यं दुःखम् । परस्परविरुद्धे च सुख-
दुःखे, अन्योन्यविनाशेनोत्पत्तेः । अतोऽनयोर्भेदः, नैकस्वमेकार्थसमवायात् ।

संशयनिर्णयौ परस्पराभावमात्रैश्च, न वस्तुसत्ताविति चेत्, न,

15 संशयनिर्णययोरर्थान्तरभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः । १० । ३ ।

अर्थान्तरात् परस्परविरुद्धात् कारणाद् भाव उत्पत्तिः संशयनिर्णययोः । तथाहि—
विशेषं जिज्ञासोरगृहीतविशेषस्य सामान्यालोचनात् संशयो जायते । संशयात् परतः
प्रमाणान्तरेण विशेषग्रहणात् ‘स्यादुरेवायम्’ इति निश्चयः । यदि चैतौ न वस्तुसन्तौ
भवेता नैतौ विरुद्धकारणाभ्यामुत्पद्येयाताम् । अतो ज्ञानान्तरमृतौ संशयनिर्णयौ

20 परस्परतः, निर्णयस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां न भिद्यत इति केचित् ।

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याता । १० । ४ ।

१ O. P. PS मध्येऽस्मिन् अध्याये आह्वितविभागो नास्त्येव । २ बुद्धिप्रसङ्ग एवापर्यवसिते ।
‘बुद्धिप्रसङ्गे पर्यवसिते’ इत्यपि पाठोऽत्र ममीचीनो भवेत् । ३ म्वनपुत्रदुःखे P । (‘म्वनं
सुखदुःखे’) । ४ ‘अर्थिभ्यो गुणेभ्य O । ५ वाक् O । ६ विषादिका (गन्धं दुःखम्

25 P मये नास्ति । ७ ‘मात्रेण वस्तुसत्ताविति O । ८ ‘भाव ज्ञानं O ।

यथा स्मृतिमत आत्मनः प्रत्यक्षं लिङ्गं दृष्ट्वा अप्रत्यक्षे ज्ञानमुत्पद्यते तथैव सामान्य-
मात्रदर्शनाद् स्मृतिमतो विशेषं जिज्ञासोरगृहीते विशेषे 'स्याणुः पुरुषो वा' इति जायते
संशयः । यथा च भूतार्थसम्बन्धवशेन 'अयमेवंभूतोऽर्थः' इति प्रत्यक्षमुत्पद्यते तथैव
विशेषसम्बन्धवशेन निवृत्ते संशये 'इदमेवंभूतम्' इति निर्णयो जायते ।

इदानीं कार्यकारणबुद्धी निरूपयति—

5

भूतमिति प्रत्यक्षं व्याख्यातम् । १० । ५ ।

स्वकारणेभ्य उत्पन्ने कार्ये भूतं निष्पन्नमिदं कार्यमिति कार्यज्ञानम्, 'विशेषण-
ज्ञानाद् विशेष्यज्ञानम्' इति न्यायेन तद् व्याख्यातम्, तच्च मुख्यम् ।

अन्यत्र त्वोपचारिकं कार्याभावात् । तथाहि—निष्पत्त्यमाने कार्ये

भविष्यतीति कार्यान्तरे दृष्टत्वात् । १० । ६ ।

10

यथामृतायाः सामग्र्या अनन्तरं पटादि कार्यमुत्पन्नं दृष्टं तथामृतसामग्रीदर्शनादि-
दानीमनुत्पत्तेऽपि कार्ये कार्यशब्दमुपचर्य 'भविष्यति कार्यम्' इति जायते कार्यबुद्धिः ।

निष्पद्यमानेऽपि—

तथा भवतीति सापेक्षेभ्योऽनपेक्षेभ्यश्च । १० । ७ ।

यदा प्रस्तारितास्तन्तून् पूर्वपूर्वसंयोगापेक्षानुपलभमानः पश्चात् पश्चादुत्तरोत्तरतन्तु- 15
संयोगे सति अनपेक्षानुपलभते तदास्य पट्टिकाद्यन्तरं कार्यं पश्यत उत्पद्यमाने कार्यद्रव्ये
निष्पन्नानिष्पन्नसंयोगपर्यालोचनया 'भवति कार्यम्, उत्पद्यते कार्यम्' इति जायते बुद्धिः ।

यथा चोत्पत्तौ एवं विनाशेऽपि प्रवर्तमानन्तरोत्पत्तीनां घटादिद्रव्याणां विनाशे
'अमृत्' इति प्रत्ययस्य 'भूतप्रत्यक्षामावात्' [१० । ६] इत्यादिना कथितत्वादिदानीं
पारिणामिके शरीरादौ कथ्यते । तत्र विनष्टे—

20

अभूदित्यभूतात् । १० । ८ ।

१ 'सभूता' O । ('सद्भूता' २) । २ प्रत्यक्षमाख्यातम् O । ३ उत्पन्ने ज्ञाने भूतं O ।
४ निष्पद्यमाने कार्ये O । ५ 'न्तरदृष्टत्वात्' PS । ६ 'ऽपि O मध्ये नारिन् । ७ तथा
भवति सापे' O. P. । " तथा भवतीति सापेक्षेभ्यो निरपेक्षेभ्यश्च " इति प्रशस्तपादभाष्ये
संयोगनिष्पत्तेः । ८ यदा प्रस्तारिता श्यन् (रिनाशन् १) पूर्वपूर्वसंयोगां P । यद्व्यतिरिक्तं तद्भूतं पूर्व 25
पूर्वपूर्वसंयोगां O । ९ 'वचान्तकार्यम्' P ।

अमृताद् विनष्टादित्यर्थः । पाणिपादमीवादीनवयवान् विमक्तानुपलभ्य विनष्टाद-
समवायिकारणात् संयोगाद् विनष्टे कार्ये 'अमृत् कार्यं शरीराख्यम्' इति जायते बुद्धिः ।

विनश्यति पुन —

सति च कार्यासमवायात् । १० । ९ ।

५ सति संयोगे 'च'शब्दादसति, घातकादिविनाशकारणव्यापारेऽपि केषाञ्चिद्
मीवाद्यवयवानामनिवृत्ते संयोगे विभागाच्च पाण्यादीनां विनिवृत्ते कार्यस्य शरीरादेरसम-
वायाद् विनाशकारणाघातत्वेन प्रचलितत्वाद् विनष्टाविनष्टसंयोगालोचनेन 'कार्यं नश्यति'
इति ज्ञानमुत्पद्यते । अन्ये तु 'अमृत् कार्यम्' इति व्याचक्षते, तदयुक्तं तदभिप्रायेणैवं
कार्यस्य विनष्टत्वात् ।

१० एवा च बुद्धि —

एकार्थसमवायिषु कारणान्तरेषु दर्शनादेकदेश इत्येकस्मिन् । १० । १० ।

शरीरादौ कचिदेकस्मिन्नर्थे यदा पाण्यादयोऽवयवाः समवायिन उपलब्धा, अथास्य
तेषु एकदेशबुद्धिरुत्पन्ना, इदानीं तान् विभज्य विमक्तानुपलभ्य एतस्मिन्नेकदेशिनि
'अमृत् कार्यम्' इति ज्ञानोत्पत्तिः ।

१५ के तेऽवयवा इत्याह—

शिरः पृष्ठमुदर पाणिरिति तद्विशेषेभ्यः । १० । ११ ।

इदसामान्यविशेषेभ्यः शिरस्त्वादिव्यो येषु ज्ञानं जायते [ते] शिरादयोऽवयवा
इत्यर्थः ।

कारणबुद्धिस्तु—

२० कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् । १० । १२ ।

कार्यं द्रव्यं युक्तान् कर्म वा समवेतं द्रव्ये पश्यते 'द्रव्यं कारणम्' इति, मुख्यम्,
बुद्धिः, कार्यस्य जातत्वात् ।

- १ अमृतात् कार्यं शरीराख्यम् P । अमृत् कार्यत्वं शरीरम् O । २ त-पि युक्तं तथाहि (तदभि १)
प्राप्त्यैव O । ३ (कार्यस्याविनष्टत्वात् २) । ४ इत्येतस्मिन् P । ५ तद्विमक्तानुपलभ्य ते देशिनि
२५ अमृत् कार्यमिदं त ज्ञानोत्पत्ते O । ६ (एकस्मिन्नेकदेशिनि १) । ७ शिरादिव्यो O । ८ द्रव्य
O । ९ द्रव्ययुगा कर्म वा P । द्रव्य द्रव्ययुगा कर्म वा O । (द्रव्ययुगौ कर्म वा २) ।

अजाते तु—

संयोगाद्वा । १० । १३ ।

अनिष्पन्नाऽपि कार्ये तन्त्रादीनां परस्परेण संयोगादस्य पटं प्रति तेषु कारण-
बुद्धिरुपपद्यते ।

कारणसमवायात् कर्मणि । १० । १४ ।

5

संयोगविभागेषु निरपेक्षकारणत्वात् तत्कारणद्रव्ये समवेतत्वात् कर्मोत्पन्नमात्रमेव
कारणबुद्धिं जनयति ।

इदानीं गुणेषु—

तथा रूपे कारणकारणसमवायाच्च । १० । १५ ।

कार्यरूपस्य समवायिकारणे पटादौ यत् समवायिकारणं तन्त्रास्तेषु कारणकारणेषु 10
समवेतत्वात् कारणं रूपादय इत्युच्यन्ते, 'च'शब्दादनुत्पत्तेऽपि कार्यरूपे कारणबुद्धिः ।

कारणसमवायात् संयोगे । १० । १६ ।

कार्यस्य पटादेः समवायिकारणेषु तन्त्रादिषु समवेतत्वात् संयोगे द्रव्यं प्रति
कारणबुद्धिः ।

गुणकर्माग्ने तु—

15

तथा कारणाकारणसमवायाच्च । १० । १७ ।

कारणे पटेऽकारणे चाग्नावग्निसंयोगः समवेतत्वात् कारणं पाकजनानाम् । अभि-
पात्ये कर्मकारणेऽग्निदन्तरि चाकारणे समवेतत्वाद् धैगवद्द्रव्यसंयोगः कर्मणः कारणम् ।

पाकजनानाम् तु—

संयुक्तसमवायादग्नेर्विशेषिकम् । १० । १८ ।

20

अग्नौ पाकरूपाद्यग्नेऽणुभिः संयुक्तेऽग्नौ समवेतमुष्णत्वार्थं "विशेषिकं गुण-
मपेक्षते संयोगः । द्रव्यं बर्धयित्वाऽन्यत्र संयोगः सापेक्षः कारणम् ।

१ 'द्रव्यमग्ने' O । २ कार्यस्य कारण O । ३ कार्यगुणान्कारण O । ४ यथा O.
P. उ. अग्ने नाग्नि । ५ कर्मकारणे अभिदन्तरि य कारणमग्नेऽकारण O । कर्मकारणे अग्नेऽकारण
P. । ६ विशेषिकम् O. ।

अतीन्द्रिये भूतादावर्थे—

‘लैङ्गिकं प्रमाणं व्याख्यातम् । १० । १९ ।

लैङ्गिकं परोक्षमुच्यते, ‘मविप्सति’ इत्यादि कार्याणां येनावगम्यते तदनुमानं प्रमाणं व्याख्यातम् ।

८ शैःश्चादौ धर्मो व्याख्येयतया प्रतिज्ञातः, अतस्तस्य प्रत्याम्नायानुसन्धानार्थं सूत्रद्वयं गतमपि पुनरुच्यते—

‘दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय । १० । २० ।

श्रुतौ स्मृतौ च दृष्टानां दृष्टस्य प्रयोजनस्याभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय धर्मायेत्यर्थः ।

तस्य चाज्ञायात् समधिगम उक्तः । आज्ञायस्य च सिद्धं प्रामाण्यम्—

१० तद्वचनादाज्ञायप्रामाण्यमिति । १० । २१ ।

तनु-भुवनादिकार्यतया विज्ञातो भगवानीश्वरः, तत्प्रणयनाज्ञायस्य सिद्धं प्रामाण्यम् ।

‘इति’शब्दः समाप्त्यर्थः । एवं द्रव्यादीनां साधर्म्यवैषम्यपरिज्ञानाद् वैराग्यद्वारेण ज्ञानोत्पत्तेः

‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्यादिवाक्येभ्यश्चोपासाक्रमेण विज्ञानावाप्तेर्निःश्रेयसाधिगमः ।

जगतोऽस्यानन्दकरं विधाशर्वयाः सदैव यश्चन्द्रम् ।

१५ आनन्दयति स इति चन्द्रानन्दो व्यवादेताम् ॥

॥ * इति वैशेषिकसूत्रवृत्तिः समाप्ता * ॥

१ लैङ्गिके P PS । २ दृष्टताम् १ । १ । १ । ३ दृश्यताम् १ । २ । १ । ४ दृष्टप्रयो-
जन(ना)भावात् O । ५ ‘मिति ॥ दशमोऽध्यायः ॥ वैशेषिकसूत्राणि समाप्तानि ॥—PS. । दृश्यताम्
१ । १ । ३ । ६ इत्यादिवाक्येभ्यश्चोपासाक्रमेण विज्ञानाव्याप्तिनिःश्रेयसाधिगम O । इत्यादिना
वाक्येभ्यश्चोपासाक्रमेण विज्ञानाव्याप्तिनिःश्रेयसाधिगम P । ७ विधाशर्वया P । विधायास्तर्वया O ।

८ च दानन्दो व्यवाद् कश्चिद् इति वैशेषिकसूत्रवृत्तिर्यमाता ॥ अर्द्धं पश्येत् प्रचरेत् अर्द्धम् । अर्द्धं
वरेत् ऋणम् अर्द्धम् ॥ O । ९ * * अर्धं पाठ P मध्ये नास्ति ।

प्रथमं परिशिष्टम् ।

अत्र मुद्रितस्य O. P. PS. अनुसारिसूत्रपाठस्य
उपस्कारकृदभिमतसूत्रपाठेन सह तुलना ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृदभिमतः सूत्रपाठः ।

१. १.

5

अधालो धर्मं व्याख्यास्यामः । १ ।

१ । १ । १ ।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । २ ।

१ । १ । २ ।

सङ्ख्येयानां प्रमाणाः । ३ ।

तद्वचनादात्मन्यस्य प्रामाण्यम् । १ । १ । ३ ।

धर्मविशेषप्रस्तावः द्रव्यगुणकर्मसामान्य-

विशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्य- 10

वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानानिःश्रेयसम् । १ । १ । ४ ।

×

पृथिव्यापरस्तेजो वायुराकाशं कालो दिवा-

त्मा मन इति द्रव्याणि । ४ ।

१ । १ । ५ ।

रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्ख्याः परिमाणानि

पृथक्त्वं संयोगविभागौ परस्वापरत्वे मुद्रयः

15

सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः । ५ ।

प्रयत्नश्च गुणाः । १ । १ । ६ ।

१ शङ्करमिश्रेण वैशेषिकसूत्रस्योपरि उपस्कारमित्रा व्याख्या विरचितास्ति । तत्र च सूत्रपाठे यत्र यत्र साम्यं वैषम्यं न्यूनाधिक्यं वा दृश्यते तदेतस्मिन् परिशिष्टे प्रदर्श्यते । इदं तु ध्येयम्—यत्र यत्र × एतादृशं चिह्नं विहितं तत्र तत्र तत्तत् सूत्रं नास्तीति ज्ञेयम् । यत्र न क्वचिद् विशेषो दर्शितस्तत्र तत् सूत्रमुपस्कारेऽत्र मुद्रितेन सूत्रपाठेन तुल्यमेव विद्यत इत्यदमन्तव्यम् । २ अत्र मुद्रिते O. P. PS. अनुसारिसूत्रपाठेऽपि O. P. PS. मध्ये परस्परं भिन्नाः केचन पाठभेदाः सन्ति । ते च वृत्तिसिद्धिं तत्र तत्र सूत्रेऽपस्ताव् द्विषण्यमस्माभिर्दिशितास्तत्रैवावबोधनीयाः । उपस्कारकृदभिमतसूत्रपाठात् O. P. PS. अनुसारी वैशेषिकसूत्रपाठोऽतिप्राचीन इत्यपि ध्येयम् ।

20

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्काररुदभिमत मूत्रपाठ ।

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारण गमन-
मिति कर्माणि । ६ ।

१ । १ । ७ ।

सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारण सामान्य- , ४

5 विशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । ७ ।

१ । १ । ८ ।

×

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं

साधर्म्यम् ।

१ । १ । ९ ।

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते । ८ ।

गुणाश्च गुणान्तरम् । ९ ।

}

१ । १ । १० ।

10 कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते । १० ।

१ । १ । ११ ।

कार्याविरोधि द्रव्य कारणाविरोधि च । ११ ।

न द्रव्य कार्यं कारणं च धधति । १ । १ । १२ ।

समयथा गुणः । १२ ।

समयथा गुणाः । १ । १ । १३ ।

कार्यविरोधि कर्म । १३ ।

१ । १ । १४ ।

क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणमिति

15 द्रव्यलक्षणम् । १४ ।

क्रियागुणवत् ... । १ । १ । १५ ।

द्रव्याश्रयद्रव्यगुणवान् सयोगविभागेऽनकार-

णमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । १५ ।

१ । १ । १६ ।

एकद्रव्यमगुण सयोगविभागेऽनपेक्षं

....ऽनपेक्ष ... । १ । १ । १७ ।

कारणमिति कर्मलक्षणम् । १६ ।

20 द्रव्यगुणकर्मणः द्रव्य कारण सामान्यम् । १७ ।

१ । १ । १८ ।

तथा गुणः । १८ ।

१ । १ । १९ ।

सयोगविभागानां कर्म । १९ ।

...विभागवेद्यानां कर्म समानम् । १ । १ । २० ।

न द्रव्याणां व्यतिरेकात् । २० ।

{ न द्रव्याणां कर्म । १ । १ । २१ ।

{ व्यतिरेकात् । १ । १ । २२ ।

25 गुणवैधर्म्यान्न कर्मणाम् । २१ ।

{ द्रव्याणां द्रव्य कार्यं सामान्यम् । १ । १ । २३ ।

द्रव्याणां द्रव्य कार्यं सामान्यम् । २२ ।

{ गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म । १ । १ । २४ ।

द्वित्वप्रभृतयश्च सख्याः पृथक्च सयोग-

द्वित्वप्रभृतयः सख्याः पृथक्चसयोग-

विभागाश्च । २३ ।

१ । १ । २५ ।

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

उपसंकाष्टमभिमतं सूत्रपाठः ।

असमवायात् सामान्यं कर्म कार्यं न विद्यते । २४ ।	असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते । ' ' १ । १ । २६ ।
सयोगानां द्रव्यम् । २५ ।	१ । १ । २७ ।
रूपाणां रूपम् । २६ ।	१ । १ । २८ । 5
शुरूत्वप्रयत्नसयोगानामुत्प्रेषणम् । २७ ।	१ । १ । २९ ।
सयोगविभागाः कर्मणाम् । २८ ।	सयोगविभागस्य कर्मणाम् । १ । १ । ३० ।
कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा कर्माकारण-मुक्तम् । २९ ।	१ । १ । ३१ ।

१. २.

10

कारणाभावात् कार्याभावः । १ ।	१ । २ । १ ।
न तु कार्याभावात् कारणाभावः । २ ।	१ । २ । २ ।
सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् । ३ ।	१ । २ । ३ ।
भावः सामान्यमेव । ४ ।	भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । १ । २ । ४ । 15
द्रव्यत्व गुणत्व कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च । ५ ।	१ । २ । ५ ।
अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । ६ ।	१ । २ । ६ ।
सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु । ७ । द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता । १ । २ । ७ ।
द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थोऽन्तरं सत्ता । ८ ।	१ । २ । ८ । 20
एकद्रव्यवत्त्वाच्च द्रव्यम् । ९ ।	×
गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः । १० ।	१ । २ । ९ ।
सामान्यविशेषाभावाच्च । ११ ।	सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १० ।
एकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् । १२ ।	अनेकद्रव्यवत्त्वेन..... १ । २ । ११ ।

१ प्राप्य प्रत्यक्षार्थं प्रत्याहिकं च O P मध्येऽतिमं सूत्रं समाप्तियुक्तं 'इति' शब्दो दृश्यते 25
किंतु PS मि उ मध्येऽदर्शनादस्मिन् परिशिष्टेऽस्माभिस्तत्र तत्र 'इति' शब्दो नोपाय इति ध्येयम् ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्वारकृदभिमत. सूत्रपाठः ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १३ ।	१ । २ । १२ ।
गुणे भावाद् गुणत्वमुक्तम् । १४ ।	तथा गुणेषु भावाद्.... १ । २ । १३ ।
सामान्यविशेषाभावेन च । १५ ।	१ । २ । १४ ।
5 कर्मणि भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १६ ।	कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १ । २ । १५ ।
सामान्यविशेषाभावेन च । १७ ।	१ । २ । १६ ।
सङ्क्रान्तिविशेषाद् विशेषलङ्क्रान्तिभावाच्चैको	सदिति लङ्क्रान्तिविशेषाद्विशेषलङ्क्रान्तिभावाच्चैको
भावः । १८ ।	भावः । १ । २ । १७ ।

२. १.

10 रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । १ ।	२ । १ । १ ।
रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । २ ।आपो द्रवाः स्निग्धाः । २ । १ । २ ।
तेजो रूपस्पर्शवत् । ३ ।	२ । १ । ३ ।
वायुः स्पर्शवान् । ४ ।	स्पर्शवान् वायुः । २ । १ । ४ ।
त आकाशे ॥ विद्यन्ते । ५ ।	२ । १ । ५ ।
15 सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्नि- संयोगाद् द्रवतादग्निः सामान्यम् । ६ ।	सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद् द्रव- त्वमग्निः सामान्यम् । २ । १ । ६ ।
अपुसीसलोहरजतसुवर्णानां वैजसानामग्नि- संयोगाद् द्रवतादग्निः सामान्यम् । ७ ।	अपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमग्निः सामान्यम् । २ । १ । ७ ।
विषाणी ककुप्पान् प्रान्तेवाळधिः सारना-	
20 दानिति गोःवे दष्टं लिङ्गम् । ८ ।	२ । १ । ८ ।
स्पर्शश्च । ९ ।	स्पर्शश्च वायोः । २ । १ । ९ ।
न च दष्टानां स्पर्श इत्यदष्टलिङ्गो वायुः । १० ।	२ । १ । १० ।
अद्रव्यवत्त्वाद् द्रव्यम् । ११ ।	अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् । २ । १ । ११ ।
क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ।	२ । १ । १२ ।
28 अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् । १३ ।	२ । १ । १३ ।
वायोर्वायुसम्पृच्छन् नानात्वे लिङ्गम् । १४ ।नानात्वलिङ्गम् । २ । १ । १४ ।

अन मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्मरकृदभिमतः सूत्रपाठः ।

वायुरिति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्	वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं
दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । १५ ।	न विद्यते । २ । १ । १५ ।
सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः । १६ ।	२ । १ । १६ ।
तस्मादागमिकम् । १७ ।	२ । १ । १७ । ५
संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् । १८ ।	२ । १ । १८ ।
प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् संज्ञाकर्मणः । १९ ।	प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्..... । २ । १ । १९ ।
निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । २० ।	२ । १ । २० ।
तद्विलिङ्गमेकद्रव्यवत्त्वात् कर्मणः । २१ ।	तद्विलिङ्गमेकद्रव्यवत्त्वात्.... । २ । १ । २१ ।
कारणान्तरानुक्तत्विधैधर्म्याच्च । २२ ।	२ । १ । २२ । १०
सयोगादभावः कर्मणः । २३ ।	२ । १ । २३ ।
कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः, कार्यान्तरा- प्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवत्तामगुणः । २४ ।	कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः । २ । १ । २४ ।
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो	कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च.... । २ । १ । २५ ।
न मनोगुणः । २५ ।	२ । १ । २६ । १५
लिङ्गमाकाशस्य । २६ ।	परिधेवालिङ्गमाकाशस्य २ । १ । २७ ।
द्रव्यस्थितित्वे वायुना व्याख्याते । २७ ।	२ । १ । २८ ।
तत्त्वं भावेन । २८ ।	२ । १ । २९ ।
×	शब्दलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च । ३० ।
×	तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति । २ । १ । ३१ । २०

२. २.

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गन्धान्तरा- प्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् । १ ।	पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तरा- प्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् । २ । २ । १ ।
एतेनाप्सृण्यता व्याख्याता । २ ।	व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । २ । २ । २ । २५
व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । ३ ।	एतेनोष्णता व्याख्याता । २ । २ । ३ ।
तेजस्युष्णता । ४ ।	तेजस उष्णता । २ । २ । ४ ।

अत्र मुद्रित- सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृदभिमतः सूत्रपाठः ।

- अप्सु शीतता । ५ । २ । २ । ५ ।
- अपरस्मिन् परं युगपद्युग पश्चिरं क्षिप्रमिति अपरस्मिन्नपरं युगपश्चिरं क्षिप्रमिति काळ-
काळलिङ्गानि । ६ । लिङ्गानि । २ । २ । ६ ।
- 5 द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । ७ । २ । २ । ७ ।
- तत्त्वं भावेन । ८ । २ । २ । ८ ।
- कार्यविशेषेण नानात्वम् । ९ । X
- नित्येष्वभावादनित्येषु भावान् । १० । } नित्येष्वभावादनित्येषु भावान् कारणे
कारणे कालाख्या । ११ । } कालाख्येति । २ । २ । ९ ।
- 10 इत इमिति यतस्तद्विशो लिङ्गम् । १२ । ...यतस्तद् दिश्यं लिङ्गम् । २ । २ । १० ।
- द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । १३ । २ । २ । ११ ।
- तत्त्वं भावेन । १४ । २ । २ । १२ ।
- कार्यविशेषेण नानात्वम् । १५ । २ । २ । १३ ।
- आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो
- 15 भूताश्च, प्राची । १६ । २ । २ । १४ ।
- तथा वक्षिणा प्रतीची उदीची च । १७ । २ । २ । १५ ।
- एतेन विगन्त्राणि व्याख्यातानि । १८ । ...विगन्त्रालानि... । २ । २ । १६ ।
- सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेष-
रभूतेष्व संशयः । १९ । २ । २ । १७ ।
- 20 दृष्टमदृष्टम् । २० । X
- दृष्टं च दृष्टवत् । २१ । २ । २ । १८ ।
- दृष्टं यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथादृष्टत्वात् । २२ । यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च । २ । २ । १९ ।
- विधाविधातश्च संशयः । २३ । २ । २ । २० ।
- भोत्रमह्णो योऽर्थः स ज्ञानः । २४ । २ । २ । २१ ।
- 25 तस्मिन् द्रव्यं कर्म गुण इति संशयः । २५ । X
- तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्यो-
भयथा दृष्टत्वात् । २६ । तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्यो-
भयथा दृष्टत्वात् । २ । २ । २२ ।
- एकद्रव्यपक्षान्न द्रव्यम् । २७ । एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् । २ । २ । २३ ।

अत्र मुद्रित सूत्रपाठः ।

उपस्कारकदमिमत् सूत्रपाठ ।

अचाक्षुषत्वान्न कर्म । २८ ।	नापि कर्माचाक्षुषत्वात् । २ । २ । २४ ।
गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् । २९ ।	२ । २ । २५ ।
सतो लिङ्गाभावात् । ३० ।	२ । २ । २६ ।
नित्यवैधर्म्यात् । ३१ ।	२ । २ । २७ । 5
कार्यत्वात् । ३२ ।	×
अभावात् । ३३ ।	×
कारणतो विकारात् । ३४ ।	{ अनित्यश्चायं कारणतः । २ । २ । २८ । न चासिद्धं विकारात् । २ । २ । २९ ।
दोषात् । ३५ ।	अभिव्यक्तौ दोषात् । २ । २ । ३० । 10
संयोगाद् विभागाच्छब्दाश्च शब्द- निष्पत्तेः । ३६ ।	संयोगाद् विभागाश्च शब्दाश्च शब्द- निष्पत्तिः । २ । २ । ३१ ।
लिङ्गाद्यानित्यः । ३७ ।	लिङ्गाद्यानित्यः शब्दः । २ । २ । ३२ ।
द्वयोस्तु प्रयुक्त्योरभावात् । ३८ ।	२ । २ । ३३ ।
संख्याभावात् । ३९ ।	×
प्रथमाशब्दात् । ४० ।	२ । २ । ३४ ।
सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । ४१ ।	२ । २ । ३५ ।
सन्दिग्धाः सति बहुत्वे । ४२ ।	२ । २ । ३६ ।
सङ्ख्याभावः सामान्यतः । ४३ ।	२ । २ । ३७ ।

३. १.

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । १ ।	३ । १ । १ ।
इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुः । २ ।	इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः । ३ । १ । २ ।
सोऽनपदेशः । ३ ।	३ । १ । ३ । 28
कारणाज्ञानात् । ४ ।	३ । १ । ४ ।
कार्याज्ञानात् । ५ ।	कार्येषु ज्ञानात् । ३ । १ । ५ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृदभिमतः सूत्रपाठः ।

अज्ञानाच्च । ६ ।

३ । १ । ६ ।

अन्य एव हेतुरित्यनपदेशः । ७ ।

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः । ३ । १ । ७ ।

X

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः । ३ । १ । ८ ।

5 संयोगि समवायि एकार्थसमवायि विरोधि
च । कार्यं कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तर-
स्य । विरोधि अभूतं भूतस्य, भूतमभूतस्य,
अभूतमभूतस्य, भूतं भूतस्य । ८ ।

संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि

विरोधि च । ३ । १ । ९ ।

कार्यं कार्यान्तरस्य । ३ । १ । १० ।

विरोध्यभूतं भूतस्य । ३ । १ । ११ ।

भूतमभूतस्य । ३ । १ । १२ ।

भूतो भूतस्य । ३ । १ । १३ ।

10 प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्पदेशस्य । ९ ।

३ । १ । १४ ।

अप्रसिद्धोऽनपदेशः । १० ।

अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् संक्षिप्तज्ञान-

असन् सन्दिग्धज्ञानपदेशः । ११ । }

पदेशः । ३ । १ । १५ ।

विषाणी तस्मादश्वो विषाणी तस्माद्

यस्माद् विषाणी तस्मादश्वः । ३ । १ । १६ ।

यस्माद् विषाणी तस्माद् गौरिति चानै-

कान्तिकरयोदाहरणम् । ३ । १ । १७ ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्नित्यपद्यते

तदन्यत् । ३ । १ । १८ ।

15 गौरिति च । १२ ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद् यन्नित्यपद्यते
तदन्यत् । १३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र

लिङ्गम् । १४ ।

३ । १ । १९ ।

20

३. २.

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्याभावो
भावश्च मनसो लिङ्गम् । १ ।

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञातस्य भावो-

ऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । ३ । २ । १ ।

द्रव्यावतन्त्रित्वे वायुना व्याख्याते । २ ।

तस्य द्रव्यत्व । ३ । २ । २ ।

प्रयत्नायोगपदाज्ञानायोगवशाच्चैकं मनः । ३ ।

.....चैकम् । ३ । २ । ३ ।

25 प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-
न्तरविकाराः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्न-
श्रेयसारगलिङ्गानि । ४ ।

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रिया-
न्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना-
श्चात्मनो लिङ्गानि । ३ । २ । ४ ।

अत्र मुद्रितं सप्तपाठः ।

उपर्युपर्युदभिमन्यु सप्तपाठः ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे चायुना व्याख्याते । ५ ।
यज्ञदत्त इति मति मन्त्रिणैः प्रत्यक्षाभावाद्
दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । ६ ।
सामान्यतो दृष्टाद्याविशेषः । ७ ।
तस्मादागमिकम् । ८ ।
अहमिति शब्दव्यतिरेकाभागागमिकम् । ९ ।
यदि य दृष्टप्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त
इति । १० ।

×

देवदत्तो गच्छति विष्णुमित्रो गच्छतीति
चोपचाराच्छरीरप्रत्यक्षः । ११ ।
मन्त्रिण्युपचारः । १२ ।
अहमिति प्रत्यगात्मनि भावान् परमा-
भावादर्थान्तरप्रत्यक्षः । १३ ।

×

×

न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्र-
चोपचारविशेषः । १४ ।

×

सुमदुःखमिदं वचनविशेषाद्वैकल्यायन । १५ ।
सामा द्रव्यव्यापः । १६ ।
सामान्यमात्रवैक्य । १७ ।

तस्य द्रव्यत्वं..... १ । २ । ५ ।
यज्ञदत्त इति मन्त्रिणैः प्रत्यक्षाभावाद्
लिङ्गं न विद्यते । ३ । ७ । ६ ।
३ । ७ । ७ । ५

तस्मादागमिकम् । ३ । ७ । ८ ।

अहमिति शब्दव्यतिरेकाभागागमिकम् .. ३ । २ । ९ ।
यदि दृष्टमन्त्रिणमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त
इति । ३ । ७ । १० ।

दृष्ट आत्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टवान् । 10

प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षः । ३ । २ । ११ ।

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युप-

चाराच्छरीरे प्रत्यक्षः । ३ । ७ । १२ ।

३ । २ । १३ ।

15

३ । ७ । १४ ।

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानान्

तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहंकारः । ३ । ७ । १५ ।

मन्त्रिण्युपचारः । ३ । २ । १६ ।

20

.. शान्ति विषयः । ३ । ७ । १७ ।

अहमिति मुख्ययोगात्मा शब्दव्यतिरेकाभागागमिकम्

वैकल्यायनविशेषाद्वैकल्यायनमिदं । १८ ।

सुमदुःखमिदं वचनविशेषः.. ३ । ७ । १९ ।

द्रव्यव्यापको नामा । ३ । ७ । २० । 25

३ । २ । २१ ।

४. १.

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

सदकारणवत् तन्नित्यम् । १ ।

तस्य कार्यं लिङ्गम् । २ ।

5 कारणभावाद्धि कार्यभावः । ३ ।

अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः । ४ ।

अविद्या च । ५ ।

महत्त्वेनैकद्रव्यवत्त्वाद्द्रूपोपलब्धिः । ६ ।

अद्रव्यवत्त्वात् परमाणवनुपलब्धिः । ७ ।

10

रूपसंस्काराभावाद् वायावनुपलब्धिः । ८ ।

अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद्द्रूप-
विशेषाद्युपलब्धिः । ९ ।

एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । १० ।

15 तद्भावादव्यभिचारः । ११ ।

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-
विभागौ परस्परस्त्वे कर्म च रूपिद्रव्य-
समवायाश्चाक्षुषाणि । १२ ।

अरूपिद्रव्याक्षुषत्वात् । १३ ।

20 एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियज्ञानं
व्याख्यातम् । १४ ।

उपस्कारकृदभिमतः सूत्रपाठ ।

सदकारणवन्नित्यम् । १ । १ । १ ।

४ । १ । २ ।

कारणभावात् कार्यभावः । ४ । १ । ३ ।

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः । ४ ।

अविद्या । ४ । १ । ५ ।

४ । १ । ६ ।

X

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावा-

द्वायोरनुपलब्धिः । ४ । १ । ७ ।

अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपो-
पलब्धिः । ४ । १ । ८ ।

तेन रस..... । ४ । १ । ९ ।

तस्याभावादव्यभिचारः । ४ । १ । १० ।

४ । १ । ११ ।

अरूपिद्रव्याक्षुषाणि । ४ । १ । १२ ।

...सर्वेन्द्रियं ज्ञानं.... । ४ । १ । १३ ।

४. २.

X

25 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य
पञ्चात्मकं न विद्यते । १ ।

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च ज्यात्मकमपि न । २ ।

तत् पुनः पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं
क्षरीरेन्द्रियविषयसङ्गम् । ४ । २ । १ ।प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात्
पञ्चात्मकं न विद्यते । ४ । २ । २ ।

.....च न ज्यात्मकम् । ४ । २ । ३ ।

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्कारकृदभिमत सूत्रपाठ ।

आत्मसयोगस्त्वविप्रतिपिद्धो मिय पञ्चा-
नाम् । ३ ।

×

अनेकवैशेषपूर्वकत्वात् । ४ ।

धर्मविशेषात् । ५ ।

कार्यविशेषात् । ६ ।

समाख्याभावात् । ७ ।

सज्ञादिमत्त्वात् । ८ ।

सन्त्ययोनिजा वेदलिङ्गाच्च । ९ ।

अणुसयोगस्त्वप्रतिपिद्ध । ४ । २ । ४ ।

तत्र शरीर द्विविध योनिजमयोनिज च । ५ ।

अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् । ४ । २ । ६ । ५

धर्मविशेषाच्च । ४ । २ । ७ ।

×

समाख्याभावाच्च । ४ । २ । ८ ।

सज्ञाया आदित्वात् । ४ । २ । ९ ।

{ सन्त्ययोनिजा । ४ । २ । १० । 10
वेदलिङ्गाच्च । ४ । २ । ११ ।

५. १.

आत्मसयोगप्रयत्नाभ्या हस्ते कर्म । १ ।

तथा मुसलकर्म हस्तसयोगाच्च । २ ।

अभिधातजे मुसलकर्मणि व्यतिरेकाद-

कारण हस्तसयोग । ३ ।

तथात्मसयोगो हस्तमुसलकर्मणि । ४ ।

मुसलाभिधातात्तु मुसलसयोगाद्वस्ते कर्म । ५ ।

तथात्मकर्म हस्तसयोगाच्च । ६ ।

सयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् । ७ ।

नोदनविशेषाभावात्तोष्वै न विर्यग्गमनम् । ८ ।

प्रयत्नविशेषाप्नोदनविशेष । ९ ।

नोदनविशेषाद्गुदसनविशेष । १० ।

हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् । ११ ।

तथा दग्धस्य विस्फोटनम् । १२ ।

प्रयत्नाभावे गुरुत्वात् सुप्तस्य पतनम् । १३ ।

तृणकर्म वायुसयोगान् । १४ ।

५ । १ । १ ।

तथा हस्तसयोगाच्च मुसले कर्म । ५ । १ । २ । 15

अभिधातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेका-

दकारण हस्तसयोगः । ५ । १ । ३ ।

तथात्मसयोगो हस्तकर्मणि । ५ । १ । ४ ।

अभिधातान्मुसलसयोगाद्वस्ते कर्म । ५ । १ । ५ ।

आत्मकर्म हस्तसयोगाच्च । ५ । १ । ६ । 20

५ । १ । ७ ।

५ । १ । ८ ।

५ । १ । ९ ।

५ । १ । १० ।

५ । १ । ११ । 25

. विस्फोटने । ५ । १ । १२ ।

यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् । ५ । १ । १३ ।

तृणे कर्म . ५ । १ । १४ ।

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्कारकृदभिमत- सूत्रपाठ ।

मणिगमने सूच्यभिसर्पणमित्यदृष्ट	मणिगमने सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् ।
कारितानि । १५ ।	५ । १ । १५ ।
इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे	
हेतुः । १६ ।	५ । १ । १६ ।
नोदनादाद्यमिषोः कर्म कर्मकारिताच्च	
संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च । १७ ।कर्म सत्कर्म ... । ५ । १ । १७ ।
संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् । १८ ।	५ । १ । १८ ।

५. २.

10 नोदनादभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्या	
कर्म । १ ।	नोदनाभि... । ५ । २ । १ ।
तद् विशेषेणादृष्टकारितम् । २ ।	५ । २ । २ ।
अथा संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् । ३ ।	५ । २ । ३ ।
15 तद् विशेषेणादृष्टकारितम् । ४ ।	×
द्रवत्वात् न्यन्दनम् । ५ ।	५ । २ । ४ ।
लाड्या वायुसंयोगादारोहणम् । ६ ।	नाड्यो.... । ५ । २ । ५ ।
नोदनात् पीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च । ७ ।	नोदनापीडनात् । ५ । २ । ६ ।
बृष्णभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् । ८ ।	५ । २ । ७ ।
20 अपां सहातो विलयनं च तेजसः	अथा सहातो विलयनं च तेजःसंयोगात् ।
संयोगात् । ९ ।	५ । २ । ८ ।
तन्नावरपूर्णं धुलिह्नम् । १० ।	तत्र विस्फूर्जं धुलिह्नम् । ५ । २ । ९ ।
वैदिकं च । ११ ।	५ । २ । १० ।
अथा संयोगाद् विभागाच्च स्तनवित्तु । १२ ।	...स्तनवित्तोः । ५ । २ । ११ ।
25 पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च	
व्याख्यातम् । १३ ।	५ । २ । १२ ।
अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोश्च तिर्यक्पवनमणु-	अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूना
मनसोश्चाप कर्मेत्यदृष्टकारितानि । १४ ।	मनसश्चापं कर्मादृष्टकारितम् । ५ । २ । १३ ।

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृदभिमतं सूत्रपाठः ।

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् । १५।

५ । २ । १४ ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे

{ आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ।

तदनारम्भः । १६ ।

५ । २ । १५ ।

आत्मस्थे मनसि शरीरस्य सुखदुःखा-

5 तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य

भावः स योगः । १७ ।

दुःखाभावः स योगः । ५ । २ । १६ ।

कायकर्मणा आत्मकर्म व्याख्यातम् । १८।

X

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगः

.... शितपीतसंयोगाः

कार्यान्तरसयोगाश्चेत्यष्टकारितानि । १९।

.... ५ । २ । १७ ।

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावः स

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः । 10

मोक्षः । २० ।

५ । २ । १८ ।

द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावाभावमात्रं

द्रव्यगुणकर्मनिवृत्तिवैधर्म्याद्भावस्तमः ।

तमः । २१ ।

५ । २ । १९ ।

तेजसो द्रव्यान्तरैणावरणाच्च । २२ ।

५ । २ । २० ।

दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भूयो वैधर्म्या-

... 15

न्निष्क्रियाणि । २३ ।

क्रियावद्बैधर्म्यान्निष्क्रियाणि । ५ । २ । २१ ।

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । २४ ।

५ । २ । २२ ।

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यः प्रति-

षिद्धः । २५ ।

.... कर्मभ्यो निषिद्धः । ५ । २ । २३ ।

कारणं स्वसमवायिनो गुणाः । २६ ।

५ । २ । २४ । 20

गुणैर्द्विगु व्याख्याता । २७ ।

५ । २ । २५ ।

कारणेन कालः । २८ ।

५ । २ । २६ ।

६. १.

मुद्रिपूर्वा वाक्यकृतिर्नरे । १ ।

६ । १ । १ । 25

न चात्मद्वन्द्वम्यो लिङ्गमूयेः । २ ।

X

तथा प्राधाने संज्ञाकर्मसिद्धिर्लिङ्गम् । ३ ।

प्राधाने संज्ञाकर्म सिद्धिर्लिङ्गम् । ६ । १ । २ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृदभिमतः सूत्रपाठः ।

- बुद्धिपूर्वो ददातिः । ४ । ६ । १ । ३ ।
 तथा प्रतिग्रहः । ५ । ६ । १ । ४ ।
 तयोः कमो यथाऽनितरेतराङ्गभूतानाम् । ६ ।
 ४ आत्मगुणेषु आत्मान्तरगुणानामकारण-
 रत्वात् । ७ । ६ । १ । ५ ।
 अदुष्टमोजनान् समभिव्याहारतोऽभ्युदयः
 । ८ ।
 तद् दुष्टमोजने न विद्यते । ९ । ६ । १ । ६ ।
 १० दुष्टं हिमायाम् । १० । ६ । १ । ७ ।
 समभिव्याहारतो दोषः । ११ । तस्य समभिव्याहारतो दोषः । ६ । १ । ८ ।
 तद्दुष्टं न विद्यते । १२ । ६ । १ । ९ ।
 विशिष्टे प्रवृत्तिः । १३ । पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः । ६ । १ । १० ।
 समे हीने चाप्रवृत्तिः । १४ । समे हीने वा प्रवृत्तिः । ६ । १ । ११ ।
 १५ एतेन हीनममविशिष्टवार्मिकेभ्यः परादानं
 व्याख्यातम् । १५ । ...परस्वादानं व्या... । ६ । १ । १२ ।
 तथा विरुद्धानां त्यागः । १६ । ६ । १ । १३ ।
 समे आत्मत्यागः परत्यागो वा । १७ । ६ । १ । १४ ।
 २० विशिष्टे आत्मत्यागः । १८ । विशिष्टे आत्मत्याग इति । ६ । १ । १५ ।

६. २.

- दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगो
 ऽभ्युदयाय । १ । दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनत-
 भ्युदयाय । ६ । २ । १ ।
 २५ अभिपेक्षनोपवाससम्राज्यगुरुकुलशास-
 नानप्रत्यक्षदानप्रोक्षणदिह्यनश्चमन्त्र
 कालनियमाश्चादृष्टाः । २ ।षानप्रत्यक्ष... ६ । २ । २ ।

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्कारवृद्धमित सूत्रपाठ ।

चातुराश्रम्यमुपधाश्चाऽनुपधाश्च । ३ ।

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ६।२।३।

भावदोष उपधा । ४ ।

अदोषोऽनुपधा । ५ ।

६।२।४।

इष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च

तच्छुचि । ६ ।

यदिष्टरूप ...

६।२।५। 5

अशुचीति शुचिप्रतिषेध । ७ ।

६।२।६।

अर्थान्तरं च । ८ ।

६।२।७।

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युक्ष्यो न विद्यते

यमाभावात् । ९ ।

विद्यते चानर्थान्तरत्वाद्यमस्य । १० ।

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युक्ष्यो न विद्यते

नियमाभावाद् विद्यते चाऽर्थान्तरत्वा- 10

द्यमस्य ।

६।२।८।

असति चाभावात् । ११ ।

६।२।९।

सुखाद्रागः । १२ ।

६।२।१०।

तन्मयरवात् । १३ ।

तन्मयत्वाच्च ।

६।२।११।

वृत्तेः । १४ ।

× 15

अदृष्टात् । १५ ।

अदृष्टाच्च । ६।२।१२।

जातिविशेषाच्च रागविशेषः । १६ ।

जातिविशेषाच्च ।

६।२।१३।

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः । १७ ।

..... धर्माधर्मप्रवृत्तिः ६।२।१४।

ततः सयोगो विभागश्च । १८ ।

तत्सयोगो विभागः ।

६।२।१५।

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः । १९ ।

६।२।१६। 20

७. १.

उक्ता गुणाः । १ ।

७।१।१।

गुणलक्षणं चोक्तम् । २ ।

×

इदमेवंगुणमिदमेवंगुणमिति चोक्तम् । ३ ।

×

25

पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शां द्रव्यानित्य

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शां द्रव्यानित्य-

त्वादनित्याः । ४ ।

त्वादनित्याश्च ।

७।१।२।

अथ मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्कारकृदभिमत सूत्रपाठ ।

- अग्निसंयोगाच्च । ५ । ×
- गुणान्तरप्रादुर्भावान् । ६ । ×
- एतेन नित्येष्वनित्यत्वमुक्तम् । ७ । एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् । ७ । १ । ३ ।
- ५ अणु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्य-
त्वात् । ८ । ७ । १ । ४ ।
- अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ९ । ७ । १ । ५ ।
- कारणगुणपूर्वाः पृथिव्या पाकजाश्च । १० । कारणगुणपूर्वाः पृथिव्या पाकजाः । ६ ।
- अणु तेजसि वायौ च कारणगुणपूर्वाः
१० पाकजा न विद्यन्ते । ११ । ×
- अगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्मगुणा
अगुणाः । १२ । ×
- एतेन पाकजा व्याख्याताः । १३ । ×
- एकद्रव्यवत्त्वात् । १४ । एकद्रव्यत्वात् । ७ । १ । ७ ।
- १५ अणोर्महत्तमोपलब्धश्चानुपलब्धी नित्ये व्या-
ख्याते । १५ । ७ । १ । ८ ।
- कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचय-
विशेषाच्च महत् । १६ । कारणबहुत्वाच्च । ७ । १ । ९ ।
- तद्विपरीतमणु । १७ । अतो विपरीतमणु । ७ । १ । १० ।
- २० अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद्
विशेषाभावाच्च । १८ । ७ । १ । ११ ।
- एककालत्वात् । १९ । ७ । १ । १२ ।
- दृष्टान्ताच्च । २० । ७ । १ । १३ ।
- अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावाच्च कर्म
२१ गुणैर्व्याख्यातः । २१ । ७ । १ । १४ ।
- अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणा अगुणाः । २२ । कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः । १५
- एतेन दीर्घवह्न्यन्तरे व्याख्याते । २३ । अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः । १६
- कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । २४ । एतेन दीर्घवह्न्यन्तरे व्याख्याते । १७ ।

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

तदनित्येऽनित्यम् । २५ ।

×

नित्यं परिमण्डलम् । २६ ।

अविद्या विद्यालिङ्गम् । २७ ।

विभवाद् महानाकाशः । २८ ।

तथा चात्मा । २९ ।

तदभावाद्गुण मनः । ३० ।

गुणैर्विन् व्याख्याता । ३१ ।

कारणेन कालः । ३२ ।

उपस्कारकृदभिमतं सूत्रपाठः ।

अनित्येऽनित्यम् । ७ । १ । १८ ।

नित्ये नित्यम् । ७ । १ । १९ ।

७ । १ । २० ।

अविद्या च विद्यालिङ्गम् । ७ । १ । २१ । 5

विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा । २२ ।

७ । १ । २३ ।

७ । १ । २४ ।

कारणे कालः । ७ । १ । २५ ।

७. २.

10

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तरमेकत्वं
तथा पृथक्त्वम् । १ ।

तयोर्नित्यवानित्यत्वे तेजसो रूपस्पर्शाभ्यां
व्याख्याते । २ ।

निष्पत्तिश्च । ३ ।

एकत्वपृथक्त्वयोरेकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्व-
महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ४ ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ५ ।

निःसङ्गत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न
विद्यते । ६ ।

×

एकत्वस्याभावाद् भाक्तं न विद्यते । ७ ।

कार्यकारणैकत्वपृथक्त्वमात्रादेकत्वपृथक्त्वे
न विद्येते । ८ ।

एतदनित्यनित्ययोर्व्याख्यातम् । ९ ।

{ रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तर-
मेकत्वम् । ७ । २ । १ ।
तथा पृथक्त्वम् । ७ । २ । २ ।

एकत्वेकपृथक्त्वयोरेकत्वेनपृथक्त्वाभावोऽ
णुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ७ । २ । ३ ।

20

७ । २ । ४ ।

भ्रान्तं तत् । ७ । २ । ५ ।

एकत्वाभावाद् भक्तिस्तु न विद्यते । ६ ।

कार्यकारणयोरेकत्वेकपृथक्त्वाभावादे-
कत्वेकपृथक्त्वं न विद्यते । ७ । २ । ७ ।

एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् । ७ । २ । ८ ।

25

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

उपस्कारकृदभिमत सूत्रपाठ ।

- अन्तरकर्मज उभयकर्मजः सयोगजश्च स-
योग । १० । ७ । २ । ९ ।
- एतेन विभागो व्याख्यातः । ११ । ७ । २ । १० ।
- ८ संयोगविभागयोः सयोगविभागाभावोऽ-
णुरवमहृत्वाभ्या व्याख्यातः । १२ । ७ । २ । ११ ।
- कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । १३ । कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुरवमहृत्वा-
भ्यामिति । ७ । २ । १२ ।
- युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः सयोग-
विभागौ न विद्येते । १४ । ७ । २ । १३ ।
- गुणत्वात् । १५ । ७ । २ । १४ ।
- गुणे च भाष्यते । १६ । गुणोऽपि विभाष्यते । ७ । २ । १५ ।
- निष्क्रियत्वात् । १७ । ७ । २ । १६ ।
- असति नास्तीति च प्रयोगात् । १८ । ७ । २ । १७ ।
- १५ शब्दार्थावसम्बन्धौ । १९ । शब्दार्थावसम्बन्धौ । ७ । २ । १८ ।
- सयोगिनो दण्डात् समवायिनो विषाणाच्च
। २० । . नो विशेषाच्च । ७ । २ । १९ ।
- दृष्टत्वादहेतु प्रत्ययः । २१ । ×
- तथा प्रत्ययाभाव । २२ । ×
- २० सम्बन्धसम्बन्धादिति चेत् सन्वेहः । २३ । ×
- सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः । २४ । ७ । २ । २० ।
- एकदिक्कालाभ्या सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्या एकदिक्कालाभ्यामेककालाभ्या सन्निकृष्ट
परमपरम् । २५ । विप्रकृष्टाभ्या परमपरं च । ७ । २ । २१ ।
- कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च । २६ । ७ । २ । २२ ।
- २५ परत्वापरत्ययोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्व
महत्त्वाभ्या व्याख्यातः । २७ । ७ । २ । २३ ।
- कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा । २८ । { कर्मभिः कर्माणि ७ । २ । २४ ।
गुणैर्गुणाः ७ । २ । २५ ।

अत्र मुद्रितं मूलपाठः ।

उपस्कारकदमिमतः सूत्रपाठः ।

इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २९ ॥ इहेदमिति ७ । २ । २६ ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वप्रतिषेधो भावेन

व्याख्यातः । ३० ।

द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो ७ । २ । २७ ।

तत्त्वं च । ३१ ।

तत्त्वं भावेन । ७ । २ । २८ । ५

१८.

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् । १ ।

८ । १ । १ ।

मन आत्मा च । २ ।

तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे । ८ । १ । २ ।

ज्ञाननिर्वेधे ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता । ३ ।

... त्विविधिरुक्तः । ८ । १ । ३ । 10

गुणकर्मसु असन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं

कारणं कारणकारणं च । ४ ।

कारणम् । ८ । १ । ४ ।

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्

तत एव ज्ञानम् । ५ ।

८ । १ । ५ ।

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु । ६ ।

८ । १ । ६ । 15

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् । ७ ।

८ । १ । ७ ।

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मापेक्षं

न विद्यते । ८ ।

८ । १ । ८ ।

समवायिनः श्रैत्याच्छ्रैत्यबुद्धेः श्रैते बुद्धिस्ते

समवायिनः श्रैत्यात् श्रैत्यबुद्धेश्च श्रैते

कार्यकारणभूते । ९ ।

बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते । ८ । १ । ९ । 20

द्रव्येष्वनितरेतरकारणात्का(णाः का ?)-

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः । ८ । १ । १० ।

रणाद्योगपद्यात् । १० ।

कारणाद्योगपद्यात् कारणक्रमाच्च घट-

पटादिवुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ।

८ । १ । ११ ।

तथा द्रव्यगुणकर्मसु कारणाविशेषात् ॥ ११ ॥

X

25

१. अष्टमनवमदशमाध्यायेषु O P. PS. मध्ये आदिकविभागो नास्तेव । सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यस्याप्ययमेवमिमांशः प्रतीयते । उपस्कारकस्तु तत्र आदिकद्रव्यमभिमतमिति ज्ञेयम् ।

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

उपस्थितकृदभिमतं सूत्रपाठः ।

- अयमेव कृतं त्वया भोजयैनमिति बुद्ध- अयमेव त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध-
पेक्षम् । १२ । पेक्षम् । ८ । २ । १ ।
- दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् । १३ । ८ । २ । २ ।
- ५ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । १४ । ८ । २ । ३ ।
- द्रव्येषु पञ्चात्मकं प्रत्युक्तम् । १५ । द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिपिद्धम् । ८ । २ । ४ ।
- भूयस्त्वाद्भूयस्यत्वाच्च घृषिनी गन्धज्ञाने । १६ । ...ज्ञाने प्रकृतिः । ८ । २ । ५ ।
- तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपरश्मिज्ञानेषु तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपरश्मिविशो-
रसरूपरश्मिविशेषात् । १७ । पात् । ८ । २ । ६ ।
- १० ९.
क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् । १ । क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । १ ।
- सदसत् । २ । ९ । १ । २ ।
- अमतः सत् क्रियागुणव्यपदेशाभावाद्यौ असत्, क्रिया... ९ । १ । ३ ।
- न्तरम् । ३ । ९ । १ । ४ ।
- १५ सत्तासत् । ४ । यथान्यदस्मद्वत्तदसत् । ९ । १ । ५ ।
- यथान्यत् सत्तदव्यसत् । ५ । असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतसृष्टेर्वि- असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतसृष्टे-
रोधिप्रत्यक्षत्वाच्च ज्ञानम् । ६ । विरोधिप्रत्यक्षवत् । ९ । १ । ६ ।
- तथा[ऽ]भावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ७ । ९ । १ । ७ ।
- २० घटेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ८ । ९ । १ । ८ ।
- अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् । ९ । ९ । १ । ९ ।
- नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेह- ...सखर्गप्रतिषेधः । ९ । १ । १० ।
- सयोगप्रतिषेधः । १० ।
- नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति सामान्याश्चन्द्रमस
- २५ प्रतिषेधः । ११ । ×
- सदसतोर्वैधर्म्यान् कार्ये सदसत्ता न । १० । ८
- आत्मन्यात्ममनसोः सयोगविशेषाद्वात्म- ९ । १ । ११ ।
- प्रत्यक्षम् । १३ ।

अत्र सुत्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्कारकुटुमिमतः सूत्रपाठः ।

तथा द्रव्यान्तरेषु । १४ ।

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् । ९ । १ । १२ ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाच्च । १५ ।

×

×

तत्समवायात् कर्मगुणेषु । १६ ।

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधय-

स्तेषां च । ९ । १ । १३ । ५

आत्मसमवायादात्मगुणेषु । १७ ।

९ । १ । १४ ।

९ । १ । १५ ।

अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धि एकार्य-

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि सम-

समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् । १८ ।

वायि चेति लैङ्गिकम् । ९ । २ । १ ।

×

अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चाधवयाद् १०

भवति । ९ । २ । २ ।

एतेन शब्दं व्याख्यातम् । ९ । १९ ।

९ । २ । ३ ।

हेतुरपदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारण-

हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं कारणमित्यनर्था-

मित्यनर्थान्तरम् । ९ । २० ।

न्तरम् । ९ । २ । ४ ।

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षत्वात् । २१ ।

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् । ९ । २ । ५ । १५

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च

स्मृतिः । २२ ।

९ । २ । ६ ।

तथा स्वप्नः स्वप्नान्तिकं च । २३ ।

{ तथा स्वप्नः । ९ । २ । ७ ।

{ स्वप्नान्तिकम् । ९ । २ । ८ ।

धर्माच्च । २४ ।

९ । २ । ९ । २०

इन्द्रियदोषात् संस्काराद्याविद्या । २५ ।

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाद्याविद्या ९ । २ । १०

तदुष्टं ज्ञानम् । २६ ।

तदुष्टज्ञानम् । ९ । २ । ११ ।

अदुष्टं विद्या । २७ ।

९ । २ । १२ ।

आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मैर्भ्यः । २८ ।

९ । २ । १३ ।

१०.

२५

आत्मसमवायः सुखदुःखयोः पञ्चभ्योऽर्था-

न्तरत्वे हेतुस्तदाभयिभ्यश्च गुणैर्भ्यः । १ ।

×

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

उपस्कारकृद्भिमतः सूत्रपाठः

इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मिथः

सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः । २ ।

१० । १ । १ ।

संशयनिर्णययोरर्थान्तरभावश्च ज्ञानान्त-

संशयनिर्णयान्तरभावश्च ज्ञानान्तरत्वे

५ रस्य हेतुः । ३ ।

हेतुः । १० । १ । २ ।

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् । ३ ।

व्याख्याता । ४ ।

भूतमिति प्रत्यक्षं व्याख्यातम् । ५ ।

×

अधिष्यतीति कार्यान्तरे दृष्टत्वात् । ६ ।

×

१० तथैव भवतीति सापेक्षेभ्योऽनपेक्षेभ्यश्च । ७ ।

×

अभूदित्यभूतात् । ८ ।

अभूदित्यपि । १० । १ । ४ ।

सति च कार्यसमवायात् । ९ ।

सति च कार्यदर्शनात् । १० । १ । ५ ।

एकार्थसमवायिषु कारणान्तरेषु दर्शनादे-

कदेश इत्येकस्मिन् । १० ।

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् । ६ ।

१५ शिरः पृष्ठमुदरं पाणि रिति तद्विशेषेभ्यः

एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं

। ११ ।

मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः । १० । १ । ७ ।

कारणमिति द्वये कार्यसमवायात् । १२ ।

१० । २ । १ ।

संयोगाद्वा । १३ ।

१० । २ । २ ।

कारणसमवायात् कर्मणि । १४ ।

कारणे समवायात् कर्मणि । १० । २ । ३ ।

२० तथा रूपे कारणकारणसमवायाच्च । १५ ।

तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च । १० । २ । ४ ।

कारणसमवायात् संयोगे । १६ ।

कारणसमवायात् संयोगः पटस्य । १० । २ । ५ ।

तथा कारणाकारणसमवायाच्च । १७ ।

कारणकारणसमवायाच्च । १० । २ । ६ ।

संयुक्तसमवायादग्नेर्द्वैतशेषिकम् । १८ ।

१० । २ । ७ ।

लैङ्गिकं प्रमाणं व्याख्यातम् । १९ ।

×

२५ दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयो-

गोऽभ्युदयाय । २० ।

१० । २ । ८ ।

तद्वचनमादाभ्यायप्रामाण्यमिति । २१ ।

तद्वचनादाभ्यायस्य प्रामाण्यमिति । ९ ।

उपस्कारकृदभिमतसूत्रपाठस्य पाठान्तराणि ।

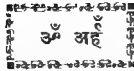
[Benares Sanskrit Series N. 9 मध्ये 1919 A D वर्षे उपस्कारकृदभिमतो वैशेषिकदर्शनसूत्रपाठ इत्युक्तानीयमिति प्रवक्तव्यमस्ति चेति ग्रन्थद्वयं मुद्रितम् । तत्र च वैशेषिकदर्शन-सूत्रपाठस्याधोनिर्दिष्टान् पुस्तकद्वयात् कानिचित् पाठान्तरान्यपि टिप्पण्या गृह्यहीनानि । एतद्विषये तस्य गम्पारहः श्रीमार्कट्टिनिधयेऽध्वरीयसाहसिबेदिगदाग्यस्तस्य शास्त्राधिके विप्रायने स्थपयितुम्— 5

“प्रथमं केवलः सूत्रपाठः । मुद्रितः । तच्छेषेभ्यस्तथैव चत्वार्योद्देशपुस्तकानि गम्पयितानि । तत्र प्रथममैशियाटिक्कोगादीगमानिदेशेन मुद्रितम्, नन्वसूत्रपाठश्च... उपस्कारकृत्. इन्द्रमिश्रस्य तथैव कणादसूत्रविशुद्धिस्तु श्रीजयनारायणनरैकगाननस्य सम्मतत्वात् तत्पाठे मया मूलं स्थापितम् । द्वितीयं माध्यानुगनं ब्रह्माक्षरमिति नृनये मन्त्रमात्रम् । अनयोः पाठमेवार्थिपठ्यामयः स्थापितः । त्रितीयं च श्रीगङ्गापरकविराजसिवाजकृत्भास्वाजकृतिभ्यगद्विनि ब्रह्माक्षरमुद्रितम्, इदं पुस्तकं यत्र कृत्वा च पाठमेव 10 दिव्यविरागार्थं दर्शयितुं नीति । ”—विज्ञापनम् ५० ५-८ १

एवं च तत्र गृहे उपस्कारकृदभिमत एव सूत्रपाठो मुद्रितः । तावत्पाठने उपयुक्तेषु प्रायः समान एव सूत्रपाठरूपाणि द्वितीये तृतीये च पुस्तके क्वचित् क्वचित् सूत्रे गन्धि नादगानि पाठान्तराणि यानि अपि मुद्रितानि स्वप्नान्ताभिमतानि पाठेन सर्वथा वयमिहा गमयामासि । भनन्तागानि पाठान्तरान्यत्र तस्माद् ग्रन्थदुस्त्वोदर्यन्ते—] 15

न द्रव्याणां व्यतिरेकात् । १ । १ । २१-२२ ।—२* पु० १, रूपरमरपरीक्षाय आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । २ । १ । २ ।—२ पु० । त्वर्शश्च । २ । १ । ९ । २ पु० । बायोर्बाधुमंमूर्धनं नानास्वे लिङ्गम् । २ । १ । १४ ।—२ पु० । ‘सत्यलिङ्गाविशे पादु विशेषलिङ्गाबाध । २ । १ । ३० ।’ इति सूत्रं २ पु० मध्ये नास्ति । पुत्रवस्त्रयोः सति सन्निधौ गन्धापादुर्भायो वस्त्रे गन्धमात्रलिङ्गम् । २ । २ । १ ।— 20 २ पु० । तेजसि चयना । २ । २ । ४ ।—२ पु० । नावि कर्मण्यधुनबाध प्रवयस्य । २ । २ । २४ ।—२ पु० । संयोगाद् विभागाच्छब्दाश्च सत्त्वनिवृत्तिः । २ । २ । ३१ ।—२ पु० । प्रयत्नाद्योगवद्याज्ज्ञानाद्योगवद्यापैर्दं मनः । ३ । २ । ३ ।—२ पु० । यदृष्टं प्रत्यक्षमहं देवदत्तोऽहं यद्वदति इति । ३ । २ । १० ।— २ पु० । गुणद्वये भावद्वये च सर्वेन्द्रियतां व्याख्यातम् । ४ । १ । १३ ।—२ पु० । 25 प्रयत्नाभावे प्रमुखाय चलनम् । ५ । १ । १३ ।—२ पु० । सन्निधौ नृकृत्तमभिमतं

- मित्तहृष्टकारणम् । ५ । १ । १५ ।—२ पु० ।, नोदनादभिधातात् सयुक्तसंयोगाच्च
 पृथिव्यां कर्म । ५ । २ । १ ।—२ पु० ।, नाह्य(हया ?) वायुसंयोगादारोहणम्
 । ५ । २ । ५ ।—२ पु० ।, अपां सघातो विलयनं च तेजसः संयोगात् । ५ । २ ।
 ८ ।—२ पु० ।, तत्रावस्फु(स्फूर्)र्जयुर्लिङ्गम् । ५ । २ । ९ ।—३ पु० ।, ...सुख-
 5 दुःखामावः स योगः । ५ । २ । १६ । कायकर्मणात्मकर्म व्याख्यातम् ।—२
 पु० ।, आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेष्वकारणत्वात् । ६ । १ । ५ ।—२ पु० ।,
 ...विद्यते चार्थान्तरत्वाद्यमस्य । ६ । २ । ८ ।—२ पु० ।, ...धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः
 । ६ । २ । १४ ।—२ पु० ।, कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा व्याख्याताः । ७ । १ ।
 १५ ।—२ पु० ।, अविद्या विद्यालिङ्गम् । ७ । १ । २१ ।—२ पु० ।, इन्द्रार्थाव-
 10 सम्बद्धो(द्धो ?) । ७ । २ । १८ ।—२ पु० ।, एकदिकालार्थां समिकृष्टविप्रकृष्टार्थां
 परमपरं च । ७ । २ । २१ ।—२ पु०, ३ पु० ।, तथा द्रव्यान्तरेषु । ९ । १ । १२ ।—
 २ पु० ।, अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेः । तद्वचनावाप्तावप्राप्त्यमिति । १० । २ । ९ ।

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

अत्र मुद्रितस्य O. P. PS. अनुसारिसूत्रपाठस्य
सम्भावितेन मि.वृत्तिकृदभिमतसूत्रपाठेन सह तुलना ।

[इदमत्राशयेयम्—मि.शब्देन विहारप्रदेशे दरभंगागस्त्येन मिथिलाविद्यापीठेन २०१३ विश्वभाष्ये 5
प्रकाशिता वैशेषिकसूत्रार्थरत्नाभिधेता । तस्या को रचयिता इति तु न ज्ञायते तथापि सा वृत्तिकृप-
स्कारात् प्राचीना चानामन्दर्भचतुष्टयेभावोचीनति निश्चितमेव प्रतीयते । मल्लप्रतिपिनिबद्धा तालपत्र-
लिखिता ग्रन्थपातबहुलाभेनमेव मानूत्रात्मबलस्य मिथिलाविद्यापीठप्राप्त्यापदै श्रीमद्विद्वान्तलाल-
देवशर्मभि सा वृत्ति सम्पादिता । मानूत्राया ग्रन्थपातबहुल्यत्वात् सम्पादकेन महता परिश्रमेन ग्रन्थ-
सशोधन खण्डितपाठपूर्णादिव च विहितम् । निम्न, मानूत्राया सूत्रपाठ इत्यन् नैवास्ति, कतिरेव 10
विद्यते, तत्र च बहुतर सूत्रपाठो मानूत्राया इत्या मिभिन एव वर्तते, अत्र सम्पादकेन प्रतीकाश-
बलस्य सूत्रपाठोऽपि महता परिश्रमेन द्वे प्रथमद्वया मुद्रण, सम्पादकेन च सूत्रपाठ सम्भावित प्राय
स एव बहुषु स्थेष्वनास्माभिरुपदर्शित, किन्तु सन्ति कानिचिद् स्थलानि यत्र सूत्रपाठनिर्णयेऽस्माक
विमति । यतो मित्रौ यद्यपि बहुतर सूत्रपाठो मिथितो वर्तते तथापि कनिचित् सूत्राणि मानूत्राया
परिपालानि, कतिपयानि मि.प्रतापव्याख्यानानि केषांचिद् सूत्राणि मि.त्रौ केचन व्याख्यैर त्वयन् 15
कानिचिद् सूत्राणि व्याख्यासीन्मार्गे क्वचिद् क्वचिदितरेतत् ग्रन्थमादिपरिकर्तन विधाव काश्चिद् गद्यद्
पूरयित्वा मि.प्रतापव्यस्तानि । तस्मात् समूर्णं सूत्रपाठो मि.इत्यनुमारेण तथावर्जितुं न शक्यते ।
अतस्तद्दोषेभ्यु स्थलेषु मि.पुस्तकेऽमुद्रितोऽपि सूत्रपाठो यथास्माभिः सम्भावितस्तथेवात्र मि.वृत्ति-
कृदभिमततया सम्भाविते सूत्रपाठऽस्माभिरुपन्यस्त सूत्रादथ परिवर्तिता इति ध्येयम् ।]

१ वैशेषिकसूत्रसंग्रहे केचिद् विदुषा परिचिता व्याख्या मिथिलावि.पीठेन प्रकाशितामि । 20
तत्र च सूत्रपाठे यत्र यत्र साम्य वैषम्य न्यूनाधिक्य वा दृश्यते तदतिरिक्तम् परिशिष्ट प्रदर्श्यते । इदं तु
ध्येयम्—यत्र यत्र x एतादृशं चिह्नं निहितं तत्र तत्र तत्तत् सूत्र नास्तीति ज्ञेयम् । यत्र न कश्चिद्
विशेषो दर्शितस्तत्र तत्र मि. वृत्तावच मुद्रितेन सूत्रपाठेन तुल्यमेव विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । २ अत्र
मुद्रिते O. P. PS. अनुसारिसूत्रपाठोऽपि O. P. PS. मध्ये परस्पर भिन्ना केचन पाठभेदा
सन्ति । ते च वृत्तागहिने तत्र तत्र सूत्रेऽथस्यात् द्विषण्वात्म्यामिर्देशितास्तत्रैवावकाशनीया । 25
मि. वृत्तिकृदभिमतसूत्रपाठान् O. P. PS. अनुसारी वैशेषिकसूत्रपाठोऽततप्राचिन इत्यपि ध्येयम् ।
३ मि. वृत्तानुसारेण सूत्रपाठनिर्णय यद् विमत्यापदव काश्चिन् च वर्तत तत्तत् व्याख्यानं मि.वृत्ति
सम्पादक श्रीमद्विद्वान्तलालदेवशर्मभिरेव मि. द्वे प्रस्तावनायामि ४ विहितम्—

१. १.

अत्र मुदित सूत्रपाठ ।

मि. वृत्त्यनुगारेण सम्भासित सूत्रपाठ ।

अथातो धर्म व्याख्यास्यामः । १ ।

१ । १ । १ ।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । २ ।

१ । १ । २ ।

५ तद्वचनादात्मनायप्रामाण्यम् । ३ ।

तद्वचनादात्मनायस्य प्रामाण्यम् । १ । १ । ३ ।

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगा-
श्मा मन इति द्रव्याणि । ४ ।

१ । १ । ४ ।

रूपरसगन्धस्पर्शो सञ्ज्ञाः परिमाणानि
पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे मुख्यतः

१० सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः । ५ ।

....प्रयत्नश्च गुणाः । १ । १ । ५ ।

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमन-
मिति कर्माणि । ६ ।

१ । १ । ६ ।

सद्गतिर्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्य-
विशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः । ७ ।

१ । १ । ७ ।

- 15 The commentary gives the Sūtra-text also. But the manuscript does not distinguish the sūtras from the commentary. The commentary in its turn, generally does not give any introduction to, or a word for word explanation of, the sūtras. Hence it was sometimes found very difficult to ascertain the sūtrapatha followed. The lacunae were also
- 20 formidable hurdles. It is at times felt that some sūtras have been covered by them in the manuscript. Moreover, some sūtras have only been referred to while many others are found untouched. The Sūtra-pātha in the present edition should not be regarded as the the exact version followed by our commentator. Thus we have not changed
- 25 'abhāvas tamah' into 'bhā'bhā'as tamah' in V u. 19 though the commen-
tary suggests it. The frequent use of brackets both in the Sūtras as well as in the commentary will show that we had to take liberty in many cases wherever the manuscript was found defective. Sometimes we thought ourselves fortunate as the word or words lost in the Sūtra-
- 30 text were suggested by the commentary. In others, we had to follow Śāṅkara Miśra for want of a better authority. But no Sūtra has been accepted here the existence of which was not somehow suggested either by the commentary or by direct mention in the manuscript.

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

मि. श्रुत्यनुसारेण सम्भावितं सूत्रपाठः ।

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते । ८ ।	१ । १ । ८ ।
गुणाश्च गुणान्तरम् । ९ ।	१ । १ । ९ ।
कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते । १० ।	१ । १ । १० ।
कार्याविरोधि द्रव्यं कारणाविरोधि च । ११ ।	१ । १ । ११ । 5
समवया गुणः । १२ ।	१ । १ । १२ ।
कार्यविरोधि कर्म । १३ ।	
×	×
×	कारणमावात् कार्याभावः । १ । १ । १३ ।
×	न तु कार्यामावात् कारणाभावः । १ । १ । १४ ।
क्रियाषट् गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । १४ ।	१ । १ । १५ । 10
द्रव्याक्षय्यगुणवान् सयोगविभागेष्वकार- णमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । १५ ।	१ । १ । १६ ।
एकद्रव्यमगुणं सयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणमिति कर्मलक्षणम् । १६ ।	१ । १ । १७ । 15
द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यं कारण सामान्यम् । १७ ।	१ । १ । १८ ।
तथा गुणः । १८ ।	१ । १ । १९ ।
सयोगविभागानां कर्म । १९ ।	१ । १ । २० ।
न द्रव्याणां व्यतिरेकान् । २० ।	न द्रव्याणां कर्म व्यतिरेकान् । १ । १ । २१ ।
गुणवैधर्म्यान्न कर्मणाम् । २१ ।	१ । १ । २२ । 20
द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । २२ ।	१ । १ । २३ ।
×	तथा गुणाः । १ । १ । २४ ।
द्वित्वप्रभृतयश्च सख्याः पृथक्त्वं सयोग- विभागाश्च । २३ ।	द्वित्वप्रभृतयः सख्याः पृथक्त्वसयोग- विभागाश्च । १ । १ । २५ ।
असमवायात् सामान्यं कर्म कार्यं न विद्यते । २४ ।	असमवायात् कार्यं कर्म न विद्यते । 25
सयोगानां द्रव्यम् । २५ ।	१ । १ । २६ ।
रूपाणां रूपम् । २६ ।	१ । १ । २७ ।
गुरुत्वप्रयत्नसयोगानामुत्क्षेपणम् । २७ ।	१ । १ । २८ ।
	१ । १ । २९ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि तृत्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

संयोगविभागाः कर्मणाम् । २८ ।

१ । १ । ३० ।

कारणमामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारण-
मुक्तम् । २९ ।

१ । १ । ३१ ।

१. २.

कारणाभावात् कार्याभावः । १ ।

१ । २ । १ ।

न तु कार्याभावात् कारणाभावः । २ ।

१ । २ । २ ।

सामान्यं विशेष इति मुख्यपेक्षम् । ३ ।

१ । २ । ३ ।

10 भावः सामान्यमेव । ४ ।

१ । २ । ४ ।

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि
विशेषाश्च । ५ ।

...कर्मत्वं सामान्यानि ... । १ । २ । ५ ।

अन्धवान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । ६ ।

१ । २ । ६ ।

15 सविति यतो द्रव्यगुणकर्मसु । ७ ।

...द्रव्यगुणकर्मसु ना सत्ता । १ । २ । ७ ।

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता । ८ ।

१ । २ । ८ ।

एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् । ९ ।

एकद्रव्यवृत्तित्वात् द्रव्यम् । १ । २ । ९ ।

गुणकर्मसु च भावाश्च कर्म न गुणः । १० ।

.... न गुणश्च । १ । २ । १० ।

सामान्यविशेषाभावाच्च । ११ ।

x

20 एकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यस्यमुक्तम् । १२ ।

१ । २ । ११ ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १३ ।

१ । २ । १२ ।

गुणे भावाद् गुणस्यमुक्तम् । १४ ।

१ । २ । १३ ।

सामान्यविशेषाभावेन च । १५ ।

१ । २ । १४ ।

कर्मणि भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १६ ।

१ । २ । १५ ।

25 सामान्यविशेषाभावेन च । १७ ।

१ । २ । १६ ।

सल्लिङ्गाविशेषाद् विशेषल्लिङ्गाभावाच्चैको
भावः । १८ ।

१ । २ । १७ ।

१ प्रायः प्रस्ताव्याय प्रस्ताविकं च O. P. मध्येऽन्तिमे गृहे समाप्तियोनक 'इति' शब्दो दृश्यते,
किन्तु PS मि. ड. मध्येऽदर्शनादस्मिन् परिशिष्टेऽस्मादस्ति तत्र 'इति' शब्दो नास्ति इति ध्येयम् ।

२. १.

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । १ ।	२ । १ । १ ।
रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । २ ।आपो द्रवाः स्निग्धाः । २ । १ । २ ।
तेजो रूपस्पर्शवत् । ३ ।	२ । १ । ३ ।
वायुः स्पर्शवान् । ४ ।	२ । १ । ४ । 5
त आकाशे न विद्यन्ते । ५ ।	२ । १ । ५ ।
सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्नि- संयोगाद् द्रवताऽद्भिः सामान्यम् । ६ ।	सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानामग्नि-संयोगाद् द्रव- त्वमद्भिः सामान्यम् । २ । १ । ६ ।
त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णादीनां तैजसानामग्नि- संयोगाद् द्रवताऽद्भिः सामान्यम् । ७ ।	त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णादीनां च तैजसाना- मग्नि-संयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् । ७ । 10
विषाणी ककुद्भान् ग्रान्तेबालधिः सारना- वानिति गोखे दृष्टं लिङ्गम् । ८ ।	२ । १ । ८ ।
स्पर्शश्च । ९ ।	वायोः स्पर्शश्च । २ । १ । ९ ।
न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः । १० ।	न चान्येषां स्पर्श.... । २ । १ । १० ।
अद्रव्यवत्त्वाद् द्रव्यम् । ११ ।	। २ । १ । ११ । 15
क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ।	×
अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् । १३ ।	२ । १ । १२ ।
वायोर्वायुसम्भूतं नानात्वे लिङ्गम् । १४ ।नानात्वलिङ्गम् । २ । १ । १३ ।
वायुरिति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । १५ ।	२ । १ । १४ । 20
सामान्यतो दृष्टाच्चविशेषः । १६ ।	२ । १ । १५ ।
तस्मादागमिकम् । १७ ।	२ । १ । १६ ।
संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् । १८ ।	२ । १ । १७ ।
प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् संज्ञाकर्मणः । १९ ।	प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात्..... । २ । १ । १८ ।
निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । २० ।	२ । १ । १९ । 25
तदलिङ्गमेकद्रव्यवत्त्वात् कर्मणः । २१ ।	तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात्..... । २ । १ । २० ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

कारणान्तरानुकूलमिदं धर्म्याच्च । २२ ।

२ । १ । २१ ।

सयोगादभावः कर्मणः । २३ ।

२ । १ । २२ ।

॥ कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः, कार्यान्तरा
प्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः । २४ ।
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नास्मगुणो
न मनोगुणः । २५ ।

{ कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः । २ । १ । २३ ।
कार्यान्तराप्रादुर्भावात् । २ । १ । २४ ।
शब्दः स्पर्शवतामगुणः । २ । १ । २५ ।
परत्र समवायात् । २ । १ । २६ ।
प्रत्यक्षत्वाच्च । २ । १ । २७ ।
न [दिक्] कालात्मगुणो न मनसो गुणः । २८ ।

10 लिङ्गमाकाशस्य । २६ ।

शब्दो लिङ्गमाकाशस्य । २ । १ । २९ ।

द्रव्यस्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २७ ।

२ । १ । ३० ।

तत्त्वं भावेन । २८ ।

२ । १ । ३१ ।

२. २.

पुष्पवस्त्रयोः सति मन्त्रिकर्षे गन्धान्तरा-

15 प्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धमावलिङ्गम् । १ ।

२ । २ । १ ।

एतेनाप्सृज्यता व्याख्याता । २ ।

२ । २ । २ ।

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । ३ ।

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । २ । २ । ३ ।

तेजस्युज्यता । ४ ।

तेजःसृज्यता । २ । २ । ४ ।

अस्तु शीतता । ५ ।

२ । २ । ५ ।

20 अपरस्मिन् परं युगपद्युगपच्चिरं क्षिप्रमिति
काललिङ्गानि । ६ ।

अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति काल-
लिङ्गानि । २ । २ । ६ ।

द्रव्यस्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । ७ ।

X

तत्त्वं भावेन । ८ ।

X

'कार्यविशेषेण नानात्वम् । ९ ।

२ । २ । ७ ।

25 नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् । १० ।

२ । २ । ८ ।

कारणे कालाख्या । ११ ।

२ । २ । ९ ।

इव इदमिति यतस्तद्विशो लिङ्गम् । १२ ।

... यतस्तद्विशो... । २ । २ । १० ।

द्रव्यस्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । १३ ।

X

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

सत्त्वं भावेन । १४ ।

सत्त्वं भावात् । २ । २ । ११ ।

कार्यविशेषेण नानात्वम् । १५ ।

२ । २ । १२ ।

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो

भूताच्च प्राची । १६ ।

२ । २ । १३ । 5

तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च । १७ ।

२ । २ । १४ ।

आदित्यसंयोगाद् भूतपूर्वाद् भविष्यतो

भूताच्च ।

२ । २ । १५ ।

×

एतेन दिगन्तराणि व्याख्यातानि । १८ ।

२ । २ । १६ ।

सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेष-

स्मृतेष्व संशयः । १९ ।

२ । २ । १७ ।

10

दृष्टमदृष्टम् । २० ।

दृष्टमदृष्टं च ।

२ । २ । १८ ।

दृष्टं च दृष्टवत् । २१ ।

×

दृष्टं यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथादृष्टत्वात् । २२ ।

{ यथादृष्टमयथादृष्टम् ।

२ । २ । १९ ।

{ उभयथादृष्टत्वाच्च ।

२ । २ । २० । 15

विद्याऽविद्यातश्च संशयः । २३ ।

२ । २ । २१ ।

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स ज्ञानः । २४ ।

२ । २ । २२ ।

×

सतिमन् द्रव्यं कर्म गुण इति संशयः । २५ ।

एकद्रव्यत्वज्ञानं द्रव्यम् । २ । २ । २३ ।

×

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्थो

भयथा दृष्टत्वात् । २६ ।

×

एकद्रव्यत्वज्ञानं द्रव्यम् । २७ ।

×

अवाप्तुपत्वाच्च कर्म । २८ ।

अवाप्तुपत्वाच्च प्रत्यक्षस्य न कर्म । २४ ।

गुणस्य सत्वोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् । २९ ।

२ । २ । २५ ।

सत्वो लिङ्गाभावात् । ३० ।

२ । २ । २६ ।

25

नित्यवैधर्म्यात् । ३१ ।

२ । २ । २७ ।

कार्यत्वात् । ३२ ।

×

अभावात् । ३३ ।

×

अत्र मुद्रित मूत्रपाठः ।

भि. वृत्त्यनुपारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

कारणतो विकारात् । ३४ ।

कारणवतो विकारात् । २ । २ । २८ ।

दोषात् । ३५ ।

२ । २ । २९ ।

सयोगाद् विभागाच्छब्दाश्च शब्द-

5 निष्पत्तेः । ३६ ।

...निष्पत्तिः । २ । २ । ३० ।

लिङ्गाद्यानित्यः । ३७ ।

२ । २ । ३१ ।

द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् । ३८ ।

२ । २ । ३२ ।

सकथामावात् । ३९ ।

२ । २ । ३३ ।

प्रथमाशब्दात् । ४० ।

X

10 सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । ४१ ।

२ । २ । ३४ ।

सन्दिग्धाः सति बहुस्वे । ४२ ।

२ । २ । ३५ ।

सङ्ख्याभावाः सामान्यतः । ४३ ।

....सामान्यवतः । २ । २ । ३६ ।

X

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च । २ । २ । ३७ ।

15

३. १.

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । १ ।

३ । १ । १ ।

X

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यः । ३ । १ । २ ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्वे
हेतुः । २ ।इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य
हेतुः । ३ । १ । ३ ।

20 सोऽनपदेशः । ३ ।

३ । १ । ४ ।

कारणाज्ञानात् । ४ ।

३ । १ । ५ ।

कार्यज्ञानात् । ५ ।

३ । १ । ६ ।

अज्ञानाच्च । ६ ।

३ । १ । ७ ।

अन्य एव हेतुरित्यनपदेशः । ७ ।

३ । १ । ८ ।

25

X

अर्थान्तरमर्थान्तरस्यानपदेशः । ३ । १ । ९ ।

संयोगि समवायि एकार्थसमवायि विरोधि
च । कार्यं कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तर-
स्य । विरोधि अमूतं भूतस्य, भूतममूतस्य,
अमूतममूतस्य, भूतं भूतस्य । ८ ।

संयोगि समवाय्येकार्थसमवायि विरोधि
कार्यं कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तरस्य
विरोध्यभूतं भूतस्य भूतममूतस्य भूतं
मूतस्य अमूतममूतस्य । ३ । १ । १० ।

अथ मुद्रित सूत्रपाठः ।

मि श्रुत्यनुसारेण सम्भावित सूत्रपाठः ।

प्रमिद्विपूर्वकस्यादपदेशस्य । ९ ।

३ । १ । ११ ।

अप्रसिद्धोऽनपदेशः । १० ।

असन् सन्दिग्धग्रानपदेशः । ११ ।

अप्रसिद्धोऽनपदेशः । ३ । १ । १२ ।

असन् सन्दिग्धग्र । ३ । १ । १३ ।

विषाणी तस्मादश्वो विषाणी तस्माद्

5

गौरिति च । १० ।

×

आमेन्द्रियमनोऽर्थमन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते

तद्वन्यम् । १३ ।

३ । १ । १४ ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगारमणि दृष्टे परम्

छिद्रम् । १४ ।

३ । १ । १५ । 10

अत्र मुद्रितं सूत्रपाठः ।

मि. ह्यनुसारेण सम्भावितं सूत्रपाठः ।

यदि च दृष्टप्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त
इति । १० ।यदि च द्रष्टुः प्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं
यज्ञदत्तः । ३ । ० । १० ।

देवदत्तो गच्छति विष्णुमित्रो गच्छतीति

५ चोपचाराच्छरीरप्रत्यक्षः । ११ ।

३ । २ । ११ ।

सन्दिग्धस्तूपचारः । १२ ।

३ । २ । १२ ।

अहमिति प्रत्यगारमणि भावात् परत्रा-
भावादर्थान्तरप्रत्यक्षः । १३ ।

३ । २ । १३ ।

न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्र-

१० योजनविशेषः । १४ ।

३ । २ । १४ ।

सुखदुःखनिष्पत्त्यविशेषादेकात्म्यम् । १५ ।

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्ये न

नाना व्यवस्थातः । १६ ।

व्यवस्था । ३ । २ । १५ ।

शास्त्रसामर्थ्याच्च । १७ ।

×
×

१५

४. १.

सदकारणवत् तन्नित्यम् । १ ।

सदकारणवन्नित्यम् । ४ । १ । १ ।

तस्य कार्यं लिङ्गम् । २ ।

४ । १ । २ ।

कारणभावाद्वि कार्यभावः । ३ ।

करणाभावाद्वि कार्याभावः । ४ । १ । ३ ।

२० अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः । ४ ।

×

अविद्या च । ५ ।

अविद्या चास्मदादीनाम् । ४ । १ । ४ ।

महत्यानेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपस्योपलब्धिः । ६ ।

४ । १ । ५ ।

अद्रव्यवत्त्वात् परमाणवानुपलब्धिः । ७ ।

४ । १ । ६ ।

रूपसंस्काराभावाद् वायवानुपलब्धिः । ८ ।

.....वायोरनुपलब्धिः । ४ । १ । ७ ।

२५ अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद्रूप-

विशेषाद्योपलब्धिः । ९ ।

×

एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । १० ।

४ । १ । ८ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

तदभावाद्बन्धविचारः । ११ ।

४ । १ । ९ ।

सद्विधाः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोग-
विभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्य-

समवायाद्याक्षुषाणि । १२ ।

४ । १ । १० । ६

अरूपिष्वद्याक्षुषत्वात् । १३ ।

४ । १ । ११ ।

एतेन गुणस्त्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं
व्याख्यातम् । १४ ।

४ । १ । १२ ।

४. २.

10

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य
पञ्चात्मकं न विद्यते । १ ।

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तेरप्रत्यक्षत्वाद्वायुवनस्पति-
संयोगवत् पञ्चात्मकं न विद्यते । १ ।

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च ज्यात्मकमपि न । २ ।

ज्यात्मकमपि [न] । ४ । २ । २ ।

आत्मसंयोगस्तद्विप्रतिपिद्धो मिथः पञ्चा-
नाम् । ३ ।

आत्मसंयोगश्च प्रतिपिद्धो मिथः पञ्चानाम् ।

४ । २ । ३ । 15

×

अणुसंयोगस्तद्विप्रतिपिद्धो मिथः पञ्चानाम् । ४ ।

×

तच्च शरीरे द्विविधं योनिजमयोनिर्जं च । ५ ।

अनेकदेशपूर्वकत्वात् । ४ ।

४ । २ । ६ ।

धर्मविशेषात् । ५ ।

४ । २ । ७ ।

कार्यविशेषात् । ६ ।

४ । २ । ८ । 20

समाख्याभावात् । ७ ।

४ । २ । ९ ।

संज्ञादिमत्त्वात् । ८ ।

४ । २ । १० ।

सन्त्ययोनिजा वेदलिङ्गाच्च । ९ ।

×

५. १.

25

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म । १ ।

५ । १ । १ ।

तथा मुसलकर्म हस्तसंयोगाच्च । २ ।

×

अत्र मुद्रित सूत्रपाठ ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठ ।

अभिधातजे मुसलकर्मणि व्यतिरेकाद्-

कारण हस्तसंयोगः । ३ ।

५ । १ । २ ।

तथात्मसंयोगो हस्तमुसलकर्मणि । ४ ।

तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि । ५ । १ । ३ ।

५ मुसलाभिधातास्तु मुसलसंयोगाद्वस्ते कर्म । ५ ।

मुसलाभिधाताश्च । ५ । १ । ४ ।

तथात्मकर्म हस्तसंयोगाच्च । ६ ।

५ । १ । ५ ।

संयोगाभावे शुक्रत्याग पवनम् । ७ ।

५ । १ । ६ ।

नोदनविशेषाभावात्तोष्यं न तिर्यग्गमनम् । ८ ।

५ । १ । ७ ।

प्रपतनविशेषाभावादनविशेषः । ९ ।

५ । १ । ८ ।

१० नोदनविशेषादुदसनविशेषः । १० ।

५ । १ । ९ ।

हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् । ११ ।

५ । १ । १० ।

तथा द्वाभ्यां विस्फोटनम् । १२ ।

X

प्रपतनाभावे शुक्रत्यागसुप्तस्य पवनम् । १३ ।

५ । १ । ११ ।

एतकर्म चायुस्ययोगात् । १४ ।

तृणे कर्म । ५ । १ । १२ ।

१५ मणिगमनं सूक्ष्ममिसर्पणमित्यदृष्ट-

कारितानि । १५ ।

५ । १ । १३ ।

इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मस्थाने

हेतुः । १६ ।

५ । १ । १४ ।

नोदनादाद्यमिषोः कर्म कर्मकारिताच्च

...कर्म ताडनं ...

२० सङ्कारादुत्तरं तद्योत्तरमुत्तरं च । १७ ।

५ । १ । १५ ।

सङ्काराभावे शुक्रत्याग पवनम् । १८ ।

५ । १ । १६ ।

५. २.

नोदनाभिधातास्तु संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्या

२३ कर्म । १ ।

नोदनाभि .. । ५ । २ । १ ।

तद् विद्येदेनादृष्टकारितम् । २ ।

X

अथ संयोगाभावे शुक्रत्याग पवनम् । ३ ।

५ । २ । २ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. दृश्यनुसादेन सम्भावितः सूत्रपाठः ।

तद् विशेषेणादृष्टकारितम् । ४ ।

X .

द्रवत्वात् स्यन्दनम् । ५ ।

५ । २ । ३ ।

नाड्या वायुसंयोगादारोहणम् । ६ ।

५ । २ । ४ ।

नोदनात् पीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च । ७ ।

५ । २ । ५ । ५

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् । ८ ।

.....कारितानि । ५ । २ । ६ ।

अपां सद्भातो विलयनं च तेजसः
संयोगात् । ९ ।

X

तत्रावस्फूर्जथुर्लिङ्गम् । १० ।

तत्रापस्फूर्जथुर्लिङ्गम् । ५ । २ । ७ ।

वैदिकं च । ११ ।

५ । २ । ८ । 10

अपां संयोगाद् विभागाच्च स्तनयित्नुः । १२ ।

५ । २ । ९ ।

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च
व्याख्यातम् । १३ ।

५ । २ । १० ।

अग्नेरूर्ध्वव्वलनं वायोश्च तिर्यक्पवनमणु-
मनसोश्चाद्यं कर्मैत्यदृष्टकारितानि । १४ ।

अग्नेरूर्ध्वव्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणु-
मनसोश्चाद्यं कर्मैत्यदृष्टकारितानि । ११ । 15

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् । १५ ।

X

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे
तदनारम्भः । १६ ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ।
५ । २ । १२ ।

आत्मस्थे मनसि सशरीरस्य सुखदुःखा-
भावः स योगः । १७ ।

तदनारम्भश्चात्मस्थे मनसि । ५ । २ । १३ ।
सशरीरस्य सुखदुःखाभावः । ५ । २ । १४ । 20
संयोगः । ५ । २ । १५ ।

कायकर्मणा आत्मकर्म व्याख्यातम् । १८ ।

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगः

कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि । १९ ।

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावः स
मोक्षः । २० ।

द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावाभावमात्रं
तमः । २१ ।

कायकर्मणात्मकर्मधर्मयोरनुत्पत्तिः । १६ ।

.....शितपीतसंयोगाः

..... ५ । २ । १७ ।

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च स 25
मोक्षः । ५ । २ । १८ ।

द्रव्यगुणकर्मनिवृत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ।
५ । २ । १९ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. इत्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च । २२ ।

; ५ । २ । २० ।

'दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्भूयो वैधर्म्या-

न्निष्क्रियाणि । २३ ।

५ । २ । २१ ।

५ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । २४ ।

५ । २ । २२ ।

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यः प्रति-

षिद्धः । २५ ।

....कर्मभिः प्रतिषिद्धः । ५ । २ । २३ ।

कारणं स्वसमवायिनो गुणाः । २६ ।

५ । २ । २४ ।

गुणैर्दिग् व्याख्याता । २७ ।

गुणैश्च दिग् व्याख्याता । ५ । २ । २५ ।

" 10 कारणेन कालः । २८ ।

५ । २ । २६ ।

६. १.

' बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्भेदे । १ ।

...वेदः । ६ । १ । १ ।

न चारमद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेः । २ ।

स वा अस्मद्बुद्धिभ्यो... । ६ । १ । २ ।

15 तथा ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम् । ३ ।

ब्राह्मणसंज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् । ६ । १ । ३ ।

बुद्धिपूर्वो ददाति । ४ ।

६ । १ । ४ ।

' तथा प्रतिग्रहः । ५ ।

६ । १ । ५ ।

तयोः क्रमो यथाऽनितरेतराङ्गभूतानाम् । ६ ।

६ । १ । ६ ।

आरमगुणेषु आरमान्तरगुणानामकारण-

20 र्वात् । ७ ।

६ । १ । ७ ।

अदुष्टभोजनात् समभिख्याहारतोऽभ्युदयः ।

६ । १ । ८ ।

तद् दुष्टभोजने न विद्यते । ९ ।

६ । १ । ९ ।

दुष्टं दिसाणाम् । १० ।

६ । १ । १० ।

समभिख्याहारतो क्षेपः । ११ ।

X

25 तद्दुष्टं न विद्यते । १२ ।

६ । १ । ११ ।

विदिष्टे प्रवृत्तिः । १३ ।

६ । १ । १२ ।

समे दीने चाप्रवृत्तिः । १४ ।

X

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परादानं

व्याख्यातम् । १५ ।

X

तथा विरुद्धानां त्यागः । १६ ।

६ । १ । १३ ।

समे आत्मत्यागः परत्यागो वा । १७ ।

६ । १ । १४ । ६

विशिष्टे आत्मत्यागः । १८ ।

६ । १ । १५ ।

६. २.

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगो-

ऽभ्युदयाय । १ ।

६ । २ । १ । 10

अभिपेक्षनोपवासप्रसववर्गगुरुकुलवास-

वानप्रस्थ्यह्नदानप्रोक्षणदिह्नक्षत्रमन्त्र

कालनियमाश्चादृष्टाय । २ ।

.....वानप्रस्थ.....६ । २ । २ ।

चातुराश्रम्यनुपधाश्चानुपधाश्च । ३ ।

{ चातुराश्रम्यम् । ६ । २ । ३ ।
उपधाऽनुपधाश्च । ६ । २ । ४ । 15

भावदोष उपधा । ४ ।

६ । २ । ५ ।

अदोषोऽनुपधा । ५ ।

X

इष्टरूपपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च

तच्छुचि । ६ ।

६ । २ । ६ ।

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः । ७ ।

६ । २ । ७ । 20

अर्थान्तरं च । ८ ।

६ । २ । ८ ।

अयतस्य शुचिमोजनादभ्युदयो न विद्यते

अयतस्य शुचिमोजनादभ्युदयो न विद्यते

यमामावात् । ९ ।

६ । २ । ९ ।

विद्यते चानर्थान्तरत्वाद्यमस्य । १० ।

X

असति चाभावात् । ११ ।

६ । २ । १० । 25

सुखाद्रागः । १२ ।

६ । २ । ११ ।

तन्मयत्वात् । १३ ।

X

रूपेः । १४ ।

न रूपेः । ६ । २ । १२ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

अदृष्टात् । १५ ।

अदृष्टाच्च । ६ । २ । १३ ।

X

एतेन द्वेषो व्याख्यातः । ६ । २ । १४ ।

ज्ञातिविशेषाच्च रागविशेषः । १६ ।

६ । २ । १५ ।

५ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः । १७ ।

X

ततः संयोगो विभागश्च । १८ ।

{ ततः संयोगः । ६ । २ । १६ ।

{ विभागश्च । ६ । २ । १७ ।

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः । १९ ।

६ । २ । १८ ।

10

७. १.

एका गुणाः । १ ।

७ । १ । १ ।

गुणलक्षणं चोक्तम् । २ ।

७ । १ । २ ।

इदमेकगुणमिदमेकगुणमिति चोक्तम् । ३ ।

७ । १ । ३ ।

पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्य-

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा अनित्या एव ।

१५ एवादनित्याः । ४ ।

७ । १ । ४ ।

अग्निसंयोगाच्च । ५ ।

७ । १ । ५ ।

गुणान्तरप्रादुर्भावात् । ६ ।

७ । १ । ६ ।

एतेन नित्येऽनित्यत्वमुक्तम् । ७ ।

एतेन नित्येऽवस्थानित्यत्वमुक्तम् । ७ । १ । ७ ।

असु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्य-

....वायौ च नित्यत्वं द्रव्यनित्यत्वात् ।

२० त्वात् । ८ ।

७ । १ । ८ ।

अनित्येऽनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ९ ।

७ । १ । ९ ।

कारणगुणपूर्वाः पृथिव्यां पाकजाश्च । १० ।

कारणगुणपूर्वाः पृथिव्यां पाकजाश्च । १० ।

असु तेजसि वायौ च कारणगुणपूर्वाः

{पूर्वाः । ७ । १ । ११ ।

पाकजा न विद्यन्ते । ११ ।

{ पाकजा न विद्यन्ते । ७ । १ । १२ ।

२५ अगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्मगुणा

अगुणाः । १२ ।

७ । १ । १३ ।

एतेन पाकजा व्याख्याताः । १३ ।

७ । १ । १४ ।

एकद्रव्यवत्त्वात् । १४ ।

एकद्रव्यत्वाच्च । ७ । १ । १५ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि कृत्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

अणोर्महतश्रोपलब्धनुपलब्धी नित्ये न्या-

ख्याते । १५ ।

७ । १ । १६ ।

कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचय-

विशेषाच्च महत् । १६ ।

७ । १ । १७ । ५

तद्विपरीतमणु । १७ ।

७ । १ । १८ ।

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावाद्

विशेषाभावाच्च । १८ ।

७ । १ । १९ ।

एककालत्वात् । १९ ।

७ । १ । २० ।

दृष्टान्ताच्च । २० ।

७ । १ । २१ । १०

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्म-

गुणैर्न्याख्यातः । २१ ।

७ । १ । २२ ।

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणः अगुणाः । २२ ।

७ । १ । २३ ।

एतेन दीर्घत्वद्वयत्वे न्याख्याते । २३ ।

एतेन दीर्घत्वद्वयत्वे न्याख्याते । २३ ।

नित्ये न्याख्याते । ७ । १ । २४ । १५

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । २४ ।

{ कर्मभिः कर्माणि । ७ । १ । २५ ।

तद्वनित्येऽनित्यम् । २५ ।

{ गुणैर्गुणाः ७ । १ । २६ ।

नित्यं परिमण्डलम् । २६ ।

एतद्वनित्यम् । ७ । १ । २७ ।

अविद्या विद्यालिङ्गम् । २७ ।

७ । १ । २८ ।

विभवाद् महानाकाशः । २८ ।

अविद्या च विद्यालिङ्गम् । ७ । १ । २९ । २०

तथा चात्मा । २९ ।

विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा । ३० ।

तदभावादणु मनः । ३० ।

७ । १ । ३१ ।

गुणैर्दिग् न्याख्याता । ३१ ।

७ । १ । ३२ ।

कारणेन कालः । ३२ ।

७ । १ । ३३ । २५

७. २.

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. श्रुत्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः ।

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तरमेकत्वं
तथा पृथक्तत्त्वम् । १ ।

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्धान्तर-
मेकत्वम् । १ । तथा पृथक्तत्त्वम् । २ ।

5 तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे वेजसो रूपस्पर्शाभ्यां
व्याख्याते । २ ।

७ । २ । ३ ।

निष्पत्तिश्च । ३ ।

७ । २ । ४ ।

एकत्वपृथक्तत्त्वयोरेकत्वपृथक्तत्वाभावोऽणुत्व-
महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ४ ।

एकत्वैकपृथक्तत्त्वयोरेकत्वैकपृथक्तत्वाभावोऽ-
णुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ७ । २ । ५ ।

10 कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ५ ।

कर्मभिः कर्माणि । ६ । गुणैर्गुणाः । ७ ।

निसह्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न
विद्यते । ६ ।

७ । २ । ८ ।

एकत्वस्याभावाद् भावं न विद्यते । ७ ।

एकस्याभावाद्... । ७ । २ । ९ ।

कार्यकारणैकत्वपृथक्तत्वाभावादेकत्वपृथक्तत्वे
न विद्येते । ८ ।

कार्यकारणयोरेकत्व... । ७ । २ । १० ।

15 एतदनित्यनित्ययोर्व्याख्यातम् । ९ ।

एतदनित्ययोर्व्या... । ७ । २ । ११ ।

अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च
संयोगः । १० ।

७ । २ । १२ ।

एतेन विभागो व्याख्यातः । ११ ।

७ । २ । १३ ।

20 संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽ-
णुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । १२ ।

७ । २ । १४ ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । १३ ।

कर्मभिः कर्माणि । १५ । गुणैर्गुणाः । १६ ।

युतसिद्धत्वाभावात् कार्यकारणयोः संयोग-
विभागो न विद्येते । १४ ।

७ । २ । १७ ।

गुणत्वात् । १५ ।

७ । २ । १८ ।

23 गुणे च माप्यते । १६ ।

७ । २ । १९ ।

नित्क्रियत्वात् । १७ ।

७ । २ । २० ।

असति नास्तीति च प्रयोगात् । १८ ।

X

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. वृत्त्यनुसारेण सम्मानितः सूत्रपाठः ।

शब्दार्थवसम्बन्धौ । १९ ।

शब्दार्थवसम्बन्धौ । ७ । २ । २१ ।

संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विषाणाच्च । २० ।

{ ...विषाणाच्च दृष्टत्वादहेतुः । २२ ।

5

दृष्टत्वादहेतुः प्रत्ययः । २१ ।

तथा प्रत्ययाभावः । २२ ।

{ तथा प्रत्ययाभावात् सन्देहः । ७ । २ । २३ ।

सम्बन्धसम्बन्धादिति चेत् सन्देहः । २३ ।

सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः । २४ ।

सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः । ७ । २ । २४ ।

एकदिकालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरम् । २५ ।

एकदिकालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च । ७ । २ । २५ ।

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च । २६ ।

७ । २ । २६ । 10

परत्वापरत्ययोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्त्व-
सहत्वाभ्यां व्याख्यातः । २७ ।

७ । २ । २७ ।

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । २८ ।

कर्मभिः कर्माणि । २८ । गुणैर्गुणाः । २९ ।

इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवायः । २९ ।

इहेति मिति ... १२ । ७ । ३० ।

द्रव्यरसगुणत्वकर्मत्वप्रतिषेधो भावेन

15

व्याख्यातः । ३० ।

द्रव्यगुणकर्मत्वप्रतिषेधो ... । ७ । २ । ३१ ।

सत्त्वं च । ३१ ।

तत्त्वं भावेन । ७ । २ । ३२ ।

१८.

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् । १ ।

८ । १ । १ । 20

मन आत्मा च । २ ।

८ । १ । २ ।

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता । ३ ।

८ । १ । ३ ।

गुणकर्मसु असन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं

कारणं कारणकारणं च । ४ ।

कारणम् । ४ । कारणकारणं च । ५ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि. धृत्यनुसारेण सम्भावितः सूत्रपाठः

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषोभावात्

तत एव ज्ञातम् । ५ ।

X

सामान्यविशेषोपापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु । ६ ।

८ । १ । ६ ।

b द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मोपेक्षम् । ७ ।

८ । १ । ७ ।

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मापेक्षं

न विद्यते । ८ ।

८ । १ । ८ ।

समवायिनः श्वेत्याच्छ्वेत्यनुदेः श्वेते मुद्रिस्ते
कार्यकारणभूते । ९ ।

..... श्वेत्याच्छ्वेत्यनुदेशः ८ । १ । ९ ।

10 द्रव्येष्वनितरेतरकारणात्का(णाः का ?)-

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः प्रत्ययाः कारणा-

रणावोगपथात् । १० ।

योगपथात् । ८ । १ । १० ।

तथा द्रव्यगुणकर्मसु कारणाविशेषात् । ११ ।

.... कारणविशेषात् । ८ । १ । ११ ।

अयमेव कृतं त्वया भोजयैनमिति बुद्ध-
पेक्षम् । १२ ।

अयं त्वया भोजयैनमिति बुद्धपेक्षम् । १२

15 दृष्टेः भावाददृष्टेः भावात् । १३ ।

८ । १ । १३ ।

अयं इति द्रव्यगुणकर्मसु । १४ ।

८ । २ । १ ।

द्रव्येषु पञ्चात्मकं मत्सुक्तम् । १५ ।

८ । २ । २ ।

भूयस्त्वाद्गन्धघर्षाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने । १६ ।

८ । २ । ३ ।

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शज्ञानेषु

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शज्ञानेषु । १७ ।

20 रसरूपस्पर्शविशेषात् । १७ ।

रसरूपस्पर्शात् । ८ । २ । ४ ।

९.

क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् । १ ।

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् । १ ।

सदसत् । २ ।

X

25 असतः सत् क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थो-

न्तरम् । ३ ।

असति क्रिया... ९ । १ । २ ।

सदासत् । ४ ।

९ । १ । ३ ।

पश्यान् सत्तत्त्वद्वयम् । ५ ।

यथान्यत् सत्तत्त्वद्वयम् ९ । १ । ४ ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

मि वृत्त्यनुसारेण सम्भावित सूत्रपाठः ।

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद् भूतस्मृतेर्वि-

रोधिप्रत्यक्षत्वाच्च ज्ञानम् । ६ ।

९ । १ । ५ ।

तथा [ऽ]भावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ७ ।

९ । १ । ६ ।

पृतेनापटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ८ ।

९ । १ । ७ । ५

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् । ९ । ९ ।

नास्ति पटो गेहं इति सतो घटस्य गेहसंयोगप्रतिषेधः । ९ । १० ।

नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति सामान्याश्चन्द्रमसः प्रतिषेधः । ९ । ११ ।

सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता न । ९ । १२ ।

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् । ९ । १३ ।

10

तथा द्रव्यान्तरेषु । ९ । १४ ।

आत्मेन्द्रियमनोऽयंसन्निकर्षाच्च । ९ । १५ ।

तत्समवायात् कर्मगुणेषु । ९ । १६ ।

आत्मसमवायादात्मगुणेषु । ९ । १७ ।

अस्येवं कार्यं कारणं सम्बन्धि एकार्यसमवायि विरोधि चेति द्वैतकम् । ९ । १८ । 15

पृतेन ज्ञातुं व्याख्यातम् । ९ । १९ ।

हेतुरपदेशो छिन्नं निमित्तं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम् । ९ । २० ।

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षत्वात् । ९ । २१ ।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः । ९ । २२ ।

तथा स्वप्नः स्वप्नान्तिकं च । ९ । २३ ।

20

धर्माच्च । ९ । २४ ।

इन्द्रियदोषात् संस्काराद्याविद्या । ९ । २५ ।

चटुष्टं ज्ञानम् । ९ । २६ ।

१. इतः परं मि.यु.ते.मा.नु.का खण्डिता । नवमाच्छायप्रथमाद्विक्रममातिप्लवक ॥ वाक्यमितिः परमेव मि.श्रुतिमा.नु.कायामुपलभ्यते इति ध्येयम् ।

25

२. मि.श्रुतिमा.नु.काया मण्डितवादिन आरभ्य O. P. PS. अनुयायी अत्र मुद्रितप्रश्नान्द्रा-
मिमन् केवल. सूत्रपाठ एव उपदर्शयते ।

अत्र मुद्रितः सूत्रपाठः ।

अदुष्टं विद्या । ९ । २७ ।

आपं सिद्धदर्शनं च धर्मैर्भ्यः । ९ । २८ ।

१५

१०.

आत्मसमवायः सुखदुःखयोः पञ्चभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुस्तदामयिभ्यश्च गुणेभ्यः । १० । १ ।

इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मियः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः । १० । २ ।

संक्षयनिर्णययोरर्थान्तरभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः । १० । ३ ।

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याता । १० । ४ ।

१५ मूलमिति प्रत्यक्षं व्याख्यातम् । १० । ५ ।

भविष्यतीति कार्यान्तरे दृष्टत्वात् । १० । ६ ।

तथा भवतीति सापेक्षेभ्योऽनपेक्षेभ्यश्च । १० । ७ ।

अभूदित्यभूतात् । १० । ८ ।

नति च कार्याममवाद्यात् । १० । ९ ।

१६ एकार्थसमवायिषु कारणान्तरेषु दर्शनादेकदेश इत्येकस्मिन् । १० । १० ।

शिरः पृष्ठमुररं पागिरिति तद्विज्ञेयैर्भ्यः । १० । ११ ।

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् । १० । १२ ।

संयोगाद्वा । १० । १३ ।

कारणसमवायात् कर्मणि । १० । १४ ।

२० तथा रूपे कारणकारणसमवायाच्च । १० । १५ ।

कारणसमवायात् संयोगे । १० । १६ ।

तथा कारणाकारणसमवायाच्च । १० । १७ ।

संयुक्तसमवायाद्गन्नेर्भेदेऽपि कम् । १० । १८ ।

लैङ्गिकं प्रमाणं व्याख्यातम् । १० । १९ ।

२१ दृष्टानो दृष्टरथोन्नतानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय । १० । २० ।

तद्वचनादाग्न्यावप्रामाण्यमिति । १० । २१ ।

तृतीयं परिशिष्टम् ।

अत्र मुद्रितस्य O. P. PS. अनुसारिवैशेषिकसूत्रपाठस्य

वर्णानुक्रमणिका ।

5

अ

अगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात् कर्मगुणा अगुणाः । ७ । १ । १२ ।

अग्निर्संयोगाच्च । ७ । १ । ५ ।

अग्नेरुर्ध्ववर्त्तनं वायोश्च तिर्यक्ववत्तमणुमनसोश्चायं कर्मेत्यदृष्टकारितानि । ५ । २ । १४ ।

अचाक्षुपरवान्न कर्म । २ । २ । २८ ।

10

अज्ञानाच्च । ३ । १ । ६ ।

अणुत्वमहत्त्वरयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्न्याय्यातः । ७ । १ । २१ ।

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणा अगुणाः । ७ । १ । २२ ।

अणु महदिति तस्मिन् विशेषमावाद् विशेषमावाच्च । ७ । १ । १८ ।

अणोर्मेहवक्षोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याकृताते । ७ । १ । १५ ।

15

अथातो घर्मं व्याकृतास्यामः । १ । १ । १ ।

अदुष्टभोजनात् समभिव्याहारतोऽप्युदयः । ६ । १ । ८ ।

अदुष्टं विद्या । ९ । २७ ।

अदोषोऽनुपपा । ६ । २ । ५ ।

अद्रव्यवद्वशात् परमाणावनुपलब्धिः । ४ । १ । ७ ।

20

अद्रव्यवद्वशाद् द्रव्यम् । २ । १ । ११ ।

- अद्रव्यवस्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् । २ । १ । १३ ।
 अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः । ४ । १ । ४ ।
 अनित्येति नित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ७ । १ । ९ ।
 अनेकदेशपूर्वकत्वात् । ४ । २ । ४ ।
 ॥ अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायानूपविशेषाद्योपलब्धिः । ४ । १ । ९ ।
 अन्य एव हेतुरित्यनपदेशः । ३ । १ । ७ ।
 अन्यतरकर्मज सम्यक्कर्मज संयोगजश्च संयोगः । ७ । २ । १० ।
 अन्यप्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः । १ । २ । ६ ।
 अपरस्मिन् पर पुनपुनपुनश्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि । २ । २ । ६ ।
 १० अवसर्पणसुर्पणमक्षितपीतसंयोगः कार्यान्तरसंयोगाच्चेत्यदृष्टकारितानि । ५ । २ । १९ ।
 अपा सहातो विद्ययन च तेजसः संयोगात् । ५ । २ । ९ ।
 अपा संयोगाद् विभागाच्च स्तनयितुः । ५ । २ । १२ ।
 अपा संयोगाभावे गुरुत्वात् पवनम् । ५ । २ । ३ ।
 अप्रसिद्धोऽनपदेशः । ३ । १ । १० ।
 १५ अप्सु तेजसि वायौ च कारणगुणपूर्वाः पाकजा न विद्यन्ते । ७ । १ । ११-१२ ।
 अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यमित्यत्वात् । ७ । १ । ८ ।
 अप्सु शीतता । २ । २ । ५ ।
 अभावात् । २ । २ । ३३ ।
 अभिपातजे मुसलकर्मणि व्यवतिरेकादकारण हस्तसंयोगः । ५ । १ । ३ ।
 २० अभिषेचनोपवासप्रक्षारण्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञज्ञानप्रोक्षणदिकृतक्षत्रमन्त्र-
 कालनियमाध्यादृष्ट्याय । ६ । २ । २ ।
 अभूत् नास्तीत्यनर्थांतरम् । ९ । ९ ।
 अभूदित्यभूतात् । १० । ८ ।
 अयत्तस्य शुचिभोजनादभूदयो न विद्यन्ते यमामावात् । ६ । २ । ९ ।
 २५ अयमेव कृत त्वया भोजयैनमिति शुद्ध्यपेक्षम् । ८ । १२ ।
 अरूपिण्यचाक्षुषत्वात् । ४ । १ । १३ ।
 अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । ८ । १४ ।
 अर्थान्तरं च । ६ । २ । ८ ।

आयं सिद्धदर्शनं च धर्मैः । ९ । २८ ।

इ

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः । ६ । २ । १७ ।

इत इवमिति यत्तद्विशो लिङ्गम् । २ । २ । १२ ।

5 इदमेवंगुणमिदमेवंगुणमिति चोक्तम् । ७ । १ । ३ ।

इन्द्रियदोषात् संस्काराणां विद्या । ९ । २५ ।

इन्द्रियार्थमसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुः । ३ । १ । २ ।

इवावयुगपन् संयोगविशेषात्(पाः) कर्मान्यत्वे हेतुः । ५ । १ । १६ ।

इष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि । ६ । २ । ६ ।

10 इष्टानिष्टकारणविशेषाद् विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः । १० । २ ।

इहेति पतः कार्यकारणयोः स समवायः । ७ । २ । २९ ।

उ

उक्ता गुणाः । ७ । १ । १ ।

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि । १ । १ । ६ ।

11 उभयथा गुणः । १ । १ । १२ ।

ए

एककारत्वात् । ७ । १ । १९ ।

एकरूपवृत्तयोरेकरूपवृत्तवाभायोऽणुरवमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ७ । २ । ४ ।

एकरवस्याभावाद् भाकं न विद्यते । ७ । १ । ७ ।

20 एकविज्ञाताभ्यां समिकृष्टविषयकृष्टाभ्यां परमपरम् । ७ । २ । २५ ।

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽनपेक्षं कारणमिति कर्मलक्षणम् । १ । १ । १६ ।

एकद्रव्यवत्त्वात् । ७ । १ । १४ ।

एकद्रव्यवत्त्वान्न द्रव्यम् । १ । २ । ९ ।

एकद्रव्यवत्त्वान्न द्रव्यम् । २ । २ । २० ।

25 एकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् । १ । २ । १२ ।

एकार्थमवयविषु कारणान्तरेषु दर्शनादेकत्वेन हत्येकस्मिन् । १० । १० ।

एतदित्यनित्ययोर्वाक्यात् । ७ । २ । ९ ।

- एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः । ५ । २ । २४ ।
 एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् । ४ । १ । १४ ।
 एतेन दिगन्तराणि व्याख्यातानि । २ । २ । १८ ।
 एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । ७ । १ । २३ ।
 एतेन नित्येष्वनित्यत्वमुक्तम् । ७ । १ । ७ ।
 एतेन पाकजा व्याख्याताः । ७ । १ । १३ ।
 एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् । ४ । १ । १० ।
 एतेन विभागो व्याख्यातः । ७ । २ । ११ ।
 एतेन शब्दं व्याख्यातम् । ९ । १९ ।
 एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परादानं व्याख्यातम् । ६ । १ । १५ ।
 एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः । ९ । ८ ।
 एतेनाप्सूष्णता व्याख्याता । २ । २ । २ ।

क

- कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते । १ । १ । १० ।
 कर्मणि भावात् कर्मत्वमुक्तम् । १ । २ । १६ ।
 कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । १ । २४ ।
 कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । २ । ५ ।
 कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । २ । १३ ।
 कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः । ७ । २ । २८ ।
 कायकर्मणा आत्मकर्म व्याख्यातम् । ५ । २ । १८ ।
 कारणगुणपूर्वः कार्यगुणो दृष्टः, कार्यान्तरापादुर्भावाच्च शब्दः
 स्पर्शवतामगुणः । २ । १ । २४ ।
 कारणगुणपूर्वाः पृथिव्यो पाकजाश्च । ७ । १ । १० ।
 कारणतो विकारात् । २ । २ । ३४ ।
 कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च । ७ । २ । २६ ।
 कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् । ७ । १ । १६ ।
 कारणमावाद्धि कार्यभावः । ४ । १ । ३ ।
 कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् । १० । १२ ।

- कारणसमवायान् कर्मणि । १० । १४ ।
 कारणसमवायात् सयोगे । १० । १६ ।
 कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणः कर्माकारणमुक्तम् । १ । १ । २९ ।
 कारणं स्वसमवायिनो गुणाः । ५ । २ । २६ ।
 ५ कारणाज्ञानात् । ३ । १ । ४ ।
 कारणान्तरानुक्तमितिवैषम्याच्च । २ । १ । २२ ।
 कारणाभावात् कार्याभावः । १ । २ । १ ।
 कारणे कालावधौ । २ । २ । ११ ।
 कारणेन कालः । ५ । २ । २८ ।
 १० कारणेन कालः । ७ । १ । ३२ ।
 कार्यकारणैकवृत्तशामावादेकवृत्तत्वे न विद्येते । ७ । २ । ८ ।
 कार्यत्वात् । २ । २ । ३२ ।
 कार्यविरोधि कर्म । १ । १ । १३ ।
 कार्यविशेषान् । ४ । २ । ६ ।
 १५ कार्यविशेषेण नानात्वम् । २ । २ । ९ ।
 कार्यविशेषेण नानात्वम् । २ । २ । १५ ।
 कार्याज्ञानात् । ३ । १ । ५ ।
 कार्याविरोधि द्रव्यं कारणाविरोधि च । १ । १ । ११ ।
 क्रियागुणव्यपदेशामावादसत् । ९ । १ । १ ।
 २० क्रियावद्वाद् गुणवद्वाच्च । २ । १ । १२ ।
 क्रियावद् गुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । १ । १ । १४ ।
 ग
 गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद् गुणकर्मापेक्षं न विद्यते । ८ । ८ ।
 गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः । १ । २ । १० ।
 २५ गुणकर्मव्यभिक्त्येव ताननिवर्तयितुं कारणं कारणकारणं च । ८ । ४ ।
 गुणावात् । ७ । २ । १५ ।
 गुणवैषम्यान्न कर्मणात् । १ । १ । २१ ।
 गुणवृद्धिं चोक्तम् । ७ । १ । २ ।

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् । २ । २ । २९ ।

गुणाश्च गुणान्तरम् । १ । १ । ९ ।

गुणान्तरप्रादुर्भावात् । ७ । १ । ६ ।

गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च कथात्मकमपि न । ४ । २ । २ ।

गुणे च भाष्यते । ७ । २ । १६ ।

5

गुणे भाषाद् गुणत्वमुक्तम् । १ । २ । १४ ।

गुणैर्विग्नं व्याख्याता । ५ । २ । २७ ।

गुणैर्विग्नं व्याख्याता । ७ । १ । ३१ ।

गुरुत्वपयत्नसंयोगानामुत्प्रेषणम् । १ । १ । २७

च

10

वातुराश्रम्यमुपधाश्चानुपधाश्च । ६ । २ । ३ ।

ज

जातिविशेषाच्च रागविशेषः । ६ । २ । १६ ।

ज्ञाननिर्वेशे ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता । ८ । २ ।

त

15

त आकाशे ज्ञ विद्यन्ते । २ । १ । ५ ।

ततः संयोगो विभागश्च । ६ । २ । १८ ।

तत्त्वं च । ७ । २ । ३१ ।

तत्त्वं भावेन । २ । १ । २८ ।

तत्त्वं भावेन । २ । २ । ८ ।

20

तत्त्वं भावेन । २ । २ । १४ ।

तद्भाष्यहूर्जशुद्धिम् । ५ । २ । १० ।

तत्समवायात् कर्मगुणेषु । ९ । १६ ।

तथा कारणाकारणसमवायाच्च । १० । १७ ।

तथा गुणः । १ । १ । १८ ।

तथा वात्मा । ७ । १ । २९ ।

- तथात्मकर्म हस्तसंयोगाच्च । ५ । १ । ६ ।
 तथात्मसंयोगो हस्तमुमलकर्मणि । ५ । १ । ४ ।
 तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च । २ । २ । १७ ।
 तथा दक्षय विष्कोटनम् । ५ । १ । १२ ।
 ५ तथा द्रव्यगुणकर्मसु कारणाविशेषात् । ८ । ११ ।
 तथा द्रव्यान्तरेषु । ९ । १४ ।
 तथाप्यस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शज्ञानेषु रसरूपस्पर्शविशेषात् । ८ । १७ ।
 तथा प्रणिग्रहः । ६ । १ । ५ ।
 तथा प्रत्ययाभावः । ७ । २ । २२ ।
 १० तथा ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिर्लिङ्गम् । ६ । १ । ३ ।
 तथा भवतीति सापेक्षेभ्योऽनपेक्षेभ्यश्च । १० । ७ ।
 तथा[ऽ]भावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च । ९ । ७ ।
 तथा मुमलकर्म हस्तसंयोगाच्च । ५ । १ । २ ।
 तथा रूपे कारणकारणसमवायाच्च । १० । १५ ।
 १५ तथा विरुद्धानां त्यागः । ६ । १ । १६ ।
 तथा स्वप्नः स्वप्नान्वितकं च । ९ । २३ ।
 तद्वुष्टे न विद्यते । ६ । १ । १२ ।
 तदतिस्थेऽनित्यम् । ७ । १ । २५ ।
 तदभावाद्गुण मनः । ७ । १ । ३० ।
 २० तदभावाद्द्रव्यभिवारः । ४ । १ । ११ ।
 तदभावे संयोगाभावेऽप्यदुर्भावः स मोक्षः । ५ । २ । २० ।
 तदलिङ्गमेकद्रव्यवचनात् कर्मणः । २ । १ । २१ ।
 तद् दुष्टभोजने न विद्यते । ६ । १ । ९ ।
 तद् दुष्टं ज्ञानम् । ९ । २६ ।
 २५ तद्वचनादात्मनायप्रामाण्यम् । १ । १ । ३ ।
 तद्वचनादात्मनायप्रामाण्यमिति । १० । २१ ।
 तद्विपरीतमणु । ७ । १ । १७ ।
 तद् विशेषेणादृष्टकारितम् । ५ । २ । २ ।

तद् विशेषेणादृष्टकारितम् । ५ । २ । ४ ।

तन्मयत्वात् । ६ । २ । १३ ।

तयोः क्रमो यथाऽनितरेनराङ्गभूतानाम् । ६ । १ । ६ ।

तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे तेजसो रूपस्पर्शाभ्यां व्याख्याते । ७ । २ । २ ।

5

तयोर्नित्यत्विः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याता । १० । ४ ।

तस्मादागमिकम् । २ । १ । १७ ।

तस्मादागमिकम् । ३ । २ । ८ ।

तस्मिन् द्रव्यं कर्म शुण इति संशयः । २ । २ । २५ ।

तस्य कार्यं लिङ्गम् । ४ । १ । २ ।

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । २ । २ । २६ ।

10

वृणकर्म वायुसंयोगात् । ५ । १ । १४ ।

वृमेः । ६ । २ । १४ ।

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च । ५ । २ । २२ ।

तेजस्युष्णता । २ । २ । ४ ।

तेजो रूपस्पर्शवत् । २ । १ । ३ ।

15

प्रपुमीम्लोहरजतसुवर्णानां तेजपानामसंयोगाद् द्रवताऽङ्गिः सामान्यम् । २ । १ । ७ ।

द

विलालावाकाशं च क्रियावद्भूयो वैधर्म्याभिक्रियाणि । ५ । २ । २३ ।

दुष्टं हिंसायाम् । ६ । १ । १० ।

दृष्टत्वावहेतुः प्रत्ययः । ७ । २ । २१ ।

20

दृष्टमदृष्टम् । २ । २ । २० ।

दृष्टं च दृष्टवत् । २ । २ । २१ ।

दृष्टं यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथा दृष्टत्वात् । २ । २ । २२ ।

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाच्च । ६ । २ । १ ।

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाच्च । १० । २० ।

25

दृष्टान्ताच्च । ७ । १ । २० ।

दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् । ८ । १३ ।

देवदत्तो गच्छति विष्णुमित्रो गच्छतीति चोपचाराच्छरीरप्रत्ययः । ३ । २ । ११ ।

दोषात् । २ । २ । ३५ ।

द्रवत्वात् स्थन्दनम् । ५ । २ । ५ ।

द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यं कारणं सामान्यम् । १ । १ । १७ ।

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता । १ । २ । ८ ।

८ द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावाभावमात्रं समः । ५ । २ । २१ ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः । ७ । २ । ३० ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । १ । २७ ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । २ । ७ ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । २ । २ । १३ ।

१० द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । ३ । २ । २ ।

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । ३ । २ । ५ ।

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च । १ । २ । ५ ।

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् । १ । १ । २२ ।

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारमन्ते । १ । १ । ८ ।

१५ द्रव्याभ्यपगुणवान् संयोगविभागोऽकारणमनपेक्ष इति गुणसङ्ख्यम् । १ । १ । १५ ।

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मोपेक्षम् । ८ । ७ ।

द्रव्येषु हानं व्याख्यातम् । ८ । १ ।

द्रव्येषु पञ्चात्मकं प्रयुक्तम् । ८ । १५ ।

द्रव्येष्वनितरेतरकारणात्का(णाः का)रणायोग्यत्वात् । ८ । १० ।

२० द्रव्योस्तु प्रकृत्योद्भावात् । २ । २ । ३८ ।

द्वित्रयप्रमृत्तयश्च सङ्ख्याः पृथक्त्वं संयोगविभागाश्च । १ । १ । २३ ।

च

धर्मविशेषात् । ४ । २ । ५ ।

धर्माश्च । ९ । २४ ।

न च दृष्टानां हानं इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः । २ । १ । १० ।

न चात्मदुष्टिभ्यो लिङ्गमृषेः । ६ । १ । २ ।

- न तु कार्याभावात् कारणाभावः । १ । २ । २ ।
 न तु शरीरविशेषाद् यक्षदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेषः । ३ । २ । १४ ।
 न द्रव्याणां व्यतिरेकात् । १ । १ । २० ।
 माह्व्या वायुसयोगादारोहणम् । ५ । २ । ६ ।
 नाना व्यपस्यात् । ३ । २ । १६ । ४
 नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसयोगप्रतिषेधः । ९ । १० ।
 नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति सामान्याश्चन्द्रमस प्रतिषेधः । ९ । ११ ।
 नि सङ्ख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते । ७ । २ । ६ ।
 नित्यवैधर्न्यात् । २ । २ । ३१ ।
 नित्य परिमण्डलम् । ७ । १ । २६ । १०
 नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् । २ । २ । १० ।
 निष्क्रमण प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् । २ । १ । २० ।
 निष्क्रियत्वात् । ७ । २ । १७ ।
 निष्पत्तिश्च । ७ । २ । ३ ।
 नोदनविशेषादुदसनविशेषः । ५ । १ । १० । १६
 नोदनविशेषाभावाद् नोर्द्धं न तिर्यग् गमनम् । ५ । १ । ८ ।
 नोदनात् पीडनात् सयुक्तसयोगाच्च । ५ । २ । ७ ।
 नोदनादभिधातात् सयुक्तसयोगाच्च पृथिव्या कर्म । ५ । २ । १ ।
 नोदनादाद्यमित्यो कर्म कर्मकारिवाच्च सत्कारादुत्तर तथोत्तरमुत्तरं च । ५ । १ । १७ ।
 निटिक्याणां समवाय कर्मस्य प्रतिपिद्धः । ५ । २ । २५ । २०

प

- पुष्पवत्सयो सति सन्निकर्षे गन्धान्तराप्रादुर्भावी वस्त्रे गन्धानामवलिङ्गम् । २ । २ । १ ।
 पृथिवीकर्मणा तेज कर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् । ५ । २ । १३ ।
 पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाश कालो दिग्मात्मा मन इति द्रव्याणि । १ । १ । ४ ।
 पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यामित्यत्वादित्या । ७ । १ । ४ । २५
 प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् सक्षाकर्मणः । २ । १ । १९ ।
 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् सयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते । ४ । २ । १ ।
 परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः । ७ । १ । २५ ।

प्रथमाशब्दात् । २ । २ । ४० ।

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां न्याय्यातः । ७ । २ । २७ ।

प्रयत्नविशेषाज्जोदनविशेषः । ५ । १ । ९ ।

प्रयत्नाभावे शुरुत्वात् सुप्तस्य पतनम् । ५ । १ । १३ ।

४ प्रयत्नायोगपद्यावज्ञानायोगपद्याच्चैकं मनः । ३ । २ । ३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् । ३ । १ । १४ ।

प्रसिद्धपूर्वकरवादपदेशस्य । ३ । १ । ९ ।

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । ३ । १ । १ ।

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखे इच्छाद्वेपौ

१० प्रयत्नक्षेप्यात्मलिङ्गानि । ३ । २ । ४ ।

य

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे । ६ । १ । १ ।

बुद्धिपूर्वो दशतिः । ६ । १ । ४ ।

म

१५ भविष्यतीति कार्यान्तरे दृष्टत्वात् । १० । ६ ।

भावद्वेष उपधा । ६ । २ । ४ ।

भावः सामान्यमेव । १ । २ । ४ ।

भूतमिति प्रत्यक्षं व्याख्यातम् । १० । ५ ।

भूयस्त्वादू गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने । ८ । १६ ।

२०

म

मन आरमा च । ८ । २ ।

मणिगमनं सूक्ष्ममिसर्पणमित्यदृष्टकारितानि । ५ । १ । १५ ।

महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वादूवाचोपलब्धिः । ४ । १ । ६ ।

मुसलाभिपाठाच्च मुसलसंयोगाद्वस्ते कर्म । ५ । १ । ५ ।

२५

य

यशश्च इति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । ३ । २ । ६ ।

यथान्यत् सततदध्यस्तम् । ९ । ५ ।

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । १ । १ । २ ।

यदि च दृष्टप्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति । ३ । २ । १० ।

युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागी न विद्येते । ७ । २ । १४ ।

र

5

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । २ । १ । १ ।

रूपरसगन्धस्पर्शवतिरेकादर्धान्तरमेकत्वं तथा पृथक्त्वम् । ७ । २ । १ ।

रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी परस्वापरत्वे बुद्धयः

सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणाः । १ । १ । ५ ।

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाश्च । २ । १ । २ ।

10

रूपसंस्काराभावाद् वायवन्तुपलब्धिः । ४ । १ । ८ ।

रूपाणां रूपम् । १ । १ । २६ ।

ल

लिङ्गमाकाशस्य । २ । १ । २६ ।

लिङ्गाद्यानित्यः । २ । २ । ३७ ।

15

लैङ्गिकं प्रमाणं व्याख्यातम् । १० । १९ ।

व

वायुरिति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते । २ । १ । १५ ।

वायुः स्पर्शवान् । २ । १ । ४ ।

वायोर्वायुसम्पृच्छनं नानात्वे लिङ्गम् । २ । १ । १४ ।

20

विद्यते चान्तरात्प्रत्यक्षस्य । ६ । २ । १० ।

विद्याविद्यातश्च संशयः । २ । २ । २३ ।

विभवाद् महानाकाशः । ७ । १ । २८ ।

विशिष्टे आत्मत्वायः । ६ । १ । १८ ।

विशिष्टे प्रवृत्तिः । ६ । १ । १३ ।

25

विषाणी ककुद्भान् प्रान्तेषालधिः सास्नावानिति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् । २ । १ । ८ ।

विषाणी वरमादयो विषाणी वस्त्राद् गौरिति च । ३ । १ । १२ ।

पृश्नाभिसर्पणमित्थदृष्टकारितम् । ५ । २ । ८ ।

वैदिकं च । ५ । २ । ११ ।

अवस्थितः पृथिव्यां गन्धः । २ । २ । ३ ।

झ

५ शब्दार्थव्यसम्बद्धौ । ७ । २ । १९ ।

ज्ञात्तसामर्थ्याच्च । ३ । २ । १७ ।

शिरः पृष्ठमुदरं पाणिरिति तद्विशेषेभ्यः । १० । ११ ।

भोजनप्रहणौ योऽर्थः स शब्दः । २ । २ । २४ ।

स

१० सत्तासत् । ९ । ४ ।

सति च कार्यसमवायात् । १० । ९ ।

सतो लिङ्गाभावात् । २ । २ । ३० ।

मदकारणवत् सन्नित्यम् । ४ । १ । १ ।

सन्नित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः

१५

। १ । १ । ७ ।

सदसतोर्विषय्योत् कार्ये सदसत्ता न । ९ । १२ ।

सदसत् । ९ । २ ।

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु । १ । २ । ७ ।

सन्त्ययोनिता वेदलिङ्गाद्येति । ४ । २ । ९ ।

२० सन्दिग्धात्पचारः । ३ । २ । १२ ।

सन्दिग्धाः सति बहुत्वे । २ । २ । ४१ ।

समभिव्याहारतो दोषः । ६ । १ । ११ ।

समवायिनः शैत्याच्छैत्यबुद्धेः शैते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते । ८ । ९ ।

समाख्यामावात् । ४ । २ । ७ ।

२५ ममे आत्मत्यागः परत्यागो वा । ६ । १ । १७ ।

ममे हीने चाप्रवृत्तिः । ६ । १ । १४ ।

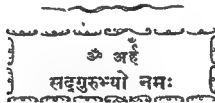
सम्प्रतिपत्तिभाषा । २ । २ । ४० ।

- सम्बन्धसम्बन्धादिति चेत् सन्देहः । ७ । २ । २३ ।
- सर्पिर्जंतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद् द्रवताऽद्भिः सामान्यम् । २ । १ । ६ ।
- सलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः । १ । २ । १८ ।
- संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवाया-
श्चाक्षुषाणि । ४ । १ । १२ । 5
- संख्याभावः सामान्यतः । २ । २ । ४३ ।
- संख्याभावात् । २ । २ । ३९ ।
- सहाकर्म स्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् । २ । १ । १८ ।
- संज्ञादिमद्वयम् । ४ । २ । ८ ।
- समुक्तसमवायादग्नेर्विशेषिकम् । १० । १८ । 10
- संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः । ७ । २ । १२ ।
- संयोगविभागाः कर्मणाम् । १ । १ । २८ ।
- संयोगविभागानां कर्म । १ । १ । १९ ।
- संयोगाद्भावः कर्मणः । २ । १ । २३ ।
- सयोगाद्वा । १० । १३ । 15
- सयोगाद् विभागाच्छब्दाश्च शब्दनिष्पत्तेः । २ । २ । ३६ ।
- सयोगानां द्रव्यम् । १ । १ । २५ ।
- सयोगाभावे गुरुत्वान् पतनम् । ५ । १ । ७ ।
- सयोगिनो दण्डात् समवायिनो त्रिपाणाश्च । ७ । २ । २० ।
- सयोगि समवायि प्रकार्यसमवायि विरोधि च । कार्यं कारणान्तरस्य कारणं
कारणान्तरस्य । विरोधि अभूतं भूतस्य भूतमभूतस्य अभूतमभूतस्य भूतं
भूतस्य । ३ । १ । ८ ।
- सशयनिर्णययोरप्यन्तरभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः । १० । ३ ।
- सस्कारामावे गुरुत्वात् पतनम् । ५ । १ । १८ ।
- सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः । ७ । २ । २४ । 25
- सामान्यतो दृष्टाश्चाविशेषः । २ । १ । १६ ।
- सामान्यतो दृष्टाश्चाविशेषः । ३ । २ । ७ ।

- सामान्यप्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च सशयः । २ । २ । १९ ।
 सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु । ८ । ६ ।
 सामान्यविशेषाभावाच्च । १ । २ । ११ ।
 सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १३ ।
 5 सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १५ ।
 सामान्यविशेषाभावेन च । १ । २ । १७ ।
 सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात् तत् एव ज्ञानम् । ८ । ५ ।
 सामान्यं विशेष इति युक्त्यपेक्षम् । १ । २ । ३ ।
 सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादौकात्म्यम् । ३ । २ । १५ ।
 10 सुखाद्भागः । ६ । २ । १२ ।
 सोऽनपदेशः । ३ । १ । ३ ।
 स्पर्शश्च । २ । १ । ९ ।

ह

- हस्तकर्मणा दारकर्म कथारुणम् । ५ । १ । ११ ।
 15 हस्तकर्मणा मनसः कर्म कथारुणम् । ५ । २ । १५ ।
 हेतुपरदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारणमित्यन्तरम् । ५ । २० ।

अथ चतुर्थं परिशिष्टम् ।

वैशेषिकसूत्रसंख्यातारतम्यमाहिकविभागश्च ।

- चन्द्रानन्दादिवृत्तिकृदभिमतया सूत्रसंख्याया प्रत्यध्वार्यं प्रत्याहिकं च यत् पर-
 ११ स्परतस्तारतम्यं वर्तते तदत्रोपदर्शयते ।

- विश्व, आहिकविभागेऽपि चन्द्रानन्दादीनां नैकमत्यम् । उपकारकृत्, शूद्रमिश्र-
 25 स्यामिपायेणास्य ग्रन्थस्य दशस्वप्यध्वार्येषु प्रत्यध्वार्यमाहिककृद्वयम् । मिश्रचितकृतोऽपि

स एवामिप्रायः प्रतीयते । चन्द्रानन्दस्य तु आद्येषु सप्तस्वेवाध्यायेषु आह्निकद्वयमभि-
प्रेतम्, अन्येषु त्रिष्वध्यायेषु न कश्चिदध्याह्निकविभागोऽभिमतः । यैकमे पञ्चदशे शतके
विद्यमानस्य सर्वदर्शनसंग्रहकृतः मायणमाधवाचार्यस्यापि चन्द्रानन्ददेवामिप्रायः
प्रतीयते, तथाहि—तेन सर्वदर्शनसंग्रहे वैशेषिकदर्शनप्रस्तावे प्रत्यध्यायं, प्रत्याह्निकं च
विषयविभागनिरूपणप्रसङ्गे सप्तमाध्यायपर्यन्तं प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयं निर्दिष्टम्, अष्टम- ५
नवमदशमाध्यायेषु न कश्चिदध्याह्निकविभागो निर्दिष्टः । तथा—

“अथौत्तुक्पदर्शनम् ॥ १० ॥ इह सल्ल निखिलप्रेक्षावान् नितर्गप्रतिकूलभेद-
नीयतया निखिलात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासुस्तद्दानोपायं जिज्ञासुः परमेश्वरसाक्षात्कार-
मुपायमाकलयति, 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति, मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय ७
दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥' इत्यादिबचनप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारश्च श्रवणमन- १०
भावनाभिर्भावनीयः, यदाह—'आगमेनानुमानेन व्यानाभ्यासबलेन च । जिहस्य कल्पयन्
प्रज्ञां लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥' तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानं च व्याप्तिज्ञानाधीनम् ।
व्याप्तिज्ञानं पदार्थविवेकसापेक्षम् । अतः पदार्थपट्कम्, 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः'
[वै० सू० १ । १ । १] इत्यादिकायां दशलक्षण्या कृण्वन्मन्त्रेण भगवता व्यवस्थापितम् । ११

तत्राह्निकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये सगत्रेताशेषपदार्थकथनकारि । तत्रापि प्रथमाह्निके १५
आत्मिजनिरूपणम् । द्वितीयाह्निके आतिविशेषयोर्निरूपणम् । आह्निकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये
द्रव्यनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमाह्निके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् ।
आह्निकद्वययुक्ते तृतीये आत्मन्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीयेऽन्तः- १८
करणलक्षणम् । आह्निकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् । तत्रापि प्रथमे तदु-
पयोगिविवेचनम् । द्वितीये शरीरविवेचनम् । आह्निकद्वयवृत्ति पञ्चमे कर्मप्रतिपादनम् । २०
तत्र प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनम् । द्वितीये मानकर्मचिन्तनम् । आह्निकद्वय-
शालिनि षष्ठे धौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये
चातुराश्रम्योचितधर्मनिरूपणम् । तथान्वये सप्तमे गुणममवायव्यप्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे
बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनम् । द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनं च ।
अष्टमे निर्विकल्परूपसविकल्परूपप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । २५
दशमेऽनुमानभेदप्रतिपादनम् । ” इति सर्वदर्शनसंग्रहे ।

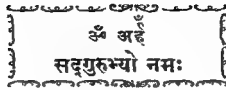
अथ वृत्तिकृतामभिप्रायेण प्रत्यक्ष्यायं प्रत्याह्निकं च सूत्रसंख्यातारतम्यमुपदर्शयते—

अ.	आ.	चन्द्रानन्दरचितवृत्तौ	मि. वृत्तौ	उपकारे सूत्रसंख्या
१	१	२९	३१	३१
"	२	१८	१७	१७
५	२	२८	३१	३१
"	२	४३	३७	३७
३	१	१४	१५	१९
"	२	१७	१५	२१
४	१	१४	१२	१३
१०	२	९	१०	११
"	१	१८	१६	१८
"	२	२८	२६	२६
६	१	१८	१५	१६
"	२	१९	१८	१६
१५	१	३२	३३	२५
"	२	३१	३२	२८
८		१७	*१. १३ } १८ *२. ५ }	*१. ११ } १७ *२. ६ }
९		२८	*१. ७	*१. १५ } २८ *२. १३ }
२०		२१		*१. ७ } १६ *२. ९ }
सर्वाग्रम्—		३८४	३३३	३७०

१ अ. = अन्वय । आ. = आह्निकम् ।

* प्रथम रघूलाह्न आह्निकम्बन्धः, द्वितीय रघूलाह्नः सूत्रसंख्याम्बन्धः ।

अथ पञ्चमं परिशिष्टम् ।

सर्वसिद्धान्तप्रवेशके वैशेषिकदर्शनम् ।

[सर्वदर्शनसिद्धान्तेषु सम्यक् प्रवेशकस्य केनचिच्चिरन्तरेण जैनमुनिप्रवरेण रचितस्य 5
सर्वसिद्धान्तप्रवेशकाभिधस्य तालपत्रलिखितं प्रतिद्वयं जेसलमेरनगरे जैनज्ञानभाण्डागारे
विद्यते । तत्रैको प्रतिर्विक्रमसंवत् १२०१ वर्षे लिखिता, अपरा तु ततोऽपि प्राचीना
प्रतिभाति । तत्र नैयायिक-वैशेषिक-जैन-सांख्य-बौद्ध मीमांसक-चार्वाकदर्शनानीति यथा-
सङ्ख्यं सप्त दर्शनानि निरूपितानि । तेषु वैशेषिकदर्शनं यथा प्रतिपादितं तथात्रोपदर्श्यते ।

सर्वसिद्धान्तप्रवेशकस्य प्रतिद्वये या विक्रमसंवत् १२०१ वर्षे लिखिता प्रतिः 10
सात्र B संज्ञया व्यवहृता, या तु ततोऽपि प्राचीना सा A संज्ञया निर्दिष्टा । एवं च
A-B प्रत्योर्मध्ये यान्युपयोगीनि पठन्तराणि तान्यत्र यथायोगम् A संकेतेन B
संकेतेन बोधयितानि]

सर्वसिद्धान्तप्रवेशके वैशेषिकदर्शनम् ।

“ अथ वैशेषिकतन्त्रसमासप्रतिपादनायाह—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवा- 15
यानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । तत्र नव द्रव्याणि—‘ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं
कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि । ’ [वै० सू० १ । १ । ४]

१. अस्याः प्रतेरन्त ईदृश उल्लेख उपलभ्यते—

“ ॥ संवत् १२०१ वर्षे ॥ माघमासीयचरमशकले तुरीयतिथौ तिमिराग्रहनावसरे भृगुकच्छ-
स्थितिमता पण्डितेन न्यस्रा सहितेन धवलेन पुस्तिकेयमलेभि ॥ ”

एवं च संवत् १२०१ वर्षे माघकृष्णचतुर्थ्यां रविनासरे भृगुकच्छे यशोधवलामिधेन पण्डितेन
पुस्तिकेयं लिखितेति प्रतिभानि ।

तत्र पृथिवीत्वयोगात् पृथिवी । सा च द्विधा-नित्या चानित्या च । तत्र परमाणु-
लक्षणा नित्या, कार्यलक्षणा त्वनित्या । सा च चतुर्दशगुणोपेता, तद्यथा-रूप-रस-गन्ध-
स्पर्श-सद्व्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-वेगैश्चतुर्दशभिर्गु-
णैर्गुणवती ॥

- 5 'अप्रबाभिसम्बन्धादायः' [प्र० भा० पृ० १४] । साश्च रूप-रस-स्पर्श-सद्व्या-
परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-गुरुत्व-स्वाभाविकद्रवत्व-स्नेह-वेगवरपः ।
तासु च रूपं शुक्लमेव, रसो मधुर एव, स्पर्शः शीत एव ॥

'तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् तेजः' [प्र० भा० पृ० १५] । तच्च रूप-स्पर्श-सद्व्या-
परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-नैमित्तिकद्रवत्व-वेगैरेकादशभिर्गुणैर्गुणवत् ।

- 10 तत्र रूपं शुक्लं भास्वरं च, स्पर्श उष्ण एवेति ॥

'वायुस्त्वाभिसम्बन्धाद् वायुः' [प्र० भा० पृ० १६] इति । स च अनु-
ष्णाशीतस्पर्श-सद्व्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-वेगैर्नवभिर्गुणैर्गुणवान्
धृति-कम्पादिलिङ्गः शब्दलिङ्गो गर्भादिवियुक्तोऽनुष्णाशीतस्पर्शल्लिङ्गमेति ॥

- 'आकाशम्' इति पारिभाषिकी संज्ञा, एकत्वात् तस्य । सद्व्या-परिमाण-पृथक्त्व-
15 संयोग-विभाग-शब्दैः षड्भिर्गुणैर्गुणवत् शब्दलिङ्गं चेति ॥

१. नित्याऽनित्य इव A । तुलना—“ सा तु द्विधा-नित्या चानित्या च । परमाणुलक्षणा
नित्या, कार्यलक्षणा त्वनित्या । ” —प्र० भा० पृ० ४ ॥ २. यद्यपि “ पृथिवीचाभिगम्बन्धात् पृथिवी
रूप रस गन्ध-स्पर्श संज्ञा-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-वेगैश्चतुर्दशभिर्गुणैर्गुणवती ” [प्र० भा०
पृ० ४-५] इति तत्रैव वैशेषिकग्रन्थे “ वेग-शब्दस्यापि “ संस्कार-शब्दे पठितः चतुर्दशानां पृथिवी-
20 गुणानां वर्तिनम्, तथापि संस्कारभेदेन वेगस्यैव पृथिव्या गम्भत्वाद् वेग एतन्न उपागो प्रवर्तता इति
बोध्यम् । यद्यपि “ संस्कारविषयो वेगो भावना स्थितिरवस्थापथ ” [प्र० भा० पृ० १३६] इति
प्रज्ञातपादभाष्ये तदनुगारिणु च यद्यपि प्रथेयु संस्कारभेदतया स्थितिरवस्थापथ परिगणितेऽस्ति,
सोऽस्ति च पृथिव्या वर्तते ऽन्तु वैशेषिकग्रन्थेषु कुदपिदपि “ स्थितिरवस्थापथ-मूलानुगतयोगपरिमज्जि
च सर्वसिद्धान्तप्रवेशनामके कुदपिदपि तदनुगारिणु स्थितिरवस्थापथे नाभिमतोऽयं प्रवर्तत इति
25 प्रतिपादि । चेति भावना चेति भेदद्रव्येव तस्मात्तेऽयं प्रवर्तत इति प्रतीयते । तथा च भावनाया
आत्मन्वेव तुने वगिदित्तस्य वेगान्वय-संस्कारस्यैव पृथिव्या तुने वेगवस्तवेतात्र पृथिव्या वदितमिति
प्रतिपादि । ३. ‘अनुगतिः ॥ तुलना—“ विषयस्त्वच-वसानप्रतीत्यमानभूत-रसो मास-तुने कल्पित-
विज्ञानमगम्यतो मेतदितरेक-आत्मन्वेगमेव ३ ” —प्र० भा०, पृ० १८ ॥ ४. यथापि तुलनाः A ।
“ तिगारेव गच्छ ” —प्र० भा०, पृ० ११ ॥ ५. ‘अपठितेति A ॥ ६. आकाश-मास-दिगामा-
30 दार-मास-दि-पारिभाषिक-सिद्ध-संज्ञा-भवेति-भाषातः च-यं इति ॥ —प्र० भा०, पृ० २३ ॥

‘कालः परापरव्यतिकर-यौगपद्या-ऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्यवलिङ्गः’ [प्र० भा० पृ० २६] । स सङ्ख्या-परिमाणं पृथक्त्व-संयोग-विभागैः पञ्चभिर्गुणैर्गुणवान् ॥

‘इत इदम्’ इति यतस्तद् दिशो लिङ्गम् [वै० सू० २ । २ । १२] । तद्यथा—
इदमस्मात् पूर्वेण इदमुत्तरेणेति । सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागैः पञ्चभिर्गुणैर्गुण-
वती, संज्ञा च पारिभाषिकी चेति ॥

5

‘आत्मस्वामिसम्बन्धादात्मा’ [प्र० भा० पृ० ३०] । स च चतुर्दशभिर्गुणैर्गुण-
वान् । बुद्धि-मुख-दुःस्वेच्छा-द्वेष-प्रयत्नलिङ्ग-धर्मा ऽधर्म-संस्कार-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-
संयोग-विभागाश्चतुर्दश गुणाः ॥

मनस्स्वामिसम्बन्धाद् मनः । तच्च कम्पज्ञानोत्पत्तिलिङ्गं सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-
विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-वेगैरष्टभिर्गुणैर्गुणवत् । इति द्रव्यपदार्थः ॥

10

अथ गुणाः—रूप-रस-गन्ध-स्पर्शा विशेषगुणाः, सङ्ख्या परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोग-विभागो परत्वा-ऽपरत्वे इत्येते सामान्यगुणाः, बुद्धि-मुख-दुस्वेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-
धर्मा-ऽधर्म-संस्कारा आत्मगुणाः, गुरुत्वं पृथिव्युदकयोः, द्रवत्वं पृथिव्युदकाग्निदुः, स्नेहो-
ऽम्भस्येव, वेगाख्यः संस्कारो मूर्तद्रव्येष्वेव, आकाशगुणः शब्द इति । गुणत्वयोगाच्च
गुणं इति । तथा चापान्तरालसामान्यानि । रूपत्वयोगाद् रूपम्, रसत्वादियोगाद् रसा-

15

१. ‘यौगपद्यचिर’ A ॥ २. ‘प्रत्ययः सङ्ख्या’ B । तुलना—“कालः परापरव्यतिकर-
यौगपद्या-ऽयौगपद्य-चिर-क्षिप्रप्रत्यवलिङ्गः ।” प्र० भा०, पृ० ३६ ॥ ३. परि० A ॥ ४. ‘त्यसि लिङ्गं
मनः संख्या’ A ॥ “प्राज्ञा-ऽपान-निमेषोन्मेष-जीवन मनो गतिरिन्द्रियान्तरविकाराः मुख-दुःस्वेच्छाद्वेषौ
प्रयत्नप्रत्यामल्लिङ्गानि” —वै० सू० ३ । २ । ४ । “आत्मलिङ्गाधिकारे बुद्ध्यादयः प्रयत्नान्ता
सिद्धा” —प्र० भा०, पृ० ३४ । “आत्मलिङ्गेति । प्राज्ञादिभूते बुद्धि कण्ठवेगं मोक्षा इति चैत-
मूत्रेण निनाऽस्याः प्रत्ययत्वान्न, देवदत्तपुत्रा विष्णुमित्रस्वेच्छाचक्षुर्देवेनाऽऽत्मवीक्षादिकथनेन जनकगया
तत्तमानाधिकरणमुदेः सूचितत्वात् ।” —प्र० भा० सेतु० पृ० ३८९ । ५. ‘परत्वा-ऽपरत्वैः
सप्तभिर्गुणैः’—B । तुलना—“तस्य गुणाः सङ्ख्या-परिमाणं पृथक्त्व-संयोग-विभाग परत्वा-ऽपरत्व-
संस्काराः ।” —प्र० भा०, पृ० ३६ । “संस्कारश्च मूर्तत्वादेव वेगाख्यः ।” —प्र० भा० व्योमप्रती
पृ० ४२७ । सङ्ख्या परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वा-ऽपरत्व-संस्कारा मन समवेता ॥ १५४ ॥
—सप्तपदार्था [शिवादित्यरचिता] । ६. “रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-स्नेह-मात्रादिद्रव्यव-बुद्धि-मुख-
दुःस्वेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्मा-ऽधर्म भावना-शब्दाः संज्ञेयविशेषाः” —प्र० भा० पृ० ३९ । “रूप-रस-
गन्ध-रस शब्दा सांख्यिकेभ्यो देवः । बुद्ध्यादिनवशब्दाश्च संज्ञेयविशेषा गुणा स्मृता” ॥ ११ इति प्राच्यैः
परिभाषितत्वात् —प्र० भा० सूक्ति पृ० १६३ । —इत्यादयः प्रशस्तपादमाध्यातुगार्थैश्चे-
द्विप्रप्रभेधे च दन्ता उक्ता दृश्यन्ते । चैतन्यिकदर्शनसम्प्रदाये तु नैतद्विषयकं दृश्यमपि उच्यते । अतोऽत्र
प्रत्युक्ता रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानां चतुर्गुणैर्विषयैः यद् विशेषगुणत्वं वर्णिनं तत् प्रशस्तपादमाध्यातुगार्थैः
विनिश्चयनानामेव काचित्शो परस्परसामान्यं कर्तुं भवेदिति सम्भाव्यते ॥ ७ गुण B ॥

30

दयः । इति गुणपदार्थः ।

अथ कर्मपदार्थः—‘उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि’
[वै० सू० ३ । १ । ६] । कर्मत्वयोगात् कर्म । उत्क्षेपणत्वादियोगाच्चोत्क्षेपणादयः ।
गमनग्रहणाच्च भ्रमण-स्यन्दन-नमनोत्तमनाद्यवरोधः । इति कर्मपदार्थः ॥

5 ‘सामान्यं द्विविधम्—परमपरं च’ [प्र० भा०, पृ० १६४] । तत्र परं सत्ता
द्रव्य-गुण-कर्मसु ‘सत् सत्’ इत्यनुवृत्तिप्रत्ययकारणत्वात् सामान्यमेव । यत् उक्तम्—
‘सदिति यतो द्रव्य-गुण-कर्मसु सा सत्ता’ [वै० सू० १ । २ । ७] । तेषां परं
द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादि । तत्र द्रव्यत्वं द्रव्येष्वेव । गुणत्वं गुणेष्वेव । कर्मत्वं कर्मेष्वेव ।
इति सामान्यपदार्थः ।

10 ‘नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः’ [प्र० भा०, पृ० ४] । नित्यद्रव्याणि च
चतुर्विधाः परमाणवो मुक्तात्मानो मुक्तमनांसि च । ते चात्यन्तव्यावृत्तिर्बुद्धिहेतुत्वाद्
विशेषा एव । इति विशेषपदार्थः ॥

‘अयुतसिद्धानामाध्याया-ऽऽधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः ।’
[प्र० भा०, पृ० ५, १७१] इति समवायपदार्थः ।

15 वैशेषिकसिद्धान्ते प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत्, तदुक्तपते-लेङ्गिकप्रत्यक्षे द्वे एवं प्रमाणे,
शेषप्रमाणानामत्रैवान्तर्भावात् ।

१ ‘घबरोघनम्-B । °घयितोऽधः A । गुणता—“अथ विशेषसङ्ख्या क्रिमर्थं गमनग्रहणे
कृतम्” इति, न, भ्रमणाद्यवरोधार्थत्वात् । उत्क्षेपणादिभ्यश्चैरनवरुद्धाया भ्रमण पतन-रमण-दनादीनामवरोधार्थं
गमनग्रहणं कृतमिति ।” प्र० भा० पृ० १५३ । “अनवरुद्धानाम्-अवग्रहीतानाम्” — व्योमवती

20 पृ० ६६१ । २ च A नास्ति ॥ ३. इत्यनुगतम् A । “सा चाऽनुवृत्तेर्हेतुत्वात् सामान्यमेव” —
प्र० भा० पृ० ४ ॥ ४ अथा° B ॥ ५ चतुर्था B ॥ ६ च A नास्ति ॥ ७ चात्यत्य-
व्या° A ॥ ८. ‘तिप्रत्ययहे’ — B । “ते च सत्तु अच-तव्यातिर्बुद्धिहेतुत्वाद् विशेषा एव” —
प्र० भा० [व्योमवतीसमेते] पृ० ५५ ॥ ९. इहेदप्रत्यय° B । “इहेति यत् कार्यकारणयो. स
समवाय” घ० सू० ७ । २ । २९ । यद्यपि मुद्रिते प्रशस्तपादभाष्ये ‘इहप्रत्ययहेतुः’ इत्येव

25 पाठ उपलभ्यते, किन्तु वैशेषिकसूत्रोपस्कारे ‘तदुक्त पदार्थप्रवेष्टाव्ये प्रकरणे-अयुतसिद्धान-
नामाध्याया-ऽऽधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवाय [प्र० भा०] इति’ [पृ०
१९३] इति प्रशस्तपादभाष्यपाठ उद्धृतोऽस्तीति ध्येयम् ॥ १०. यद्यपि “प्रत्यक्षानुमानागमा
प्रमाणानि” [प्र० भा० पृ० ७] इति प्रमाणमीमांसायां न्यायवक्तारवृत्तौ [पृ० ९] द्वादशदस्ता-
करादिषु [पृ० ३१३, १०४१] च प्रमाणत्रिनयं वैशेषिकसम्मत-वेनोक्तं किन्तु सा केराशिद् व्याख्यातृणां
20 व्याख्यापरम्परया [इत्यनाम्-व्योमवती पृ० ५१४, ५८४, ५८७], नान्येयमिति ध्येयम् ॥

तत्र लेङ्गिकं प्रमाणं दर्शयन्नाह—अस्येदं कार्यम् अस्येदं कारणं सम्बन्धकार्य-
समवायि विरोधि चेति लेङ्गिकम् । अस्येदं कार्यम्, यथा विशिष्टो नदीपूरो वृष्टेः । अस्येदं
कारणम्, यथा मेघोलतिवृष्टेरेव । सम्बन्धि द्विविधम्—संयोगि समवायि चेति । तत्र
संयोगि यथा घूमोऽग्नेः । समवायि यथा विज्ञानं गोः । एकार्थसमवायि द्विविधम्—कार्यं
कार्यान्तरस्य, कारणं कारणान्तरस्य चेति । तत्र कार्यं कार्यान्तरस्य, यथा रूपं स्पर्शस्य । 5
कारणं कारणान्तरस्य, यथा पाणिः पादस्य । विरोधि चतुर्विधम्—अभूतं भूतस्य,
भूतमभूतस्य, अभूतमभूतस्य, भूतं भूतस्येति । तत्र अभूतं वर्षकर्म भूतस्य वायव्यसंयोगस्य
लिङ्गम् । तथा भूतं वर्षकर्म अभूतस्य वायव्यसंयोगस्य लिङ्गम् । अभूतमभूतस्य, यथा
अभूता इषामता अभूतस्य पैठानिसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतं भूतस्य, यथा स्पन्दनकर्म
सेतुबन्धस्य । तथाऽपरमपि लिङ्गमुत्प्रेक्ष्यमनया दिशा—यथा जलपसादोऽगस्त्युदयस्य, 10
तथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य चैवैवादि । तच्च 'अस्येदम्' इत्यदिना
सूचितम्, यतो लिङ्गोपलक्षणयेदं सूत्रं न नियमपत्तिरादनायेति ॥

आह—प्रत्यक्षलक्षणं किम्? इति चेत्, तदाह—'आत्मेन्द्रिय-मनो-ऽर्थसन्निकर्षाद्
यजिष्पद्यते तद्वन्त्यत्' [बै० सू० ३।१।१३] । अस्य व्याख्या—आत्मा मनसा युज्यते,
मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थमेवेति । ततश्चतुष्टयसन्निकर्षाद् घट-रूपादिज्ञानम्, त्रैयसन्निकर्षा- 15
च्छब्दे, द्वैयसन्निकर्षात् सुखादिषु । एवं प्रत्यक्षमपि निर्दिष्टम् ॥

इति "वैशेषिकमतं समाप्तम् ॥"

१. "अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धकार्यसमवायि विरोधि चेति लेङ्गिकम् ।"—बै० सू० १।१८।
२. "संयोगि समवायिकार्यसमवायि विरोधि च । कार्यं कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तरस्य
विरोधभूतं भूतस्य भूतमभूतस्य अभूतमभूतस्य भूतं भूतस्य ।"—बै० सू० ३।१।८। 20
३ घटादि० A ॥ ४ सेतुबन्धस्य A । "संयोगिभूतानामप्येव लक्षणानामप्येव यत् तत् स्पन्दन-
स्पन्दनम् । कथम्? समन्ताद् रोध संयोगाऽवयविद्वयं प्रतिपद्यम् .. । यदा तु मानया सेतुमेद-
कृतो भवति तदा.....सेतुपथीपरवस्थावयवद्वयस्य उत्पत्तेरपामवयवद्वयत्वानां प्रतिपत्त्यपामावाद्
वृत्तिलाभः ।.....तत्र च कारणानां समुक्तानां प्रतिपत्त्येव गमने यदवयविनि यमं उत्पत्ते तत्
स्पन्दनाव्ययमिति"—प्र० भा० पृ० १६०-१६१ ॥ ५ यथा B ॥ ६ चेति- A । "शास्त्रे
कार्यादिग्रहणं निर्देशार्थं कृतं नावधारणार्थम् ।.... लिङ्गं चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च, शरादि 25
जत्रपमारोऽगस्त्योदयस्येवैवमादि । तत्र सर्वम् 'अस्येदम्' इति सम्बन्धमात्रवचनात् सिद्धम् ।"—प्र०
भा० पृ० १०४ । 'इत्येवमादि' इति 'आदि'पदेन उदयविकाशवृद्धिदिगमिष्यस्य ।"—व्योमयती
पृ० ५३३ ॥ ७ तत्प्रत्यक्षम्-A । ८ मय्येति B ॥ ९ आत्म-मन-इन्द्रियाणां चतुर्णां संयोगात् ॥
१० आत्म-मन-ओमाणां प्रवाणां संयोगात् ॥ ११ आत्म-मन-ओमाणां संयोगात् ॥ १२ वैशेषिकमतम्:
समाप्तः B ॥

॥ ॐ अहं मदगुरुभ्यो नमः ॥

अथ पष्ठं परिशिष्टम् ।

जैनाचार्यश्रीमल्लवादिष्वमाश्रमणप्रणीते नयचक्रो तद्वृत्तो न
विद्यमाना वैशेषिकग्रन्थ-ग्रन्थकाराणां विशिष्टोल्लेखाः ।

- 5 [पूज्यपादानन्तोपकारिगुरुदेवश्रीशुवनत्रिजयजीमुनिराजानां कृपया साहाय्येन
चास्माभिराचार्यश्रीमल्लवादिष्वमाश्रमणप्रणीतो नयचक्रनामा महामन्थः सिंहशूरिगणि-
वादिष्वमाश्रमणसन्दर्भया न्यायागमानुसारिण्या वृत्त्या सह संशोचितः सम्पादित-
श्चास्ति । अत्रिरादेवायं ग्रन्थो भावनगरस्थया जैनात्मानन्दमठया प्रकाशयिष्यते ।

- ‘ अनु मल्लवादिनं तार्किकाः ’ [सिद्धहेम. २ । २ । ३९] इत्यभिधानैराचार्य-
10 श्रीहेमचन्द्रसूरिमिश्रवादिनोऽपतिमतार्किकत्वं स्पष्टमेवावेदितम्, अन्यैरपि च बहुभि-
र्ग्रन्थकारैः संस्तुतोऽयं महातार्किकत्वेन । मल्लवादिना तरकालीनाः प्रायः सर्वेऽपि
दार्शनिकरादाः स्वकीये महामन्थे प्रस्तरेण समालोचिताः समन्वये नीताश्चानेकान्तवादा
अप्येन । ग्रन्थोऽयं द्वारशतु अरेषु विभक्तत्वाद् द्वादशारनयचक्रनाम्नापि प्रसिद्धः ।
तत्परं पृथक् पृथक् दार्शनिकवादा उपन्यस्य परीक्षिताः । तत्र षष्ठेऽरे वैशेषिकमतस्यो-
15 पन्यासः सप्तमे चारे तत्प्रसरणं विस्तरेण दृश्यते ।

मल्लवादिना शृणुकच्छुनगरे राजसभाया वादं विधाय बौद्धवादी पराजित इत्येवार्थ-
सम्बन्धीनि कथानकानि जैनग्रन्थेषु सुप्रसिद्धानि । अत एव तस्य वादिप्रभावकत्वेन
प्रसिद्धिः । तत्र प्रभावचन्द्रसूरिमिः वैक्रमे १३३४ संवत्सरे रचिते प्रभावचक्रचरित्रे विजय-
सिंहसूरिप्रबन्धे मल्लवादिविजयसमययोतिनी कारिकेयमुपन्यस्ता—

- 20 श्रीवीरवत्सरादथ शताष्टकं चतुरशीतिसंयुक्ते [८८४] ।

जिग्ये स मल्लवादी बौद्धास्तद्व्यन्तरांश्चापि ॥ ८३ ॥

वीरनिर्वाणात् ४७० वर्षेषु व्यतीतेषु विक्रमसंवत्सरस्य प्रारम्भः, ६०५ वर्षेषु
पञ्चमं च मासेषु व्यतीतेषु शकसंवत्सरस्य प्रारम्भ इति सुप्रसिद्धम् । अत ४१४
विक्रमसंवत्सरे, २७९ शकसंवत्सरे च मल्लवादिनः स्थितिरासीदिति स्पष्टं फलितं भवति ।

- 25 अतो मल्लवादिनः प्राचीनतरत्वात् तत्कृतवैशेषिकमताद्युल्लेखानामेतिद्वदृष्ट्या सुतरा महत्त्व-
मितीदं परिशिष्टमस्माभिरारम्भ्यते ।

इदं पुनरवधेयम् । कलिकालवशाद् नयचक्रमिदानीं नोपलभ्यते । किन्तु तस्य

सिंहसूरिगणिवादिक्षमाश्रमपरचिता न्यायाममानुमार्गिणी वृत्तिरेव सम्पद्युपलभ्यते ।
 द्वात्रिंशद्विंशैरेकैः श्लोक इति गणनया अष्टादशसहस्र[१८०००]श्लोकपरिमितेयं वृत्तिः ।
 अस्यां व्याख्यानार्थमुपात्ता नयचक्रमूलस्य प्रतीकाः प्राचुर्येणोपलभ्यन्ते । अत एतान्
 प्रतीकान् संयोज्य ग्रन्थान्तरसाहाय्येन च नयचक्रस्वरूपमस्मत्संकलितमेव ज्ञेयम् । अयं
 वृत्तिकारो वैक्रमे सप्तमे शतके ततः पूर्वं वासीदित्यनेकैः कारणैः सम्भाव्यतेऽतो वृत्तिस्था 5
 उल्लेखा अपि प्राचीनवैशेषिकदर्शनमन्य-ग्रन्थकृता विषये सुनरामुपयोगिन एव ।
 विस्तरार्थिर्भिनयचक्रमेव विलोकनीयम् । नयचक्रे तद्वृत्तौ च विद्यमानेष्वपि बहुषु
 वैशेषिकमतोद्देशेषु यावानंश एतिसहस्रोपयुक्तोऽत्र तावानेवात्रोद्दिश्यते]

सवृत्तिके नयचक्रे विद्यमाना उल्लेखाः ।

[मूलम्-] “ ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वात् मत्तामवायस्य सत्ताद्रूपत्वगुण 10
 त्वकर्मत्वरूपत्वादिसम्बन्धात् सद्रूपगुणकर्मरूपादय इत्याद्यविशेषलक्षणविरोधा-
 विरोधारम्भानारम्भादिविशेषधर्माभिधानमपुनः सर्ववाक्यान्तुत्त्ववत् ।

॥ प्राक् मत्तासम्बन्धात् सतां वा असतां वा सदसतां वा द्रव्यादीनां सत्करी
 सत्ता ? न तावदमतां सत्करी मत्ता, शशविषाणादीनामपि सत्करत्त्वप्रमङ्गात् ।
 नापि सतां भूतत्वात् मत्तावत् प्रकाशितप्रकाशनवैषम्यवत् । सतां च पुनः सत्ता 15
 सम्बन्धात् सत्तादनवस्थाप्रसङ्गात् । प्राक् तत् सत्तासम्बन्धात् किमात्मकमिति
 स्वरूपावधारणं कार्यम्, अन्यथाऽमशक्यम् । नापि मदसताम्, ऐकात्म्यानुपपत्तेः,
 घटत्वपुष्पवत् । उभयपक्षेऽप्यप्रमङ्गात् । यदमत् तत् खरविषाणतुल्यम्, यत् सत्
 तत्र सत्तासम्बन्धो व्यर्थः । ‘सदसतोवैधर्म्यात् कार्ये सदसता न’ [वै० सू० ९ ।
 १ । १२] इति च तन्मतसिद्धानुपपत्तिरेवायं विकलाः । तस्माद् विकलानु 20
 पपत्तेर्न सत्तासम्बन्धोऽभिधानप्रत्ययहेतुः । -पृ० ४५८-४५९

[वृत्तिः-] इत उत्तरमम्मादेव न्यायात् कटन्त्यां टीकायां च यत् पूर्वपक्षितं
 तदेव समर्थयितुमाह-ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वादित्यादि । सर्वदायांना
 वैशेषिकीयाणां सत्तासमवायमूलविशेषप्रकृताद् द्रव्यादिकार्योत्पत्तिविचारमकृतेष्व तदेव
 विचार्यते तत्प्राणत्वाद् वैशेषिकीयतन्त्रस्य । -पृ० ४५८-४५९.

25

[मूलम्-] न, माद्येनानमिमम्बन्धात् अमाधनत्वम् । ... नामता

१ मत्तमिदं निमित्ताविद्यापीठप्रकाशितवृत्तावतरकरे च नीयलभ्यते । अत्र मुद्रिते वैशेषिकम्
 एवास्तीति ज्ञेयम् ।

सम्बध्यते सत्ता, विशेषणत्वात्, दण्डवत् । यथा विशेषणस्य दण्डस्य नामता दण्डिना सम्बन्धस्तथा सत्ताया अपि । अथ सम्बध्यते...शशविषाणादिभिरपि सम्बध्येतेति शशविषाणादीनामपि सत्करत्वप्रसङ्गस्तदनस्थः । न, शशविषाणादि-
वदत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात् कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम् ।.....सत्तासम्बन्धा-
5 हतेऽपि यथा परपक्षे प्रधानादीनां मात्मकत्वं तथेहापि स्यात् । त्वत्पक्षे दृष्टान्ता-
भाव इति चेन्, ...सामान्यादियद्वा । सामान्यादियदेव सात्मकं न घटादिवत् ।
पृ० ४६१-४६३.

[वृत्तिः—] यत् तावदुक्तं नामतामित्यादि पूर्वपक्षो यावत् सत्करत्वप्रसङ्गादिति
अत्र प्रकान्तं प्रशस्तमतिना—न, साध्येनानभिस्त्वन्धादिभ्युत्तरं यावदसाधनत्व-
10 मित्येव मयमो व्युत्पत्तिविकल्पः ।पक्षेषु त्रिषु व्याख्याविकल्पेषु नासत्ता सम्बध्यते
सत्ता, विशेषणत्वात्, दण्डवत् ।अथ सम्बध्यत इत्यादिना यावत् तदनस्थ इति
पूर्वपक्षिक एव परमतमाशङ्क्योक्तमाह । एवं व्युत्पाद्य पूर्वपक्ष प्रशस्तमतिराहान्ताप्यु-
त्पत्तम्—शशविषाणादिरस्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात् । केवाम् ! कार्यद्रव्यगुण-
कर्मणाम् । ... 'सत्तासम्बन्धात् सात्मकम्' इत्येवमुच्यमाने प्रधानादिवत् सत्ता-
15 सम्बन्धाद्वेऽपि सात्मकत्वदर्शनादियव्यापिना तथेहापि स्यादिति । त्वत्पक्षे दृष्टान्ता-
भाव इति चेदित्यादि पूर्वपक्षीकृत्य तदुत्तर सामान्यादिवद्वेत्यारभ्य ।
—पृ० ४६१-४६२.

[मूलम्—] इतरेतराभावादिवर्णनैश्च सर्वत्र सदसदैकात्म्योपवर्णनमेव ।
अत इदं जैनेन्द्रत्वमेव प्रतिपद्य प्रज्ञाप्य च अविविक्तप्रज्ञानं प्रति सन्निपते ।
20 ननु मया निगृह्येवात्र वादः सैद्धार्थ्यमतवावलम्बिते त्वामेवोद्दिश्य ।
यदुच्यते—सैद्धार्थ्यैः..... ।—पृ० ४८९-४९०.

[वृत्तिः—] विज्ञान्यत्, इतरेतराभावादिवर्णनैश्च स्वयैव सर्वत्र सदसदै-
कात्म्योपवर्णनमेव कृतमिति वाक्यशेष । 'सत्तासत्' [वै० सू० ९।१।४]
इतीतरेतराभाववर्णनं । तथा 'क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत्' [वै० सू० ९।१।
25 १] इति 'असदिति मूतामत्वज्ञत्वाद् मूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वाच्च । तथा भावेऽभावात्'
[वै० सू० ९।१।६-७] इति च प्रागभावप्रभवसामाववर्णनं च ।अत इदं
जैनेन्द्रत्वमेव सदसद्वादित्वं प्रतिपद्य बहुधा प्रज्ञाप्य च भाग्यहज्जुजनेषु अविविक्तप्रज्ञेषु

जैनानामेव गौरवं 'तत्त्वज्ञाः' इति मम च लक्षणम् 'अतत्त्वज्ञाः' इति त्वयैवं तानविचित्रप्रज्ञान् प्रति संव्रियते गृह्यते ।

अत्राह—नाहं जैनेन्द्रत्वमभ्युपैमि न चाविचित्रप्रज्ञान् प्रति संवृणोमि । ननु मया विगृह्येतात्र वादः 'सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता न' [वै० सू० १।१।१२] इत्यनेन सूत्रेण । स पुनर्वादः सिद्धार्थसुतमतावलम्बितं सदसदैकात्म्यवादिनं त्वामेवो- 5 द्विश्य । यदुच्यते इत्यादि सैद्धार्थीयमतप्रदर्शनार्थः पूर्वपक्षः ।—पृ० ४८९—४९०.

[मूलम्—] यत्तुक्तं 'पूर्वदोषपापीयस्त्वाद् न । तद्यथा—तत्र हि...हेतुः पादानक्रियानियमाभावः, अस्मिन् पुनः सदसत्कार्यपक्षे द्विदोषता पापीयसी' इति । तन्न, परिहृतपूर्वदोषत्वात् ।—पृ० ४९५.

[वृत्तिः—] इदानीं स्याद्वादे परोक्तान् दोषान् परिहर्तुं काम आह—यत्तुक्त- 10 मिषादि । टीकायां प्रशस्तमतौ स्याद्वादिनं प्रति 'पूर्वदोषपापीयस्त्वाद् न' इत्युक्तौ दोषौ । तत्र सदसत्कार्यपक्षयोः साध्यवैशेषिकेष्टयोर्महासङ्घं क्रियानुपपत्त्युपादाननियमा- भावदोषौ । यथोक्तम्—'उपादाननियमस्यासति सति च क्रियाया अभावप्रमङ्गात् सदसत् कार्यम्' इति दोषद्वयं ब्रुवतो जैनस्य पूर्वदोषपापीयस्त्वं किन्तेत्यमुच्यते [वै० सू० प्रशस्तमतिटीका] । तद्यथा—तत्र द्वीत्यादि । अस्मिन् पुनः सद- 15 सत्कार्यपक्षे द्विदोषता पापीयसी..... । अत्र आचार्य आह—तन्न, परिहृतपूर्व- दोषत्वात्... .. ।—पृ० ४८५.

[मूलम्—] यत्तुच्यते—सदसतोर्वैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता न [वै० सू० १।१।१२], सदसच्छब्दयोर्विरोधादेकस्मिन्नेव कार्ये सदसच्छब्दयोरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्ति, 'सदेवास्त' इत्यनुसन्धानं नास्त्येकाधिकरणभावेन इति ससम्भिविधानेन 20 दर्शयति [वै० सू० कटन्दी] ।—एतदपि न किञ्चित्... .. । यदप्युक्तम्—आपेक्षिकं सदसत्त्वम्, प्रागुत्पत्तेर्मृदात्मना सन् कार्यं घटात्मना चासत् । निष्पक्षेऽपि घटे मृत्त्वदर्शनाद् मृदुपादानोपपत्तिः, घटात्मना चासत्त्वाद् घटार्थक्रियोपपत्तिरित्येवं किल आर्हत आह । अत्रोत्तरम न, असत्कार्यत्वसिद्धेः । एवं तर्हि मृदात्मनः कर्तव्य-त्वाभावाद् घटत्वनः कर्तव्यत्वारसदेव कार्यम् । तस्माच्च प्रागुत्पत्तेः सदसत् कार्यम् 25 [वै० सू० कटन्दी] इति ।—अत्र न पूर्ववत्थो नोत्तरपक्षः मन्त्यः । को हि नाम सोऽनेकास्तवादी एवं ब्रूयात्—प्रागुत्पत्तेर्मृदात्मना सन् कार्यं घटात्मना पाम-

दिति ।सदमदात्मकवस्तुतत्त्वप्रत्यक्षीकरणार्थं जैना एकमेवात्मानं परमार्थं
द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयलक्षणमुपवर्णयन्ति । —पृ० ४९८-५०१.

[वृत्ति —] यत्तूच्यत इत्यादि यावत् मत्तम्यमिधानेन दर्शयतीति सूत्रार्थः
कटन्दी व्याख्यातः । एतदपि न किञ्चिदित्याद्युत्तरम् ... । यदप्युक्तमापे-
5 क्षिरुत्तरादि । स्याद्वादी किञ्चेत्तं सदसत्त्वं समर्थयतीति पूर्वपक्षः ।अत्र
किञ्चोत्तर कटन्दीकार आह—न, अमत्कार्यस्त्वमिद्वेः । ...अत्र न पूर्वपक्ष इत्यादि
आचार्यो ब्रूते । ...तस्मान्न म्याद्वादिन एवमाहुरेकान्तवादिन इवानपेक्ष्य पूर्वापरम् ।
कथं तर्खाहुरिति चेत्, अन आह—मदमदान्मकेत्यादि । —पृ० ४९८-५०१.

[मूलम्—] यदपि चोक्तम्—विकल्पप्रयानाश्रयाद् विकल्पान्तराश्रयणाच्च
10 'विकल्पानुपपत्तेः' इति न दोषः, निष्ठामसम्बन्धयोरैककालत्वात् । निष्ठा कारण-
साम्यव्यापारकालः प्रागगतो वस्तुमात्रः निष्ठानं समाप्तिः । सम्बन्धः
स्वकारणसत्तासमायाः । तयोरैककालत्वम्, स्वकारणसत्तासम्बन्ध एव निष्ठा
कालः । कुतः ? समयायस्यैकत्वात् । यस्मिन्नेव काले परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं
कारणैः संबध्यते समवायसम्बन्धेन अद्युतसिद्धिहेतुना तस्मिन्नेव काले सत्तादिभि-
15 रपि । तस्मादमविभागात् सदादिरनास्पदो विकल्पः ।—एतदपि न, अनुप-
पन्नविकल्पत्वात् ।—पृ० ५०८, ५०९ । असत्संबन्धपरिहारार्थं च 'निष्ठा-
सम्बन्धयोरैककालत्वात्' इत्येतदेव वैश्वर्यं समाप्त्यं प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे—

१ वाक्य भाष्य चेद केन कदा च प्रणीतमिति न ज्ञायते । तथापि पूर्वापरप्रययानांलोचनमेव
स्फुटमत्र प्रतिभाति—कणादप्रणीतवैमेलिप्रसूताया सक्षिप्तव्याख्यानरूपा वाक्ययानामा कश्चिद् ग्रन्थ
20 आसीत्, तस्यापि केनचिद् विरचित भाष्यमासीत्, भाष्यस्य तु प्रशस्तमतिना टीका विरचितोऽ-
भूत् । टीकाया नामाणि 'प्रशस्तमतिः' इत्यासीदिति समाश्रये । वक्ष्येकप्रसूतायामनेकाशीका आसन्निति
प्रतीयते । तत्र कटन्दीमनिकाप्यभूत् वाचिष्टिका । 'ओ ओ लक्ष्मण ! वक्ष्येककटन्दीपाण्डितो जगद्
विजयमान पर्यटामि । क्वासी राम ? तेन विरक्ष्ये ।' इति मुरारिकविचित्रचिते 'अनर्वाच्य'-
नाटके पद्येऽङ्के रावणस्य वच उपलभ्यते । मा भूदथ लङ्कापती रावणस्तथायस्मादुदेलत् केनचिद्
35 रावणानभिधेनवे कटन्दी विरचितेति सूच्यते तथापि पदार्थपर्यवर्णमष्टमस्य "प्रणम्य हेतुमीश्वरम्"
इति मन्त्रलोचनस्य व्याख्यानं "सुते वैश्यामावाद् भाष्यस्य च विस्तरेत्वात्" इत्यभिहितमुदयना-
चार्येण किरणाकल्याम्, अत्र च पञ्चनाममिद्रेण 'ग्रन्था-न्तरेगान्ययामिद्विषयास्तेषां सूत्र इति,
भाष्यस्य रावणप्रणीतस्य ।' इति व्याख्यानम् । किञ्चा-यत्, गोविन्दानन्देन वज्रमृजशास्त्रभाष्य-
व्याख्याया रत्नप्रभायां "यदापि हे इति । शान्त्या द्रष्टव्यता-व्यापारव्यवहारं महत् दृश्यते,
30 तत्र हेतु, प्रवयो नाम प्रशिक्षितावयवसंयोग इति रावणप्रणीत भाष्ये दृश्यते । इति चिरन्तन-

सम्बन्धश्च सम्बन्धश्च सम्बन्धौ । निष्ठायाः सम्बन्धौ निष्ठासम्बन्धौ, तयोरेककालत्वात् । निष्ठितं निष्ठा, कारकपरिष्पन्दाद् वस्तुभावमापन्नमन्यपदेश्याधारं कार्यं निष्ठितं 'निष्ठा' इत्युच्यते, तस्य स्वकारणैः सत्तया च युगपत् सम्बन्धौ भवतः । भाष्यमपि 'परिनिष्ठां गच्छद् 'गतम्' इत्येतमर्थं दर्शयति । यथा कारकान्तरमुत्पद्यमानं वस्तुभावमापन्नमन्यपदेश्याधारं निर्वृत्तं सत् स्वकारणैः सत्तया च सम्बन्धयते तथा पटारूपम् ।—पृ० ५१२-५१३ ।

[वृत्तिः—] यदपि चोक्तमित्यादि ।.....'विकल्पानुपपत्तेः' इति नासौ दोषः ।.....निष्ठामसम्बन्धयोरेककालत्वात् ।.....श्रीनपि विकल्पाननाशित्य निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वविकल्पो निर्देय आश्रीयतामिति । अत्रोच्यते—एतदपि न, अनुपपन्नविकल्पत्वात् ।—पृ० ५०८-५०९.

10

अमरसम्बन्धपरिहारार्थं येत्यादि । 'निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्' इत्येतदेव

पैरोपि कश्चिदेवम् ।" [१. १. ११] इत्यभिहितम् । अतः पञ्चममभिप्रेतविद्वान्दाभ्यां रावण-भाष्यत्वेन वदन्ती अमिप्रेता आहोस्वितश्च नयचक्रे निर्दिष्टं वाक्यभाष्यं ताभ्यामभिप्रेतमिति विचारणीयम् । वाक्यपरीत्य टीकायां द्वितीयकाण्डान्ते पुष्कराजेन यो रावणो नाम वैयाकरणो निर्दिष्टः सोऽप्यमेवाग्रे वेति चिन्तयम् । इदं तु श्वेयम्—अत्र निर्दिष्टं भाष्यं मन्त्रिणं प्रणिधानं प्रशस्तपाद- 15 भाष्याद् भिन्नमेव, यतोऽयोदृशानि भाष्यवचानि प्रशस्तपादभाष्ये नोपलभ्यन्ते । किञ्च, जिनेन्द्रमुदिना विरचितायां बीडाचार्यदिज्ञागरचित्रप्रमाणसमुच्चयस्य विशालामल्लवत्यभिधायी टीकायां ये भाष्यवादा उद्धृतास्तेऽपि प्रशस्तपादभाष्ये नोपलभ्यन्ते । वस्तुनस्तु प्रशस्तपादभाष्यं न वैदोपिकृद्भागां साक्षाद् ध्याय्यान्भूतम्, अपि तु वैदोपिकृत्यंशसहस्रं वृणोते ग्रन्थः । अतः पुन आरभ्य तस्य भाष्यत्वेन प्रसिद्धिरित्यपि श्वेयणीयं विद्वद्भिः । प्रशस्तपादेन तस्य 'पदार्थधर्मसंग्रहः' इवेव निर्देश 20 कृतः । तस्यतद्ग्रहणिका-संज्ञानिर्णयति-प्रमेयकमलमार्ग-व्याप्यमुद्रादिशास्त्रीनप्रत्येयु तु 'पदार्थधर्मसंग्रहः' नाम्ना नाम्नेरेको दृश्यते । वादिदेवसूरिरचिते व्यासप्रवृत्तनादरे [पृ० ११०] प्रशस्तकर्तृभाष्यनाम्ना ग्रन्थेषु च ग्रन्थेषु तस्य भाष्यनाम्नापुद्गेयो यथाप दृश्यते तथापि सोऽशास्त्रीन । प्रशस्तमनिरेव प्रशस्तपादस्योऽग्रे वेत्यस्य विचारण्या यम तु 'प्रशस्तमतिः' इति प्रशस्तपादस्य नामान्तरमेवेति सम्भावयाम । 'प्रशस्तः प्रशस्तश्च प्रशस्तश्च प्रशस्तश्च प्रशस्तश्च प्रशस्तपाद' इत्यं 25 बहुविधानि प्रशस्तपादस्य नामान्तरान्यन्ते, एव प्रशस्तमनिरपि तस्य नामान्तरं स्यात् । किञ्च, तस्य संग्रहपञ्जिकायां संज्ञानिर्णयकादिषु च वैदोपिकमनपरीत्यायां प्रशस्तमनेयं यममुद्रं नय विचारणीयाया समुदासरीतायां च साधनान्नसनात् प्रशस्तपादभाष्यं ग्रन्थो दृश्यते, आरस्तु न दृश्यते । अत्र इदमपि सम्भाव्यते—एतत्पादं वैदोपिकृद्भाष्या नद्वयमन्यपदेन टीकाग्रन्थं प्रशस्तमनिना स्वरित्, आरस्तु वैदोपिकृतपादक. पदार्थधर्मसंग्रहः पृथगेऽनिकल्पनेन रचितो य मन्त्रिणं प्रशस्तपादभाष्यनाम्ना 30 विभु इति श्वेयम् ।

वाक्यं सभाष्यमसत्सम्बन्धोपरिनिहीर्षया विद्वत्स्यन् प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे ।.....
 भाष्यमपीति अस्य वाक्यस्य व्याख्याग्रन्थोऽप्ययं परिनिष्ठां गच्छद् गतमित्येतमर्थं
 दर्शयति ।.....निदर्शनमाह—यथा कारकान्तरमुत्पद्यमानं दृष्टमिति..... ।
 —पृ० ५१२-५१३.

- [मूलम्—] तत्त्वोपनिलयनात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन
 उत्तरकालं सत्तासम्बन्ध इति बहूनां मतम् । वस्तुत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकारा-
 भिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः । सिद्धस्य वस्तुनः स्वकारणैः सत्तया च सम्बन्ध इति
 प्रागस्तमतोऽभिप्रायः । तेषां त्रयाणामप्यसत्यता, परस्परविरुद्धार्थत्वात्, कुमार
 ब्रह्मचारिपितृस्ववत् ।...एवंवक्तुरि वा शास्त्रकारे सर्वेषामनुवर्तित्वात् स एवा-
 10 नाप्तोऽसत्यवादी वेत्येतदपि स्यात् ।—पृ० ५१६-५१७.

- [वृत्तिः—] इदानीं सूत्रकारमतं समर्थयतां वाक्य-भाष्य-टीकाकाराणां मतानि
 समाहृत्य प्रधानानुगामित्वाच्छेषाणां सूत्रकारमतमेवेत्यर्थं दूषयितुमाह—तत्त्वोपनिलयनात्
 सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकालं सत्तासम्बन्ध इति बहूनां मतम् ।
 वस्तुत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारैः । अस्मदभिप्रायः—
 15 तेषां त्रयाणामप्यसत्यतेति ।...एवंवक्तुरि वेत्यादि । सर्वेषां वाक्य-भाष्य-टीका-
 काराणां शास्त्रकारमतानुवर्तित्वात् स एवानाप्तोऽसत्यवादी वेत्येतदपि स्यादिति.... ।
 —पृ० ५१६-५१७.

- [मूलम्—] यदपि चोदितम्—यथेकः समवायो द्रव्यगुणकर्षणां द्रव्यस्व-गुणस्व
 कर्मत्वैः सह सम्बन्धस्यैकत्वात् सङ्करप्रसङ्गः[?] इति 'म' तद्वन्ध एव ।—पृ०
 20 ५२३-५२४.

[वृत्तिः—] यदपि चेत्यादि । निष्ठायाः सम्बन्धस्य च सत्त्वैककालत्वरतिपाद-
 नार्थं 'समवायस्यैकत्वादेकः कालः' इत्युक्त्वा यो दोषश्चोदितः 'सङ्करप्रसङ्गः' इति
 स तदवश्य एव दुष्परिहारः ।—पृ० ५२३-५२४.

- १ इत आरभ्य आचार्यश्रीमद्विद्यादिना समवायोऽपि निराकृतः । अस्मिन् प्रपञ्चे पृ० ५२८
 25 पं० १, पृ० ५२० पं० २, पृ० ५३४ पं० १, ३, पृ० ५३५ पं० १, ३, इत्यत्र केचन पाठा
 उद्धृतास्तेषु कथिदशस्तत्त्वमङ्गुलपिच्छायां समवायनिराकरणप्रसङ्गे [पृ० २६९ पं० ४] प्रशस्तमतोर्नाम्ना
 उद्धृतो विशेष्यते । अतोऽत्र नयचकट्वती इव आरभ्य समवायनिराकरणे उद्धृतः पूर्वपक्षो वाक्य-
 भाष्य-प्रशस्तमतिटीकानुसारी स्यादिति सम्भाव्यते ।

॥ ॐ अहं सद्गुरुभ्यो नमः ॥

अथ सप्तमं परिशिष्टम् ।

दिङ्नागरचिते सङ्घट्टिके प्रमाणसमुच्चये जिनेन्द्रबुद्धिरचितायां
विशालामलवत्प्यां तट्टीकायां च विद्यमानो वैशेषिकमतविचारः ।

कणादप्रणीतानि वैशेषिकसूत्राणि प्रशस्तपादरचितः प्रशस्तपादभाष्यसंज्ञया प्रसिद्धः 5
पदार्थवर्मसंग्रहश्चेति प्राचीनं ग्रन्थद्वयं सम्प्रत्युपलभ्यते । वाक्य-भाष्य-प्रशस्तमति-
टीका-कटन्दीप्रसूतयो बहवः प्राचीनग्रन्था आसन्निति पूर्वस्मिन् परिशिष्टे निर्दिष्ट-
मेवास्मामिः । सम्प्रति बौद्धाचार्यदिङ्नागेन सङ्घट्टिके प्रमाणसमुच्चये जिनेन्द्रबुद्धिना
च तट्टीकायां विशालामलवत्प्यां यथा वैशेषिकमतं परीक्षितं तदत्रोपदर्श्यते ।
दिङ्नागस्य वैक्रमे चतुर्थे शतके स्थितिरासीदिति सम्मान्यते । जिनेन्द्रबुद्धेस्तु वैक्रमेऽष्टमे 10
शतकेऽवस्थानं सम्मान्यते ।

प्रमाणसमुच्चय-वृत्ति-आलम्बनपरीक्षा-वृत्ति-त्रैकाक्ष्यपरीक्षा-सामान्यलक्षणपरीक्षा-

१ गुरु केपा प्रख्याता भोटभाषानुवादी चीनभाषानुवादी चोपलभ्यत इत्येतदस्मामिर्विस्तरेण नयचरस्य
प्रथमविभागे टिप्पणेषु भोटपरिशिष्टे पृ० ९५-९९, १२५-१२६ इत्यत्र टिप्पण्ये प्रदर्शितम् । Prof.
Dr. E. Frauwallner महोदयेनाप्येतद् विस्तरेण Dignaga, sein Werk and seine 15
Entwicklung (Wiener Ziteschrift fur die Kunde Sud-und Osta-
siens, Bd. III, Wien, Austria 1959) pp. 83-164 इत्यत्रोपदर्शितम् । किञ्च,
Prof. Dr. E. Frauwallner महोदयेन तत्र योगावतारः, प्रज्ञापारमितापिण्डार्थसंग्रहः,
प्रमञ्जिकाकारिकादिमहासौख्यारवपरीक्षायां भोटभाषानुवादः, याक्यपदीयप्रदीपकाण्डगतगम्यन्तसमुद्देशा-
नुसारेण त्रैकाक्ष्यपरीक्षायां द्वाप्रमञ्जिकाकारिकायां संस्कृते पुनरुद्धातः, सङ्घट्टिकायां आलम्बनपरीक्षायाः 20
सङ्घट्टिकस्य हस्तकालप्रकरणस्य हेतुचक्रकर्मोपेक्ष भोटभाषानुवाद इत्यादिपि विस्तरेणोपगम्यन्तम् । अतो
विस्तराधिकारितयैव विलोकनीयम् ॥

२ सम्प्रति अष्टाश्रीनभाषानुवाद एतेषुपलभ्यते : Prof. Dr. E. Frauwallner
(Vienna, Austria) इत्येभिरेकस्मिन् पत्रे सामान्यलक्षणपरीक्षायाः स्वस्यमित्यभावेदितम्—

The Kuan-tsung-hsiang-lun-Sung (= सामान्यलक्षणपरीक्षा, r. 1623)
is a small treatise of 11 verses only. A Chinese translation of 25
a' verse text of Dignaga without a commentary is difficult to
understand. But as far as I can see, there recurs none of the
verses of the Pramāṇasamuccayah. The text speaks of 'S'abdhah
and arthah, 'S'abdajñānam and arthajñānam, but I can't find
any allusion to the doctrine of apohah.

Congress, Washington, U S A ईत्यत्र विद्यते । तत्रस्थेन Mr Walter H Maurer (Reference Librarian for the South Asia Section) इति महाशयेनैकस्मिन् पत्रे तत्स्वरूपं यदावेदितं तदत्रोपन्यस्यते—

- १ The Toyo Bunko keeps the Kanjur and Tanjur of the
 5 Cone edition This edition was explained by T Mibu A comparative list of the Tanjur Division in the Cone, Peking, Sde-dge and Snar than editions was accomplished by T Mibu (Taisho Daigaku Kenkyo Kiyo, No 44 March, 1959, Tokyo, Japan, pp 1-69) Tibetan Studies in Japan by Hajime Nakamura
 10 (Journal of Indian and Buddhist Studies Vol VIII No 2, March, 1960 Tokyo, Japan) p 54

२ अनेनैव महाशयेनैकस्मिन् पत्रे विस्तरेणाद्य यद् दृश्यमावेदितं तदत्रोपन्यस्यते—

- The Choni texts were purchased in 1926 for the Library of
 congress by Dr Joseph F. Rock at the Choni monastery in
 15 Kansu Province, China, near the Tibetan border They were struck off in Dr Rock's presence from wooden blocks which he himself informed me must have been about 400-500 years old, and hence, their exact age is known They were incised in hard wood, probably walnut as may be ascertained from the
 20 most cursory examination of the prints, these xylographs were a superb example of the art of Tibetan woodcarving No other known version of the Tibetan canon approaches the clarity, the grace and legibility of the Choni edition Shortly after the Choni texts were purchased for the Library of Congress the
 25 monastery was entirely gutted by fire and every wooden block was destroyed in the tragic conflagration The Choni recension has never been as well known as the Derge, Narthang, and Peking editions and probably very few copies were struck off In fact, apart from the xylograph in this library, only one
 30 other is definitely known to exist elsewhere I refer to a set of Kanjur volumes deposited in the Toyo Bunko Tokyo, Japan But it is noted that the Tanjur is not included in that collection A catalog is being currently prepared of the Kanjur in the possession of the Toyo Bunko and should be available before

The Chom version was printed at the Chom lamasery in Kansu province from wooden blocks believed to have been carved 500 years ago. This recension contains both the Kanjur and Tanjur, unlike certain of the others which consist frequently of merely one or the other of the two parts. It is also the most easily legible of all the differing recensions, and is particularly to be treasured because the Chom monastery has since been burned to the ground by bandits and all the thousands of wooden blocks destroyed. 5

द्वितीयस्य Derge (Sde-dge) संस्करणस्य स्वरूपं लीढशम्—

10

“ The Tibetan Buddhist canons have been published at Peking, Snar than, Sde dge etc and the Sde dge edition is said to be the best with regard to the accuracy of text and beauty

very long. A project has been initiated for the cataloging of this Library's copy of the Chom Tanjur in Germany from a microfilm copy. The work is to be done by Dr R O Meisezahl of Bonn. 15

You may be interested to know that during their transportation across the vast reaches of Western China the entire collection was very nearly irrevocably lost, for some of the crates containing the texts were opened by bandits on the supposition that they were filled with treasures or valuables of some sort. Further in the course of transit one of the boxes fell into the Yangste River and although all the crates had been carefully lined with wax at Chom, sufficient water seeped into waterlog volume 202 of the Tanjur. The text, however, was not seriously damaged due doubtlessly to the tough and durable character of the paper. The whole collection arrived in this library about two years after its purchase in far-off Chom. 20 25

Should you care to have additional details you might consult the November, 1928 issue of the *National Geographic Magazine* (Vol LIV) pp 569 619, where Dr Rock has given the entire story with photographs of the monastery and various stages of the procedure involved in printing the texts, packing and transporting them to Peking. 30 35

in printing The printing blocks are kept at Sde-dge, a remote eastern district of Tibet, and it is not easy to get printed copy

The collection is a complete set of the Sde dge edition, consisting in 4569 Volumes, and is in perfect condition without one
5 missing leaf"—preface, A Complete Catalogue of the Tibetan Buddhist Canons (Bksh-hgyur and Bstan-hgyur) published by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan 1934

तुनीयस्य Snar-than संस्करणस्य स्वरूप Dr H Kitagawa (Japan)
एवमावेदयति—

- 10 History of Snar than edition Around the 13th century a Tibetan Buddhist monk, Hjam dgab, who propagated Buddhism among Mongolians made a vow that the Tripitaka should be compiled in the Tibetan language For this sake, he collected money and materials and offered them to Dharma-senge
- 15 Dharma-senge compared the Vinaya texts that had already been translated into Tibetan with those in the Chinese Tripitaka, and published an edition of the Tibetan Vinaya-pitaka at La-stod This is the beginning of the publication of the Tibetan Tripitaka.
- 20 Around 1312 1320 A D Hjam-dbyan published the Sutra-pitaka and the Abhidharma-pitaka together with the Vinaya-pitaka mentioned above This edition is called the Old Snar-than edition, which is not available now

- In 1731, during the reign of Dalai Lama VII another Tri
25 pitaka was published on the basis of the Old Snar-than edition However, this edition added many texts that were not contained in the older edition Since this edition was published at Snar-than temple in the State of Gtsan, it is called the (New) Snar-than edition This is the edition that is most widely
30 used both inside and outside Tibet

Peking संस्करण ॥ यादृश यथा च भोटभाषानुवादानामुत्पत्तिरित्यादि Tibetan Tripitaka Research Institute इत्यनया सत्यया प्रकाशितयामेकस्या पत्रिकाया

१ Gekkojin, Otsuka-Saka shitamachi, Bunkyo-ku, Tokyo, Japan
एवम विद्यमानयानया सत्यया च येन भोटग्रन्थानां सर्वं Peking संस्करणं यथावत् प्रकाशितम् ॥

Publication of Peking edition of the Tibetan Tripataka इत्यस्मिन्
Dr. Susumu Yamaguchi, President of Otani University इत्येभिर्लिखिते
निबन्धे विस्तरेण वर्णितमिति तत एवोपयुक्तोऽस्य इहोद्घ्रियते—

In any attempt to say a few words on the Tibetan Canon, one must first
enquire how the Buddhist Canon itself came into existence To do this, one
must go back to the time of King Asoka some three centuries before the
Christian era

The great Emperor Asoka was the grandson of the renowned Candragu-
pta, founder of the Mauryan dynasty, and reigned from 274 to 232 B C At
first he was the ruler of Central India only, but eventually conquered almost
the whole country During this campaign of conquest, the sight of the grievous
suffering he had caused to thousands of innocent people particularly by his
victory over the Kalungas, made him realize that force is not the final arbiter
He became disgusted, on reflection, with his own conduct, and this produced in
its turn a revolution in his whole character He was converted to Buddhism
and resolved henceforth to put ' dharma ' into practice in both his personal
and public life, feeling moral conquest to be far more valuable and enduring
than conquest by arms The effect of his conversion was truly remarkable, and
his dynamic personality was felt in every corner of the Empire He called not
only upon his subjects but upon the neighbouring countries also to accept this
' greatest of gifts ' and sent imperial messengers and missionaries to various
parts of Asia to spread the teaching of the Buddha As a result a number of
countries embraced Buddhism and in due course there developed in each district
a collection of literature, known later as ' Tripitaka ' or Buddhist Canon
Among these collections there are at least three the contents of which are
sufficiently comprehensive and systematized to merit being called the Sacred
Canon of Buddhism First and foremost, there is the Pali Tripitaka These
scriptures of the Theravada School are used principally in the Southern School
in Ceylon, Burma, Siam and Cambodia Next come the scriptures written in
the Chinese Language, and used in China, Korea and Japan The third is the
voluminous collection of works known as the Tibetan Tripitaka

With regard to the Pali Canon, it is well known how thanks to the
scholarly and indefatigable efforts of Dr & Mrs F W Rhys Davids and
others, the Pali Text Society was founded, and nearly all the books of the
Canon published in modern form the more important ones having, further,
been translated into English French and German In Japan, under the editor-
ship of the late Dr Takakusu Junjuro, the Pali Tripitaka or Nandan Daizokyo
(the Tripitaka of the Southern Transmission) was translated into Japanese

and published in sixty volumes between the years 1937 and 1941. In this way, Japan, was able to make a modest contribution to a clearer understanding of Primitive or Theravada Buddhism.

In the case of the Tripitaka in Chinese the situation is not so simple. In fact, quite a number of different Canons existed in China, Korea and Japan and all in antiquated forms, until some years ago, they were thoroughly collated, brought up-to-date and published under the title of "Taisho Sinshu Daizokyo" by the joint efforts of the late Drs. Takakusu and Watanabe Kaikyoku. The work, it seems, has since its publication been used with profit as a work of reference in many parts of the world.

To turn now to the Tibetan Tripitaka, it is necessary first to say a few words on how it came to be written.

1. Compilation of the Tibetan Tripitaka

Buddhism was first introduced into the country in the first half of seventh century, when Tibet was under the rule of King Sron-bstan sgam-po. Realising the pressing need for a written language if the country were to adopt Buddhism, the King decided to send Thon-mu-san-bho-ta to India to learn both the Indian language and its literature. In the course of time Thon-mu-san-bho-ta mastered the Indian language sufficiently well to be in a position to compile both a Tibetan grammar and a written language according to the system and construction of phrases then prevailing in India.

This having been accomplished the Tibetans were able to translate the Sanskrit texts into their own language. When a short while later in the second half of eighth century, King Khri-sron-lde-btsan came to the throne, Tibet became a most powerful nation, so much so that its army was able to capture Ch'ang-An, the capital of the Tang dynasty at the time. This period coincided with a great cultural activity and with it the translation of Sanskrit works came to be undertaken in real earnest and on a larger scale than before. However, it was in the reign of King Ral-pa-can in the first half of the 9th century that it reached its peak. During this period those scriptures which had been translated in a slipshod fashion were freely revised and those which had not been rendered into Tibetan were at once properly translated. More than half the books composing the present Tibetan Tripitaka were translated about this time they were, undoubtedly, done with meticulous care, for one notices uniformity both in the use of technical terms and in mode of expression. Unfortunately, however, some of the influential subjects of King Ral-pa-can entertained a dislike for the King's overzealous protection of Buddhism and decided to get rid of him. He was eventually assassinated. The next King Glan-dar-ma, was a rabid anti-Buddhist and, during his reign, Buddhist

activity in every form came to a standstill, the nation sunk into utter spiritual darkness. However, in the second half of the 10th century, Rin-chen-bzan-po appeared and after him in the first half of the 11th century, the famous Buddhist scholar-priest Atisa, head of the Buddhist Institute Vikramasila in India. Both these events revived interest in Buddhism, and the translation work was undertaken again. It was, then, the Sung period in China which, although a great era, saw, as far as Buddhist contact with the neighbouring state of India was concerned, a gradual diminishing of interest. The case was just the reverse in Tibet, however. From this day until the seventeenth century translation work in Tibet continued without interruption. According to the supplement attached to the Sde-dge Edition the number of Indian scholars engaged in the translation work was 107 and of those from Tibet 222. However, since there are a number of works on which the names of the translators are not inscribed, one can safely guess that their number was greater than that mentioned in the Sde-dge supplement.

2 Outline of Contents of Tripiṭaka

Thus the whole translation of the Tripiṭaka was done by a number of different scholars and translators over a period of many centuries. Finally the various works were carefully co-ordinated and properly classified, thus coming to assume the appearance of the Tripiṭaka we know to-day. One must, however, bear in mind the fact that the contents of the Tibetan Tripiṭaka are classified in quite a different way from the method adopted in the Chinese Tripiṭaka. The Tibetan Canon is divided into two main parts: one is known as Bkaḥ-hgyur (Kanjur) and the other as Bstan-hgyur (Tanjur). The subject matter of Bkaḥ-hgyur consists of the teachings and sermons (Sūtra) of the Lord Buddha as well as the discipline (Vinaya) to be observed by Buddhists. Bstan-hgyur is no more than a collection of treatises and expositions together with rules and regulations in connection with religious rites and hymns. The latter also contains items dealing with more secular subjects such as history, language, logic, medicine and arts and crafts. This Tripiṭaka has seen many editions since the 17th century, but those which are best known are the Peking Sde-dge and Sngon-thin editions. These three editions differ slightly in the number of volumes they contain and in their subject matter, but otherwise they remain identical.

The Peking edition belonging to Otani University is classified as follows:

(a) The Bkaḥ-hgyur Division

Classification		Cases	Number of Boxes
File	(Sūtra)		
1	Rgyud (Tantra)	25	729

5	■ Ser-phyin (Prajñāpīramitā)	21	30
	3. Dkon-brtsags (Ratna-kūta)	6	1
	4 Phal-chen (Avalamśaka)	6	1
	5 Mdo-sna-tshogs (Sūtrīnta)	32	263
	6 Hdul-brā (Vinaya)	13	26
	7. Dkar-chag (Suci-lipi=Index)	1	
	Total	107	1035
(b) The Bstan-hgyur Division.			
Classification		Front cases	Number of books
10	Tib (Skt)		
	1. Bstod-tshogs (Stotra-gāṇa)	1	61
	2. Rgyud-higrel (Tantra-vidyā)	87	2610
	Mdo-higrel (Sūtra-vidyā)	Rear Cases	
	1 Ser-phyin (Prajñāpīramitā)	16	11
15	2 Dbu-mā (Madhyamāka)	16	150
	3 Jo-bohi chos-hbyun (Mainly Madhyamāka commentary of Atisa-Śāri-Dīpaṃkar-yn-ma)	1	103
	4 Mdo-tde-sna-tshogs-higrel-pā (Sūtrīnta-vidyā)	10	39
	5 Sems-tsam (Citta-mitra)	18	67
20	6 Mnong-pahi bstan-bcos (Abhidharma-vidyā)	11	20
	7 Hdul-brāhi higrel (Vinaya Commentary)	18	45
	8 Skyes-rabā (Jitaka)	3	6
	9 Gnam-yig (Pañskathā & Lekhā)	1	45
	10 Gnan-tshugs rig-pa (Hetuvidyā)	21	67
25	11 Sgra-rig-pā (Śābda-vidyā)	2	28
	12 Gso ba rig-pa (Cakṛtsā-vidyā)	5	7
	13 Bzo rig-pa (Śilpa-vidyā)		
	14 Thun-mong-ba lugs kyi-bstun-bcos (Niti-Sāstra)	1	44
30	15 No mtshar bstan-bcos (Ascarya-sāstra)		
	16 duto (9 cases Gsar-bcug)	13	147
	17. Dkar-chag (Suci-lipi=Index)	1	1
	Total	223	3522
	18. Works by Tibetan Scholar Priests	27	
35	Rtson-kba-pa 20		
	Lcan-skya 7		

Thus the major part of the Tibetan Canon consists of works on Buddhism, but as mentioned before, and particularly in the case of Bstan-

Edition and is consequently different from the Peking Edition. This Li-Thän Edition is believed to have been published later than the K'ang-hsi Peking edition, but the exact date is not known. The Bk'ah hgyur of the Sde dge Edition is said to have been compiled by using the Li-Thän as the basic text, with much care lavished on the revision of the language by grammarians. A comparison of the Bk'ah hgyur of the revised Peking Edition and that of the Sde-dge reveals quite a number of accurate points in the latter, but since the former was thoroughly revised it is on the whole more reliable. The Bk'ah hgyur of the New Snar-thän edition in the possession of Otani University, with a publication dated given as 1730 A. D. belongs to the Sde dge group. The Peking Edition is very important since it belongs to the old Snar-thän Edition group in contradistinction to the Sde dge and the new Snar-thän Editions.

Let us now glance at the Bstan-hgyur of Peking Edition. This part of the Edition has not been printed so often as the Bk'ah hgyur as far as we know, in fact, only once-by the command of the Emperor in the year 1724 A. D. The Bstan-hgyur of the new Snar-thän Edition, published about 1742 A. D., originates from the same source as that of the Peking Edition and consequently both of them differ in every respect from that of the Sde dge Edition. Personal of the Bstan-hgyur of the Peking Edition and careful comparison with that of the Sde-dge Edition show that the same remarks apply with regard to its value as have already been made in connection with the Bk'ah hgyur in the preceding pages.

It is well known that the Peking Edition was printed by command of the Emperor during the Ch'ing period when China was in a most prosperous state and that no expense was spared. It is beautifully bound and clearly printed.

5 Significance of the publication

We have mentioned a few salient features of the Peking Edition, it only remains for us to make one or two further observations. As far as we are aware, only a few copies of the Edition were printed nearly all of the wooden blocks used were either lost or destroyed by fire. A few of these blocks might be found at remote Buddhist historical sites in China such as Je-ho and Wu Tai Shan, but it is very doubtful. As far as our knowledge goes there are only two complete editions of the Peking Tripiṭaka at present extant in the world. One of them is in Paris at the Bibliothèque Nationale and the other at Otani University in Kyoto.

There may be some truth in the statement that it was from consideration of the political necessity of conciliating the Mongolian tribes that the Emperor K'anghsi of the Ch'ing dynasty and other rulers who followed him lavished

so much wealth on the Peking Edition and on building Lama temples. On the other hand, however, consideration of the considerable services rendered by the Emperor in the promotion of culture shows that this is not the whole truth. On the contrary, we believe his actions to be mainly due to his long cherished ideal, to put it in modern terms, of establishing an Oriental culture on a sounder footing

आवेदितमेवं चतुर्णां भोटभाषानुवादसंस्करणानां स्वरूपम् । एते च भोटभाषानु-
वादाः समीचीना इति सामान्यतो यद्यपि प्रसिद्धिस्तथापि सम्बद्धं शास्त्राश्रयापरिज्ञाना-
दनुवादार्थमवलम्बितस्य संस्कृतग्रन्थस्याशुद्धत्वादेर्वा कारणान् प्रमादसमुच्चयस्य उद्बुद्धेः
10 भोटभाषानुवादावनुवादकाम्बा न सम्बद्गं विहितवित्यस्याकर्मनुभवः । बहुषु

१ एतत्सम्पन्नानां विधेयार्थिभिर्मन्त्रितान्यपि विलोचनीयानि—

Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol. IX No 2 (June 1948) pp. 53-62, Vol. XII No. 3-4 (1949) pp. 477-481.

The introduction to the article of A. Kunst, "Kamalaśīla's
15 commentary on Śāntarakṣita's anumānaparīkṣā" Melanges
chinoises et bouddhiques. Vol. VIII

२. यथामाकम्बुनवरतयान्देऽप्याहुः—The Tibetan texts give not different readings but different translations. So the question is not, what is the better or the original reading, but what was the text
20 which was translated in this way. And to find out the original text is in many cases pure guesswork, for both translations are bad. As a rule, psv¹ is the better one. psv¹ in many places distorts the sentences and changes the order of the words. So one is adduced to believe that the translators often cannot have
25 grasped the meaning. But sometimes psv¹ is better than psv² and must be preferred. psv² translates according to the meaning and occasionally omits details of minor importance. Therefore, you may find in psv¹ words preserved, which were omitted in psv². VT. is very good. But even here mistakes occur. Especially the pra-
30 tikas are not free from errors. Since the pratikas contain only parts of sentences, which could not be understood without the mūla they could easily be corrupted. If the translator did not refer continually to the mūla mistakes were nearly unavoidable
—Prof. Dr. E. Frauwallner.

अथ भोट[Tibetan]भाषान्तरतः संस्कृतेऽनुवादः ।

दिङ्नागविरचिते सवृत्तिके प्रमाणसमुच्चये प्रथमे प्रत्यक्षपरिच्छेदे
वैशेषिकमतपरीक्षा ।

विषयालोचनार्थत्वाद् योजना न विशेषणैः ।

नैकं रूपाद्यभेदो वा दृष्टं चेन्नेन्द्रियेण तत् ॥ २१ ॥ 5

अक्षानेकत्ववैयर्थ्यात् स्वार्थं भिन्नेऽपि शक्तिमत् ।

संवेन्द्रियेण ग्राह्यं स्याद् द्रव्यादौ न तथा सति ॥ २२ ॥

[अंगृहीतेरभावत्वात् कथं चेद्] अन्यगोचरम् ।

तुल्यगोचरतेष्टा चेदनिष्टेऽपि प्रमज्ज्यते । ॥ २३ ॥

अनेकान्तोऽन्यथोक्तं तत् सर्वं माध्यं न कथ्यते । 10

अक्षभेदेऽपि धीभेदाद् भेदेऽभेदोऽन्यथा कुतः ॥ २४ ॥

वैशेषिकाणां केचित् मन्वन्धेन " आत्मेन्द्रियमनोर्थमभिकर्षाद् यन्नि-
ष्पद्यते तदन्वत् " [वै० सू० ३ । १ । १३] इति मौर्यं तावद् द्रष्टुं प्रत्यक्ष-
लक्षणम् । केचित् प्रमाणात् क्लृप्तमर्थान्तरमिच्छन्तोऽप्राधारणहरणन्यादि-
न्द्रियाधेमभिकर्षं प्रमाणं प्रतिपादयन्ति । अन्धे तु प्रधानस्यादात्ममनःमभिकर्षः 15
प्रमाणमित्याहुः ।

तथा च " संशेषनिर्णयज्ञानगोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्या

१ संस्कृतेऽनुवादोऽयमस्माभिः पू० १९०४. १-६ इत्यत्र निर्दिष्टसंस्कृतवाक्यं विशालासलसंस्कृतगतं तान्
प्रतीक्षान् कनकमविरचितं च भोटभाषानुवादमालम्ब्य प्रागुल्लेखं विहितः, तथापि यच्चिन् गौष्टम् अष्टा
चतुषरक्षितरचितोऽनुवादोऽप्यवलम्बितः । यथायोग्यं योग्योक्तिता विभाषानुवादभेदोऽपि दृष्टव्यो दर्शयि 20
ष्यते । २ अत्रेदमप्येवम्—प्रमाणसमुच्चयेतिप्रथमस्यान्यथानिरूपणं तत्र सर्वमा कारिकायादमन्तर्गतत्वेऽपि
तायां वृथह् स्मरन्तं दुष्कारम् । प्रमाणसमुच्चयेभोटभाषानुवादानुसारेण ताः सम्यक् वृथह् ज्ञानं सस्यन्ते ।
तथापि सति कतिचित् इत्यनेन च द्रव्योः प्रमाणमन्वयभाटभाषानुवादस्योक्तमप्यम्, एतन् धारि-
कतत्रैवमिदमस्योऽस्यत्र उक्तमन्वयेन एव च मण्डलेऽनुवादो दृश्यते, कतिचिदस्यापि पाठस्य
भोटभाषानुवादं तादृशमुल्लेखने, कतिचित् पुष्टिरपि दृश्यते । अत एवास्मैतु स्वयमेव धारिकामन्त्रेण 25
तुष्टः । एतन् यथास्थानं सख्योक्तोक्तमप्यप्यते ॥ ३ इत्यत्र पू० १०० टि० १० ॥ ४ PT अनुवादेन
बहुवचनान् इत्यन्वयनाया ' सर्वेन्द्रियेण ग्राह्यः स्युः ' इति पाठो भवेत् ॥ ५ नभावादं अन्य-
गोचरम् P¹ । (नभावादं अन्यगोचरम् P²) । नभावादं अन्यगोचरम् P³ ॥ ६ PS-P¹V
नन्वे पाठप्रमाणोऽनुवादः ॥ ७ ' मन्वन्धेन प्रमाणान्तरमात्रं ज्ञानान्तरं हेतुः । १० । १ ।
तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याय ॥ १० । १ । "—वै० सू० ॥ 30

१६८ दिह्नागरुतवैशेषिकमतविचारप्रसङ्गे भोटग्रन्थानां परिचयः ।

- इत्यनयोश्च बहुशः साम्यं दृश्यते । वसुधररक्षितरचितः कारिकानुवादो वृत्त्यनुवादश्चात्र C. ed. अनुसारेणोपन्यस्तः । कनकवर्मरचितः कारिकानुवादः N. ed. अनुसारेण वृत्त्यनुवादस्तु P. ed. अनुसारेणोपन्यस्तः प्राधान्येन । विशालामलवत्या अनुवादस्तु प्राधान्येन D. ed. अनुसारेणैवास्माभिराहृतः । एषु सर्वत्र यथायोगमन्यान्यपि संस्करणानि ५ प्रसङ्गमाश्रित्यास्माभिरवलोकितानि^१ ।

अस्मिन् परिशिष्टे सङ्केतानां विवरणम् ।

C. ed.=Choni edition.

D. ed.=Derge^१ edition.

K.=कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

10 N. ed.=Narthang edition.

P. ed.=Peking edition.

PS.=प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां भोटभाषानुवादः ।

PS.^१=प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां वसुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

PS.^२=प्रमाणसमुच्चयकारिकाणां कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

15 PSV.=प्रमाणसमुच्चयवृत्तेर्भोटभाषानुवादः ।

PSV.^१=प्रमाणसमुच्चयवृत्तेर्वसुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

PSV.^२=प्रमाणसमुच्चयवृत्तेः कनकवर्मविरचितो भोटभाषानुवादः ।

V.=वसुधररक्षितविरचितो भोटभाषानुवादः ।

VT.=‘ विशालामलवती ’ टीकायां भोटभाषानुवादः ।

20 अथ यथानिर्दिष्टक्रमं भोटभाषानुवादानां संस्कृतेऽनुवाद उपन्यस्यते । भोटभाषानुवादस्तु ग्रन्थान्ते द्रष्टव्याः ।

^१ विशालामलवत्या भोटभाषानुवादः C. - ed. - D. ed. इत्यत्र Bstan-hgyur ; Tshad-ma, Ye (111) इत्यत्र विद्यते । CCTBC No 4268 । N. ed. P. ed. इत्यत्र Bstan-hgyur, Mdo, Re. (=112) इत्यत्र वर्तते ॥ २ अथ शुद्धतर इत्यस्माकमनुभवः ॥

■ ३ ‘ Darma-rim-Chen ’ इत्यभिधेन भोटदेशीयविदुषा विरचिताया प्रमाणसमुच्चयस्य भोटभाषानुवादीकाया [CCTBC No 5137, folios 1-124] अपि यथायोगं विहितोऽन्योपयोगः ।

30

- व्याख्याता ” इति यदुक्तं तद् विरुध्यते । न हि चतुष्टयमभिरुपात्तत्वेन ज्ञानेन निर्णयजं [ज्ञानं] तुल्यम्, निर्णयस्य विकल्पपूर्वकत्वात् प्रत्यक्षस्य विषयालोचनमात्रत्वात् । विषयालोचनमात्रं हि चतुष्टयसन्निकर्षाज्ञायते, तत्र विचारणा कुतः ? इन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रमाणवादेऽतिदेशः कोऽपि नास्त्येव । इन्द्रियार्थमन्निकर्ष-
- 5 प्रमाणवादिदर्शने ‘किमेतत्’ इति जिज्ञासायां सर्वथा ग्रहणप्रसङ्गः, सर्वात्मना सन्निकृष्टत्वात् । आत्ममनःसन्निकर्षवादेऽपि विषयभेदः । न हि विषयान्तरे प्रमाणं भवत्यन्यत्र फलं भवतीति पूर्वमुक्तम् ।

- अपि च, ‘सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणरूपापेक्षं च प्रत्यक्षम्’ इति न युज्यते, यस्मादिन्द्रियार्थमन्निकर्षोत्पन्नस्य विषयालोचनार्थत्वाद् योजना न
- 10 विशेषणैः । इन्द्रियबुद्धीनां स्वार्थमात्रग्राहित्वाद् विशेषणैः सद् योगो नोपपद्यते । ‘इदमस्य सामान्यं द्रव्यादि वा’ इत्यवश्यमर्थद्वयं गृहीत्वा तथा सम्बन्धः कल्प्यते । ततो मतुल्लीपादभेदोपचाराद्वा गृह्यते । तच्च विशेषणं स्मृत्योपस्थापितत्वाद् मनोबुद्धानुपपद्यते, अन्यथा सूरभि मधुरमिति ग्रहणमपि प्रत्यक्षं स्यात्, तथा च न युज्यते विशेषणविशेष्ययोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वात् ।
- 15 यदि चैकं द्रव्यमनेकेन्द्रियग्राह्यं तथा मति नैकम्, रूपादिवदनेकं स्यात् । रूपादौ हि अनेकेन्द्रियग्राह्यस्यैकत्वं क्वचिदपि न दृष्टम् । रूपाद्यभेदो वा । यद्यनेकेन्द्रियग्राह्यमप्यभिन्नमिष्यते रूपाद्यपि द्रव्यवदकं स्यात् । दृष्टं चेत् । यद्येव

१ पुरापरसम्बन्धविशेषणाय ‘निर्णयस्योत्पत्तिस्तु वा’ इति पाठोऽयम् सम्भवत् । २ विषयालोचनमात्रार्थत्वात् VT. ॥ ३ विषयालोचनमात्रार्थं हि VT. । दृश्यता पृ० १३६ प० १, ॥ ॥

- 20 समस्तार्थग्रहणं स्यात् PSV । तुलना—‘सर्वथा ग्रहणप्रसङ्गं सत्त्वात्मना साजकृष्टत्वात् ।’—तत्त्वार्थ-
राजवार्तिक १ । १० । पृ० ५१ प० ८ ॥ ५ विषयभेदोऽपि VT । एव चान ‘आत्मन-
सन्निकर्षवादे च विषयभेदोऽपि’ इत्यपि पाठं स्यात् ॥ ६ ‘न ह्यन्यविषयस्य प्रमाणरक्षायनं फलं भवति’ इति पाठे ‘न हि विषयान्तरे प्रमाणभावोऽयम् फलभावः’ इति वा पाठोऽयम् भवेत् ॥
७ एतत्परिसिद्धान्ते पूर्तिर्दृष्ट्वा ॥ ८ ‘सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणरूपम् ॥ ८ । १ । द्वये पुनरुक्तमा-
पेक्षम् । ८ । ३ ।’—पृ० सू० ॥ २ विषयवत्त्वात् PSV ॥ १० ‘नन्वेव साधकश्रुतांचरो धर्मो भिद्यते
25 ग्राहकभेदाद् रूपादिवत् । तानि वा सत्त्ववि ग्राहकभेदे न भिद्येरन् । अनेकेन्द्रियग्राह्यमेकं सत् दृष्टं
सत्त्वमिति चेत्, न, किं पदस्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । अपि चेन्द्रियाणां सङ्कीर्णविषयत्वेऽभानेकवैयर्थ्यमपि ।
एवमेव हि तद्विन्द्रियं नानाविषयान् परिच्छेत्स्यतीति किमिन्द्रियभेदेन । ननुक्तम्—नेक रूपाद्यभेदो
‘वा दृष्टं चेत्तेन्द्रियेण तत् । अक्षानेकत्ववैयर्थ्यं स्यात् भिन्नेऽपि शक्तिमत् ॥ इति ।’
- 30 —नीमानाश्लोकातिशयाशङ्का पृ० २५६ ॥ ११ ‘प्राणमेकं ॥ ॥

भिन्नेन्द्रियविषये द्रव्येऽभिन्नं ज्ञानं दृष्टमेव सत्तागुणत्ववत् । तस्माद् रूपादावे-
कत्वानेकत्वप्रमङ्गोऽस्ति इति चेत्, ईदृशमभिन्नं ज्ञानं दृष्टम्, किन्तु नेन्द्रियेण
तत्, न तदिन्द्रियद्वारेणेन्द्रियान्तरविषये ज्ञानम्, यस्मात् अक्षानेकत्ववैय-
र्थ्यात् । यदीन्द्रियान्तरविषयेऽपीन्द्रियान्तरस्य ग्रहणशक्तिरीक्ष्यते रूपादावेक-
न्द्रियकल्पना व्यर्था । अथापि स्यान्-रूपादौ भेदसङ्ख्यावादेकमिन्द्रियं न ग्रहण- 5
शक्तिमदिति चेत्, तदप्ययुक्तम् । कुत इति चेत्, इन्द्रियं हि स्वार्थे भिन्नेऽपि
शक्तिमत् । स्वार्थो नीलादिभेदेन संख्यादिभेदेन च भवन्मतेन भिन्नोऽपी-
न्द्रियेण ग्रहीतुं शक्यते, नेन्द्रियान्तरार्थः । इन्द्रियान्तरविषयत्वेन च रूपभिन्न-
स्पर्शेवद् यतश्चक्षुषा न गृह्यते । यदि स्पर्शनगृहीतमपि द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते इन्द्रि-
यान्तरविषयोऽपि चक्षुषः स्वार्थ इति स्पष्टमभ्युपगम्याद् भिन्नस्यापि नीलादिवत् 10
स्पर्शादिरपि चक्षुषा ग्रहणप्रमङ्ग इति भिन्नत्वमनेकेन्द्रियग्राह्यत्वे न कारणम्, किं
तर्हि ? इन्द्रियान्तरार्थाग्रहणम् ।

यदि चाभिन्नोऽप्यर्थोऽनेकेनेन्द्रियेण गृह्यते रूपादयः प्रत्येकमपि सर्व-
न्द्रियेण ग्राह्यः स्युः द्रव्यादिवत्, तथा च रूपादयोऽनेकेन्द्रियग्राह्याः स्युः ।

न मन्त्येते दोषाः । रूपादयस्तेषु स्वस्वविशेषे नियामकाः । तदभावादि- 15
न्द्रियबुद्धीनां नीलेऽव्यभिचार इति चेत्, कथं तेषां नियामकत्वम् ? यत्र रूप
रूपाभावस्तच्चक्षुषा न गृह्यते, एवं स्पर्शादीनामपि स्वस्वविशेषनियामकत्वम् ।

तथा मति चक्षुःस्पर्शनयोर्नृत्तिर्द्रव्यादौ न । द्रव्यसङ्ख्यादिकर्मसु रूपत्व-
स्पर्शत्वाभावस्येष्टत्वाद् न स्यात् तेषां चक्षुःस्पर्शान्तर्याम्यां ग्रहणम् । यद्येवं यत्र
रूपत्वमस्ति तच्चाक्षुषम्, एवं स्पर्शादावपि । एतं निर्वतत्वेनास्ति विशेषः । तथा 20
च रूपत्वाद्यभावाद् द्रव्यादिषु नियमाभावो भविष्यतीति चेत्, तेषां सति
“तदभावादव्यभिचारः” [वै० सू० ४।१।११] इति सूत्रविरोधः । रूपत्वादेः

- शब्दादावभावादव्यभिचार उच्यते, न रूपत्वाद् रूपानो मद्भावाद्वारेण । युक्त्या पीयं कल्पना नोपपद्यते, यस्माद् अगृहीतेरभावत्वात्, इन्द्रियान्तरेणाग्रहणं हि ग्रहणाभावः, न कथं रूपत्वादिना क्रियते ? भवतु कान्ताभावेन ग्रहणाभावः । तस्माद् रूपत्वादीनां नियामकत्वं न युज्यते । ननु यद् द्रव्यादावभिन्नं
- 5 ग्रहणं दृष्टं तत् कथं चेत्, अन्यगोचरम् । चक्षुःस्पर्शनाभ्यां भिन्नो विषय उपलभ्यते, तैस्तद्वर्त्तारिममृदायविषयमभिन्नं ग्रहणं स्मरणज्ञानमन्यदेवोपजायते रूपाद्यग्रहे तद्वुद्ध्यमावात् । एवं विशेष्याणि भिन्नानि स्वमेन्द्रियेणोपलभ्य अर्थान्तरव्यवच्छेदविषयमभेदेन सर्वत्र मानसं ज्ञानं जायते, न तु सत्तागुणत्वे प्रत्यक्षे । तदनुपलक्षणात् 'प्रत्यक्षेण ग्रहणम्' इत्यभिमानस्तयोः कृतार्किङ्गणाम् ।
- 10 तुल्यगोचरतेष्टा चेत् । स्यादेतत्—विशेषणविशेष्ययोरवश्यं तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमभ्युपगन्तव्यं तदग्रहे तद्वुद्ध्यमावाविति चेत्, तथा मति अनिष्टेऽपि प्रसज्यते । यद्युभयं तुल्येन्द्रियग्राह्यं द्रव्यगुणकर्माण्यपि द्रव्यवन्तीति सत्तावद् द्रव्यं सर्वेन्द्रियं स्यात् । एवमेकैन्द्रियवत्त्वाद् न द्रव्यं मत्ता, मत्तायाः सर्वेन्द्रियत्वात् । ननु द्रव्यवृत्तिवत् सत्ता एकद्रव्या तद्वती उच्यते इति चेत्, न, अभिन्न-
- 15 त्वात् । अभिन्ना सत्ता सर्वत्र द्रव्यादौ मति न निषिध्यते । तथा चोक्तम्—
“गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः” [वै० सू० १।२।१८] इति । यदि च द्रव्ये वर्तमानैकैकद्रव्या नान्यत्र वर्तमाना एकद्रव्येति [उच्यते v] भेदेः स्यात् । यदा च चाक्षुषप्रत्यक्षेण 'अग्निरुष्णः' इति ग्रहणं तदा स्वर्शोऽपि चाक्षुषः स्यात् । तस्मात् सत्तागुणत्ववद् भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि द्रव्यमभिन्नमिति
- 20 न युज्यते ।

- १ v मध्ये सम्प्रयोगो न जायते ॥ २ युज्यते । यदि कारणभावे ग्रहणानावो भवतीति चेत् । तस्माद् क्लादे स्ववैशेषनियानकव न युज्यत v ॥ ३ न भवति K । अत्र 'न' इति निर्वहक भाति । 'कारणभावे ननु ग्रहणानावो भविष्यति' इत्यपि पाठोऽत्र सम्प्रवेत् ॥ ४ यथेय द्रव्यादा' PSV ॥ ५ 'तत्त्वद्वय' इत्यपि पाठोऽत्र भवेत् ॥ ६ तत्त्वद्वयारि PSV ॥ ७ (भवेद-
15 प्राहकं) ॥ ८ तयोः सत्तागुणत्वयोः । 'तेषां कृतार्किङ्गणाम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्य ॥ ९ 'सदनित्य द्रव्यवत्' इत्यर्थे कारण सामान्यविशेषरूपेति द्रव्यगुणकर्मगामविशेषः । —वै० सू० १।१।७ ।
१० "द्रव्यगुणकर्मभेदोऽन्तर सत्ता १।२।३ । एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् १।२।८ ।"—
वै० सू० ॥ ११ द्रव्ये वर्तमाना PSV ॥ १२ द्रव्यभेदः स्यात् v । किन्तु द्रव्यभेदः, मत्ताभेदः
स्याभिप्रेतत्वात् ॥ १३ इतः पर 'तथा च न' इति v मध्ये प्रतीतो भाति ॥

यद्येवं भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाद्यन्यत्ववादेऽनेकान्तः । [यस्माद् K] एकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि द्रव्यगुणकर्मणां भेदो नीलादिभेदश्च दृष्टः, विनापीन्द्रियभेदं ग्रहणभेदाद् नीलादिभेदश्च दृष्टः । यदभावेऽपि यद् भवति तस्य तदकारणत्वाद्विन्द्रियभेदोऽन्यत्वस्य न कारणमिति चेत्, अन्यथोक्तं तत् । भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादानेकत्वमुच्यते, नैकेन्द्रियग्राह्यत्वादेकत्वं यतोऽनेकान्तः स्यात् । न हि 5 भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वादेवानेकत्वमुच्यते, किं तर्हि ? अनेकत्वमेव इति [वचनाद् K] नानैकान्तिकः ।

‘इन्द्रियभेदं विनापि’ इति यदुक्तमत्र सर्वं साध्यं न कथ्यते । न हि सर्वमनेकमिन्द्रियभेदादित्युच्यते, किं तर्हि ? यत्रेन्द्रियभेदस्तदनेकम् [एव V] इति भेदोऽप्येन्यत्वस्य कारणं न निषिध्यते । 10

अपि च, अक्षाभेदेऽपि धीभेदाद् भेदेऽभेदोऽन्यथा कुतः । यत्र [च VT] इन्द्रियभेदं विनापि बुद्धिभेदाद् नानात्वमुच्यते तत्रेन्द्रियभेदे बुद्धिभेदे च ‘एकम्’ इत्यस्य नावकाशः ।

एतेन गुणादिषु प्रत्यक्षज्ञानमपि निराकृतं वेदितव्यम् । [यस्मात् K] तदपि हि स्वाश्रयसम्बन्धद्वारेण चतुष्टयमन्निकर्पादेशोत्पद्यते । यथा च सर्वथा 15 मन्निकर्पान्न ज्ञानोत्पत्तिरुक्तमेवं नैयायिकप्रत्यक्षपरीक्षायाम् । एवं वैशेषिकप्रत्यक्षमपि सद्बोधम् ।

अथ जिनेन्द्रबुद्धिरचिता विद्यालामलवती नाम व्याख्या ।

केनचित् सम्बन्धेनेति, वृत्तिकृन्मतविशेषेणानेके सम्बन्धाः, तत्र कस्मिंश्चित् सम्बन्धे प्रत्यक्षलक्षणसूत्रमिदं न सम्भवतीत्यतः ‘केनचित् सम्बन्धेन’ इत्युक्तम् । तत्र 20 केचित्—‘प्रसिद्धिर्लक्षणमाप्तः । प्रसिद्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् । सा च प्रसिद्धिर्गुणस्वा- नित्यत्वाभ्यां शब्दवद् द्रष्टव्येत्युक्तम् । यदि बुद्धिरनित्या, अनित्यं च कारणवत्, ततोऽस्या अपि कारणं वक्तव्यमन्यत्वं ज्ञानेन ज्ञापकहेतुनेति चेत्, उच्यते—‘आत्मे-

१ सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वाद्यन्यत्ववादे K ॥ २ नीलादिभेदग्रहणं दृष्टम् V ॥ ३ ‘इन्द्रियभेदोऽनेकत्वे न हेतुरिति चेत् K ॥ ४ ‘अपि तु’ इत्यादि भवेत् पाठः ॥ ५ ‘अनेकत्वस्य K ॥ ६ ‘एकत्वम्’ 25 इति निरवकाशम् V ॥ ७ प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिरपि निराकृता वेदितव्या V ॥ ८ तथा च सर्वथा मन्निकर्पान्न ज्ञानोत्पत्तिरिति नैयायिकपरीक्षाया यथोक्तम् । तस्माद् वैशेषिकप्रत्यक्षं दुर्विहितम् । ~V ॥ ९ एतत्परिशिष्टान्ते पूर्तिर्दृष्टव्या ॥ १० तुलना—वै० सू० १ । १ । २ ॥

१७४ सप्तमस्तिके के अ प्रमाणसमुच्चये धैरेयिकप्रत्यक्षरीत्या ।

न्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाद् यत्तिष्पद्यते तदन्यत् ' [वै० सू० ३ । १ । १३] । यद् यतो निष्पद्यते तत् ततोऽन्यत्, यथा मृदादेर्धंटादि, आत्मादिभ्यो ज्ञानमपि तथा निष्पद्यते तस्मात् तदपि तेभ्योऽन्यत् । कारणमप्यनेनैव दर्शितमात्मदि ।—इति सम्बन्धमाहुः । अस्मिन् सम्बन्धे प्रत्यक्षलक्षणसूत्रमिदं नोपपद्यते ।

5 अन्ये तु—लैङ्गिकप्रमाणेऽभिहिते तत आह—किं लैङ्गिककमेव प्रमाणमाहोस्ति चेति चेत्, उच्यते—“ आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षाद् यत्तिष्पद्यते तदन्यत् ” [वै० सू० ३ । १ । १३] प्रत्यक्षप्रमाणमिति वाक्यशेषः ।—इति सम्बन्धमाचक्षते । अस्मिन् सम्बन्धे प्रत्यक्षलक्षणसूत्रमिदं व्याख्यायते ।

असौत्रमपि भौष्यकृदभिहितमस्ति “ इन्द्रियार्थमन्निकर्षः प्रत्यक्षमात्मनःसन्निकर्षो 10 वा ” इति । अतः सौत्रमित्युक्तम् । द्रव्यवचनेन गुणकर्मणोरपि सौत्रं प्रत्यक्षलक्षण-मन्यदस्तीति रक्ष्यमिति । तत् पुनः “ गुणकर्मस्त्वन्निरूपेण ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणं कारणकारणं च ” [वै० सू० ८ । ४] इत्येतत् । स्वाध्वेनानभिपद्यते गुणकर्मसु ज्ञानं नोपपाद्यते, अतस्तत्तदयो द्रव्यं गुणकर्मण्यभिपद्यते तज्ज्ञानस्य कारणं भवति । गुणकर्मज्ञानस्य कारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः, तरकारणं द्रव्यं घटादि कारणकारणमित्यु- 15 च्यते । अत्र च प्रधानत्वादेकार्थमवधारणकारणत्वाच्चात्मनःसन्निकर्षादुपपत्तौ इन्द्रिय-मनोर्थसन्निकर्षस्तत्रोपकारकाः ।

केचिदिति । यस्माज्ज्ञानस्य प्रमाणस्ये फलान्तरं न भवति, तथाहि—अभिगतिः फलम्, ज्ञानाच्चाभिगतिरनर्थान्तरम् । ततः श्रावस्त्वादयः सन्निकर्षमभिलषन्ति अमा- 20 धारणकारणत्वादिति, इतरे सन्निकर्षाः स्मृत्यादिज्ञानमाधारणाः, इन्द्रियार्थमन्निकर्षस्तु प्रत्यक्षस्यैव कारणम् ।

प्रधानत्वादिति आत्ममनसोः प्रधानत्वात् तत्सन्निकर्षस्यापि प्रधानत्वम्, ततो श्रावणादयो मन्यन्ते । तत्रात्मनः प्रधानत्वं ज्ञानस्य कर्तृत्वात् तद्विज्ञानत्वात् फलोप- 25 भोग्यत्वाच्च । मनसस्तु सर्वविषयराज्ज्ञानेनैकार्थसमवायाच्च ।

तथा चेत्यादिना शास्त्रविरोधमाह । यथा अग्न्यायनुस्मृतिपत्र आत्मनः प्रत्यक्षं 25 लिङ्गं दृष्ट्वा अप्रत्यक्षेऽर्थेऽनुमानं भवति तथा विशेषस्मृतिमतोऽप्यैव सामान्यमात्रदर्शनाद् गृहीतेषु विशेषेषु संशय इति संशयस्य निष्पत्तिर्लङ्घिकेन तुल्या । यथा च भूतार्थमसम्बन्ध-

वशेन 'अयमेवंभूतोऽर्थः' इति प्रत्यक्षमुत्पद्यते तथा भूतार्थसम्बन्धवशेन 'अयमेव,
 नान्यः' इति निर्णयो जायते इत्यस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षेण तुल्या—इति यदुक्तं तद्
 विरुध्यते, निर्णयस्य विकल्पपूर्वकत्वादिति सम्बन्धः । सामान्यदर्शनवतः संशयो
 जायते । विकल्पाद् यदा विशेषरूपेणार्थोऽवधार्यते तदा 'इयं गौरेव, न महिषी' इति
 निर्णयो जायते । विषयालोचनार्थत्वादिति विषयानुभवप्रयोजनत्वादित्यर्थः । विषया- 5
 लोचनमात्रार्थं हीति 'मात्र'शब्दोऽधिकव्यवच्छेदार्थः । एवमुक्तं भवति—विशेषा-
 रोपादौ न व्यापियत इति । तच्च निर्विकल्परकत्वात् । यस्य च विषयानुभवमात्रं प्रयोजन
 तद् विकल्पनिरपेक्षं प्रवर्तते । तद् दर्शयति—तत्र विचारणा कुत इति । ततश्च वैधर्म्यात्
 तेन निर्णयस्योत्पत्तिर्न तुल्या यथानुमानेन । स्यादेतत्—भूतार्थसम्बन्धवशादुत्पत्तिमात्रस्या-
 तिदेश इति । तदुक्तम्, विशेषातिदेशस्य निरर्थकत्वप्रसङ्गात् । संशयानुमानादि- 10
 भिरप्येव तुल्योत्पत्तिः प्राप्नोति, तेषामपि सामान्यादिभूतार्थाभिसम्बन्धवशेनोत्पत्तेः ।
 अतिदेशो नास्त्येवेति, ज्ञानत्वं समानो धर्मः, तस्य चाभावात् । सर्वथा ग्रहणप्रसङ्ग
 इति सर्वथा बहुमन्वादिभिरपि ग्रहणं स्यात् । यस्मिन्क्षेत्रे सामर्थ्यं स एव गृह्यत इति
 चेदुच्यते—मर्वात्मनेत्यादि । निरसत्वादर्थस्य यथायोगं पञ्चविधेन सन्निकर्षेण य इन्द्रिया-
 सन्निकृष्टोऽस्य स नास्त्येव । ततश्च तद्विशेषाणामर्थावभिन्नत्वात् तेष्वपि ग्रहणमुत्पत्तुं 15
 शक्नोति । ननु य एव विष्टुक्षितोऽस्य स एव गृह्यत इति चेदाह—किमेतदित्यादि ।
 यदा परेषा द्रष्टा आलोच्यार्थदर्शनत्वं प्राप्तेव 'किमेतत्' इत्यविशेषेण ग्रहीतुमिच्छाया
 तत्र प्रतीत्य पश्यति तदार्थं दोषो भवति ।

सम्बन्धवादे चैतद्विषयमिधानेनायमर्थतो ज्ञानवादेऽप्युक्त एव भवति । तथाहि—
 सन्निकर्षोऽर्थग्रहणस्य कारणमित्ययं दोष उच्यते, ज्ञानप्रमाणवादिनापि स एव 20
 ज्ञानकारणमिष्यते इति ममानो दोषः । तथाहि—अयमेव दोषोऽनुमाने वक्ष्यते ।
 यदीन्द्रियार्थसम्बन्धे सर्वात्मना ग्रहणप्रसङ्गस्तदा भवतोऽपि त्रिभिरिन्द्रियैः सम्बध्यमाने
 विषये कस्मान्न सर्वात्मना ग्रहणमिति चेत्, अस्माभिः सन्निकर्षस्तत्कारणं नेष्यते,
 तस्याद्रव्यसत्त्वात् । किञ्च, अस्माभिश्चक्षुरादिनाप्यर्थः सर्वथा गृह्यते इतीष्यते । तद्ग्रहणेऽ-
 पि तथा व्यभिचारनिमित्तमस्मात्वात् कस्मिंश्चिदंशे निर्णयो न भवतीति भेदायोग्यत्वात् 25
 तदपश्यतुल्यं केवलमित्येतदुक्तम् । यदे च परोऽप्येव ब्रूयात् तत एवं वक्तुं नाहति,
 "यदर्थं साक्षादालोकनम्" 'अयं गौरेव अयमथ एव' इति तत् प्रत्यक्षम्" []

इत्युक्तत्वात्, एवं “ भूतार्थसम्बन्धवशेन ‘ अयमेवंभूतः ’ इति प्रत्यक्षमुत्पद्यते ”
[] इत्युक्तत्वात्, एवं “ येयमिन्द्रियाणामर्थेषु प्रसिद्धिः—अयं शब्दः, इदं
रूपम्, अयं रसः, अयं गन्धः, अयं स्पर्श इति ” [] इत्यप्युक्तत्वात् । यतः
प्रत्यक्षं निश्चयात्मकं परेण्यते । इयमेव च निश्चयानां स्वार्थप्रतिपत्तिर्यत् तन्निश्चयनम् ।

- 5 तद् यदि प्रकारान्तरवद् न निश्चीयते तैः कथं गृहीतम् ! कथमिदानीं भवतोऽपि प्रत्य-
क्षेणानिश्चयनं तत्र च ग्रहणमिति चेत्, यस्य प्रत्यक्षं न निश्चयात्मकं तस्य यद् ग्रहणं
तद् न निश्चयेन, किं तर्हि ! सदाभासेन । ततो निश्चयानिश्चयवशाद् न प्रत्यक्षस्य
ग्रहणाग्रहणे । निश्चयस्य हि नैवंविधम्—किञ्चिन्निश्चितमप्यन्यदनिश्चितमिति ग्रहणाग्रहणे ।
तस्माद् यो निश्चयस्तदेवास्य ग्रहणम् । अन्यथैकस्मिन्नपि प्रकारे तद् न स्यात् । सर्वा-
10 र्थानां ग्रहणेऽप्येवं निश्चयः किं न भवतीति चेत्, सहकारिवैकल्यात् । अनुभवो हि
यथाविकल्पाभ्यासं निश्चयान् अनयति, यथा रूपदर्शनेऽविशेषेऽपि कुणप-कामिनी भक्ष्य-
विकल्पाः । तत्र बुद्धिवैशद्य-तद्वासनाभ्यास प्रकरणादीन्यनुभवे निश्चयोदात्तिकारणानि ।
तेषामेव तारतम्यादिवशात् पौर्वापर्यम् । यथा जनकपाठकत्वाविशेषेऽपि पितरं दृष्ट्वा मम
पिताऽगच्छतीति पूर्वं निश्चयो भवति, नोपाध्याय आगच्छतीति । अत्र च भूतनिश्चयो
15 व्यभिचारनिमित्ताभावे भवति । ततोऽनुभव इत्येव न सर्वथा निश्चयः । यदि परेण प्रत्यक्षं
सविकल्पकमिष्यते कथं ‘ त्रिपयालोचनमात्रार्थं हि चतुष्टयसन्निकर्षाज्जायते ’ इत्येत-
दुक्तमिति चेत्, इन्द्रियज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वं प्रमाणेन सिद्धमिति वस्तुसामर्थ्यादा-
चार्येण तथोक्तम् । अस्माभिस्तु पराभ्युपगमवशादेवमुक्तमित्यविरोधः । यदि परेण प्रत्यक्षं
निश्चयात्मकमित्यभ्युपगम्यते प्रत्यक्षेण निर्णयस्य तुर्योत्पत्तिरित्येतत् कथं युज्यते !
20 न हि तेनैव तस्य तुर्योत्पत्तिरित्यभ्युपगमो युक्त इति चेत्, इदं तस्य दोषान्तरं य
एवमिच्छतीत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

- विषयभेदोऽपीति प्रमाणस्यात्मनोविषयत्वात् फलस्यार्थविषयत्वात् । ननु ज्ञान-
मप्यात्मसमवायित्वात् तद्विषयमेवेति चेत्, नैतत्, यस्माज्ज्ञानस्य ज्ञेय विषयत्वेनाभिल-
ष्यते न समवायिकारणम्, अन्यथा सर्वं ज्ञानमेकविषयं स्यात् । आत्ममनःसन्निकर्ष-
25 स्थानुपलब्धौ तत्समवायिकारणेऽन्यः को विषयो भवेदित्यनुत्तरमेतत् । विषयभेदे को
दोष इत्याह—नेत्यादि ।

अपि चेत्येदिनाभ्युपगमनामाह । आह उक्तम्—‘सामान्यविशेषापेक्ष द्रव्यगुण-
कर्मसु प्रत्यक्षम्, द्रव्येषु द्रव्यगुणकमापेक्षम्’ इति । अत्र सामान्यवचनेन महासामान्य
सत्ता गृह्यते, विशेषवचनेन द्रव्यत्वादीनि शेषसामान्यानि । सामान्य विशेष इत्येतच्चा-
पेक्षाकृतम् । तस्मादेतानि सामान्यानि विशेषशब्दवाच्यानि । सत्ता सामान्यमेव, न
विशेष । शेषाणि सामान्यानि विशेषाश्चापेक्षया भवन्ति । तत्र सामान्यापेक्ष द्रव्ये सद् 5
द्रव्यमिति । विशेषापेक्ष द्रव्य पृथिवी घट इत्यादि । द्रव्यगुणकर्मपेक्षं दण्डी शुद्धो
गच्छतीति । कस्मान्न युज्यत इति चेदुच्यते—यस्मादित्यादि । स्वार्थमात्रग्राहित्वा-
त्येतद् विषयालोचनार्थत्वादित्यस्य विवरणम् । सन्धान योजनम् । तत्स्वरूप दर्शयति—
इदमस्येत्यादि । अत्राप्यमिति, अन्यथा यद् विशेषण विशेष्य चागृहीत तयोर्भोगोऽपि
न क्रियते । तच्चैव गृहीत भवतीत्याशयः । मतुल्लोपादभेदोपचाराद्वेति यथासम्भव 10
द्रव्यम् । तथाहि—गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् । अभेदोपचारश्च सर्वत्र नास्ति, यस्मात्
क्रिया-द्रव्यरूपेणाश्रयप्रतीतिर्नास्ति । मतुप्प्रत्ययार्थो यत्र गम्यते तत्रैव मतुल्लोपेनापि
लक्ष्यते । यदीन्द्रियबुद्धौ तन्नोपपद्यते क तर्हि [उपपद्यते] इति चेदुच्यते—तच्चेत्यादि ।
पूर्वं विशेषण विशेष्य च गृहीत्वा लोकव्यवस्था चानुस्मृत्य अनुसन्धानं कर्तुं शक्यते,
नान्यथा । तदा चेन्द्रियज्ञान चिरनिरुद्धमिति स्मृत्यैवोपस्थाप्य विशेषणं मनसैव योज्यते । 15
तस्मात् तत्रैव तदुपपद्यते । अन्यथेति यदि विशेषणस्य स्मृत्युपस्थापितत्वं नेष्यते ।
तदनेन ‘विशेषापेक्ष ज्ञान तदप्रत्यक्ष मानसमेव वा, यथा सुरभि मधुरमिति ज्ञानम्,
गौर्गच्छतीत्यपि यथोक्तकारम्’ इति व्यापकविरोधो द्वितीयसाध्यापक्षया स्वभावश्चोक्तः ।
न च युज्यत इति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यादौ निराकरोति । मित्रेन्द्रियग्राह्यत्वादिति
गन्धरसयोर्ग्राणरसनमाद्यत्वाद् द्रव्यस्य च चक्षुस्पर्शनमाद्यत्वात् । तत् एवमुक्तं भवति— 20
यद् मित्रेन्द्रियमात्रविशेषणविशेष्यविषय ज्ञान तदप्रत्यक्ष तद् मानसमेव वा, यथा
रूपमात्रमिति ज्ञानम्, सुरभि मधुरमित्येवज्ञानमपि तथेति पूर्ववद्वेदुर्भेदो योज्यः ।

इदानीं द्रव्यमेव न किञ्चिदप्यस्ति रूपमितिमुद्राये तदुपचारात्, तत् कुतश्चन
प्रत्यक्षं स्यादिति द्रव्यविचारणामारभते—अदि चेत्यादि । अवयवस्यार्थः—यदनेकेन्द्रिय-
माद्य तद् नैक रूपादिवत्, द्रव्यमपि तथेति व्यापकविरोधमसद् । द्रव्यस्यानेकेन्द्रिय- 25
माद्यत्वं ‘इदं स्पृश्यं च द्रव्यम्’ इत्यभ्युपगमात् । रूपाद्यभेदो यत्नेव दर्शयति—

- रूपादावपि भेदव्यवस्थाकारणमनेकेन्द्रियग्राह्यत्वम्, यदि चैवमपि द्रव्ये भेदो नेष्यते रूपादिष्वपि स न स्यादिति । ग्राहकभेदाद् रूपादीनामनेकत्व व्यवस्थाप्यत इति चेत्, भवतु, ततश्चास्माभिर्मिन्त्रेन्द्रियग्राह्यत्वादेव भेद इति नावधार्यते । किञ्च, मिन्त्रेन्द्रियग्राह्यत्वेन ग्राहकभेदोऽप्याक्षिप्त एव, मिन्त्रेन्द्रियग्राह्यत्वेऽवश्य ग्राहकभेदो भवितुमर्हति । ननु द्रव्ये
- 5 सत्यपि मिन्त्रेन्द्रियग्राह्यत्वे ग्राहकभेदो न भवतीति चेत्, न, तस्यैव द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वाद् रूपादिष्वपि पर्यनुयोगस्य तुर्यत्वाच्च । दृष्ट चदित्यादिना द्रव्यस्यैकत्व प्रत्यक्षसिद्ध रूपादीना चानेकत्वम्, तत कथं तदनुमानेनान्यथा कर्तुं शक्यते इति दर्शयति । सत्तागुणत्वादित्यनेन सत्ता गुणत्वाभ्यामनेकान्तमाह । सत्तागुणत्वयोरान्नयो रूपादीनि सर्वेन्द्रियाणि । तस्मात् तयोरपि सर्वेन्द्रियत्वम् । यथोक्तम्—“ एतेन गुणत्वे
- 10 भावे च सर्वेन्द्रिय ज्ञान व्याख्यातम् ” [वै० सू० ४ । १ । १४] इति । अमित्र ज्ञान पुन ‘यमेवाहमद्राक्ष तमेव स्पृशामि’ इति । नन्द्रियेण तदित्युत्तरम् । अक्षान् कत्ववैयर्थ्यादिति अक्षानेकत्वरूपनाया निमिषाभावादित्यर्थः । एकेनेन्द्रियेणानेकोऽर्थः समस्त प्रतिपत्तु न शक्यत इति इन्द्रियान्तर परिरूप्यते । यदि चेन्द्रियान्तरार्थेऽपि प्रवर्ततेऽनेकेन्द्रियरूपना निमिषा स्यात् । एवमुक्त भवति—कार्यभेदनेन्द्रियभेद
- 15 कल्प्यते । यदीन्द्रियकार्यमप्येकनैव क्रियत इन्द्रियान्तरे प्रमाण नास्तीति तत्र रूपनीय स्यादिति । व्यर्थेति निर्निमित्तेत्यर्थः । अथापि स्यादित्येव मन्यते—अनेकेनेन्द्रियेणैकोऽर्थः परिच्छेत्तु शक्यते, नैकानेकोऽर्थः । रूपादयश्चानेके । तस्मादिन्द्रियवद्भुत्वरूपनावैयर्थ्याभाव इति चेत्, स्वार्थे मित्रेऽपीत्यदि । यथकमिन्द्रियमिन्द्रियान्तरार्थेऽपि प्रवर्तते तत स सर्व एव तस्य स्वार्थः स्यात् । स्वार्थे च मित्रेऽपि नील दिवत्
- 20 तत् शक्तिमदेवेत्युत्तरम् । सङ्ख्यादिभेदेन चेति “ संख्या परिमाणानि पृथक्च संयोगविभागी परत्वापरत्वे कर्म च रूपसमवायाच्चाक्षुषाणि ” [व० सू० ४ । १ । १२] इति सिद्धात्तात् । नन्द्रियान्तरार्थ इति, एतेन ‘यश्चभुरिन्द्रियार्थस्तत्र त्वमिन्द्रियमशक्तिमत्, रूपादिवत्, द्रव्यमपि तथा’ इति व्यापकविरोधप्रसञ्जनम् । इन्द्रियान्तरविषयत्वेन चेत्यादि रूपस्पर्शा भेदे सत्यपि यावद् मिन्त्रेन्द्रियेण न प्रतीयेते
- 25 तावद्ज्ञातु न शक्यते । यदि चैकेनेन्द्रियेण गृह्यते तदा यथा नीलादीना चक्षुर्गोचरत्वेनाभेदस्तथा रूपस्पर्शयोरपि स्यात् । ततश्च स्पृशाऽपि चक्षुषा गृह्यत । यतश्चक्षुषा न गृह्यत इति भेदकृतस्येन्द्रियान्तरेण ग्रहणस्याभाव दर्शयति । तदनेन यत्र स्पर्शनेन्द्रिय शक्तिमत् स ■ चभुरिन्द्रियार्थः, स्पर्शवत्, द्रव्येऽपि स्पर्शनेन्द्रिय शक्तिमत्’

इति व्यापकविरोधप्रसङ्गमाह । अस्यैव साध्यविपर्ययेऽनेष्टप्रसङ्गमाह—तद् यदीत्यादि । यदि च चक्षुषा स्पर्शनमाद्यपि द्रव्यं शृङ्खले इतीप्सते तदेन्द्रियान्तरार्थोऽपि चक्षुषः स्वार्थ इत्यभ्युपगतं स्याद् द्रव्यवत् । तत्रश्च स्वार्थत्वात् न स्पर्शरसादिभेदेन भिन्नोऽपि नीलादिवचक्षुषा गृह्यत इत्यतो भिन्नत्वमनेकेन्द्रियग्राह्यत्वे न कारणम् अनेकेन्द्रिय-कल्पनाया न कारणमित्यर्थः । यतः स्वार्थो भिन्नोऽप्येकेनैवेन्द्रियेण परिच्छिद्यते, ततो 5 रूपादयो भिन्नत्वादानेकेन्द्रियग्राह्या इति यदुक्तं तत्र युज्यते । किं तर्हि ? इन्द्रिया-न्तरार्थाग्रहणमिति अनेकेन्द्रियत्वे कारणमिति सम्भवः । यस्माद् यदीन्द्रियान्तरार्थ इन्द्रियान्तरेण ग्रहीतुं न शक्यते तथा अस्यनेकमिन्द्रियं कल्पयितुं शक्यते इति दर्शितं तस्मादेवमनेकेन्द्रियग्राह्यं द्रव्यं नास्तीति स्थितम् ।

पुनरप्येतदेव धोतयितुमनेकेन्द्रियद्रव्याभ्युपगमेऽभ्युपगमवाधा प्राप्नोतीति दर्शयितु- 10 माह—यदि चेत्यादि । यद्यभिन्नोऽर्थोऽनेकेन्द्रियेण गृह्यते तत इन्द्रियाणि स्वविषय-नियतानि न स्युः । तत्रश्च रूपादयः सर्वेन्द्रियग्राह्याः प्रत्येकमपि स्पृह्यवत् । सर्वेन्द्रिय-ग्राह्यवचनं चात्रैकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमं निराकरोति । यदाह—तथा [च] रूपादयोऽने-केन्द्रियग्राह्याः स्युरिति नियमेनैकेन्द्रियग्राह्या न स्युरित्यर्थः ।

स्वविशेषे नियामका इति स्वविशेषे नियामका इन्द्रियबुद्धीनामिति सम्भवते । 15 द्रव्यसङ्ख्यादिकर्मस्त्विति आदिवचनाद् भाव-गुणत्व-पृथक्त्वादीनि ग्राह्याणि । न स्या-दित्यादि द्रव्यस्य स्पर्शनचक्षुष्या ग्रहणं न स्यात् शेषाणां चक्षुषेति योज्यम् । यद्येव-मित्यन्यथा नियामकत्वमाह । तथा चेत्स्यस्मिन् पक्षे सोऽनन्तरोक्तो दोषो न वर्तत इति दर्शयति । यस्य यत्र नियामकं कारणं नास्ति तत् तत्रानियतम्, यथा यद्वृत्तामत्रेण प्रवृत्ता दित्यादिसंज्ञाः कचिदर्थे, इन्द्रियाणामपि द्रव्यादिषु नियामकं कारणं नास्तीति 20 कारणभावः । सूत्रविरोध इत्यभ्युपगमविरोधमाह । युक्त्यापीत्यादिना 'योऽभावः स न क्रियते, आकाशपुष्पवत्, इन्द्रियान्तरेणामहणमप्यभावः' इति व्यापकविरोधः । अन्ये तु सूत्रमन्यथा वर्णयन्ति—'तद्'वचनेन स्वविशेषपरहितं विशेषान्तरमभिमतम्, तदभावात् संश्लेषाद्यभावाद् रूपे चक्षुरिन्द्रियं प्रवर्तते, तत्रश्च सर्वज्ञत्वाद्यभावेन रूपत्व-सद्भावो लक्ष्यते । इन्द्रियान्तरेणामहणमव्यभितार इति । तदपि युक्त्यापीत्यादिनैव 25 निराकृतव्यम् । युक्त्यानुविहितत्वे एवमुक्तिः शोभेन । युक्तिविरोधे तु कृच्छकल्पना

१ 'एव रूपादयः...' इत्यपि पाठः स्यादत्र ॥ २ 'स्वभेदे' इत्यपि पाठः स्यादत्र । इति यद्वत् परं ल VT. ॥ ३ 'एव तर्हि' इति 'नन्वेवम्' इति वा पाठोऽपि भवेत् ॥

अकरूपनैव । किञ्च, स्वविशेषाणां प्रकृतत्वात् तेषामेव ग्रहणं युक्तं न विशेषान्तराणाम-
प्रकृतत्वात् । तदभावेन च भावोपादानमयुक्तमित्यस्यारमेतत् । पूर्वस्मिन् व्याख्याने नाय
दोषः । यत्र यस्य कारणाभावः स तत्र न भवतीति युक्तं यदुक्तं भवेत्त्रित्यादि । यद्येव
द्रव्याभावे यमहमद्राक्ष तमेव स्पृशामीत्यस्याभिलक्षणस्य को विषयः ? इदं निर्विषयमेवेति

5 च वक्तुं न शक्यते, विषयादिनियमेनोत्पत्तेः, अभिमतप्रत्यक्षवदिति सत्वाद्—ननु
यदित्यादि । अन्यगोचरमित्यादि । द्रव्यादन्यं कल्पित एवास्य विषय इति दर्शयति ।
मिन्नो विषय इत्यादि रूपं स्पर्शश्च । परस्परविपरीतविषयोपलब्धियोगात् तज्जायते ततो
यद्यपि कल्पितविषय तथापि रूपाद्युपलब्धिसद्भावे तद्भावात् मरीचिकादिजलज्ञानवत्
विषयादिनियमेनैव तज्जायते इति द्योतयति । तस्मद्धारिसमुदायविषयमिति चक्षुः

10 स्पर्शनाभ्यामुपलब्धो मिन्नो विषयः स सहचार्यस्येति तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । पुनरपि
तत्सहचारी समुदायो विषयोऽस्येति बहुव्रीहिरेव । एव रूपास्पर्शयोः सहचार्योपलक्षणत्वे
च गन्धादिमात्रविषयत्वं नोक्तं भवति । स्मरणमग्राभिन्नं ज्ञानमिति रूपाविषु येऽप्यनु-
भवपूर्वको 'घटः' इति सङ्केतस्तत्समुदाये पुनरुत्तरकालं रूपास्पर्शोपलब्धियोजकं स्मरणं
'स एवायं घटः' इत्यभिन्नं ज्ञानमुपजायत । समुदायोऽवस्तुत्वात् केनचिदपि ज्ञानेन

15 नानुभूयते, ततः कथं तत्र स्मरणमिति यो वदति तस्येदं न चोद्यम् । यस्मात् समुदाय-
कल्पितः, यश्च कल्पितो भावः स विज्ञानस्य प्राप्ताशत्तेनात्मभूत इति स्वसंविद्येनानुभूतः ।
अन्यथा कथं सैवेयं महती प्राप्तादमालेति स्मरणं भवेत् । कुत एतत् समुदायविषयं न
पुनर्वस्तुसदृशतादिविषयमिति चेत्, उच्यते—रूपाग्रहं तदनुक्त्यभावादिति । यद्
यदग्रहे उपलब्धिलक्षणपाप्तं नोपलभ्यते तत् ततो भिन्नं नास्ति, वृक्षादिभ्यः घण्टागरीवत्

20 प्राप्तादमालावद्वा । घटादिद्रव्यमपि रूपाग्रहे उपलब्धिलक्षणपाप्तं नोपलभ्यते इति स्व-
भावानुलङ्घनमाह । यत्रालोकं सम-ताद्गृह्यते तत्र रूपं द्रष्टुमयोग्यमेव, आलोकाभावेऽपि
कैश्चित् प्राणिभिस्तद्ग्रहणात् तेन नानेकान् । एव त्रिशस्याणीत्यादि, सत्ता गुणत्वाभ्यां
पूर्वमनेकान्तं उक्तं, तत्परिहारायोपन्यस्यति । विशेष्याणि रूपादीनि, तानि भिन्नानि
'सन् गुणः' इत्यनेन विशेषणेनासम्बद्धानेव उपलब्धत्वं निर्दिष्टततोऽर्था-तरव्यवच्छेद-

25 विषयम् असतोऽगुणाच्च व्यावृत्तिलक्षणं यत् सामान्यं सद्धारिमिति यावत् । अग्रेऽन-
मर्त्येति मानसं ज्ञानं सामान्याकारानुबद्धम्, तत् तेषां भेदं सन्तमपि संश्रयः स्वाकार-
मभिन्नमपि एषु अप्यवस्यति । एकत्वमिव अगृह्यते तेषां भेदेन तत् मर्यादायामेव नैक

स्मितेव । न तु मत्तागुणत्वे प्रत्यक्षे इत्यतो नानेकान्त इत्याशयः । तदनुपलब्धनादिति पूर्वमनुभवज्ञानं भिन्नवस्तुविषयम्, ततस्तत्पूर्वकं सामान्यज्ञानमित्येतद्विशेषानुपलक्षणात् ।

तुर्यगोचरतेष्टा चेदिति अनैकान्तिकत्वं ग्राहयितुमुपन्यासः । गोचरसाम्ये हेतु-
माह-तदग्रहे तदुद्भवात्वादिति विशेषणामहणे विशेष्ये बुद्धिर्न वर्तत इत्यर्थः । ततश्च
रूपादीनां विशेष्याणां सर्वेन्द्रियत्वात् तद्विशेषणयोः सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियत्वं सिद्धं । 5
ये विशेषणविशेष्यभूतास्ते तुर्येन्द्रियविषयाः, यथा दण्डदण्डिनौ, सत्ता-तद्वन्तः गुणत्व-
तद्वन्तश्च तथेति स्वभावप्रतिरूपकः । अनिष्टे प्रपञ्चने इति प्रसङ्गविपर्ययेणानैकान्तिक-
त्वमाह । द्रव्यवन्तीत्यादि द्रव्यमाश्रयोऽस्त्येषामिति द्रव्यवन्ति । अत्र द्रव्ययोगेन गुणो
विशेष्यम्, द्रव्यं विशेषणम् । ततश्च यथा गुणः पञ्चेन्द्रिय एवं द्रव्यमपि स्यात् ।
एवमेकद्रव्यत्वादित्यादि । द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यं चेप्यते, एकद्रव्यं द्रव्यं नास्ति । 10
यत्राद्रव्यं द्रव्यं यत्र द्रव्यान्तमाधारो नास्ति, यथा परमाण्वाकाशादि । अनेकद्रव्यं यत्रानेक-
द्रव्यमाधारः, यथा घटः । स ह्यनेकसमवेतः । अत्र च एकद्रव्यं सत्तायाः सर्वेन्द्रियायाः
विशेषणमिति द्रव्यमपि सर्वेन्द्रियं स्यात् । न चेप्यने । तस्मादनैकान्तिकः । द्रव्य-
वृत्तित्वादित्यादि । द्रव्यवृत्तिर्वा सत्ता तस्या एकद्रव्यं विशेषणम्, इयं च न सर्वेन्द्रिया,
किं तर्हि ? गुणवृत्तिः । ततो नायं प्रसङ्गः । कुतोऽभिन्ना सत्तेयं द्रव्यादौ सति न निषि- 15
ध्यते, न भिद्येति चेत्माह-तथोक्तमित्यादि । सत्ताया द्रव्यस्वभावे निषिद्धे ततो गुणः
कर्म च स्यादित्याद्यङ्गा निराकर्तुमेतदुच्यते-“ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ”
[वै० सू० १ । २ । १०] इति । अतः प्रकृत एव सत्ताधर्मः “ च ” शब्देन समु-
चीयते । अन्यथा समुद्ययाय च युज्यते द्रव्ये वृत्तेऽपि गुणकर्मसु तदेतुगुणकर्मस्वभावः
निराकृतो न स्यात् । यदि चेत्यादि, यद्यपि विरुद्धवर्माभ्यास इप्यते ततो भेदः स्यात् । 20
ततश्च सोऽनन्तरोक्तो दोषोऽत्र स्यात् । इदं च सूत्रं विरुध्यते-“ सङ्ख्याविशेषाद्
विशेषलिङ्गाभावाद्येको भावः ” [वै० सू० १ । २ । १८] इत्याशयः । यदा चेत्यादि,
यदेदं चतुर्ग षड्भा “ उपोऽवमग्निः ” इति प्रश्नं ततस्तदा स्पष्टोऽवमग्निविशेषणश-
याधुपः स्यात् । तथा च नेति । ततश्चानैकान्तः ।

एतेनेति द्रव्ये प्रत्यक्षनिराकरणयुक्त्या गुणादिष्विति आदिशब्दात् कर्मसु निराकृतं
 प्रत्युक्तम् । कथमित्याह—तदपि हीत्यादि । स्वाश्रय गुणकर्मणो स्वसामान्य
 गुणत्व कर्मत्व च, स्वमाश्रयो यस्य तत् स्वाश्रयम्, तत्सम्बन्धद्वारेण 'उत्पद्यते' इत्य-
 नेन सह सम्बन्ध, विशेषणसम्बन्धद्वारेणोत्पद्यत इति यावत् । ततश्च 'यद् विशेषणा-
 पेक्ष तदप्रत्यक्षम्' इत्यादि पूर्ववत् साधन वाच्यम् । किञ्च, तदपि चतुष्टयादिसन्नि- 5
 कर्पाद्वोत्पद्यते इत्येतद्वर्णितम् । आदिशब्देन त्रयसन्निकर्पाद् द्वयसन्निकर्पाच्च यथा-
 सम्भवम् । तत् को दोष इत्याह—यथा सर्वथेत्यादि । तत्र चतुष्टयसन्निकर्पादात्म-
 मनइन्द्रियद्रव्यसन्निकर्पाद् रूपादिषु कर्मसु च । त्रयसन्निकर्पाच्छब्दे, तत्र द्रव्येण
 सहेन्द्रियस्य सम्बन्धो नास्ति आकाशस्य श्रोत्रत्वात् तत्रैव च शब्दस्य सगवेतत्वात् ।
 द्वयसन्निकर्पादात्मन सन्निकर्पात् सुखादिषु । एव " गुणकर्मस्वसन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्ते- 10
 र्द्रव्य कारण [कारण]कारण च" [वै० सू० ८।४] इति यदुक्तं तदप्यपक्षिसमिति ।
 VT D ed ४० ५३ a-११ b । P ed ४० ५९ b ६९ a ।

अथ सवृत्तिके प्रमाणसमुच्चये

द्वितीये स्वार्थानुमानपरिच्छेदे वैशेषिकमतपरीक्षा ।

निर्दिष्टे कार्यकारणे ॥ ३० ॥

न संयोगोऽगती सिद्धेद्विनिष्ठत्वादभेदतः ।

5 न च केनचिदंशेन न संयोगी हुताशनः ॥ ३१ ॥

धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनम् ।

समवायादिषु तथा विरोधिष्वपि सम्भवात् ॥ ३२ ॥

लिङ्गस्यान्येन सामान्यं विशेषा अपि लिङ्गिनः ।

प्रकाशकप्रकाश्या न प्रसङ्गोऽन्यत्र सर्वथा ॥ ३३ ॥

10 अपेक्ष्य देशं कालं च कारणं नाप्रतीतितः ।

सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद् द्वैविध्यं नान्यसम्भवात् ॥ ३४ ॥

यद् विरोधि न तल्लिङ्गमसम्बन्धान्न लिङ्गधीः ।

लैङ्गिकत्वेन निर्देशाद् न सर्वं लिङ्गमुच्यते ॥ ३५ ॥

सम्बन्धस्मरणं सिद्धं सूत्रे कार्यालक्षितम् ।

15 शेषमव्यञ्जकं प्राप्तमन्यतस्तद्गतेर्धूमा ॥ ३६ ॥

वैशेषिकाणामपि 'अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्धेकार्थमनवापि विरोधि चेति लैङ्गिकम्' [वै० सू० ९ । १८] इति ।

तत्र तावत् पूर्वं 'निर्दिष्टे कार्यकारणे । नैयायिकानुमाननिषेधे 'पूर्व-
वच्छेपवत्' इत्यत्र कारणकार्येऽनुमानस्य न हेतु इत्युक्तम् । सम्बन्धि द्विविधम्—
20 संयोगी समवायि च यथा धूमोऽग्नौ विपाणं गति । तत्र तावद् न संयोगोऽ-

१ इत्यन्ता पृ० १८८ टि० ४ ॥ २ अत्र सम्बन्धतः पाठभेदादुक्तेश्चिन्नेषु विलेखनीयाः ॥

३ पूर्ववत् कारणकार्यनिषेधात् K ॥ ४ निर्दिष्टे कार्ये कार्यम् PS^१ । निर्दिष्टे कारणे कार्यम् PSV^१ । PS^२ मध्येऽयं कारिधत्त एव नास्ति । PSV^२ मध्ये तु 'कारणकार्यनिषेधात्' इति गद्यात्मक एवानुवादः । अस्माभिस्तु वैशेषिकाभिमतानां कार्यकारणादिलिङ्गानां निराकरणस्यात्र विवक्षितत्वाद्

25 'निर्दिष्टे कार्यकारणे' इत्यनुदिनं सरङ्खले । एवं च नैयायिकानुमानपरिच्छेदे 'त्रिसत्त्वविषये सर्वम्' PS^३ इति कारिधत्तेन यद् योगात् 'त्रिसत्त्वविषये सर्वं निर्दिष्टे कार्यकारणे' इति कारिधार्थमप्यत्रो-
पपद्यते । एतत्परिशिष्टान्ते प्रतिरूप्यत्र विलेखनीया ॥ ५ 'निषेधावन्तरे 'पूर्ववच्छेपवत्' इत्यत्र
कारणेन कार्यमनुमानस्य न हेतु इत्युक्तम् V ॥ ६ 'न संयोग्यगती सिद्धे । समानानुसरयापि'
इत्यपि पाठोऽत्र भवेत् ॥

गतौ सिद्धेः, संयोगानभिज्ञानेऽपि अविनाभावमात्रस्मरणादग्निप्रतिपत्तेर्दृष्ट-
त्वात्, ज्ञानकारणत्वेनैव च तस्य ज्ञापकत्वादगृहीतः सम्बन्धोऽनुमेयप्रकाशनस्य
निमित्तं भवितुं नार्हति, संयोगस्यानुमानकारणत्वे चाग्निरपि धूमज्ञानस्य कारणं
स्याद् द्विनिष्ठत्वात्, संयोगस्य द्विनिष्ठत्वादुभयत्र प्रकाशकत्वं प्राप्नोति ।
दृष्टोऽयोगुडाद्वाराद्यवस्थायां धूमविनाभूतोऽग्निरपि ।

5

अपवादादेकत्र न लिङ्गम् । “अमन् सन्दिग्धश्चानपदेशः” [वै० सू० ३।१।
११] इत्यपवादोऽस्ति, ततोऽग्निः कारणं न भवति । न हि सोऽवश्यं धूमेन
संयोगी, धूमस्त्ववश्यमग्निनेति चेत्, तदपि न, यस्माद् अभेदतः । संयोगो
क्षमिन्नः, स यथैकत्र तथा द्वितीयेऽपीत्येकत्राकारणं न युज्यते । न सम्बन्धोऽ-
सकृद्द्रव्यहेतुनानुमानस्य कारणं यतोऽत्र व्यभिचारित्वमव्यभिचारित्वं च विचार्यते ।
यस्य त्वविनाभावः सम्बन्धस्तस्य द्वयोरपश्यमेकस्य कारणभावो युज्यते ।

10

न च केनचिदंशेन न संयोगी हुताशनः ।

धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनम् ॥

“संयोगमग्न्यन्धे मति बह्वेर्दोषितैः कृष्यादयो विशेषा अपि धूमेन प्रकाशेयन्
सर्वात्मना संयोगित्वात् । एवं धूमस्य यद् द्रव्यत्वादित्मात्रप्रदं तदपि तेनैवात्मना
बह्वेर्गमकं स्यात् । न हि द्रव्यत्वादित्त्वभावेन असंयोगी । यथा च संयोगे दोषः
समवायाधिषु तथा । तत्रापि गोविषाणयोः स्नाचलेपत्वादिविशेष-द्रव्यत्वादि-
मामान्यानां वा समवायाभावो नास्ति । एवमेकार्थपमवायेऽपि वक्तव्यम् ।

15

१ संयोगस्य द्वियोगित्वादन्यस्यापि प्रकाशकस्य प्रयोजनं । अयोगुडाद्वाराभ्यवस्थायाग्निरपि
धूमेन विना दृष्टः V ॥ २ न्यवसादादिकत्र न हेतुः । मतिः सोऽनपदेशः..... V ॥ ३ असन् सन्दि-
ग्धश्चेत्यनपदेशोऽयमिति ततोऽग्निः कारणं न भवति । K ॥ ४ ‘ततोऽग्नेः कारणत्वं न नाति’ इत्यपि
भेदे पाठः ॥ ५ अभेदतः [संयोगेऽत्र] इति वाच्यशेषः । संयोगो व्यभिन्नः V ॥ ६ भोभयम्,
[अति तु] अग्निरग्नेः सार्वभौमि-युज्यते V ॥ ७ कश्चिदेव हेतुर्विन्दुतोऽयमानन्देन प्रमादराति-
कृतत्वेऽतोऽप्यत्रा इत्येवमिति चोदृता । PS’ मध्ये पूर्वोक्तिरिति नास्ति, PSV’ मध्ये चास्य नोट-
नायानुवासे गण्यद् नाति ॥ ८ संयोगस्य न्यवसादे हि V ॥ ९, ‘यं सो धूमस्य द्रव्यत्वादित्मात्
यदाति सोऽग्निं तेनैवात्मना वर्ति प्रतीयात्’ इत्यपि पाठोऽत्र भेदे ॥ १० य द्रव्यत्वादित्वात् न्यवसादोऽपि
V ॥ ११ ‘यथा च सर्वेभ्यो दोषः समवायाधिषु तथा’ इत्यादि पाठोऽत्र भेदे ॥ १२ तज्जगति
यस्य विषाणी अग्निर्दिग्धोऽयं द्रव्यत्वादित्वात् न्यवसादे ॥ एवमेवार्थपमवायेऽपि समवायानुवसति-
रित्यत्र V ॥ १३ एवमेवार्थपमवायेऽपि (!) ॥

20

25

विरोधिष्वपि सम्भवात् । यत्र भूताभूतेषु लिङ्गलिङ्गिभावः [तत्र] अपि परस्परं वक्तव्यम् । एवं तद्विशेषसामान्यानामपि लिङ्गलिङ्गिभावः स्यात्, केनचि-
देशेनाविरोधाभावात् । आह च—

लिङ्गस्यान्येन सामान्यं विशेषा अपि लिङ्गिनः ।

5

प्रकाशकप्रकाश्या न, प्रसङ्गोऽन्यत्र सर्वथा ॥

इति सङ्ग्रहश्लोकः ।

संयोगस्यानुमानकारणत्वेऽनुमेये संयोगिमात्रप्रतीतिप्रसङ्गः, अन्यथा लिङ्गस्य
“लिङ्गिज्ञानसामर्थ्याभावात् । एवं समवायादिष्वपि वक्तव्यम् ।

अत्र च नाग्निसत्ता धूमेन साध्यते, तस्याः प्रतीतत्वात् । यत्र देशे धूमः
10 समीपः स देशोऽग्निमानिति साध्यते, अन्यथा ‘अत्र’ इति वचनं निरर्थकं
स्यात् । ‘धूमेऽग्निः, अग्नानुष्णता’ इति वचने प्रतिज्ञार्थैरुद्देशो हेतुः स्यात् ।
तस्माल्लिङ्गलिङ्गिनोर्नावश्यं संयोगः, किं तर्हि ? अविनाभावित्वमेव ।

अपेक्ष्य देशं कालं च, तदेवाविनाभावित्वं देशापेक्षया यावति देशे धूमोऽ-
ग्न्यविनाभूतः पूर्वमुपलब्धः, कालापेक्षया यावता कालेनारणिनिर्मयनाद्यवस्थायां
15 धूमोऽग्न्यविनाभूतः पूर्वमुपलब्धः । तस्मादग्निधूमयोः संयोगो नानुमानस्य
कारणम् ।

समवायोऽपि गोविषाणयोर्नानुमानस्य कारणम्, अप्रत्यक्षत्वात् । सम्बन्धः
सन्नपि कारणं नाप्रतीतितः । न हानुपलब्धः सम्बन्धोऽपि व्यञ्जक इव्यते ।
अव्युत्पन्नस्याव्यविनाभावित्वात् प्रतीतिदर्शनात् तदेव कारणम् । एकार्थसम-
20 वायि [अपि K] द्विविधम्—कार्यं कार्यान्तरस्य, कारणं कारणान्तरस्य, यथा रूपं
स्पर्शस्य पाणिः पादस्य । अत्रापि तदेव वक्तव्यम्—सम्बन्धः सन्नपि न कारणम्,
अप्रतीतत्वात् । एकार्थसमवायो हि केऽप्यपि न प्रत्यक्षः । एकार्थसमवाया-

१ यथासम्भवं वक्तव्यम्, यत्र (कचिद् ?) कालस्य भूतमपि लिङ्गं लिङ्गि च वक्तव्यम्, एवं भूतेऽपि सामान्यविशेषाणां परस्परं लिङ्गलिङ्गित्वं वक्तव्यम्, तस्य केनचिदंशेन विरोधाभावात् V ॥ २ कचिद् भूता-

25 भूतेषु लिङ्गलिङ्गिभावेऽपि (?) K ॥ ३ ‘लिङ्गस्य चान्यसामान्यम्’ इत्यपि पात्रेऽयं शब्दः ॥ ४ अन्यथा सम्बन्धस्य (?) लिङ्गिज्ञानसामर्थ्याभावात् K ॥ ५ लिङ्गिज्ञानोत्पादने सामर्थ्याभावादित्याशयः ॥ ६ अपि तु (?) ॥ ७ ‘अनेकते देशमस्यै’ इत्यपि भेदे ॥ ८ समवायाजानेऽपि ..K । समवाय-
सत्त्वेऽपि प्रतीतिरविनाभावित्वेऽप्युपलब्धेरेति तदेव कारणम् V ॥ ९ ‘पादः पाणिः’ इत्यपि भेदे ॥
१० कचिदपि ॥ प्रत्यक्षः । एकार्थसमवायद्वयमस्येऽपि अविनाभावित्वं प्रतीतिर्दृष्टा V ॥

ज्ञानेऽपि अविनाभावोपलब्धेः प्रतीतिर्दृष्टा । अत्रापि रूपेण स्पर्शस्येव स्पर्शेनापि रूपस्याभिव्यक्तिः स्यात् सम्बन्धस्याविशिष्टत्वात्, न ह्येकार्थसमवाये विशेषोऽस्ति, व्यभिचारित्वे चोक्तवत् सम्बन्धस्याकारणत्वप्रसङ्गः । यच्चैकार्थसमवायि द्विविधम् [ए० V] इत्युक्तं तत्र 'द्विविध्यं नान्यसम्भवात् । कारण-कारणादप्येकार्थमपरायिनि कार्यकार्ये प्रतीतिर्दृष्टा, यद्युक्तम्—“अभूदित्य- 5 भूतात्” [वै० सू० १०।८] इति । तस्मादेकार्थसमवायि द्विविधमेवेत्यवधारणं न युक्तम् ।

विरोधि चतुर्विधम्—अभूतं भूतस्येत्यादि । एषु सर्वत्रापि यद् विरोधि न तल्लिङ्गम् । चायवभ्रमयोगस्य वर्षकर्मणा विरोधः । अत्र च वर्षकर्म न लिङ्गम्, किं तर्हि ? तदभावः, यकर्मभाववायवभ्रमयोगयोश्च न विरोधः । एतदन्यत्रापि 10 वक्तव्यम् ।

यद्युक्तम्—अभूतादिप्रतीतिर्लिङ्गं प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्येति, तत्र लिङ्गम् असम्बन्धान्न लिङ्गधीः । लिङ्गधियो लिङ्गिना सम्बन्धो नास्ति । अतिप्रसङ्गात् सम्बन्धार्थं च 'अस्येदम्' इत्येतत् सूत्रमित्यस्या लिङ्गत्वं न युज्यते । कुत इति चेत्, लैङ्गिकत्वेन निर्देशात् अनुमेयज्ञानस्य लैङ्गिकत्वे कलाभावः । लिङ्गा- 15 दर्शनेऽपि स्मरणमात्रे प्रतीतिप्रसङ्गः । तत् 'इति'कारनिर्देशात् सम्बन्धस्मरणापेक्षं लिङ्गज्ञानमेव लैङ्गिकम्, न तु तल्लिङ्गम् । यदि कारणीकृत्य लिङ्गोक्तिः, कारणपर्यायो[ऽयं] लिङ्गशब्दस्तस्मात् तथोच्यत इति चेत्, तदपि न, यस्मादत्र न सर्वं लिङ्गमुच्यते । अत्र सर्वस्य लिङ्गस्य नाधिकारः, किं तर्हि ? अनुमेयलक्षणभूतस्य, अन्यथा आत्मादिमभिकर्षोऽप्यत्र ग्राह्यः स्यात् । लिङ्गज्ञानं न साक्षादनुमानस्य 20 कारणम्, सम्बन्धस्मरणेन व्यवहितत्वाद् नै मुख्यं कारणम् । 'प्रसिद्धिपूर्वकत्वाद-

१ न ह्येकार्थसमवायित्वे विशेषोऽस्ति, एकतो व्यभिचारित्वे V ॥ २ 'द्विविध्यं नान्यस्य सम्भवात्' इत्येव किलम् ॥ ३ 'वायवभ्रमयोगवर्षकर्मणोर्विरोधः' इत्यपि भवेत् पाठः ॥ ४ यद्युच्यते (१) ॥ ५ 'अपदेशस्य प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्' इत्यपि भवेत् पाठः । दृश्यता वै० सू० ३।१।९ ॥ ६ तत्र लिङ्गम् V ॥ ७ [लिङ्गधिया सह लिङ्गिनः केनाप्याकारेण [सम्बन्धो] 25 नास्ति K ॥ ८ सम्बन्धार्थं सूत्रे 'अस्येदम्' इति वचनम् [अतः] अस्या लिङ्गत्वं न युज्यते V ॥ ९ लिङ्गधीरेव लैङ्गिकम्, न सा लिङ्गम् (१) ॥ १० कारणमिति वचनाच्छिन्नमिति चेत् K ॥ ११ 'सर्वं लिङ्गं न कथ्यते' इति पाठोऽप्यत्र भवेत् ॥ १२ ततः साक्षात् कारणत्व नास्ति V ॥

पदेशस्य' [वै० सू० ३ । १ । ९] इति यदुक्तं तस्मात् सम्बन्धस्मरणं सिद्धम्, न तु सम्बन्धिप्रतीतिः सिद्धा, येस्माद् "अप्रसिद्धोऽनपदेशः" [वै० सू० ३ । १ । १०] इत्युक्तम् ।

यदि सम्बन्धमात्रमेवानुमानस्य कारणं तथा मतिः सूत्रे कार्यान्वयलक्षितम् ।
 5 यानि शास्त्रे 'कार्यत्वात् कारणतो विकारात्' [वै० सू० २ । २ । ३२, ३४]
 इति, एवं 'सदकारणवन्नित्यम्' [वै० सू० ४ । १ । १] इत्यादीनि नित्या-
 नित्यलिङ्गान्पुक्तानि [तानि] सूत्रे न लक्षितानि । कार्यत्वादि एतेषामन्यतमद्
 न सम्प्रवर्ति । कथं तदसम्भवः ? व्यङ्ग्यव्यञ्जकता या कार्यकारणस्वभावा
 नाशस्तीति चेत्, यदि व्यञ्जकमात्रं कारणमिष्यते तथा सति शेषमव्यञ्जकं
 10 प्रातम्, संयोगादि यच्छेषं कारणं तदव्यञ्जकं स्यात्, कारणाद् भिन्नत्वात् । किञ्च,
 अन्यतस्तद्गतेषुधा, सम्बन्धान्तरेण च [एतम् K] अर्थमधिगम्य 'अस्येदं
 व्यञ्जकम्' इति मनसा कल्प्यते ततो व्यर्थमेतदनुमानकारणम् । एवं 'तावद्
 वैशेषिकानुमानं सशेषमुक्तम् ।

विशालामलवती टीका ।

15 वैशेषिकाणामपीत्यादि । अस्य सम्बन्धः—योगिरस्यक्षज्ञानसिद्धयभिवाने लिङ्ग-
 जत्वं तस्या उक्तम् । ननु लिङ्गवमित्येतत् किमिति चेत्, उच्यते—आलोचिताव्यवसायः
 आलोचितानामनुगमश्च । तत्र यत् साक्षाद्ध्येष्वलोचनं यथायं गौरेवायमश्च एवेत्येतत्
 प्रत्यक्षम् । येऽस्ये आलोच्या एतदनुगमः स लिङ्गस्त्वेवातिप्रसज्यते । तस्य लिङ्गिलिङ्गि-
 नियमाय साङ्केतिकं लक्षणं निर्देष्टव्यम् । सङ्केते सत् साङ्केतिकं सङ्केतादित्यर्थः । तद्यथा—
 20 अस्येदमित्यादि । अस्येति लिङ्गमाह, इदमिति अनुमेयम् । यदाऽस्येदं प्रसिद्धम-
 सन्दिग्धं च भवति अस्य ज्ञापने जनने वा समर्थस्य कारणस्य इदं व्यङ्ग्यं निष्पाद्यं वा
 कार्यमिति अतोऽस्य कारणदर्शनात् कार्यस्याशङ्कत्वेऽपि अनुव्यवसायो भवति, यथा

१ तथा च यस्माद् V ॥ २ यथेह एव सम्बन्धोऽनुमानस्य कारणं तथा सति शास्त्रोक्तमेव सूत्रे
 कार्यान्वयलक्षितम् V ॥ ३ सूत्रे कार्यान्वयलक्षितम् K. VT ॥ ४ यथा शास्त्रे K ॥ ५ सदकारण-
 2, यथानित्यम् K । सदकारणत्वात् [नित्यम्] V । (सदकारणवन्नित्यम् !) ॥ ६ अनाद्यतानि
 स्युः K ॥ ७ यथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकतायाः निधिः सैव कार्यकारणभाव इति चेत्, यथेह व्यङ्ग्यमात्रं... V ।
 अत्र विशालामलवत्या 'व्यङ्ग्यव्यञ्जकतायाः इति' इति प्रतीक उक्तं यत् इति प्रथमम् ॥ ८ तद्
 व्यङ्ग्यव्यञ्जकं न स्यात् K ॥ ९ एवं तावद् वैशेषिकानुमानं दुर्निहितम् V ॥ १० अथारम्भे VT. ॥

दिवाकरकिरणदर्शनाद् घटामिव्यक्तौ, तन्तून् प्रस्तारितास्तन्तुवायाधिष्ठिताश्च दृष्ट्वा भावि-
पटे । एवं यदाऽस्येदं प्रसिद्धमसन्दिग्धं च भवति व्यग्रयस्य निष्पाद्यस्य वा कार्यस्येदं
कारणमिति ततोऽस्य कार्यदर्शनादित्यादि यथायोगं वाच्यम् । सम्बन्धि द्विविधम्—संयोगि
यथा भूमोऽग्नेः, समवायि यथा विषाणं गोः । एकार्थसमवाय्यपि द्विविधम्—कार्य
कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तरस्य । तत्र कारणस्य एकार्थसमवाय एकार्थानां समवायः, 5
कार्यस्य च एकार्थेषु समवाय इति विप्रद्वयेदात् । तत्र कार्यात् कार्यान्तरेऽनुमानं यथा
रूपात् स्पर्शः, कारणात् कारणान्तरे यथा पादाद् हस्तयोः । विरोधि चतुर्विधम्—
अमृतं मृतस्य, यथाऽमृतं वर्षकर्म भूतस्य वाऽव्यग्रसंयोगस्य, तस्मिन् सति वर्षकर्मणोऽ-
भावात् । भूतममृतस्य, तदेव विद्यमानं वर्षकर्म तस्यैव वाऽव्यग्रसंयोगस्य । अतिवृत्त-
त्वममृतत्वं च प्रतिपादयति । मृतं मृतस्य द्रवत्वं सेतुरन्धस्य, द्रवरवकार्येण स्यन्दनेन 10
विरोधाद् द्रवत्वेन विरोधं दर्शयति । अमृतममृतस्य अभिनिर्वृतायाः श्यामताया पटे
पाकजलूपोत्पत्तावभिनिर्वृत्तो घटाग्निसंयोगः ।

कारणकार्येऽनुमानस्य न हेतु इत्युक्तमिति परामिमतं इत्याशयः । ननु जन्य-
जनकलक्षणे तत्र कार्यकारणे निषिद्धे न व्यग्रव्यग्रजलक्षणे इति चेत्, नैष दोषः,
व्यग्रव्यग्रजलक्षणावो हि जन्यजनकभाव एव । तथाहि—सहकारिणोऽभिव्यञ्जकादुपादा- 15
ना(नो)पेक्षाज्ञानजननयोग्यज्ञानान्तरोत्तरिरेव पटाद्यभिव्यक्तिः, अन्यथा तद्वृत्तोपकार-
निरपेक्षज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात् । परो हि मोहादुत्पत्तिरहितामेव नीरूपां पटाद्यभिव्यक्तिं मन्यते ।
तत्स्वरूपं च नियमेन न प्रतीयते । ज्ञानजननमात्रमभिव्यक्तिरिति चेत्, तथा सति
दृग्पटाद्येभ्योऽभिव्यञ्जकेन क्रियत इति प्राप्नोति, सामर्थ्यस्य तदालम्ब्यतात् । अर्थान्त-
रालम्ब्यतां पटादाश्नुपकारप्रसङ्गात् । सामर्थ्याज्ज्ञानोत्पत्तेर्पटादीनां निवृत्त्यममृतप्रसङ्गः, 20

चारादित्युक्तम् । स्यादेतत्—कारणसामग्र्या कार्यसम्भवोऽनुमीयत इति । अयुक्तमेतत्, प्रत्यक्षस्य निश्चयात्मकत्वाभ्युपगमात् कारणं अनकमेव अभाविवृत्तिबन्धम् अहोस्वित्जनकमेवावश्यमाविप्रतिबन्धम् ! आद्यविकल्पे तत् तस्य रूपं प्रत्यक्षेण निश्चितमिति ततो विशिष्टकार्योत्पत्त्यनुमानमेव भवेत्, न च भवति, कथं कारणात् कार्यं परिच्छिद्य 5 तदर्थं प्रवर्तमानस्य विसंवादो दृश्यते ! द्वितीयपक्षे तु 'कारणमेव तत्र भवति' इति निश्चये सति ततः कार्योत्पत्त्यनुमानं कुतः ! न हि 'अग्निः शीतस्मात्कारणम्' इति निश्चये सति केनचिदग्निना शैत्यसमुत्पत्तिरनुमीयत इति । एवं परमतेन कारणकार्येऽनुमानस्य न हेतुः ।

- न संयोगोऽगमौ सिद्धेरिति यदग्रहेऽपि यत्रानुमानं तत् तदनुमानस्य न कारणम् ,
 10 यथाग्निर्जलस्य, अग्निधूपसंयोगाग्रहेऽप्यग्न्यनुमानं भवति इति व्यापकविरोधः । कथं पुनस्तद्गतावपि सिद्धिरिति चेत्, आह—दृष्टत्वादित्यादि । संयोगस्य द्विष्टत्वाद् द्विष्वत् सर्वाश्रयदर्शनपूर्वकमेव ग्रहणं भवति, अनुमानकाले च सर्वाश्रयादर्शनात् संयोगमङ्गना-सम्भव एव, अथाप्यविनाभावित्वस्मरणाद् धूमेनाग्निरनुमीयते । स्यादेतत्—अयमज्ञात एवानुमानस्य हेतुर्भविष्यतीत्याह—ज्ञानकारणत्वेनैव चेत्यादि । स्वविषयज्ञानकारण-
 15 स्वेनेत्यर्थः । यतः सर्वं ज्ञापकं स्वविषयं ज्ञानमुत्पादयत् ज्ञेयार्थं ज्ञापयति प्रदीपवत्, अन्यथाऽगृहीतदपि धूमादग्नौ प्रतिपत्तिः स्यात् । संयोगथे(स्ये ?)स्यादि, यः संयोग-स्यावारः स द्वितीये प्रतिगोमिनि प्रतिचेहेतुः, यथा धूपः, अग्निरपि तथेति स्वभाव-प्रसङ्गाह । स्यादेतत्—इत्यत एवैतदित्याह—दृष्ट इत्यादि । ननु धूमोऽप्यवस्य विशेषा-दिषु अग्निविनामृतो दृष्ट एव, ततोऽगमोः को विशेषो येनैकत्राभिगम्यज्ञकत्वमसङ्गश्चोच्यते
 20 नेतरथ ! अयमाशयः—यद्यपि धूपस्य संयोगित्वमिदानीन्तनं नास्ति तथापि भूतपूर्वम-स्येव, निमित्तवतां निमित्ताव्यभिचारात्, उत्पद्यमान एव धूमोऽग्निसंयोगी, अग्निरस्य निमित्तम्, अदृश्यं च निमित्तानि निमित्तवति न वर्तन्ते । तस्मात् तदवस्थायां कचिदपि भूतपूर्वस्यापि संयोगित्वस्यासम्भव इति । एवं यस्मादग्निः कदाचिद्भूतस्य निमित्तं कदाचिच्च न तस्माद् व्यभिचारित्वात् तस्य धूमं प्रति नाभिगम्यज्ञकत्वम् । संयोगस्यानु-
 25 मानकारणत्वेष्टो तु तत् प्राप्नोतीति चोच्यते । अत्रादादित्यादि । मन्दिग्धश्रुत्या अनेकान्तिकत्वमाह सन्दिग्धत्वात् । कथं पुनः संयोगित्वस्य तुल्यत्वेऽग्निरनेकान्तिकत्वं कथं च न धूमस्येति चेत्, आह—न हि सोऽवश्यमित्यादि । अमेदत् इति, संयोगो हि प्राप्तिः, तस्यां च भेदो नास्ति । तत्रश्च यथैकस्य प्राप्तित्वाद् द्वितीयस्यापीत्येकस्मि-

ज्ञानावकारणं न युज्यते । स्यादेतत्—संयोगस्य कश्चिदाश्रयो व्यभिचारी यस्तत्र व्यभिचरति कश्चिदव्यभिचारी यो न व्यभिचरति । तत्र योऽस्याश्रयोऽव्यभिचारी स एव लिङ्गमिष्यते, नापरः, ततः संयोगो गृहीत इत्येव नानुमानस्य कारणम्, किं तर्हि ! यदाऽयमस्याश्रयो व्यभिचारी अयं त्वव्यभिचारीत्येवमपि व्यभिचार्यव्यभिचार्याश्रयत्वेन विचारणापूर्वकं गृह्यते तत्रैवाव्यभिचारिणाश्रये गमकत्वं गृह्यते । ततस्तेनैवाव्यभिचारिणाऽ- 5
नुमीयते इति यथोक्तदोषोऽनास्पद इत्याह—नेत्यादि । संयोगस्य सकृदसकृद्वा प्रादुर्भावे न कश्चिदात्मातिशय आधीयते येनासकृद् प्रादुर्भावः स संयोगोऽनुमानस्य कारणं भवेत् । यदि च स गृहीतोऽपि पुनर्व्यभिचार्यव्यभिचार्याश्रयत्वेन ग्रहणमपेक्षते तथा सत्यस्य एवाविनाभावसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते, न संयोगः । ततस्तदभ्युपगमे युगपदेव ग्रहणं प्रमाणी-
कर्तव्यम् । ततश्चास्य व्यभिचार्यव्यभिचारित्वेन विचारणा कुत इति । यस्याविनाभावित्वं 10
सम्बन्धस्तस्याप्ययं दोषः कुतो न भवतीत्याह—यस्य रित्यादि । अत्राप्यवचनं कृतकत्व-
नाशित्वादावविनाभावित्वस्याप्युभयत्र वृत्तेः । न च केनचिदंशेनेत्यादि । अग्नयेर्दू धूम-
संयोगि रूपं तद्धूमगम्यम्, अग्न्यादिरूपवत्, दीप्त्यादिरूपमपि तथा; एवं धूमस्य यदग्नि-
संयोगि रूपं तदग्नेर्गमकम्, धूमत्वादिरूपवत्, द्रव्यादिरूपमपि तथेति स्वभावप्रसङ्गद्वयमाह ।
दीप्त्यादिश्रुत्या चात्र तद्गद्विग्नरूपमेवोच्यते, न गुण-सामान्ये, तयोः संयोगित्वासम्भवात् । 15

यथा चेत्यादि यथोक्तदोषं सम्बन्धान्तरेऽप्यतिदिश्य दर्शयति । विरोधिषु मन्त्रभावादिति सम्भववचनेन भूत एव विरोधिष्वयं प्रसङ्गो नाभूते तत्र नामान्यविशेषयो-
रनुपपत्तेरिति दर्शयति । लिङ्गस्येत्यादि, लिङ्गस्य धूमादेर्यद्व्यन्धेन सामान्यं द्रव्यत्वादिरूपं ये च दीप्त्यादयो विशेषाः त उभयेऽपि प्रकाशकप्रकाश्या न भवन्ति । अत्र च
व्यवहितसम्बन्धो द्रष्टव्यः—लिङ्गस्यान्येन सामान्यं लिङ्गिनश्च विशेषा प्रकाशकप्रकाश्या 20
नेति । छन्दोनुरोवात् तथा पाठः । अन्यत्र वैशेषिकादीना दर्थने सर्वथा प्रसङ्गः
प्रकाशकस्य प्रकाशस्य च, संयोगादिसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादिति । संयोगिमात्रप्रतीति-
प्रसङ्ग इति संयोगाकारेणानुमेयग्रहणं स्यादित्यर्थः । कुत एतदित्याह—अन्यधेत्यादि ।
सम्बन्धानुरूपेण लिङ्गेन लिङ्गो गम्यते । ततः संयोगवशेन लिङ्गेन प्रतिपादितः
संयोगिरूपेण गृहीतस्तेनैव रूपेण प्रतीयते, संयोगित्वस्य संयोग्यन्तरापेक्षत्वात् । तथा
चोक्तम्—“यदास्येदं संयोगि प्रसिद्धमसन्दिग्धं च भवति ततोऽस्य सम्बन्धिग्रहणाद्- 25
गृहीतेऽपि सम्बन्धिन्यनुव्यवसायो भवति ” [] इति । स्यादेतत्—अग्नि-

- रूपेणैव संयोगि, ततस्तद्रूपेणापि प्रतीयते, यच्च 'ततोऽस्य' इत्याद्युक्तं तत्र 'सम्बन्धिनि' इत्यनेन विशेष एव परासृश्यते, न संयोगव्यवित्पणमात्रमिति चेत्, आह—अत्र च नेत्यादि । अथवा शब्दामकृत्वा पूर्वपक्षे दोषान्तरमेवानेनाह । यदि धूमेन संयोगिनाग्निस्तथा साध्यते, अग्निधूमसंयोगोऽनुमानाङ्गं स्यात्, न चेयं साध्यते, कुत
- 5 इत्याह—तस्याः प्रतीतत्वादिति । किं तर्हि साध्यमित्याह—यत्रेत्यादि । कुत इति चेत्, 'अत्रायम्' इति वचनाद् 'अत्र' शब्देनाऽत्र देख आश्रयत्वेन प्रतीयते । नन्वाश्रयः सामान्यम् 'अत्र' इति वचनेन साध्यते, ततस्तत्र विशेषप्रतीतिः कुत इत्याह—अन्यथेत्यादि । एतेन विशेषा[द]र्थान्तरत्वासम्भवं द्योतयति । यत्र 'अत्र' इत्यस्य पदस्यार्थान्तरासम्भवस्तत्र प्रवृत्त्याश्रयो विवक्ष्यते, यथायं कूप इति वाक्ये, 'अत्राग्निः'
- 10 इत्यादि 'अत्र' इति पदसम्भवदर्थान्तरम् इति कार्यम् । ननु विशेषणासिद्धिः, धूमस्यैव 'अत्र' इत्यनेन विवक्षितत्वादिति चेत्, आह—धूमेऽग्निरित्यादि, प्रतिज्ञार्थकदेशत्वं साध्यवर्णिन एव हेतुत्वेनाभिधानात् । ननु विशेषे प्रतिज्ञैकदेशे सामान्यं हेतुः, ततः कुतोऽयं दोष इति चेत्, अयमाश्रयः—अग्निधूमयोः संयोगसम्बन्धाभिलाषिणा हेतुरपि विशेषलक्षणात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः, न सामान्यम्, अन्यथा द्रव्ययोरेव परस्पर संयोगो
- 15 न सम्भवेत् । यतोऽयं शालेऽपीहः ततः प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । अत्राप्येतद् वक्तव्यमेव—'अत्र चाग्निस्तथा न साध्यते तस्याः प्रतीतत्वात्' इत्यादि । तस्योत्तरस्य वाच्यत्वे कं यथोक्तदोषाश्च मुक्तिः । अत्र धूमविशेषेऽप्यग्नौ साध्ये स दोषस्तदवस्थ एव । तस्मादनुत्तरमेतत् । यथेवं द्रव्ययोरेव परस्पर संयोग इति सिद्धान्तः नन्वेवमग्निरपि विशेष एव स्वलक्षणपर्यायः साध्यत्वेनाभ्युपगन्तव्यः, ततश्च साध्यसाधनयोः
- 20 स्वलक्षणात्मकत्वात् सर्वो हेतुरसाधारणः स्यात्, दृष्टान्तश्च साध्यसाधनविकल इति चेत्, सत्यमेतत्, तत आह—तस्माद्विद्वल्लिङ्गिनोर्वाच्यं संयोग इति अत्र 'अभ्युपगन्तव्यः' इति गम्यते । यस्मात् संयोगसम्बन्धे इदं दोषस्तस्माद्विद्वल्लिङ्गिनो संयोगसम्बन्धिनौ नैवाभ्युपगन्तव्यौ । अत्राप्यवचनेनावधारणं दर्शयति । किं तर्हि ? अविनाभावित्वमेवेति तत्र दोषाभावात् । ननु च तदपि सरोषमेव, अव्यापकत्वात् । यतस्तत् सर्वदा लिङ्गे
- 25 न भवति, तथाहि—अग्निशून्यदेशकालयोरपि कदाचिद्धूम उपलभ्यते इति चेत्, आह—अपेक्षते देशकालावित्यादि । यावति प्रदेशे धूमोऽन्यभावे न दृष्टस्तदपेक्षयाऽविना-

भावित्वं भवति यावता कालेनाऽऽणिनिर्मयनाद्यवस्थायाम् 'आदि'शब्देन ततोऽन्यथा-
मवस्थायामग्निसन्निधानेऽपि धूमोऽग्निनाऽविनाभूत उपलब्धस्तदपेक्षयाऽविनाभावित्वम् ।

समवायोऽपीत्यादि, यः सम्बन्धोऽनुपलब्ध एष नानुमानस्य कारणं यथा कारण-
कार्यभावोऽपसिद्ध कयोश्चित्, समवायोऽप्यपसिद्ध इति व्यापकानुपलब्धिमाह ।
सम्बन्ध इत्यादि दृष्टान्तप्रकाशनम् । नेत्यादि अस्यैव विवरणम् । अनुपलब्धस्यापी- 5
त्यादि, यस्य समवायिविषया न प्रतीतिस्तस्यापि विषाणादावविनाभावित्वस्मरणाद्
गत्वादिसम्प्रत्ययो दृष्ट, तस्मादविनाभावित्वमेवानुमानस्य कारणम्, तद्भावभावयोस्तद्व-
त्वात्, अङ्कुरस्य बीजवत् । अत्रापि तदेवेत्यादिनैर्कार्यसमवायिनि समवायस्य दोषवत्त्व-
माह अत्रापीत्यादिना च योगस्य दोषवत्त्वम् । स्यादेतत्—“ असन् सन्निगमश्चानपदेशः ”
[वै० सू० ३ । १ । ११] इत्यपवादोऽस्ति, तत् स्यार्थाद् वायो रूपं नानुमीयत 10
इत्याह—व्यभिचारित्वे चेत्यादि । कारणकारणादिति, शरीरस्य कारणं शिरः, तस्यापि
कारणं स्वावयवो ललाटम्, तत्रश्च कारणकारणत्वं कार्यकार्ये शरीरे सम्प्रत्ययो दृष्ट । कथं
पुनः शरीरशिरोवयवयोरे कार्यममवाय, यावता विग्रहेऽदेक र्थममवायि द्विवा दर्शितम् ?
एकार्थेन समवाय इति विग्रहान्नराश्रयात् । तथाहि—शिर एकोऽर्थः, तेन च तयो-
भयोरपि समवायः । यथोक्तमिति तद्वचनमेव व्यापकमाह । यत्रैव प्रसिद्धमसन्निगमं च 15
भवति ' इमे शिरसादयो न शरीरानारम्भका, एतेषां विनाशे च शरीराविनाशो न
सम्भवति, शिरसाद्यविनाशे तदवयवाश्च न विभक्ताः ' इति तत्रेदं प्रत्ययो जायते
' अमूल्यरीर यस्यायैववयवावयव ' इति । तस्माद् द्विविधमेवेति नानुधारयि
तव्यमिति । ननु दृष्टविनाशात् तत्र एव मस्तकात् सम्प्रत्यय, न तदवयवात्, तत्
एवोक्तम्—अमूल्यरीर इति । न, अमानस्य कारणत्वायोगात्, अन्यत्वाभाववत् । 20

विरोधितोऽनुमानकारणत्वनिराकरणायाह—यद् विरोधीत्यादि । यावद्व्यसंयोगस्य
वर्षकर्मणा विरोध इति, तयो सहानवस्थानात् । अत्र च वर्षकर्म न लिङ्गमिति
तद्विरुद्धवर्षकर्मणात्, किं नहि ? तद्विनाश इति वायव्यसंयोगे सति वर्षकर्माभावात् ।
वर्षकर्माभावाद्यव्यसंयोगयोश्च न विरोध इति सहावस्थानात् । स्यादेतत्—वर्षकर्मणो 25
योऽभावः स तस्यैववस्थ विरोधः, ततो वर्षकर्मण एवावस्थामाप्तिर्लिङ्गमिति । कथं
पुनरभावः सतो विरोधः ? तद्विशेषत्वे चाभाव एव न स्यात्, विशेषस्य भावात्तन्मूलत्वात्,

१ ' तद्भावभावयोः ' इति भोदभाषानुवादे ॥ २ ' यस्यायमवयवोऽवयव ' इति भोदभाषानुवादे ॥

- अर्थान्तरत्वे च स एव दोषः 'यद् विरोधि न तद्विज्ञम्' इत्यनुवर्तते । एवमन्य-
त्रापि वक्तव्यमिति, यत्राभूत् लिङ्गं तत्रापि वाच्यव्रतसंयोगाभावस्य वर्षकर्मभावेन विरोधात्,
अत्र च वर्षकर्मभावो न लिङ्गम्, किं तर्हि ! वर्षकर्म, वर्षकर्मवाच्यव्रतसंयोगाभावयोश्च
न विरोधः । एवं 'भूतं भूतस्य' इत्यत्रापि द्रव्यकर्मजः स्पन्दनस्य सेतुवन्धेन विरोधः,
5 स्पन्दनं च न लिङ्गम्, किं तर्हि तदभावः । एवम् 'अभूतमभूतस्य' इत्यत्रापि
इयामताग्निसंयोगयोर्विरोधः, अत्र च न तयोर्लिङ्गलिङ्गिभावः, किं तर्हि ! तन्निवृत्त्योः ।
- यद्योक्तमिति "सदनिसं द्रव्यवत् कार्ये कारणं सामान्यविशेषादिति द्रव्यगुण-
कर्मणामविशेषः" [वै० सू० १ । १ । ७] इति वचनाच्छेदो द्रव्यगुणकर्मणामेव
कारणभाव उक्तः, अत्र च 'अभूतं भूतस्य' इत्यादिनाऽभावकारणवचनात् कथमभावो
10 भावस्य लिङ्गमिति पृच्छति । अभावो भावस्य लिङ्गमस्माभिर्नोच्यते, किं तर्हि !
अभूतादिपतीति । कुत इति चेत्, प्रसिद्धिपूर्वकत्वादादेशस्य [वै० सू० ३ । १ । ८]
इति । यस्य 'धूमेऽग्नेः संयोगी' इति पूर्वं सम्बन्धमहणकाले प्रसिद्धं भवति तस्यैव
धूमदर्शनादग्नौ ननुमानं नेतरस्य । ततो धूमादिपतीतिरेव लिङ्गम्, तद्विषये तु लिङ्गत्व-
मुपचर्यते यथा चन्दनस्य तुलेति । अमम्यन्धाश्च लिङ्गधीरिति यो येन सहासम्बद्धः
15 स तस्य न लिङ्गम्, यथा घटः पटस्य, लिङ्गभावे लिङ्गविषाऽसम्बद्ध इति व्यापकानुप-
लब्धिमाह । सम्बन्धार्थं चेत्यादि, आत्मनि प्रसिद्धमित्युक्ते परेणोक्तम्—आत्मनि प्रसिद्धं
न लिङ्गम्, अन्यत्वात्, अर्थान्तरेणार्थान्तरस्याप्रतिपादनात्, अतिरसङ्गात् । तत्र इदं
सूत्रद्वयमस्तम् । परमुक्तं भवति—सर्वमर्थान्तरस्य न लिङ्गम्, किं तर्हि ! यदेव कारण-
कार्यादिसम्बन्धानामन्यतरेण सम्बद्धं तदेवापदेश इति ।
- 20 लैङ्गिकत्वेन निर्देष्टादिति, लैङ्गिकमिति वचनादस्मिन् सूत्रे लिङ्गज्ञानं लैङ्गिकत्वेन
निर्दिश्यते, ततस्तस्य लिङ्गत्वप्रतिज्ञानेऽभ्युपगमराधा । अथानुपेयज्ञानमत्र लैङ्गिकत्वेन
निर्देष्टुमभिवेतं न लिङ्गज्ञानमिति चेत्, आह—अनुपेयज्ञानस्येत्यादि । यदि लिङ्ग-
ज्ञानं लैङ्गिकमिष्यते तर्ह्यनुपेयज्ञानमत्र विफलं स्यात् । अनुपेयज्ञानस्य लैङ्गिकत्वे तु
तदुत्पत्तौ सोऽर्थः प्रतीत इति फलाभावः, ततः सैवाभ्युपगमराधा । स्यादेतत्—लिङ्गज्ञानं
25 लिङ्गम्, सम्बन्धस्मरणं लैङ्गिकम्, अनुपेयाधिगतिः फलमित्यत आह—स्मरणमात्र
इत्यादि । यदि सम्बन्धस्मरणं प्रमाणं तथा सति येन लिङ्गमदृष्टं तस्यापि धूमसम्बन्ध-
स्मरणादग्निपतीतिः स्यात्, 'मात्र'शब्दो धूमदर्शननिरासाय । तेन सहितं सम्बन्ध-
स्मरणं तदनुमानमिष्यत एव । यदाह—“तदिदं च साक्षात् परस्मर्या चानुमितिकारण-

त्वादुभयमप्यनुमानम् ” [] इति । इतिकारनिर्देशादिति, ‘ विरोधि च ’ इति सूत्रान्ते इतिकारपाठात् ‘ अस्येदं कार्यम् ’ इत्यादि यज्ज्ञानं तदितिना करोति प्रकाशयति । यद्येवं लिङ्गज्ञानस्य लेङ्गिकत्वेऽनवगतविशेषस्यापि लिङ्गदर्शनमात्रादधिगतिः स्यादित्यत आह—सम्बन्धस्मरणापेक्षयेति, सम्बन्धस्मरणापेक्षत्वं तस्य ‘ प्रसिद्धि-पूर्वकत्वादपदेशस्य ’ [वै० सू० ३ । १ । ९] इत्यतो लभ्यते ।

5

कारणीकृत्येति, लिङ्गशब्दोऽयं कारणपर्यायः धातूनामनेकार्थत्वात् लिङ्गयते जन्यते कार्यमनेनेति व्युत्पत्तेः । लिङ्गप्रतीतिश्चानुमेयप्रतीतेः कारणं भवति, ततो यदुक्तम् ‘ असम्बन्धात् लिङ्गधीर्लिङ्गम् ’ इति अस्य सिद्धसाध्यत्वं कारककारणस्य कारणत्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्, तदपि नेत्यादिना निराकरोति । अनुमेयलक्षणभूतस्येति ज्ञापकभूतस्येत्यर्थः, अनुमेयं लक्ष्यते ज्ञाप्यने[ऽनेन] इति कृत्वा । अन्यथेति यदि जन- 10 कस्यापि लिङ्गस्याधिकार आत्मेन्द्रियमनोरथसन्निकर्षोऽपि वाच्यः, तेऽप्यनुमेयज्ञानस्य कारणानीति । न तूच्यते । तस्मादत्र जनकस्य नाधिकार इति । स्यादेतत्—अनुमेयज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानस्य साक्षात् कारणत्वं नान्यस्य । ततः साक्षात् कारणत्वाल्लिङ्गज्ञानमेवोच्यते इति चेत्, आह—न साक्षादित्यादि । कथं नेत्याह—सम्बन्धस्मरणेन व्यवहितत्वादिति । सम्बन्धस्मरणं सिद्धमिति, तस्माद् वचनात् सम्बन्धस्मरणं सिद्धं न तु सम्ब- 15 न्धिधूमादिप्रतीतिः, तथाहि भाष्यात् “ यस्य धूमादीनामग्न्यादिभिः सम्बन्धः सिद्धः ” [] इत्यादि । इत्युक्तमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकमाह । यतस्तत्रैवोक्तम्—“ प्रसिद्धि-पूर्वक एवापदेश इति कथं प्रतीयत इति चेत्, उच्यते—अर्थान्तरभावे सति यस्माद-प्रसिद्धोऽनपदेशः । कथम् ! यस्य धूमादीनामग्न्यादिभिः सह सम्बन्धोऽप्रसिद्धस्तं ननि धूमादयोऽनपदेशः ” [] इति । तस्माल्लिङ्गज्ञानस्य लेङ्गिकत्वे एतदज्ञापकम् । 20

सूत्रे कार्याद्यभाषितमिति शब्दे ‘ कार्यत्वात् कारणतो विकारात् ’ संयोगाद् विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तेः शब्दोऽनित्यः ’ इति कार्यत्वादयः शब्दानित्यत्वे हेतव उक्ताः । एवं ‘ सैदकारणवन्नित्यम् ’ इति नित्यत्वसाधनाय सदकारणवत्त्वमुक्तम् । ते च कार्यत्वादयो लिङ्गत्वेन नाख्याता इति वैकल्यं लक्षणस्य । तत्र स्यादेतत्—तेषामपि कार्यत्वादीनामन्तर्भाव इति चेत्, आह—एतेषामित्यादि, एतेषामनित्यत्वादिलिङ्गानाम् 25

१ यद्वाद् ‘ अप्रेल ’ लक्ष VI. । भाष्ये (!) ॥ २ इत्यादिना D. ed. ॥ ३ वै० सू० २ । २ । ३२ ॥ ४ वै० सू० २ । २ । ३४ ॥ ५ वै० सू० २ । २ । ३६ ॥ ६ वै० सू०

अन्यतमदिति एकमपीत्यर्थः । ननु कार्यत्वं सदकारणत्वं चैकार्थसमवायित्वान्तर्भूतम्
एकस्मिन्नर्थे शब्दादौ कार्यत्वानित्यत्वयोः आत्मादौ च नित्यत्वमदकारणत्वयोः समवाया-
दिति चेत्, नैतदस्ति, एकार्थसमवायि हि कार्यं कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तरस्ये-
त्युक्तम्, अत्र च कार्यकारणभावासम्भवः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकताया इति, अनित्यत्वं
5 व्यङ्ग्यत्वात् कार्यम्, कार्यत्वं तु व्यञ्जकत्वात् कारणमिति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् ।
शेषमव्यञ्जकं प्राप्तमिति, अन्यथा मेदेन निर्देश एव न स्यात्, स चास्ति । ततो
व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वेनात्र कार्यकारणत्वमभिप्रेतमिति नावगन्तव्यम् ।

अन्यतस्तद्गतेर्भूयेति, वृथा निष्प्रयोजनम्, अन्यत इत्यविनाभावात्, अविना-
भावित्वेन धूनादिक्लिप्तादनुमेयमधिगम्य 'अस्येदं व्यञ्जकम्' इति मनसा कल्प्यते
10 ततो व्यर्थमेतदनुमानकारणं कल्प्यत इति शेषः । अथवा प्रतिपाद्यत इति प्रकृत-
मत्रापि सम्बध्यते, परेण निष्प्रयोजनमेवैतदनुमानकारणं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अन्ये
पुनरेवं वदन्ति—अविनाभाव एव सम्बन्धोऽनुमानस्य कारणं शास्त्रेऽत्र निर्दिश्यते, अनु-
मानभेदप्रदर्शनार्थं तु कार्यकारणभावादिसम्बन्ध उपात्तः, ततश्च सर्वदोषाभाव इति ।
तद्युक्तम्, कारणस्य लिङ्गत्वेन निर्देशात् तत्र चाविनाभावाभावात् सम्भवानुमानस्य च
15 पराभिवायेनासम्भवादिति । -VT.D.cd. ४. ११०a-११०b । P cd. ४. ११०a-१११b ॥

१ तुलना—“साम्ये चर्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृते नावधारणार्थम् । वस्तुना ? व्यतिरेक-
दर्शनार्थम् । तद्यथा अग्निर्गो धारयन् स्यन्दितस्य हेतुमित्रम्, चन्द्रोदयः सन्तुष्टः इन्द्रविद्यास्य च,
चादि अतःप्राप्तोदयस्योदयस्ये वेत्तादि । तत्र सर्वम् 'अस्येदम्' इति सम्बन्धमात्रवचनान् विदम् ।”
प्रशस्तपादभाष्य. ४. १०४ ॥ २ वस्तुना ४. ११० पं. १-८ ॥

अथ सवृत्तिके प्रमाणसमुच्चये

तृतीये परार्थानुमानपरिच्छेदे वैशेषिकमतपरीक्षा ।

*समुदाय्येव धर्मः स्याद् न साध्यौ धर्मधर्मिणौ ॥ ५४ ॥

विशेषः साध्यवद्धर्मः प्राप्तोऽन्यस्याप्यनिश्चितः ।

आकाशाद्यस्तित्तासिद्धौ प्रयोगो नोपपद्यते ॥ ५५ ॥ 5

वैशेषिकाणामपि “ तद्वद्धर्मस्य हेतुः [] अभिधानमिति वर्तते ।

अत्र च तच्छब्देन यदि साध्याभिधान सम्बध्यते तेन साध्यमेव तद्वद् भवति, तच्च समुदायो धर्मो धर्मी वा स्यात् ? यदि समुदायस्तर्हि ‘समुदाय्येव धर्मः स्यात्’, शब्दोऽनित्य इत्यत्र समुदायेऽनित्यत्वं धर्म इत्यनित्याभिधानं हेतुः स्यात्, न हि समुदाये धर्मान्तरमस्ति । “ विषाणी तस्मादथः ” [वै० सू० ३ । १ । १२] इति साध्येऽपि विषाणित्वं धर्मत्वाद्हेतुः स्यात् । अथ धर्मः, तत्र कृतकत्वादि न सम्भवति । अथ धर्मी, तत्र, तस्य मिद्वत्त्वात् । अनित्यत्वेन साध्य इति चेत्, न, समुदायार्थस्य साध्यत्वात् । ‘ अनित्यत्वरस्य शब्दः, शब्दस्यानित्यत्वम्, शब्दोऽनित्यः ’ इत्येवे समुदायार्था व्यञ्छेदकलत्वात् । एवमत्र समुदायार्थ एव साध्यः सम्भवति, न साध्यौ धर्मधर्मिणौ *तो 15 साध्यौ न सम्भवतः सरोपत्वात् । नापि समुदायः पूर्वोक्तदोषत्वात् * ।

अथ गुणभूतमपि साध्यं तच्छब्देन सम्बध्यते, तत्र समुदायेन धर्मिणा वान्यस्तद्वा न नास्ति यस्य तद्वतो धर्मः स्यादिति धर्मोऽनित्यत्वमेव साध्यमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । ततः शब्द एव तद्वानिति तस्य यो धर्मः स

१ ‘समूहस्यैव धर्मः स्यात्’ इत्यपि भवेत् पाठः ॥ २ ‘अत्रापि’ इत्यपि भवेत् पाठः ॥ 20
३ तदिति शब्देन साध्याभिधानमभिप्रेत्यते तेन साध्यमेव तद्वदित्युक्तं भवति V ॥ ४ ‘तच्च किं समुदाय उत धर्म आहोस्तिवद् धर्मी’ इत्यपि भवेत् पाठः ॥ ५ ‘समूहस्यैव धर्मः स्यात्’ इत्यपि पाठो भवेत् ॥ ६ समूह (१) एव धर्मः स्यात्, अत्र शब्दोऽनित्य इति समुदायेऽनित्यत्व धर्म इति तदभिधानं हेतुः स्यात्, न हि समुदायस्य धर्मान्तरमस्ति । विषाणित्वादथ इत्यत्रापि साध्ये [विषाणित्व] प्रसूतस्यैव धर्म इति हेतुः स्यात् । अथ धर्मः, तस्य कृतकत्वादि न सम्भवति V ॥ ७ ‘साध्यते’ इत्यपि पाठः स्यात् ॥ ८ समुदायार्थत्वात् । K ॥ ९ ‘इत्येवेना समुदायोऽर्थः’ इत्यपि भवेत् पाठः ॥ १० * असम्भव सरोपत्वात् * K ॥ ११ ‘साध्यतेनावश्यमभ्युपगन्तव्य,’ इत्यपि भवेत् पाठः । 25

हेतुरिति चेत्, तत्रापि साधारणविशिष्टयोः 'विशेषः साध्यवद्गर्भः प्राप्तः
 साध्यवत् एव धर्म इत्यवधारणात् । न हि साध्यवतो धर्म एवेत्यवधारणे
 किमपि प्रयोजनम्, धर्मिणि प्रमद्भावात् । ततः 'साध्यवत् एव धर्मः' इति
 सामीप्यात् तत्र प्राप्नोति । तथा च शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वादित्यपि हेतुः
 5 स्यात् । साध्यधर्मोऽपि तुल्यमिति चेत्, न, तस्य 'अन्यत्र द्वेषा वर्तते' इति
 विशेषणात् । असाधारणस्तन्यत्र न वर्तते इति न तुल्यम् ।

अनित्यत्वमात्रमाध्यत्वे च शब्दात् अन्यस्यापि तद्वतो घटादेर्धर्माभि-
 धानस्य हेतुभूतत्वाच्चाक्षुषत्वाभिधानमपि हेतुः स्यात् । किञ्च, अनिश्चिनः,
 अनिश्चित इति संशयहेतुर्धर्मिचारी, सोऽपि हेतुः स्यात्, यथाऽ[१]नित्योऽपूर्वत्वा-
 10 दिति । तन्मात्रमपि विकल्परूपम् । सर्वथापि न युज्यते । तस्मात् तद्वत्मा-
 धर्मोऽव्यभिचारीति वक्तव्यम् । *तथा सति तद्वत्साध्यधर्मस्य साध्यत्वाद् धर्मान्तर
 परिहृतं भवति धात्रमस्य च* । अव्यभिचारिवचनादवधारणाच्च व्यभिचारि-
 धर्माभिधानं परिहृतम् । यथापूर्वोक्तदोषः

आकाशाद्यस्तित्तासिद्धौ प्रयोगो नोपपद्यते ।

15 तत्र प्रतिज्ञावतः साध्यवतो या धर्मोऽभिद्धः, धर्मिणोऽसिद्धत्वात् । तस्मात्
 प्रयोगोऽपि असम्बन्धाद्देतुर्नोपपद्यते ।

- १ इति चेत् V नास्ति ॥ २ 'साधारणविशिष्टयोः सद्भावे' इत्यपि K अनुसारेण भवेत्
 पाठः । 'साधारण विशेषश्च साध्यवद्गर्भः स्यात्' V अनुसारेण पाठो भाति ॥ ३ 'विशिष्टः'
 20 इत्यपि पात्रे भवेत् ॥ ४ * * एतदन्तर्गतं पात्रे VT. मध्य एव दृश्यते ॥ ५ 'धर्मिणोऽप्रत्यक्ष-
 त्वात्' इत्यपि पाठधिनः ॥ ६ तद्वत् प्राप्नोति V ॥ ७ 'असाधारणस्य तस्यप्राप्तये न युज्यते'
 इति 'असाधारणस्य तस्यप्राप्तये न युज्यते' इति K ॥ ८ 'अ' V नास्ति ।
 ९ अनिश्चिनश्च संशयहेतुर्धर्मिचारी, न हेतुः स्यात् K ॥ १० * * 'तथा सति तद्वत्साध्यधर्मस्य
 साध्यत्वाद् धर्मान्तरं भावयत्यस्य च परिहृतः K । तथा सति तद्वत्साध्यधर्मोऽपि धर्मान्तरं परिहृत
 25 भवति । धर्मात् V । तथा सति धर्मान्तरं परिहृतं भवति VT ॥ ११ 'एवं हि' इत्यपि
 पात्रेऽत्र स्यात् ॥ १२ धात्र-सं व्यभिचारिवचनं च 'व्यभिचारि' इत्यवधारणार्थं V । VT
 मध्ये तु 'धर्मान्तरं' इत्येतत् साध्यवत्तत्वं कदा कदा भाति । अतस्तदनुसारेण श्रावणत्वादिमनावरणमत्र
 भाति ॥ १३ पूर्वोक्तं दोषः V । पूर्वोक्तं यथायत्नं दोषः K । (यथापूर्वोक्तदोषः ?) ॥
 १४ 'गगनापस्तित्तासिद्धौ' इत्यपि भवत् पाठः ॥ १५ असम्बन्धाच्च हेतुः K ॥

अभावो वा विरुध्येत विपरीतं न्यूनाभिधा ॥ ६३ ॥

वैशेषिकाणां त्रिविधो हेत्वामासः—“अप्रसिद्धोऽनपदेशः, अमन् सन्दिग्धश्च”
[वै० सू० ३ । १ । १०, ११] इति । अप्रसिद्धस्तावद् न हेत्वामासः, किं
तर्हि ? दृष्टान्तस्य अभावो वा अप्रसिद्धार्थत्वं वा हेत्वर्थेन । ‘वा’शब्दो
विकल्पार्थः । एवं हि म दृष्टान्तेऽप्रसिद्धः । अथापि साध्य एवाप्रसिद्ध उच्यते 5
तथा सति हेत्वर्थो विरुध्येत* ‘प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य’ [वै० सू० ३ ।
१ । ११] इत्यत्र सम्बन्धकाले प्रसिद्ध इत्युच्यते ।

अमन्निपामन् । मन्दिग्धोऽपि न मन्दिग्धः । विषाणित्वं हि *प्रसिद्ध-
त्वात्* प्रसिद्धं कृत्वा तत्रोदाह्रियते—यदि विषाणो तस्मादश्चो विषाणी [तस्माद्]
गौरिति च [वै० सू० ३ । १ । १२] । अथापि अमतो हेतुरमन् मन्देहस्य
हेतुः सन्दिग्ध इति चेत्, असत्तावन्न हेतुरमन्मात्रस्याप्रतीतेः । न हि 10
तत्राश्वाभावात् तत्र ज्ञायते, किं तर्हि ? विपरीतम्, अर्थश्च ज्ञानं तत्र गौरित्यर्थे,
नाभावज्ञानम् । तस्मादयं विपरीतसाधनाद् विरुद्धः ।

सन्देहहेतोश्च सन्दिग्धाभिधाने न्यूनाभिधा । ‘विषाणित्वाद् गौः’ इत्य-
यमेव न मन्देहहेतुः, किं तर्हि ? अपाधारणोऽपि, यथा पद्मु पदार्थेषु आगण-
त्वम्, तद्वि सर्वाभावाद् अनङ्गिपयसंशयहेतुः । यै आहुः—विशेष उभयत्र 15
दृष्टत्वाद्स्वत्वादिवत् सामान्यमेवेति, तदयुक्तम्, न हि यतो व्यावृत्तिर्स्तेदाभासः
संशय उपपद्यते सा भूदेकद्रव्यतयात् पृथिव्यादिषु संशय इति । तस्मादयं सर्वतो

१ अभावो वा प्रसिद्धत्वात् PS^३ ॥ २ ‘न्यून वच’ इत्यपि पाठेऽत्र स्यात् ॥ ३
तथा सति प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य हेत्वर्थो विरुध्येत । अत्र सम्बन्धकाले प्रसिद्ध उच्यते K ॥
४ * * अम PS^१ अनुसारेण कारिकायाः ॥ ५ प्रसिद्धत्वाद् विषाणित्वमत्रोदाह्रियते K ॥ ६ * * 20
न्य PS^२ अनुसारेण कारिकायाः ॥ ७ ‘अभावस्य’ इत्यपि पाठेऽत्र स्यात् ॥ ८ तत्र विषाणित्वा-
दनङ्गज्ञानं ज्ञायते, न तज्ज्ञानम्, तस्मादयं विपर्ययसाधनाद् विरुद्ध एव V ॥ ९ तुलना—“यो
ह्यनुवेपेऽविषमानीऽपि तत्पमानासीति सर्वस्मिन् नास्ति तद्विपरीते चास्ति स विपरीतसाधनाद्
विरुद्ध यथा यस्माद्विषाणी तस्मादयं इति ।”—प्रशस्तपादभाष्य ५० ११० ॥ १० अनेक-
विषये सशयकारणम् K ॥ ११ ‘ननु चात्र विशेष सशयहेतुरभिहितः साधने तुल्यजातीयव्यवहारे- 25
भूतेषु विनेयस्योभयथा दृष्टत्वाद् [वै० सू० २ । २ । २५] इति । न, अन्यायेत्वात् । सन्दे-
हिमेररक्षणात् समानाद्युत्तरेणियुक्ते नात्र द्रव्यादीनामन्यमस्य विशेष स्याच्छून्यमस्य, किन्तु
सामान्यमेव गम्ययते । कस्मात् २ तु-प्रजातीयेषु स-तरभूतेषु द्रव्यादिमेतानामेकैकतो विशेषस्योभयथा
दृष्टत्वादिषु कम्, न सशयकारणम्, अन्यथा पदस्यैव पदार्थेषु सशयप्रसङ्गात् । तस्मात् सामान्य-
प्रत्ययदेव सशयः ।”—प्रशस्तपादभाष्य ५० १२०—१२१ । “समानानङ्गवर्गव्यतिरेकप्रतिपत्ते- 30

व्यावृत्तपमम्भवात् सर्वाभामस्य [संशयस्य V] हेतुरभाधारणत्वादस्य एव

- रूपलभ्यनुपलभ्यव्यवस्थातव्य विशेषापेक्षो विमर्श सद्य [न्याय० सू० १।१।२३] । अनेक-
धर्मापरत्तरिति । समानजातीयव्यवस्थानजातीय चानेकम् । तत्प्रधानेकस्य धर्मापरत्ते,—विशेषस्थोभयथा
दृष्टवान् । समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विनिष्पद्यन्ते गन्धवस्त्रात् पृथिवी अवादिभ्यो
- 5 विशिष्यते गुणकर्मभेदः । अस्ति च ध्वने विभागजत्वत्वे विशेषः । तस्मिन् द्रव्य गुण, कर्म वेति
सन्देहः विशेषस्थोभयथा दृष्टवान् किं द्रव्यस्य सतो विशेष आहोस्तिद् गुणस्य सत इति अथ कर्मस्य
सत इति । —न्यायभाष्य १।१।२३ । ' अनेकधर्मापरत्ते, सद्य इति । अनेकस्यानेकस्य धर्म
इति केचित् । अनेकस्य धर्माऽनेकधर्मः । अनेकस्य द्रव्यगुणकर्मलक्षणस्य सयोगजत्व धर्मः, अनेकस्य धर्मः
सयोगजत्वविशेषव्यवस्थिक इति शब्दे । तदेवमनेकधर्मापरत्ते, सद्य इति केचित् । तदयुक्तम्, समान-
- 10 धर्मापरत्तेरित्यनेनैव चरितार्थत्वात् । अशानेकधर्मस्य द्रव्यस्य कोऽर्थः ? असाधारणो धर्म इति । कथं पुनर-
साधारणो धर्माऽनेकधर्म इत्यनेन समासपदेनाभिधीयते ? समानासमानजातीयविशेषकत्वात् । समान-
जातीयव्यवस्थानजातीय चानेकम्, तस्माद्विशेषो विशेषो धर्मः । अनेकस्याद्विशेषोऽनेकधर्मः, तस्य
वनेकस्य धर्मो यत्राह सोऽयमनेकधर्म इति । यथा शब्दस्य विभागजत्व साना यविशेषममवायेभ्य
शब्दस्य सदादिना विशेषेण निर्भेकस्य । तस्मिन् द्रव्यं कर्म गुण इति विभागजत्वात् सद्य । न हि
- 15 द्रव्यगुणकर्मव्यवस्थान विभागजात्यमान दृष्टम् । सर्वत्रावमभवात् विभागजत्व सद्य कतेति सर्वतो
प्राप्तेरिति । तदेव विभागजत्वं विभागजविभागान्मवाविधारणत्वं वा यत्ते शब्दात् सम्भजतीति सर्वतो
प्राप्ते सद्यपदेन । तु-यथातीवृष्वर्वा-तरभूनेषु च विशेषस्थोभयथा दृष्टव्यदिति । —न्यायवार्तिकः
१।१।२३ । यतोऽनेकस्मात् समानासमानज तीवृदिश्वराध्वं-प्राप्तव्यति अतोऽनेकापदानरुपावृत्ति-
हेतुः शब्दगणपदानेक इत्युच्यते । समानजातीयव्यवस्थानजातीय चानेकम्, तस्य धर्मा निवर्तकतया । . .
- 20 सदादिन-यत् येन सहचरित दृष्टं तत् क्वचिद्द्रव्यमान तत् स्मारयत् तद्विद्वद्वेनापि सम्प्र-वादनिश्चाययत्
सायहेतुर्भवेति, यथा समानो धर्मः । अभाधारणस्य धर्मा विभाजन न श्यते शब्दात् क्वचिद्
द्रव्य-वादी वा उत्प्रेरगादी गन्धादी वा दृष्ट इति कथं स्मारयेत्, अस्मारयन् कथं सद्य जनयेत्
इत्येव न ह—विभागजत्व सद्य कतेति सर्वतो प्राप्तेरिति । अवमर्थे —यद्यपि विभागजत्वं न द्रव्यादौ
क्वचिद् दृष्टम्, तथापि तदवतिरेक प्रत्येकं द्रव्यादौ दृष्ट इति विभागजत्वेन सदाविशेषवत्त्वं शब्दो
- 25 द्रव्यधर्म-या व्यावर्तमान किं गुण, गुणधर्म-या व्यावर्तमान किं द्रव्यम्, गुणद्रव्य-यो व्यावर्तमान
किं कर्म ? इति पत्तिरेकमुख्येन तत् तत् स्मारयन् असाधारणो धर्मा भवति सद्यस्मादगमिति ।
ननु सहचरितो दृष्ट स्मारयन् विशेष सद्यपदेनैव न तु यो शब्दत्वेन सानाहवपादिनि शब्दा-
मनेषु भाष्यजातीयमुत्तरमाह—यु वज्जातीयेति । यद्यपि पत्तिरेकमुख्येनाभाधारण शक्त, स्मारयितु
तथापि भाष्योक्तमयुक्तम् । यत् यत् सदादिद्रव्यमव्यज विशेषवत् तत् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीये-
भ्यव्य व्यावृत्त यथा पृथिवी द्रव्यवशादि-य द्रव्य तदेभ्यो गुणकर्म-य विजातीयेभ्यो गन्धवस्त्रेन
- 30 व्यावृत्त द्रव्यजातीयम्, एव क्वात्वेन स्य गुण, उ ज्ञेयत्वेनेत्येताव उक्तं । तथापि शब्द सदादि
रूपव्यवस्थो विभागजत्वेन समानासमानजातीयभ्यो विशिष्यते तस्माद् द्रव्यं गुण कर्म वेति सद्य
इति । अभाधारण हि धर्मा पत्तिरेकमुख्येन सद्यपदेन । स चानेकस्याद्रव्याख्या तिष्ठति ।
अनेकस्याद्रव्यापदानेकधर्म इति विमर्शेन निर्गमन इति । —न्यायवार्तिकरुपावृत्तीका
- 35 १।१।२३ ॥ १२ स्मारयत् उपपत्त K ॥ १३ तस्मात् सर्वथा (सर्वत्र ?) सद्यपदेन-यो-
ऽभाधारण एव भवे V ॥

नोक्तः । एवं विरुद्धानैकान्तिकोऽनेको नोक्तः यथा किं पृथिव्यादिभिः 'संहृतस्य' शरीरस्यारम्भ आहोस्वित् स्वस्यजातीयारम्भ इति संशयः पञ्चानां लिङ्गोपलब्धे-
र्विजातीयारम्भनिषेधाच्च । एतेन संशयस्यैकैक्यमपि उक्तम् । अत्र च सामान्य-
प्रत्यक्षत्वेऽपि कुन्दशोक्याद् रूपत्व-गुणत्वा-ऽऽधितत्त्व-निर्गुणत्वादिषु निश्चयो
दृष्टः, न संशयः, तस्मादव्यवच्छेदहेतुः सामान्यं तत् प्रत्यक्षत्वे संशयकारणमिति 5
नोक्तम्, तस्माद् न्यूनत्वम् । यदि च अमतो हेतुरमन् सन्देहस्य हेतुः
सन्दिग्धः [तथापि] यः साध्येऽसन् सन्दिग्धश्च न नोक्तः, तथा चात्यन्तं
न्यूनोक्तिः—यथाऽनिरूप्यत्वे साध्ये शब्दे चाक्षुपरमनपदेशः, धूमादित्वेनाग्न्यादौ
साध्ये कैचिदेशे सन्देहः । एवं वैशेषिकाणां हेतुमासौ दुर्बिहितः । अप्रतिरूपो
हेतुरुक्तः ।

10

[इति] प्रमाणसमुच्चये तृतीयः परार्थानुमानपरिच्छेदः ।

विद्यालामलवती टीका ।

तद्वद्वर्मस्य हेतुरिति । तदस्मिन्नस्तीति तद्वान्, तद्वतो धर्मस्तद्वद्वर्मः । सम्बन्धित्व-
मात्रस्य हेतुत्वे प्रसक्ते तद्व्यच्छेदायाह—अभिधानमिति वर्तन इति । 'साध्याभिधानं
प्रतिज्ञा' इति प्रकृतम् । ततोऽयं वाक्यार्थः—तद्वद्वर्माभिधानं हेतुरिति । यदि साध्या- 15
भिधानं सम्बध्यते इति तस्य प्रधानत्वात् तेन च साध्यमेव तद्वदिति सम्बन्धिशब्द-
त्वादभिधानाभिधेयमेव तेन तद्वद् भवति । तथाहि—पुत्रवानित्युक्ते पितृव तद्वान् भवति ।
नन्वाकाशमपि तेन तद्वद् भवति तस्य तत्समवायित्वादिति चेत्, सत्यम्, तथापि

१ एवं विरुद्धान्तिक एवानेको यथा ..K ॥ २ सम्भूत शरीरस्यारम्भ उच्यते आहोस्वित्
स्वस्यजातीयस्येति संशयः V ॥ ३ अत्र K मध्ये 'तुस्' पठि '—इति पाठः, किन्तु 'ऽतुस्' पठि' 20
इति पाठोऽत्र शुद्धो भवति ॥ ४ वैक्यम् (1) इत्युक्तम् V ॥ ५ यपि पुनरुक्तम् K ॥ ६ कु-
न्दिशोक्यादगुणत्वा...K । उत्पन्नशोक्याद् गुणत्वा ..V ॥ ७ "अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम् ।
यदिदं तस्मानधर्मोपपत्तेरिति पदमेतस्मिन्नव्यवच्छेदहेतोः समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति रक्तम् । न हि
केचन समानधर्मोपपत्तिः सन्नप्यप्येव नस्ति अन्यथा कृतकप्रादिकानि सन्नप्येव सन्त, समान कृतक
सर्वाणि याना मति । व्यवच्छेदहेतुत्वात् भवति ।"—न्याय्यार्थिक १।१।२३ ॥ ८ तत्प्रत्यक्षत्वे
संशय इति नोच्यते V ॥ ९ 'अमोक्षस्य' इत्यपि पाठः स्यादत्र ॥ १० एव न्यूनोक्तिः V ॥
११ 'यथानिरूप्यत्वे' इति 'यथानि रतमिदौ' इति वा पाठोऽपि स्यादत्र ॥ १२ धूमादिदे-
नाग्नौ साध्ये K । धूमादित्वेनाग्नादिगात्रे V । VT अनुगारे 'धूमादिन्यस्य' इति पाठ-
प्रयोगे ॥ १३ कश्चिद्वेदोऽयं सत्यः K ॥ १४ हेतुमासौ सत्य उक्त । परार्थानुमानपरिच्छेदम् ।
तृतीयः परिच्छेदः K ॥

30

- शास्त्रेणाकाशधर्मकार्यत्वादीनामपि पैदकारणत्वोपगमादाकाशस्यापि विधानं कृतमेवेत्याशयः । न हि समुदाये धर्मान्तरमस्तीति, समुदायो हि समुदायमात्रं बुद्धिपरा-
मृष्टमेव, प्रासादमालावत् । तस्य समुदायितोऽभिन्नत्वात् कृतं कृतत्वादिधर्मः 'समु-
दायी एव यो धर्मः स तदेकदेशत्वात् ' तस्य ' इति व्यवदेशेऽपि शक्यते, यथा गृहस्य
5 गवाक्षः । तस्मात् समुदायी एव हेतुः प्राप्नोति, स च प्रतिज्ञार्थेकदेशत्वादसिद्धः । ननु
समुदायस्य धर्मान्तरमास्तु, तदेकदेशस्य धर्मिणः शब्दादेः कृतत्वादिधर्मः सम्भवति,
ततश्च तस्यैवाभिधानं हेतुर्भविष्यतीति चेत्, आह-विषाणी तस्मादक्ष इत्यादि, यो
दृश्यो विषाणी पिण्डोऽसावक्षः विषाणित्वादित्यत्र साध्यधर्मणाश्रित्वेन विशिष्टस्य पिण्डस्य
धर्मिणो धर्मो विषाणित्वमिति स्वशास्त्रोक्तो हेत्वाभासो हेतुः स्यात् । तत्र कृतत्वादि
10 न सम्भवतीति धर्माणां धर्मपरत्वन्नत्वात् । अनित्यत्वादिधर्मो कृतत्वादिधर्मो नोप-
पद्यन्ते । तस्य सिद्धत्वादिति, सिद्धस्य साध्यत्वानुपपत्तेर्लक्षणस्य निर्विषयत्वः स्यात् ।
धर्मेऽप्ययं समानो दोष इति तत्रापि वक्तव्यम् । अनित्यत्वेन माध्य इति चेदिति
अनित्यत्वेन विशिष्टस्य साध्यत्वत् । व्यवच्छेदकलत्वादिति, शब्दशब्दः सर्वावस्थया
शब्दः परिगृह्यते, एवमनित्यशब्दः सर्वं शब्दशब्दानित्यं वस्तुपगृह्यते । तयोः परस्पर
15 व्यवच्छेदः, अनित्यशब्देन शब्दस्यावस्थान्तरव्यवच्छेदात्, शब्दशब्देन च नित्यत्वस्या-
श्रयान्तरव्यवच्छेदात् । तस्मात् परस्परव्यवच्छेदेन समुदायस्यैव साध्यत्वं भवति ।

- गुणभूतमपीति 'अभिधान'विशेषणत्वात् साध्यं गुणभूतम्, तथा च विवक्षा-
वशात् सामर्थ्ये सति 'शब्दा विवक्षामनुरूप्यते' इति तच्छब्देन साध्यमेव परामृश्यते ।
समुदायेन धर्मिणा वान्यस्तद्वान्नास्तीति, धर्मिसमुदाययोः स्वतन्त्रत्वात् । ननु समु-
20 दायिनं तद्वान्नास्ति, ततः किमेवमिति चेत्, नैतदवयवम्, अत्र धर्मः समुदायेन तद्वान्ना-
होस्तिद् धर्मः । यदि धर्मोऽनित्यत्वादि यदभिधानं हेतुभूतं स धर्मो नास्त्येव ।
अथ धर्मो, तत्र धर्ममात्रे साध्ये यो दोषः स प्राप्नोत्येव । तस्मात् 'समुदायेन धर्मिणा
वान्यस्तद्वान् नास्तीत्यत्र यथोक्तदोषो न वर्तते स नास्तीत्यभिप्राय इत्यनवयवम् ।

- 25 विशेषः माध्यवर्त्मः प्राप्त इति । साध्यवस्तु एवेत्यवधारणादित्यभिप्रायः प्रका-

१ वै- सू. २ । १ । ३२-३७ ॥ २ अनियमरूपोपगमात् (?) ॥ ३ लोपम् पडि° नि°
VT समुदायस्य हि (?) ॥ ४ लोपम् प° चर° अ° नडि° लोपम् गड° वर° प° VT
-समुदायिन एव यो धर्मः (?) ॥ ५ लोपम् प° चर° अ° VT समुदायत [अथ १] ॥
६ डडि° लोपम् VI-[४] तद्वर्मा (?) ॥ ७ यथोक्त° (?) ॥

शयति । किं कारणमेवमवधार्यत इत्याह—नेत्यादि । धर्मिणि प्रसङ्गाभावादिति, साध्य-
वति धर्मिणि धर्मो न सम्भवति, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । सामीप्यात्, अन्यासन्निकृष्ट-
त्वात् तत्सामीप्यम् । श्रावणत्वादित्यपि हेतुः स्यादिति अपिशब्देऽवधारणार्थः
गर्हाथो वा । नन्वपक्षधर्मव्यावृत्त्यर्थं तद्धर्मवचनम्, तथा च 'तद्वत् एव' इत्यवधारणा-
भावाच्चासाधारणस्य हेतुत्वप्रसङ्ग इति चेत्, अयमाशयः—अपक्षधर्मस्यापसक्तत्वात् 5
तद्व्यावर्तनाय प्रयासो निरर्थकः, यस्मादसम्बद्धार्थस्य स्वयमेव 'अस्येदं कार्यं कारणम्'
[वै० सू० १ । १८] इत्यादिना प्रागेव हेतुत्वं निराकृतमिति । साध्यधर्मोऽपीत्यादि,
तत्रावश्यमेवमवधारयितव्यं 'साध्यस्यैव धर्मः' इत्यादि सर्वं वक्तव्यम् । न, तस्येत्यादि,
साध्यधर्मोऽन्यत्र द्वेधा वर्तते इति विशेष्यते, तत्र यदि साध्यस्यैव धर्म इत्यवधार्यते
[तर्हि] विशेषणानुपपत्तिः । तस्मात् 'साध्यस्य धर्म एव' इत्यवधारयितव्यमिति यद्यप्य- 10
साधारणोऽपि धर्म एव तथापि तस्य हेतुत्वं न प्रसज्यते, अन्यत्र धृत्यभावात् । यदाह—
असाधारण इत्यादि । पुनरप्ययं किमर्थमुपन्यासः, यावता अपक्षधर्मव्यावर्तनार्थमेव
तत्र साध्यधर्म उक्तः, यदाह—'पक्षस्य धर्म एवेत्यवधारणात्' [] इति चेत्,
ननु पक्षधर्म एवेत्यविष्टितं कृत्वा वचनाज्ज दोषः ।

अनित्यत्वमात्रेत्यादि, यस्यानित्यत्वमात्रं साध्यं तस्य घटादयोऽपि तद्वन्त इति 15
तद्धर्मश्चाक्षुषत्वमपि हेतुः स्यात् । अथाधिकरणमेदकूतरूपमेदाथयणेन घटादिगतस्या-
नित्यत्वस्यासाध्यत्वान्नयं प्रसङ्ग इति चेत्, तथा सति श्रावणत्वमेव हेतुः स्यात् । शब्दा-
नित्यत्वस्य साध्यत्वे च समुदायार्थः स्यात् । अनिश्चित इति, निश्चितं निश्चयः, न विद्यते
निश्चितमत्रेत्यनिश्चितः । पर्यायान्तरेणाप्यर्थं प्रकाशयति—संशयहेतुरिति । संशयहेतुरिति
किमिति चेत्, व्यभिचारीति । तन्मात्रमपीति, 'तच्छब्देन साध्यमपि समुदायो 20
धर्मो धर्मो वा स्यात्, अवधारणमपि तद्वत् एव धर्म उत तद्वतो धर्म एव' इत्येतावन्तो
विरुद्धाः । तस्मादित्यादि, अनित्यत्वादिधर्मवता घटादिना यत् साध्यं साध्यं
तदव्यभिचार्यमिवानं हेतुरिति । साध्यमिति तत् कुत इति चेत्, प्रत्यासत्तेः । तथा

१ 'साध्यधर्मो यतो हेतुस्तदनासाध भूया' [३ । ७] इति साध्यधर्मस्य हेतुत्वं
दिष्टमिति प्रमाणमुच्यतेऽनिहितम् । अतः पूर्ववथो अत्रापि—साध्यधर्मोऽपीत्यादिना । एतच्च 25
दिष्टमिति न तस्येत्यादिना समाधत्ते । 'सपक्षे सप्रसन्न द्वेधा पक्षधर्मः पुनस्त्रिधा । प्रत्येक-
सपक्षेऽपि सप्तद्वैविध्यम् ॥ [१ । ८] तत्र चः मन् मन्वातीने द्वेधा चासातद्वयवे । न
हेतुः.....॥ [३ । ३४]' इति 'अन्यत्र सपक्षे द्वेधा सप्तमय' इति हेतुविशेषणान्निगानाभावात्
सोप इति दिष्टमप्यत्राशयः ॥

मति धर्मान्तरं परिहृतं मरतीति चाक्षुषत्वं श्रावणत्वं च परिहृतं भवति, तस्य तद्वत्ता साध्यसाध्यस्य नास्तीति । आधारगादिति तद्वत्तैव साध्यस्य इत्यवधारणात् । आकाशाद्यस्तितामिद्वौ इति 'आदि'शब्देनात्मादयो आद्याः । तत्रेत्याकाशादिसिद्धौ प्रतीज्जायतः साध्यगतो चेति तच्छब्देन यदि अभिधान परामृश्यते यदि वा साध्य-

5 सुभयथापि प्रयोगो नोपपद्यते । —VT. D. ed. पृ० १९०B—१९१A : P. ed. पृ० २१७A—२१९A ।

वैशेषिकाणामित्यादि । तत्रापसिद्धौ लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धस्यापसिद्धत्वात्, यथानिधूयः सम्बन्धः सन्नपि यस्य कार्यकारणलक्षणोऽसिद्धस्तं प्रति घूमाऽनदेशोऽहेतु-
रित्यर्थः । अमन् संयोगादिमन्वाभावादसन् यथा विषाणी तस्मादथ इति । यदथ-

10 विषाणयोरनन्यत्वे सिद्धे 'विषाणी विद्ध.' इत्युच्यते किमत्र ज्ञायते ? यदि 'विषाणी तस्मादथ' इति वक्ति, वक्तव्यं तदसद्वचनमिति, न हि अथविषाणयोः कश्चिदपि सम्बन्धोऽस्तीति । मन्दिष्यो यः सन्नप्यनिश्चितः, यथा विषाणी विद्यत इत्युक्ते किमत्र ज्ञायते यदि 'विषाणी तस्माद् गौः' इति वक्ति, वक्तव्यं सत् सन्दिग्धवचनमिति । कस्मात् ? महिषादिष्वपि विषाणमस्तीति । अपसिद्धस्यापसिद्धत्वादि, लिङ्गलिङ्गिनोः

15 सम्बन्धस्यापसिद्धौ दृष्टान्ताग्रयो द्वौ दोषौ सम्भवतः—दृष्टान्तस्याभासो नाऽपसिद्धार्थत्वं वा हेतुर्थेन । तत्र आह—नाशब्दो निरूपार्थ इति । तत्र यदा तावद् दृष्टान्तवर्णिग एव स्वरूपापसिद्धे सम्बन्धो न प्रतीयते तदा दृष्टान्तस्याभावः, धर्मसिद्धेः । अथ धर्मसिद्धावपि तत्र पूर्वं लिङ्गस्यादृष्टत्वात् सम्बन्धस्यापसिद्धत्वं तदा हेत्वर्थेनापसिद्धार्थत्वं साधनवैकल्यमित्यर्थः । कस्मात् पुनर्दृष्टान्ताभासो न तु हेत्वाभास इत्याह—एवं हीत्यादि ।

20 आम्हा प्रकाराभ्या यस्माद् दृष्टान्तेऽपसिद्धस्तस्मादयं दृष्टान्तदोषः, न हेत्वाभासः ।

अयापीत्यादि । साध्यधर्मिणि [अमन्] सन् या चाक्षुषत्वादितुल्योऽपसिद्ध-
शब्देनोच्यते न दृष्टान्ते इति चेत्, तथा मति हेतुर्थो निरूप्यते । ऊनः पुनर्हेतुर्थो निरूप्यते । इत्याह—प्रतिदिद्वैरुक्तादपदमप्यति । य पूर्वं सम्बन्धकाले प्रसिद्धो विज्ञातः स एवापदेशो नान्य इत्यर्थोऽभिप्रेत । तथाहि—यद्यप्यदि वरुणं हेतुरित्येते

25 तथा सति द्रव्यगुणधर्मगामेऽकारणत्वमिति योऽप्युक्तममन्स्य हेतुनिरिति परिहार उक्तः । अमन्तं न लिङ्गम्, किं तर्हि ? अमूनादिपतीति । हेतुः क इति चेत्, पसिद्धिरुक्तादपदमप्येति उपलब्धिपूर्वकतादित्यर्थः । यस्य धूमादिभिर्गम्यादयः

सम्बद्धा विरोधिनोऽविरोधिनो वा प्रसिद्धास्तस्य धूमादयोऽपदेश । प्रसिद्धिपूर्वक एवापदेश इति कथं प्रतीयत इति चेत्, पूर्वशब्दप्रयोगाच्च सम्बन्धकालसिद्धत्वमेवा नेनाभिधीयते, अन्यथा प्रसिद्धत्वादित्येवाभिधीयते ।

प्रसिद्ध कृत्वेति, तत्र दृश्यमाने पिण्डे विषाणित्वमसत् सन्दिग्ध वा कृत्वा नोदा-
ह्रियते, किं तर्हि ? प्रसिद्धमेव । कुत एतदिति चेत्, ' यदि विषाणी ' इत्यनुवादात् 5
पक्षधर्माभ्युपगम एवमुच्यते, साध्यधर्मोऽप्येव गति च तस्याप्रसिद्धत्वमनैकान्तिकत्वं च, न
धर्मिणि पिण्डे । अथापि अभावस्य हेतुरिति असतो ज्ञानस्य हेतुरसन् सन्देहस्य हेतु
सन्दिग्ध कारणे कार्योपचारात्, न तु हेतोर्धर्मिण्यभावात् सन्दिग्धत्वाच्च ।

न्यूनमिधेति वैकल्पमाह । ' विषाणी तस्माद् गौ ' इति साधारणानैकान्तिकस्यै
वोदाहरणम्, उदाहरणदर्शनाच्च तादृशस्यैव भावस्य प्रतीति स्थात्, न स्वशेषस्यानै 10
कान्तिकस्य, असाधारणस्य विरुद्धाभ्यभिचारिणश्च ततोऽयन्त विलक्षणत्वात् कुत प्रतीति ?
यद्यत्यादिनाऽसाधारणस्य तावदनुपादानमुदाहरणेन दर्शयति । पञ्च पदार्थेऽपि ' संशय-
कारणम् ' इति वर्तते । कुत पदस्यपि संशयकारणमिति चेत्, सर्वत्राभावादिति
सर्वत्रादर्शनादित्यर्थः । भावव्यपदेशो भवत्यस्मादिति दर्शनं भाव, तन्निषेधेनादर्शनमभाव
उच्यते । ननु चानुक्तोऽपि ' सन्देहहेतु सन्दिग्ध ' इति लक्षणात् प्रतीयते इति चेत्, 15
असदेतत्, सन्देहहेतु ' इत्येतत् सन्दिग्धहेतुलक्षणं न कल्पनीयम्, तस्यैवापरिज्ञानात् ।

य आहुरिति वैशेषिक एव कश्चित् । विशेषयति व्यावर्तयतीति विशेष उभयत्र
दृष्टत्वादिति साध्यापेक्षया तुल्यवर्तीयेषु इतरेषु च सम्बन्धित्वेन दृष्टत्वात् । ऊर्ध्वत्वा
दिप्रतिदि, यैथोर्ध्वत्वं स्थाणी पुरुषे च सम्बन्धिष्यनुवृत्तिद्वारेणास्त्येव व्यावर्तयत्वं द्रव्यादि
पदार्थे सम्बन्धिनिष्ठावृत्तिद्वारेण । ततश्च ' यदि विषाणी तस्माद् गौ ' इत्यनेनोदाहरणे 20
नासाधारण उपात्त इत्याशयः । तदपुक्तमिति यदि व्यावृत्तिरुभयथा भवेत् तद्वद्वारेण
सामान्य स्यात्, सैव तु न संभवति । कुत इति चेत्, नेत्यादि । कस्माद् यतो
व्यावृत्तिस्तदाभास सग्यो नोपपद्यत इति चेत्, आह मा भूदित्यादि । एकद्रव्यवत्त्वं
पृथिव्यादिभ्यो व्यावृत्तं न च तदाकारेण संशय जनयति — किमेकद्रव्यवत्त्वात् पृथिवी
आहोस्विज्जलमाहोस्वित् तेन इति । तदनेन यद् यतो व्यावर्तते सत् तत्र तदाभासस्य 25
सन्देहस्य न हेतु, यथैवद्रव्यवत्त्वं पृथिव्यादिषु, व्यावर्तयत्वमपि षड्भ्यः पदार्थेभ्यो
भवन्मतेन व्यावृत्तमिति व्यावृत्तिरुद्धमसम्प्रमाह । तैथा च नति यद् यत्र संशयस्य

१. 'कान्तिक' च परिहृतम् D ed । नयमप्यत्र दातं ययम् । २. वैशेषिक एव कश्चित् ।

३. ययमर्थः च स्थाप्युपगमसम्बन्धि अनुपात्तकारणैः । भावस्य च द्रव्यादिपदार्थसम्बन्धि व्यावृत्तिद्वारेण ।

४. यतो पृ. १९९ टि. ११ ॥ ५. प्रतायेव नृते न दायत ॥

- कारणं तत् ततो न व्यावर्तते यथा स्थाणुपुरुषयोरुर्ध्वत्वम् श्रावणत्वमपि षट्सु पदार्थेषु संशयस्य कारणमिति विषयैषाणां व्यापकविरुद्धोरलम्बित्वेव । तस्मादित्यादि, द्रव्यादीनामन्यतमेन शब्देनावश्यं भाव्यम्, अन्यथा तस्य भावत्वमेव न स्यात् पदार्थान्तरानभ्युपगमात् । तस्माद् द्रव्यादीनामेवान्यतमस्य कस्यचिदयं धर्म इति तद्वर्त्मसम्भवद्वारेण संशयः ।
- 5 कारणम्, न तद्व्यावृत्तिद्वारेणेति साधारणादन्यः, स च लक्षणादुदाहरणाच्च नोक्त इति नूनोक्तिः ।

- विरुद्धैकान्तिक इति परस्परविरुद्धार्थसाधनाद् विरुद्धासावैकान्तिकश्चेति विरुद्धैकान्तिकः, अवयवद्वारेण समुदाये वर्तमानयोः समासः लोहितसारङ्गवत् । विरुद्धानैकान्तिक इति क्वचित् पाठः । तत्र विरुद्धः पूर्ववत्, अनैकान्तिकः सन्दिग्धत्वात् ।
- 10 विरुद्धानैकान्तिक इत्यभिहिते पुनरनेकवचनं विरुद्धहेतुतो विशेषणार्थम् । अन्ये स्वाहुः—सन्दिग्धहेत्वधिकारात् सामर्थ्यपातस्यैवानेकत्वस्य अनेक इत्यनुवादः सुलभमिति पत्यर्थमिति । पञ्चानां लिङ्गोपलब्धेति, यस्य यत्र लिङ्गमुपलभ्यते तत् तत्पारम्भकं यथा षट्स्य पृथिवी, शरीरेऽपि महाभूतानि धृति-समष्टि-पक्ति-कम्पा-ऽवकाशदानलिङ्गवन्मुपलभ्यन्ते इति स्वभावः । विज्ञानीयारम्भनिषेधादिति, यद् यतो विज्ञातीयं
- 15 तत् तस्यानारम्भकं यथा तैजसा अगवः पार्थिवस्यावयविनः, शरीरमपि भूतेभ्यो विज्ञातीयमिति व्यापकविरुद्धः । अयं च संशयहेतुः ज्ञाने दृष्ट एव लक्षणादुदाहरणाच्च नोक्त इति वैकल्प्यम् ।

- एतेनेति असाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणोरुदाहरणासम्बन्धेन 'सामान्यपक्षत्वाद् विशेषापक्षत्वाद् विशेषस्मृतेश्च संशयः' [वे० सू० २ । २ । १९] इति सूत्रस्याप्यनयोः संशयहेतोरसाधारणविरुद्धाव्यभिचारिणोरसम्बन्धादव्यापकत्वम् । अत्र चेत्यस्मिन् संशयसूत्रे संशयहेतुलक्षणस्यातिव्यापकत्वमाह । यस्मात् कुन्देशोरुच्यं सामान्यम्, तत्तत्पक्षत्वेऽपि रूपादिषु निश्चयो दृष्टः, न संशयः । यथा लक्षणे तथा तस्यापि संशयहेतुरमेव पाप्नोति । तस्माद् यद् अव्यवच्छेदहेतुः सामान्यं तत्पक्षत्वे संशयो भवतीति विशेष्यवक्ष्यम् । न तूक्तम् । तस्माद् वैकल्प्यम् । अव्यवच्छेदहेतुरिति व्यभिचारीत्यर्थः ।
- 25 कथं पुनस्तत् तेषां सामान्यं यावता शुक्लत्वं तद्विशेष एवेति चेत्, नैव दोषः । अनेकसम्बन्धिरात् तदपि सामान्यसादृश्येन सामान्यम् । अत्र च सामान्यपदार्थ एव सामान्यभूत्वा न विवक्षितः, यतो गुणदर्शनादपि संशय उपजायते, ततोऽनेकसम्बन्धेनैव संशयकारणमुच्यते । क्वचिद् देशे इति सर्वत्र पूयादित्यस्य सन्देहासम्भवं दर्शयति ।

अथ सवृत्तिके प्रमाणसमुच्चये

चतुर्थे दृष्टान्तपरिच्छेदे वैशेषिकमतपरीक्षा ।

स्वदृष्टान्तप्रसङ्गो वा न वा वाक्यैकदेशता ॥ २० ॥

अन्वयस्यानभिधानाद् दृष्टान्तप्रतिरूपकः ।

साधनत्वोपमार्थौ च स्वतन्त्रत्वे निरर्थकौ ॥ २१ ॥

5

वैशेषिकाणाम् " उभयप्रसिद्धो दृष्टान्तः " [] इति । अत्रापि

स्वदृष्टान्तप्रसङ्गो वा न वा वाक्यैकदेशता ।

यत्रोभयं प्रसिद्धमिति यदि प्रतिज्ञाहेतु सावाकाशे प्रसिद्धौ तद्वगुणत्वादित्याकाशं सर्वत्र दृष्टान्तः स्यात् । अथ साध्यतद्वर्मा यत्र प्रसिद्धाविति चेत् तथा मति वाक्यावयवत्वं न युज्यते ।

10

अन्वयस्यानभिधानाद् दृष्टान्तप्रतिरूपकः ।

यत्र हेतोः साध्येनान्वयो न प्रदर्श्यते स दृष्टान्ताभासः पूर्ववत् । उभयपि दृष्टान्तो न युज्यते ।

साधनत्वोपमार्थौ च स्वतन्त्रत्वे निरर्थकौ ।

यदि च दृष्टान्तः स्वतन्त्रो न हेतुर्थकदेश इत्युच्यते तथापि साधनत्वं न सम्भवत्युपमार्थश्च नास्ति यथापूर्वोक्तवत् ।

15

[इति] प्रमाणसमुच्चये चतुर्थः परिच्छेदः ।

विशालामलवती टीका ।

उभयप्रसिद्ध इति उभयं प्रसिद्धं निमित्तं यत्र स उभयप्रसिद्धः । उभयं हेतु-पक्षे तदर्थो वा । स्वदृष्टान्तप्रसङ्गो वेति प्रथमे पक्षे, न च वाक्यैकदेशतेति द्वितीये । 20 एवमुभयथाप्यभ्युपगमहानिः । तद्वगुणत्वादिति प्रतिज्ञाहेतुः शब्दात्मकत्वात् ' शब्दभाकाशगुणः ' इति समयात् । तद्वर्माविति साध्यसाधनधर्मावनित्यकृतकत्वाद् ।

१ म च V.F. ॥ २ ' अन्वयानभिधानाद् दृष्टान्तप्रतिरूपकता ' इत्यपि भवेत् पाठः ॥ ३ ' साधनं योग्यमर्थ ' इत्यपि भवेत् पाठः ॥ ४ तथापि V । ' अत्र च ' इत्यपि पाठः स्वादयः ॥ ५ प्रसिद्धी ॥ एवंति चेत् V ॥ ६ तथापि वाक्यारवयव नोच्यते V ॥ ७ दृष्टान्ताभासः उभय- 25 दृष्टान्तः पूर्ववदिति योग्यम् V ॥ ८ यदि दृष्टान्तः V ॥ ९ हेतुगुणगुणार्थं न सम्भवतः K ॥ १० प्रमाणसमुच्चये दृष्टान्तवशाभासनिवृत्तं युक्तं परिच्छेदः V ॥

- यत्र प्रसिद्धावित्यर्थे षटादौ । वाक्यावयवत्वं न युज्यत इति । यथोक्तम्—“सह विवक्षा हि भेदे सति अमेदे वृत्तानां भवति” [] इति । अर्थशब्दयोश्चा-
 भेदे वृत्तत्वं नास्ति । अन्वयानभिधानादित्यादि यथास्माकं हेतोरविनाभावित्वमुदा-
 हरणेन प्रदर्श्यते नैवं वैशेषिकाणाम् । ततश्च दृष्टान्ताभासः पूर्ववदिति, यथा पूर्वमुक्तं
 5 “धिपरीतान्वयो द्वेषा तदाभासोऽप्यनन्यः” [प्र० समु० ४ । १२] इति
 एवमत्रापि वक्तव्यम् । उभयथापि न युज्यत इति यदि हेतुप्रतिज्ञे उभयवचनेन गृह्येते
 यदि च तदर्था । साधनत्वोपमार्थौ च स्वतन्त्रत्वे निरर्थकाविति । साध्यसंसिद्धवर्थ-
 मध्येत इत्यर्थः साध्यसाधनसमर्थ स्वरूपमुच्यते । नास्त्यर्थोऽनयोरित्यनर्थकौ साध्य-
 साधनसमर्थस्वरूपौ न सम्भवत इत्यर्थः । इममेवार्थं वृत्त्या प्रकाशयति—साधनत्वं
 10 न सम्भवति उपमार्थश्च नास्तीति । युक्तिस्तु कस्यचित् साधनत्वं न सम्भवति साधन-
 सामर्थ्यरहितत्वात् । उपमार्थः कथम् ? यादृशः परेण साध्यानुग्रहोऽभिमतस्तदादृशो
 न सम्भवतीत्याशयः । यथापूर्वोक्तवदिति—

“उदाहरणसाधर्म्यं केवलं तैरुदीर्यते ।

साध्यसाधनता नोक्ता तथा चौपम्यमात्रता ॥” [प्र० समु० ४ । ८] इति ।

- 15 एवं साधनत्वाभाव उक्तः । दृष्टान्ताभावोऽपि—

सहेतोः साध्यमात्रस्य तद्विशेषस्य वा मितौ ।

दृष्टान्तस्यानवस्था स्याद् व्यावृत्तिश्च विषक्षतः ॥ [प्र० समु० ४ । १०]
 इति चतुर्थः परिच्छेदः । —VT. D. ed. पृ० २१६b—२१७b P. ed. दृ. २६८ ॥

अथ पूर्वतिः ।

सवृत्तिके प्रमाणसमुच्चये

प्रथमे प्रत्यक्षपरिच्छेदे नैयायिकप्रत्यक्षपरीक्षा ।

इन्द्रियार्थोद्भवे नास्ति व्यपदेश्यादिसम्भवः ।

सान्तरग्रहणं न स्यात् प्राप्तौ ज्ञानेऽधिकस्य च ॥ १७ ॥ 5

अधिष्ठानाद् बहिर्नाशं न शक्तिर्विषयेक्षणे ।

न सुत्वादि प्रमेयं वा मनो वास्तीन्द्रियान्तरम् ॥ १८ ॥

अनिषेधाद्गुणात्तं चेदन्येन्द्रियरुतं वृथा ।

निश्चितेऽर्थे फलाभावो विशेषणे न भेदतः ॥ १९ ॥

तत्रापि नोभयं तत् किं न विशेष्येऽपि सज्यते । 10

अज्ञानादि न सर्वत्र निवृत्तिर्नासती कलम् ॥ २० ॥

नैयायिकानाम् “ इन्द्रियार्थमनिर्घोर्तरां ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ” [न्यायसू० १।१।४] इति । अत्र च विशेषणानि
न युज्यन्ते ।

इन्द्रियार्थोद्भवे नास्ति व्यपदेश्यादिसम्भवः ।

15

विशेषणं व्यभिचारमन्तरविषये क्रियते । न चास्तीन्द्रियबुद्धौ व्यपदेश्य-
विषयत्वे सम्भवः, अनुमानविषयत्वाद् व्यपदेश्यस्य । अव्यपदेश्यत्वेऽपि न
व्यभिचारः, इन्द्रियबुद्धिर्व्यपदेश्यं न शक्यते । ततो विशेषणं न कर्तव्यम् ।

१ धिरेषिष्ठप्रत्यक्षपरीक्षायां दिशानि वृ० १७० पं० ७ इत्यत्र वृ० १७१ पं० १६ इत्यत्र च
नैयायिकप्रत्यक्षपरीक्षा निर्दिष्टा । एवं वृ० १८४ पं० १८ इत्यत्र नैयायिकप्रमाणपरीक्षा निर्दिष्टा । 20
अत्रोऽन्योन्येति ताद् नैयायिकप्रमाणपरीक्षा नैयायिकप्रमाणपरीक्षा नाम अन्योन्यप्रमाणे ॥ २ इत्यत्र
प्राक्तमः प्रोक्तं सारिष्टः स्वतृप्त्या विहायान्वयः स च महं भोटभाष्यान्तरतः मस्तुतेऽस्माभिरनुवृत्ता
ह्यादसारस्य नयनकस्य प्रत्ये विभक्त्येति विषयः भोटपरिस्थिते मुद्रिता इति विज्ञापितिरित्यत्र
विश्लेषणीयाः वृ० १७०-१८४ पं० ३ उद्भवमेव प्रमाणमिति विज्ञापिते वृ० १९८ पं० ४ अत्रापि (१) ॥
५ व्यभिचारमन्तरविषये K ॥ ६ इन्द्रियबुद्धिः यथा [व्यपदेश्यं] न मन्तरं K ॥ ७ 25
विशेषणमन्तरं PSV ॥

२१० सवृत्तिके सटीके च प्रमाणसमुच्चये नैयायिकप्रत्यक्षपरीक्षा ।

व्यभिचारिविषयत्वेऽपि न, मनोभ्रान्तिविषयत्वाद् व्यभिचारिणः* । व्यवसायो निश्चयः । सोऽकल्पिते सामान्यादिमति गवादावदर्शनाच्च सम्भवति । अथाऽ-
यथार्थादिज्ञानव्यावृत्त्यर्थमुच्यते तथापि विशेषणं न युक्तम्, अव्यभिचारादपि ।
सर्वा हीन्द्रियबुद्धिः स्वार्थमात्रग्राहिणी । एतेन उक्तविकल्पोऽपि प्रत्याख्यातो
४ यदुक्तं 'व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यवसायफलम्' इति । न हि साक्षादयथार्थादि-
ज्ञानफलत्वमिन्द्रियबुद्धौ सम्भवति ।

अथाप्यव्यपदेश्यत्वादिवचनं तस्य ज्ञानस्य स्वरूपप्रदर्शनायेति चेत्,
[तद् V] न, प्रत्यक्षलक्षणस्याभिधेयत्वात् अस्य चेन्द्रियार्थमन्निकर्षणैव सिद्धेः ।
ज्ञानस्वरूपस्य प्रदर्श्यत्वे च गुणरज-द्रव्यानारम्भकत्व-निवृत्तिवत्त्वा-ऽऽकाशाद्य

10 विषयत्वस्यापि प्रदर्श्यत्वादतिप्रसङ्गः ।

सर्वत्रापि सन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेष्टौ रूपशब्दयोः सान्तरग्रहणं न स्यात्
प्राप्तौ ज्ञानेऽधिकस्य च । न हीन्द्रियनिरन्तरे विषये गन्धादौ सान्तरवद् ग्रहणं
दृष्टम् । नेन्द्रियाधिकग्रहणं युक्तम् ।

बहिर्वर्तित्वादुपपद्यत एव । इन्द्रियद्वयस्याधिष्ठानाद् बहिर्वर्तिनिः, ततस्तद्विषये
15 उपपन्नं सान्तराधिकग्रहणमिति चेत्, तदुपयुक्तम्, यस्माद् अधिष्ठानाद्

- १ उद्धतमेतद् पञ्चाशत्तिसप्तशतकशब्दे पु० २५३, ३३८ ॥ २ * एतत्पर्यन्तायः प्रमाणसमुच्चय-
रूपेर्विशालमलयती टीका जिह्वामुभिर्नयन्वक्तव्यस्य प्रथमे विभागे द्विषण्डे भोटपरिशिष्टे विलेखनीया
पृ० ११८-११९ ॥ ३ उक्तविकल्पोऽपि प्रत्याख्यातम् PSV । (भाष्यविकल्पोऽपि प्रत्याख्यातः ?) ॥
४ प्रदर्श्यत्वेऽपि (?) ॥ ५ °काशादिहेतुविषयत्वस्यापि V ॥ ६ " यथोक्तं विस्मयानं—सान्तर-
१० ग्रहणं न स्यात् प्राप्ती ज्ञानेऽधिकस्य च । बहिर्वर्तित्वादिन्द्रियस्योपपन्न सान्तरग्रहणमिति चेत्, अत
उक्तम्-अधिष्ठानाद् बहिर्नाशम्, किन्तु अधिष्ठानदेश एवेन्द्रियम् । युतः ? तच्चिकित्सादि-
योगतः । सत्यपि च बहिर्भावे न शक्तिविषयेऽप्येवम् । यदि च स्यात् तदा पदयेदप्यु-
न्मीर्य निमीलनम् । यदि च स्यात्, उन्मीर्य निमीलनवदपि रूपं पश्येत्, उन्मीलनादपि
बहिरिन्द्रियमिति । " —न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका. १ । १ । ४ ॥ ७ " हिम्, यदि प्राप्यगारि
25 यः उक्तः स्यात् सान्तराधिकग्रहणं न प्राप्नोति । न हीन्द्रियनिरन्तरे विषये गन्धादौ सान्तरग्रहणं
दृष्टम्, न तदधिकग्रहणम् । नव मन बहिर्अधिष्ठानाद् रतेरिन्द्रियस्य, नव उपपन्नं सान्तराधिक-
ग्रहणमिति, तदुपयुक्तम्, यस्माद् न बहिर्अधिष्ठानादिन्द्रियम्, नव चिकित्सादेदर्शनात्, अव्यवसायिज्ञान-
विशेषेऽपि प्रदर्श्यत्वात् । " —तत्त्वार्थराजवार्तिक १ । १९ ॥ ८ नन् दत्तं दृश्यं पं विदं
पं विदं दृष्टं दृष्टिं पं दृष्टिं मेदं स्थि । दृष्टं पं दृष्टं पं दृष्टिं पं निं रिपुं
30 पं मं विदं नो PSV ॥

चहिर्नाक्षं मिद्रमिति वाक्यशेषः, इन्द्रियमधिष्ठानदेश एव तिष्ठति तत्र चिकित्सादिप्रयोगान्, तस्मादिन्द्रियादेव व्यवच्छिन्नेऽर्थे ग्रहणम् ।

सैत्यपि च वहिःमञ्चारे न शक्तिर्विषयेक्षणे, अन्यथा पिहिताधिष्ठानस्यापि विषयग्रहणं स्यात् । तैतश्चक्षुःश्रोत्रयोरधिष्ठानान्तःस्थितयोरेवामन्त्रिकृष्टविषयेक्षणात् सौन्तरग्रहणमधिकग्रहणं च युज्यते ।

5

पञ्चानामिन्द्रियत्वे न सुप्त्वादि प्रमेयं वा । 'वा' इति वचनं 'वा' शब्दात् प्रमाणान्तरोपादानं स्यादिति । यदिदं लिङ्गाद्यभावे स्वकीयसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नेषु ग्रहणं तदप्रमाणमिति सुखादीनां प्रमेयत्वं न स्यात् । तस्य वा प्रमाणत्वे प्रमाणान्तरमेवोपमह्यथातव्यम् ।

मनो वाऽस्तीन्द्रियान्तरम् । अथवा मनस एवेन्द्रियस्त्वमभिधातव्यं 10 तत्सन्निकर्षोत्पन्नस्य प्रत्यक्षत्वमाधनार्थम् । अनिपेयादुपात्तं चेत् । अथापि परमताप्रतिषेधेन सिद्धौ मनस इन्द्रियत्वाप्रतिषेधादुपात्तमेव [तद्] इति चेत्, परमते मनस इन्द्रियमारोऽशीनस्तथा मति अन्येन्द्रियरुनं धृथा । यदि परेण पठितस्य मनसोऽप्रतिषेधादिन्द्रियत्वं ततो घ्राणादीन्द्रियमुच्यते इति निर्देशो घृषा स्यात्, अप्रतिषेधादेव तस्य सिद्धत्वात् ।

15

ज्ञेयस्य च प्रमाणत्वेऽर्थान्तररुचवादिनो निश्चितेऽर्थे कलाभावः । निध्या-
त्मकं हि ज्ञानं प्रमाणम्, तत्प्रमाणोत्पत्तावर्थस्याधिवतत्वात् कलाभावः स्यात् ।

१ व्यवच्छिन्नोऽर्थो गृह्यते (?) ॥ २ इन्द्रियस्य मत्वपि PSV ॥ ३ 'ततश्च भूयोऽन्यामधिष्ठानान्तरेष्वभावेन' इत्यपि पाठोऽत्र स्यात् ॥ ४ 'सिद्धिरिव श्रमोति विषयेक्षणात् V ॥ ५ तान्तरमधिकग्रहणं च PSV । (तान्तरमधिकग्रहणं !) ॥ ६ " तद्विरुद्धं विद्वानागेन—' न 20 सुखादिप्रमेयं वा मनो वाऽस्तीन्द्रियान्तरम् । ' न च तत् शब्दमिति प्रागादिमुनेन विभागे परेण निषेधमिति भावः ।"—न्यायवातिकृतात्पर्यटीका. १।१।४ ॥ ७ प्रमाणतदुपात्तरोपादानम् K ॥ ८ यद् ' उद् ' त्त् PSV । (यदेव ? यदेव ?) ॥ ९ सुप्त्वादेव प्रमेय एव न स्युः (?) ॥ १० तत्र वा इति वचनेन प्रमाणान्तरोपमेय लक्षणं भवति V ॥ ११ ' प्रमाणान्तर-समुपमह्यथातव्यम्' इत्यपि पाठोऽत्र स्यात् ॥ १२ ' मनसोऽपिन्द्रियत्वाच्च वाच्य उपादानमिति । 25 तन्प्रान्तरमभावात्तत्रैव प्रवेगव्यमिति । परममवगतिरिदमनुमममिति हि तन्नुक्तिः ।"—न्यायभाष्य. १।१।४ । " तन्प्रान्तरे मन इन्द्रियमिति पञ्चते । तदेव न प्रतिषिद्धम् । अत्रापि तादृशं तदिति । न, केचानिधानवैयर्थ्येति ॥"—न्यायवातिकृ. १।१।४ । " तन्प्रान्तरेति । तन्मते भुवायतेऽनेन तत्रमिति तन् न गच्छत् नद् इति विद्वानागेन—अनिपेयादुपात्तं चेदप्येन्द्रियरुतं घृषा ।"—न्यायवातिकृतात्पर्यटीका. १।१।४ ॥ १३ ज्ञानस्य K ॥

30

[नेनु PSV] विशेषणज्ञानं प्रमाणम् । यत् सामान्यादिविशेषणज्ञानं तत् प्रमाणं यद् द्रव्यादिविशेष्यज्ञानं तत् फलमिति चेत्, तद् विशेषणे न भेदतः । भिन्नं विशेषणं विशेष्यं भिन्नम्, *अन्यत्रिपयस्य प्रमाणस्यान्यत्र फलं च न युक्तम्*, त्रिपयान्तरे प्रमाणभावोऽन्यत्र च फलभावो न युज्यते, न हि घवादि 5 त्रिपयया छिदिक्रियया पलाशे छिदिर्दृष्टा । [अथ PSV] विशेष्यज्ञानकारणत्वात् तद्विपयत्वमप्यस्तीति चेत्, न, अतिप्रसङ्गात् । तथा मतिः सारकारकतकरः स्यात्, विशेष्यज्ञानकारणत्वेन तत्करणत्वात् । तस्माद् यस्य कर्मणि व्यापार उच्यते तस्यैव तत् फलं युज्यते ।

किञ्च, तत्रापि न, तत्र विशेषणोऽभिगन्तव्ये फलं नास्ति प्रमाणं वा 10 नास्ति । उभयं तत् किम्? अथापि तदेव विशेषणज्ञानं प्रमाणं प्रमेयं चोभय-मपि भवति, यथा स्वात्मसविचितात्रं प्रमेयमपि भवति ग्राहकमपि भवतीति चेत्, न, विशेष्येऽपि सज्यते । तथा मतिः विशेष्यज्ञानमपि प्रमाणं प्रमेयं चोभयं प्राप्नोति । यद्यर्थान्तरत्वेऽपि ज्ञानत्रयेणोः प्रमाणं प्रमेयं भवति, स्वेतं चित्तौ ज्ञानस्यात्मवत् तस्यैव अस्तु न उभयथा तस्माद् विशेषणज्ञानमात्मना तुल्यमिति 15 उभयं न युज्यते ।

एवं तर्हि ज्ञेयाधिगतौ या अज्ञान-संशय-विपर्ययज्ञाननिवृत्तिः सा फलं मरिष्यति, तदप्युक्तम्, अज्ञानादि न सर्वत्र । सर्वत्र तदज्ञानादेर्भाव-नियमो नास्ति, कचिदाभोगमात्रेण ज्ञानोत्पत्तेः ।

अज्ञानादः सद्भावेऽपि निवृत्तिर्नासतीति फलम् । निवृत्तिरित्यज्ञानाद्यभावे 20 कथिते, माऽमती न फलम्, सा प्रमितिर्भवितुं नार्हति । एवं तान्नैयायिकानां प्रत्यक्षमयुक्तम् । PSV¹ C cd D. cd १० १०b-११a, N. cd १० १०a-११a । PSV² N cd १० १०b-१०३b ॥

१ यत् ते PSV ॥ २ 'भेदतो च विशेष्ये' इत्यादि पाठविपर्ययः ॥ ३ विशेष्याद् भिन्नम् K ॥ ४ * * एतद-तर्कः. पात्रे विहास्यत्रयमेव प्रतीक-त्रयेण धृतो बल्येऽन्यते ॥ ५ सर्वं कारकमेकं स्यात् V ॥ ६ तस्माद् यस्मिन् कर्मणे व्यापार उच्यते तत्रैव तत्फलं च युज्यते PSV ॥ ७ तत्र नास्ति PSV ॥ ८ द्वयं (?) ॥ ९ तत्र V ॥ १० प्रमाणप्रमेयत्वं भवति PSV ॥ ११ स्वात्मसमितिज्ञानवदिति तदेव वस्तुमयनाः भवति । विशेष्यज्ञानमात्मना तुल्यमियुभयं न युज्यते V । १२ अनुवृत्तिमिति (?) ॥ १३ 'ज्ञान-तो निवृत्तिः' PSV ॥ १४ तान्नैयायिकानां भावित्वमनियमो नास्ति K ॥

विशालामलवती टीका ।

नैयायिकानामिति प्रसिद्धैरव्यवहिततन्मतोपक्षेपाच्च आश्रयादानामिति गम्यते ।
 इन्द्रियार्थमन्विकर्षोत्पन्नमित्यादि... .. इन्द्रियार्थोद्भूत इति, उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः,
 इन्द्रियार्थावुद्भवोऽस्येतीन्द्रियार्थोद्भवम् । इन्द्रियार्थवचनं तत्सन्निकर्षोपलक्षणार्थम् ।
 नास्ति व्यपदेशपादिमम्भव इति । ...विशेषणमित्यादि... । न चास्तीन्द्रियबुद्धा- 5
 विति.... । अनुमानविषयत्वादित्यादि... । अव्यपदेश्यत्वेऽपि न व्यभिचार इति ।
 कुत इत्याह—इन्द्रियबुद्धिरित्यादि । सर्वं ज्ञानमव्यपदेश्यस्वरूपमेवेति अव्यपदेश्यत्वे
 व्यभिचारो नास्त्येव ।....व्यभिचारविषयत्वेऽपि न ' सम्भवोऽस्ति ' इत्यनुवर्तते ।
 मनोभ्रान्तिविषयत्वादित्यादि.... । व्यवसाय इत्यादि विशेषणासम्भवमाह । सोऽ-
 कल्पित इत्यादि ।....अथेत्यादि । अयथार्थज्ञानं विपरीतज्ञानम्, आदिशब्देन संशय-
 ज्ञानं ब्रह्मम् । अयथार्थादिज्ञानव्यावृत्तये व्यवसायात्मकमित्युच्यते ।...अव्यभिचाराद- 10
 पीति । अपिशब्दादिन्द्रियबुद्धावयवार्थत्वसम्भवादपि । कुतोऽसम्भव इति चेत्, सर्वं
 हीत्यादि । मात्रशब्दोऽयथार्थग्रहणनिराकरणार्थः ।....एतेनेत्यादि । प्रत्याख्यातः परि-
 हृतः । इयममायफलमिति व्यवसायः फलमस्येति विमर्शः । कथं प्रत्याख्यात इत्याह—
 सत्त्वे नेत्यादि ।.... अथापीत्यादि ... । तन्नेत्यादिना एतदाह । अस्य चेत्यादि... ।
 ज्ञानस्वरूपस्य प्रदर्शयत्वे चेत्यादि । ... सर्वत्रापीत्यादि लक्षणस्याव्यापकत्वमाह... 15
 सान्तरग्रहणमित्यादि... । अधिकग्रहणम्...नेत्यादि ।....रूपवचनमन्त्रेन्द्रियविषयोप-
 लक्षणार्थम् । बहिर्निर्गत्यादित्यादिना.... । तत्र चिकित्सादिप्रयोगादित्युपपत्तिः ।
 तस्मादिन्द्रियादेवेति निपातो भिन्नकर्मो ' व्यञ्जिष्ठ एव ' इत्येवं द्रष्टव्यः । कुतः ?
 यस्माद् अभिधानादपि व्यवच्छिन्नोऽर्थ इति गृह्यते न केवलादिन्द्रियात् ... । सत्यपी-
 त्यादि । अन्यथेत्यादिना.... । पञ्चानामिन्द्रियत्वे इति.... । न सुखादि प्रमेयं 20
 वेति... । यदित्यादि । स्ववचनं परकीयेषु.... । तस्य चेति.... । अनिपेधादिति... ।
 केषुचिदस्तीति साध्यादिषु । अन्येन्द्रियकर्तुं बुधेति प्राणादीनामिन्द्रियत्वस्य तत् एव
 सिद्धेस्तद्वचनं निरर्थकं स्यात्, ततः पूर्वमपि वचनादन्येषामिन्द्रियत्व गम्यते । नाभि-
 मतमिति । केचिद् ' प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ' [न्यायसू० १ ।
 १ । १२] इत्यत्रानेकेषामिन्द्रियत्वं न साध्यते, किं तर्हि ? इन्द्रियत्वेन प्रसिद्धानामेव 25
 भौतिकत्वम्, अभौतिकं च मनः तदनुदिश्यत इत्याहुः । एतदपि न, इन्द्रियसत्त्वान्तर-
 ऋणान्तर्निराकरणाय ' प्राणादीनि भूतेभ्यः ' इत्येतावतापि भौतिकत्वस्य विद्वैरिन्द्रिय-
 वचनं निरर्थकं स्यात् । ज्ञानस्य चेत्यादि । इन्द्रिय-सन्निकर्षयोः प्रमाणत्वे फलाभावे
 न स्यात् ज्ञानस्य फलत्वात् ..इत्याशयः । निश्चयात्मकं हीत्यादि ।... विशेषणज्ञान-

मित्यादिना ..प्रमाणात् फल भिन्न दर्शयति । विशेषणे न भेदत इत्यादेरयमर्थ —या यतोऽ-विषया क्रिया तस्यास्तत्र फल न भवति .. अन्यविषयस्य प्रमाणस्तेति हेतु ,
..अन्यत्र फल च न युक्तमिति प्रमाणस्य फलम् । विषयान्तर इत्यादि दृष्टान्त । विशेष्यज्ञानकारणत्वादित्यसिद्धत्वमाह । ..न, अतिप्रमङ्गादिति । य प्रमाता यद्

5 गवादि कर्म ..एतन् सर्वमपि विशेष्यज्ञानकारणत्वाद् विशेषणज्ञानवत् कारण प्रसज्यत इत्यर्थ । तस्मादित्यादि । अत्र द्वौ तच्छब्दौ । तत्र द्वितीयस्य सम्बन्धी यच्छब्द ' यस्य ' इति पठ्यन्त अयते । प्रथमस्य तु यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादश्रूयमाणोऽपि अनु मीयते । ...ततोऽयमर्थो भवति—यस्य ज्ञानस्य यस्मिन् ज्ञेये कर्मणि व्यापार उपदर्शयते कारका-तरेणाव्यवहितो व्यापार प्रतीयते तस्यैव ज्ञेयस्य कर्मणस्तद् ज्ञान प्रमाणमिति ।

10 ...ननु ..कथं 'तस्यैव कर्मणस्तत् प्रमाणम्' इत्युच्यत इति चेत्, नाय दोष, नैरेय सम्बन्धलक्षणा षष्ठी, किं तर्हि ' कृद्योगलक्षणा । ..तत्रापीत्यादि । ननु विशेषणेऽपि गन्तव्ये विशेष्यज्ञान फलमुच्यते । तत्र ' फल नास्ति ' इति कुत्र उच्यते इति चेत्, नाय दोषः, अपिसत्त्वोऽवधारणार्थ । तत्रैव विशेषणेऽधिगन्तव्ये इत्यर्थ । ...उभयं तन् क्रिमिति तदुत्तरम् । अत्र चैकस्योभयोरुत्तरविरोधपरिहाराय यथेत्यादिना दृष्टान्त ।

15 यस्माद् योगिना योगसमाप्तावाप्तदर्शिता तद् माद्यन्वि भवति मादकमपि । अर्थांतर- फेडवादे एतदनेष्ट तथा सति प्रसज्यत इत्याह—यद्यर्थान्तरत्वेऽपीत्यादि । स्वसर्ववि- ह्ये ज्ञानस्येत्यादि । अनेनेतद् दर्शयति—आत्मोपपन्नार्थांतरस्य प्रमेयत्वे विशेषण ज्ञानमुभयाकार न सिध्यति दृष्टा-तराद्यान्तिकयोर्द्वयमाह । अपि तु स्वसर्वविचारैव ज्ञानस्य वस्तु उभय भवति । स्वसर्वविचो च ज्ञानस्योभयमपि प्रमाण प्रमेय चास्माभिरप्यत

20 एव । तत्र भवता आत्मोदाहरणेन प्रपन्ने । एवं तर्हीत्यादिना यथा दीरस्य तमोनेहृति फलमर्थान्तरमेवमज्ञानादिनिवृत्ति फल भविष्यतीति दर्शयति विषयभेदोऽप्यत्र तादृशी एव-न्यास । न तर्हीति फलवत्त्वाया अन्वयकत्वमाह । कुत एतन्न सर्वत्रेत्याह— कश्चिदित्यादि । आभोगमात्रेण मनसि कारमात्रेण । यत्र यस्य पक्षतमात्रेण ज्ञान प्रायते तस्य लक्षात् तत्तत् । यथा कश्चिन्नु प्रज्ञावत् कश्चिच्छब्दः, एतेकैकज्ञानमपि

25 कश्चिन्नु ज्ञेये प्रथममात्रेण जायत इति व्यापकविरुद्धमाह । निवृत्तिर्नामनो फलमिति अज्ञानाद्यभयोऽज्ञानादिनिवृत्ति । अभावे च कोऽपि व्यापारे तादृश अनुपपत्तिरिति । अक्षयमाणः च प्रमितिर्मित्तु नास्ति, प्रमाणस्य फल भवितुं शक्नोत्यर्थ, यदसौ तत्र प्रमाणस्य फलम्, अस्य-ताभाववत्, निवृत्तिरप्यमतीति विरुद्ध-व्यस्य । दीपस्यापि न तमानिवृत्तिमात्र फलम्, अपि तु घटादिप्रसूतनम्, तस्मात् तरास्य, प्रमाणकन-

मनुमानं स्यात् । न च सर्वत्र लिङ्गलिङ्गिनौ प्रत्यक्षौ स्तः ।

पूर्ववदिति यदुक्तं तदत्र न युज्यते, यस्मात् पूर्वेण तुल्यं पूर्ववदिति इवो भवति आहोस्वित् पूर्वमस्यास्तीति मनुव् भवति ? ततः किमिति चेत्, नेवः सर्वत्र सम्भवात् । सर्वस्मिन्ननुमाने सम्बन्धकालेऽनुभूतमिव पञ्चालिङ्गेन
5 गृह्यते, तस्मादेकमेव पूर्ववदिति न वक्तव्यम् । मन्वन्धान्तरेण चेदं पूर्ववद् गृह्यते, तदनिर्देशादनुमानमनिर्दिष्टम् । एवं तावद् इवो न युज्यते ।

न मनुष्यं व्यभिचारित्वात् । यदि मनुष्यं क्रियते पूर्व कारणमस्य कार्य-
स्यास्तीति पूर्ववत्, तद्विषयं ज्ञानमपि पूर्ववत्, कारणात् कार्यज्ञानमिति यत्
तदपि व्यभिचाराद् न प्रमाणम् । कारणे सत्यपि प्रतिबन्धात् कारणान्तराभावाच्च
10 कार्यं नोत्पद्यते । एवं तावत् 'पूर्ववत्' न युज्यते ।

इवो वा शेषवत्त्वपि । शेषवत्त्वपि यदि इवः क्रियते शेषेण प्रत्यक्षेण तुल्यो
विषयो यस्यास्ति तज्ज्ञानं शेषवदिति तदपि व्यभिचाराच्च प्रमाणम् । न ह्यवश्यं
तुल्यरूपाद् रमादि तुल्यं भवति । एवं शेषवत्त्वपीयो न युज्यते ।

मनुष्या चेद्व्युत्पत्तौ न सम्बन्धान्तराद् गतिः ।

15 यदि मनुष्यं [क्रियते] शेषं कार्यमत्रास्तीति शेषवत् कारणम्, तद्विषयं
ज्ञानमपि शेषवत् । तथा मतिं कार्यत्वाप्रद्वेष्टिनाभासितमन्वन्धप्रद्वेष्टिनादनुमानं
न स्यात् । तच्च दृष्टम् । एवं यत् कृत्रादिभिरनित्याद्यनुमानं तदपि न स्यात् ।
पूर्वेण यथोक्तानुमानेऽपि 'अव्युत्पत्तौ न सम्बन्धान्तराद् गतिः' इति वक्तव्यम्,
अन्ते निर्देशात् । कारणत्रादीनां च मन्वन्धत्वेऽनुमेये कार्यत्वाद्याकारज्ञानोत्पत्तिः
20 प्रमज्यते, मन्वन्धमात्रद्वारेण लिङ्गलिङ्गिज्ञानोत्पत्तेः सरोकार च प्रद्वेष्टि स्यात्,
मरात्मना कारणकार्यत्वात् ।

यथा पूर्ववच्छेषवच्च न युक्तं तथा सामान्याद् दृष्टमप्येवम् । तदपि कारणकार्यसम्बन्धादेवातिपरोक्षभूते विषयेऽनुमापकत्वात् ।

सर्वत्राप्यनुमेयज्ञानस्य प्रमाणत्वात् प्रमेये फलमन्यन्न लभ्यते । न हि निष्फलं प्रमाणं युक्तम्, कैरणस्य कर्मणि व्यापारेण फलवत्त्वात् ।

लिङ्गज्ञानं प्रमाणं चेत् । स्यादेतत्-लिङ्गज्ञानं प्रमाणमनुमेयज्ञानं फल-⁵मिति । तदपि न [युक्तम्, तच्च V] विषयमेदात् । 'न हि विषयान्तरे प्रमाणं भवति, अन्यत्र फलं भवति' इति पूर्वयुक्तम् । लिङ्गज्ञानस्य प्रमाणत्वे व्यपदेशो न सिध्यति । योऽनुमाने पूर्ववच्छेषवदिति लिङ्गिनो व्यपदेशः स न सिध्यति, अनुमानस्य लिङ्गविषयत्वात् ।

यच्च 'पूर्ववत् [अनुमानम् V] एव त्रिविधं त्रिकालग्रहणात्' इत्यवधारणं¹⁰ तद् [अपि V] न युक्तम्, यस्मात् सर्वं त्रिकालविषयम् । सर्वमनुमानं त्रिकालमुच्यते । तत्र 'इव'कारेण सम्बन्धनिर्देशाभावात् त्रिविधमनुमानमिति न युज्यते । PSV¹ C. ed, D. ed. N. ed. ५० ३२b-३३b । PSV² N. ed. ५० ३१०a-३१८b ॥

विशालामलयतो टीका ।

15

नैयायिकानामपीत्यादि ।....तत्पूर्वकमित्यादि...। यस्य पूर्वं प्रत्यक्षेण लिङ्ग-
लिङ्गिनो मसिद्धो तत्सम्बन्धो वा तस्यैवोपरकालं लिङ्गमात्रदर्शनेन लिङ्गी अनुमेय इति
तत् प्रत्यक्षपूर्वकं भवति । पूर्वेण तुर्यं पूर्ववत् । यथा सम्बन्धकाले प्रत्यक्षेण वस्तु

१ 'तच्च' इत्यपि पाठोऽत्र भवेत् । दे० यद् PSV. VT. । तदपि कारणकार्यसम्बन्धा-
देवातिपरोक्षभूतस्य कर्मणे मानमुच्यते इति V ॥ २ दृश्यतां ५० २१५ टि० ५ ॥ ३ कारकस्य²⁰
कर्मणि व्यापारेण फलवत्त्वात् V ॥ ४ 'विषयान्तरे प्रमाणमावोऽन्यत्र फलमावो नास्तीति पूर्वयुक्तम्'
इत्यपि पाठः दृश्यत् ॥ ५ दृश्यता ५० २१५ टि० ६ ॥ ६ लिङ्गस्य व्यपदेशोऽयं न सिध्यति K ।
लिङ्गिनो विभागः स न सिध्यति V ॥ ७ सर्वमनुमानं त्रिकालविषयं वर्तते 'त्रिकालम्' इति वचनान् ।
V । दृश्यता ५० २१५ टि० ७ ॥ ८ तत्र 'इवः' इति पक्षे सम्बन्धनिर्देशाभावात् त्रिविधमनुमानं
न युज्यते V ॥ ९ अतः परं PSV¹ मत्वे 'दे० व' दे० स्त' बुडि' जेम्' तु' दृग्' क्वद्'²⁵
क्व' प' विद्' नो' = 'तत्र इवोऽप्यनुमाने निषिद्धः' इति 'तत्र इवानुमानमपि निषिद्धम्'
इति वाऽधि६. पाठे दृश्यते । विशालामलयतो तु 'तत्रेवोऽपि नास्ति' इति 'तत्र चेवो न
चिद्यते' इति वा प्रतीकपाठः पाठे दृश्यते, अतः 'तत्र चेवो न चिद्यते, तत्र इवकारेण
सम्बन्धनिर्देशाभावात् त्रिविधमनुमानमिति न युज्यते' इत्यत्र पाठोऽप्यत्र सम्बन्धेदिति भाति ॥

- प्रतिपक्षं तथैवोत्तरकालं लिङ्गदर्शनादपि तत्र ज्ञानमुपजायते, तस्मात् तत् पूर्ववद् भवति । शेषेण प्रत्यक्षेण तुल्यं शेषवद् वस्तु, तद्विषयं ज्ञानमपि शेषवत् । यथा एकं फलं रस-
द्वारेण प्रत्यक्षीकृत्य शेषाण्यपीदृशानि प्रत्यक्षरसतुल्यत्वात् तद्वदिदं अनुमानम्... । अथवा
पूर्वं कारणं तदस्मिन्नप्यस्तीति पूर्ववत् कार्यम्, तद्विषयं ज्ञानमपि पूर्ववद् यत् कारणात्
5 कार्यानुमानम् । शेषं कार्यं तदस्मिन्नस्तीति शेषवत् कारणम्, तद्विषयं ज्ञानमपि शेषवद्
यत् कार्यात् कारणानुमानम् । सामान्यतोदृष्टं यदन्यसादृश्यादन्यस्यास्यन्तपरोक्षमूलस्य
कर्मणो ज्ञानम् । यथा चैत्रस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य तत्तुल्यत्वेनादित्यस्यापि
गतिपूर्विका अस्ताचलप्राप्तिरनुमीयते । विस्तरेण निर्देशादेव त्रिविधत्वसिद्धौ त्रिविधमिति
वचनं पूर्ववदनुमानस्यैकस्य त्रिकालविषयत्वेन त्रिविधत्वज्ञापनार्थम् । तत्र नदीपूराद्
10 वृष्टिरित्यतीतेऽनुमानम् । पिपिलिकान्दसञ्चाराद् भविष्यति वृष्टिरित्यनागते । केकायितादयं
मयूर इति वर्तमाने । अत्र मतुपा पूर्ववत्त्वं न सम्भवतीति योजयम् । सम्बन्धो नेन्द्रिय-
प्राप्त इति भूतगुणवत् सम्बन्धिभ्यो मेदेनाप्रतिभासनादित्याशयः । न च सर्वत्रेति .. ।
नेवः सर्वत्र सम्भवादीति ... । सम्बन्धान्तरेण चेदमिति सम्बन्धान्तर सम्बन्धविशेषो-
ऽविनाभावः, तस्मात्तथैव पूर्ववदर्थः प्रतीयते, तन्निर्वैशाभावादनुमानमनिर्दिष्टमेव ।
- 15 नन्वयं मतुब् अस्तु, यद्योक्तदोषश्च न भवति, न हि सर्वमनुमान कारणात् कार्य-
विषयम् । सम्बन्धश्चात्र निर्दिष्ट एव कार्यकारणभारस्य प्रदर्शितत्वादिति चेत्, तत्
आह—न मतुब् व्यभिचारित्वादिति.... । 'शेषरस्यपीव इत्यादिनात्रापि तमनन्तरोक्त-
मेव दोषमाह । न ह्यवश्यमित्यादि । तुल्यरूपादीनां तुल्यरसोत्पत्तेर्निश्चिनोऽयं नास्ति ।
एतावत्तु स्यात्—तादृश्याण्येतत्तुल्यकारणान्येतादृशसानीति स्यात्, न तु तुल्यरूपमात्रा-
20 दनुमानं व्यभिचारात् । मतुपा चेदप्युत्पत्तौ न स्यादि । अव्युत्पत्तिरगतिः । किमिति
चेत्, यतः कार्यात् कारणानुमानमिदं कार्यत्वस्य तस्मात् कार्यरूपेणैवाप्रतीतौ
लिङ्गस्यानुमेये कारणेऽविनाभावित्वमहणात् प्रतीतिर्न स्यात्, सा च दृष्टा ।
एवं कृतक्रादिभिरिति मतुप्पक्षेऽन्यापकत्वमाह । कृतत्वादीनामनित्यत्वादितिः कार्य-
कारणभावो नास्तीति । पूर्ववत्त्यपीति पूर्ववदित्यत्र इवपक्षे विषाणादिलिङ्गेन गवा-
25 यार्थानुमाने समवायसम्बन्धः । गवाद्यर्थानुमानं न स्यात् । तच्च दृष्टम् ।
धूमादन्यनुमाने संयोगसम्बन्धः । तस्य चाप्रवृत्ते प्रतीतिर्न स्यात् । सा च दृष्टा ।
मनुप्पक्षेऽप्रादीनां वृक्षादितिः सह कार्यकरणभावसम्बन्धः । शेषरस्यपीवपक्षे रूपस्य

१ 'व्यभिचाराद् मतुर् नास्ति' इत्यपि भवर पाठः । दशमती ३ = २१६ टि० १ ॥ २
। दशमती ३ = २१९ टि० २ ॥ ३ न स्यादित्यादि VI । दशमती ३ = २१९ टि० ४ ॥

रसं प्रति नैकार्थसमवाय इत्येते यथोक्तसम्बन्धाः । अन्ते निर्देशादिति, शेषवति
 मनुष्यो विचारणाया अन्तः, तत्रास्य निर्दिष्टत्वात् । कारणत्वादीनां च सम्बन्धित्व
 इति कारणादीनां कार्यत्वादिभिः सह लिङ्गलिङ्गिभावसम्बन्ध इष्ट्यभागे कारणत्वादेः कार्य-
 त्वादिसामान्येयत्वात् तत्र लिङ्गिनि कार्यत्वव्याकारमेव ज्ञानं स्यात्, न वृष्ट्याद्याकारम् ।
 कुत्र इत्याह—सम्बन्धमात्रद्वारेणेत्यादि । सम्बन्धाभावे लिङ्गलिङ्गिज्ञानं न जायते, 5
 लिङ्गं च यथा येन सह सम्बद्धं तथैव तद् गमयति नान्यथा मा भूदतिवसन्न इति
 कारणत्वादिनाऽञ्चादयः कार्यत्वादिना वृष्ट्यादिभिः सम्बद्धा इति तन्मात्रं प्रतीयते ।
 स्यादेतत्—सर्वात्मना तेषां कार्यकारणभावादयः सम्बन्धाः, नांशेन, तस्मान्नायं प्रसङ्ग
 ...इत्याह—मर्वाकारं च ग्रहणमित्यादि... । मामान्याद् दृष्टमप्येवमिति । कुत्र
 इत्याह—तदपीत्यादि । ननु पूर्वव्यस्तस्य को विशेष इत्याह—अतिपरोक्षभूत इति । 10
 मर्वाजापीति पूर्ववदादिष्वपि । पूर्ववच्छेषवदिति वादिना अनुमेयज्ञानं प्रमाणमुच्यते ।
 सैव चार्थाधिगतिः । फलान्तरं च नास्ति । ततोऽभ्युपगमहानिः ।स्यादेतत्—
 फलभ्युपगमो नास्त्येवेत्याह—नेत्यादि । यत् करणं तत् कर्मणि व्यापारफलवत्, कुठार-
 वत्, अनुमानमपि तथेति स्वभावः । सिद्धसाधनत्वमाशङ्क्याह—लिङ्गज्ञानमित्यादि ।
 व्यपदेशो न सिध्यति इति । यस्मादनुमेयमेव पूर्ववच्छेषवच्च मुख्यम्, ज्ञानं तूपचारात् 15
 तद्विषयत्वात् तथा व्यपदिश्यते इति कीर्तने यत् एवमयं व्यपदेशो भवति । लिङ्गज्ञानं
 च न तद्विषयम्, लिङ्गस्य पूर्ववच्छेषवच्चेन शास्त्रेऽप्यङ्गीर्तनादित्यभ्युपगमहानिः । यच्चे-
 त्यादिनाप्यभ्युपगमहानिमेवाह । तथाहि तत्रैशोक्तम्—“एकैकस्यापि त्रैविध्यज्ञापनार्थं
 त्रिविधम्” [] इति । को हेतुरिति चेत्, अयमेव त्रैकात्म्यप्रहगादिति ।
 एतच्च मनुष्येऽनुरक्तमेव, कारणान् कार्यस्यानागतस्यैव मृदणात् । शेषवत्यपि न, 20
 अनागतस्यानुमानासम्भवात्, कारणान् पूर्वं कार्यस्य सम्भवाभावात् । पशुजनेनोक्तम्—
 “द्वयदिवदार्थवतिरेवाच्छन्द्रे गुणतत्तनायनं शोभन्” इति । अथ च सम्बन्ध-
 निर्देशात् तस्यानुमानस्यैव दुर्लभम्, का कथा त्रैविध्यस्य’तत्रैतदपि नास्तीति
 पूर्ववदनुमाने स्वसम्बन्धनिर्देश एव नास्ति, तस्मादनुमानस्यमनिर्दिष्टमिति कुतोऽस्य
 त्रैविध्यम् । पूर्वेण मुख्यमिति प्रकारमात्रदर्शनाच्च निर्देशः, स्मरणादिष्वपि पूर्ववद् 25
 मृदणात् । एवं शेषेण पत्यश्रेय तद्वदभित्यत्रापि मरन्निर्देशो नास्त्येवेति । ”—
 D. cd. ३. १०९२-११०३, P. cd ३. ११०५-१११२ ॥

॥ ॐ अर्द्धं सद्गुरुभ्यो नमः ॥

अष्टमं परिशिष्टम् ।

चैकमे चेत्तुर्दशे पञ्चदशे च शतके स्थितिमद्भिर्नैर्वाकन्दलीपञ्जिकादिग्रन्थप्रणेतृभि-
र्जनाचार्य राजशेखरसूरिभिर्विरचिते वाराणसेयश्रीयशोविजयजैनग्रन्थमालाया प्रकाशिते
१४ पद्मदर्शनसमुच्चये नैयायिकवैशेषिकयो समान यल्लिङ्गदेवतादिस्वरूप वर्णित तदत्रैतिह्यो
प्रयोगित्वादुद्घ्रियते—

“अयं योगमतं ब्रूमः शैवमित्यपरामिषम् ।

ते दण्डधारिणः शौद्रकौपीनपरिधायिनः ॥ ८४ ॥

- १ चतुर्विंशतिवर्ष आभारानो मयो रागसेखरेण १४०५ १ वक्रमाब्दे रचित ॥ २ A Third
10 Report of Operations in Search of Sanskrit Mss in the Bombay
Circle, April 1884–March 1886, Extra Number of the Journal
of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society 1887 इयम्
Peter Peterson महाभायन स्वभात[Cambay]नगरे पार्थिव-द्रव्य छावने (?) जैनमुन-
क रागचन्द्रस्य मयात्रये मृष्टहीनाया विविधानां २४ प्रचानां सूचि [List of the more
important paper Mss preserved in the Library of the late
15 Kalyānachandra, Cambay, pp 243-284] प्रवृत्ता स्यात् प्राचीन-प्रभागा अपि
तद्भाष्यताः । तत्र पु- २७२-२७६ मध्ये तत्र राजशेखरकृतया न्यायवकन्दलीवर्जिताया आद्या स्थ-
यागापुनरी भाषित्वापुनर्योग्यत्वावुद्घ्रियते—

“८० श्रीपरशुराम न्यायवकन्द्या वर्जिता । [कर्वा] राजशेखर । Folios 1 to
70 Dated Samvat 1180 A D 1421

- 20 Begins . ॐ नमः सर्वज्ञाय ॥

भवत्पदसीतशानमुत्प्रेक्षादेमवाप्तम् । जिनाय तस्मै कर्मभिरपि परस्मै रहस्यं नमः ॥ १ ॥

श्रीमज्जिनप्रभविर्भावविशेष न्यायवकन्दली किञ्चित् । तस्यो विरुद्धिलक्ष्यमहं करे स्वपरोपकाराय ॥ २ ॥

॥ किञ्च पूर्वमज्ञातप्रज्ञा-वाग्विहीनमाशय मुनये कण्ठादाय स्वयनीश्वर उत्तुङ्गकल्पपाणि
प्रदो गीष्म इत्यगुलकमन्ताया वाग्विहीनमाशयमुक्तं पदोपपत्तुमुपरिरे । तस्य तु महाविज्ञानानुष्ठापना

- 25 पदव्यापारद्वयप्रत्ययस्यैव त्वावि रचयितव्यम् । तस्य ग्रन्थे प्रज्ञास्वरूपद्वयो भाष्यं गृह्यन्मन्त्रादेन
महाप्रज्ञाविराजितव्यमस्मत्तत्वेन चरत् । तत्र चतस्रः कृता निरुक्ता । एषो व्योमपतीनाम्नी त्वि-
त्यन्ताः । तस्योपार्थो गुणवत् । द्वितीयो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् ।
तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् ।

- 30 देवप्रदोपपत्तौ चतस्रः प्रविष्टाः । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् ।

यथापुनरी नरे जगद्भाष्यव्यापारम् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् । तस्योपार्थो गुणवत् ।

Ends : इति समवायपदार्थः समर्थितस्तत्पर्यवर्तनायां च समर्थितैरेव भट्टश्रीधरविरचित-
न्यायकन्दलीप्रशस्तिरिति ॥

अथ भट्टश्रीधरो ग्रन्थप्रशस्तिं प्रस्तौति—युवधैर्यादिपदैः । अधीगनिबन्धेति । अधीगनिकप्रतीतेषु
विद्वत्सु इति यावत् । अन्तुकेति । अंकोकेऽपि पाठः । पट्टपदार्थहितामिति । तर्कपक्षे पट्टस्य पदार्थस्यो
द्वयगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायेऽप्यो हिता । द्वितीयपक्षे पट्टपदार्थं भ्रमरार्थं हिताम् । धीषाण्डुसेति 5
कापस्थस्याप्या । उपायं कथेतीति, अत्रत्यं जगत् तैरेवार्थं. शब्दपरान्वर्तनं स्वग्रन्थान्तर्निक्षिपति ततश्च
मयेदं रचितमिति वक्तव्यार्थः । पञ्चानामिति ब्रह्महत्यासुरापानस्वयंयुवजनगमनतत्संसर्गाद्यानामिति
न्यायकन्दलीप्रशस्तिः ।

धीमन्भवान्जले कोटिह्मामनि गगे जगद्वन्द्ये । धीमध्यमसाक्षायां वन्द्यो धीरूपूतिभद्रमुनेः ॥ १ ॥

गच्छे हर्षपुरीये धीमञ्जयसिहसूरिवरशिवः । पद्महस्तवीज्यनवाः पट्टविक्रितस्यागताहमिकः ॥ २ ॥ 10

देवाश्रकेशर्षाः प्रतिपद्यः सुतः भुतादिभगोविन्दः । श्रीअभवसूरिभवविःसंगः सिद्धबहुविद्यः ॥ ३ ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ।

परसहस्रात् भूद्वान् यथे कश्मलं च यः । प्रयोष्य मेघतपुरे वीरधैत्यमचीकरत् ॥ ४ ॥

धीगजैरेवरो दन्वा तीमं मलयपीपशम् । श्रीकर्णो त्रिकन्दं यस्य मलयतीत्यधोपयत् ॥ ५ ॥

नाभं सुराष्ट्राष्ट्रस्य खैगारं प्रतियोष्य यः । उज्जयन्तनीर्यंयं खिलीभूतमदीवहम् ॥ ६ ॥ 15

यस्योपदेशादिमुप्य चतस्रश्चपलेक्षणाः । प्रयुक्तो राजमन्त्रिभारिजं प्रत्यपद्यत् ॥ ७ ॥

धीहेमचन्द्र इत्यासीत्परीभूतिगुणः ॥ ८ ॥ ग्रन्थलक्षविनिर्माता निर्मन्थानां विशेषकः ॥ ९ ॥

प्रतिशोभ्य सिद्धभूवचमुपगच्छेः कनकदण्डकलमेव । उत्तंसितवान् परितः स्वद्वैतपरदेशधैर्यानि ॥ १० ॥

प्रतिशोभ्यसिद्धभूवचमुपगच्छेः कनकदण्डकलमेव । उत्तंसितवान् परितः स्वद्वैतपरदेशधैर्यानि ॥ १० ॥

धीश्रोवभद्रमुनीश्रो यिद्धभूवचमुपगच्छेः कनकदण्डकलमेव । उत्तंसितवान् परितः स्वद्वैतपरदेशधैर्यानि ॥ ११ ॥ 20

धीवचमुपगच्छेः कनकदण्डकलमेव । उत्तंसितवान् परितः स्वद्वैतपरदेशधैर्यानि ॥ १२ ॥

तत्कर्मिणे देवतमसूते. किल पाण्डवायनचरितम् । धीधर्मसारसाक्षं च निर्ममे मुक्तिकुलतिलकः ॥ १३ ॥

तदीयसिद्धासनसार्वभौमसूरीश्वरः श्रीमन्मन्त्रनामा । सारस्वतीकन्धसरसाक्षैविद्यमुहित्रपरीरंभूत ॥ १४ ॥

दिव्यमन्त्रसारवचसा. किल विद्वान् च कन्दल्याम् । सारं उज्जितमदभयः प्राकृतश्रीपद्ममणि च ॥ १५ ॥

नक्षत्रगुणैः त्रिभिः यः प्रयुक्तैरुद्भवः प्रभागादयः । योऽलङ्कारमहोद्भिर्मन्त्रोन् काङ्क्षयच्छेति च ॥ १६ ॥ 25

राजानः प्रतियोषिजाः कति कति ग्रन्थाः स्वयं विमिताः

पादीन्द्राः इति निजिवाः इति तपोसुप्रणि तपानि च ।

धीमद्वपुरीयणममुकैः धीसूरिगुणमभि-

रायिःपैर्मुनिभिश्च येति नवरं यणीयती तन्मन्त्रि)तिम् ॥ १७ ॥

नक्षत्रगुणैर्विशो मूरिः धीवचन्द्र इत्यासीत् । मूरिः धीश्रीविज्जकद्वैत्य मृतेन्द्रायने उपयति ॥ १८ ॥ 30

वचनगुणैर्धमूषिः नाक्षत्रगुणैश्च कन्दल्याम् । धीराजतेजोवन्द्यो मूरिः धीपञ्चकामजोऽथ ॥ १९ ॥

पूज्यधीतिष्ठकानिपानमुगुणैः मान्यधैर्येभ्यः भुवे मातृश्रीः यद्वयं मन्त्रपुराणं पतं वचनपत्रम् ।

यद्विभा मणि गुडसंरक्षितः स्वमीरदेशोद्भवः चान्द्रेयाः स मनु प्रभाविभिराश्रय स्थितायाधिरात् ॥ २० ॥

यद्वयं दीपयन्तुं जातं मे मनिमान्द्राः । तत्र क्षालयन्तु सन्तः रसुदिग्गन्तुकाया ॥ २१ ॥ "

कम्बलिकाप्रावरणा जटापटलशालिनः ।

मस्मोद्भूलनकर्तारो नीरमाहारसेविनः ॥ ८५ ॥

दोर्मूले तुम्बकमृतः प्रायेण जनवासिनः ।

आतिथ्यकर्मनिरताः कन्दमूलकलाञ्चनाः ॥ ८६ ॥

४ सस्त्रीका अथ निस्त्रीका निस्त्रीकास्तेषु चोत्तमाः ।

पञ्चाग्निमाधनपरा चाणलिङ्गधराः करे ॥ ८७ ॥

विधाय दन्तपवनं प्रक्षारयाद्रिकराननम् ।

स्पृशन्ति मस्मनाङ्गं त्रिभिः शिरःपानतत्पराः ॥ ८८ ॥

यजमानो वन्दमानो वक्ति तेषां कृताञ्जलिः ।

१० ॐ नमः शिवायेत्येव शिवाय नम इत्यसौ ॥ ८९ ॥

तेषां च शङ्करो देवः सृष्टिसंहारकारकः ।

तस्यावताराः सारा ये तेऽष्टादश तदर्चिताः ॥ ९० ॥

तेषां नामान्यथ ब्रूमो नकुलीशोऽथ कौशिकः ।

गार्ग्यो मेघः कौरुपथ ईशानः पञ्च उच्यते ॥ ९१ ॥

१० संतमः पारमार्ग्यस्तु कपिलाण्डमनुष्यसौ ।

अपरकुशिकोऽत्रिश्च पिङ्गलाशोऽथ पुष्पकः । ९२ ॥

बृहदाचार्योऽमस्तिथ सन्तानः षोडशः स्मृतः ।

राश्रीकरः सप्तदशो त्रिग्रागुरुथापरः ॥ ९३ ॥

एतेऽष्टादश तीर्थेऽस्तेः सेव्यन्ते पदे पदे ।

२० पूजनं प्रणिधानं च तेषां श्रेयं तदाममात् ॥ ९४ ॥

अथपादो गुरुस्तेषां तेन ते श्लाघपादकाः ।

उत्तमां संयमावस्थां प्राप्ता नग्ना भ्रमन्ति ते ॥ ९५ ॥

अथतेषां विशेषस्तु यत् प्रवक्ष्यामि पर्यदि ॥ १०२ ॥

शैवीं दीक्षां द्वादशार्द्धां सेवित्वा योऽपि म्रियति ।

२५ दासीदासोऽपि भवति सोऽपि निर्वाणमृच्छति ॥ १०३ ॥

एतेषु निर्बिकारा य मीमांसां दर्शयन्ति ते ।

तत्र पचमिदं चास्ति मोक्षमार्गप्ररूपकम् ॥ १०४ ॥

न स्वर्धुनी न कृणिनो न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न मस्म ।
यत्रास्ति नान्यदपि क्रिञ्चिदुपास्महे तद्

। - रूप पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य ॥ १०५ ॥

म एव योगिनां सेव्यो योऽर्वाचीनस्तु योगमाक् ।

5

म ध्यायमानो राज्यादिसुखलुब्धैर्निषेव्यते ॥ १०६ ॥

उक्तं च तै स्वयोगशास्त्रे—

वीतरागं स्मरन् योगी वीतरागत्वमश्नुते ।

मरामं ध्यायता पुंमः सरामस्त्र तु निश्चितम् ॥ १०७ ॥

येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाहकः ।

10

तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥ १०८ ॥

श्रुतानुसारतः प्रोक्तं नैयायिकमतं मया ।

एतेषामेव शास्त्रेभ्यस्तास्तान् मारान् रिदुर्बुधाः ॥ १०९ ॥

एतेषा यजमानस्तु सुताराहृदयेश्वरः ।

सत्यवादी हरिश्चन्द्रो रामलक्ष्मणपूर्वजः ॥ ११० ॥

15

भरटानां व्रतादाने वर्णव्यक्तिर्न काचन ।

यस्य पुनः शिवे भक्तिर्व्रती स भरटो भवेत् ॥ १११ ॥

अमीषा सर्वतीर्थेषु भरटा एव पूजकाः ।

शेषा नमस्कारकराः सोऽपि कार्यो न मन्मुखः (त्वैः १) ॥ ११२ ॥

अथ वैशेषिकं तूमः पाशुपतान्वनामकम् ।

20

लिङ्गादि यौगत् तेषां ते ते तीर्थकरा अपि ॥ ११३ ॥.....

यौगे वैशेषिके तैन्त्रे प्रायः साधारणी क्रिया ।

आचार्यः शङ्कर इति नाम प्रागभिधापरम् ॥ १२३ ॥

अमीषा तर्कशास्त्राणि षट् सहस्राणि कन्दली ।

श्रीधराचार्यरचिता, प्रशस्तकर भाष्यकम् ॥ १२४ ॥

25

तत्र(स्तु) मन्त्रशतीमान्, सूत्रं तु त्रिशतीमितम् ।

व्योमशिवार्याकृता टीका व्योममतिर्मता ॥ १२५ ॥

१ 'पूर्वजा.' इति णञात्तरम् ॥ २ "इत्युक्तं कर्णसास्त्रेभ्यः कर्णसास्त्राणां षट् पदाणां पारमार्थिका. सन्तीत्याहुताक्षमदादयः । अन्यसदसिभ्यस्तादक्षपादा नैयायिका । कणारक्षिण्यास्तु वैशेषिका कणादा उच्यन्ते ।"—तत्त्वप्रसङ्गहृदयिका. १० १८५ ॥ ३ आचार्यस्य कर इति (१) ॥

मा स्यान्नव सहस्राणि, परा तु किरणावली ।

सा तूदयनमन्दब्धा उद्देशात् षट्पदस्रिका ॥ १२६ ॥

श्रीवत्साचार्यरचिता टीका लीलावती भवा ।

सापि स्यात् षट् सहस्राणि, एकं त्वात्रेयतन्त्रकम् ॥ १२७ ॥

5

तत्तु सम्प्रति व्युच्छिन्नं शिष्या मन्त्रोद्यमा यतः ।

आचारव्यवहारौ च प्रायश्चित्तं च ते विदुः ॥ १२८ ॥

शिवेनोत्कृष्टरूपेण कणादस्य मुनेः परः ।

मतमेतत् प्रकथितं तव औत्कृष्ट्यमुच्यते ॥ १२९ ॥

अक्षपादेन ऋषिणा रचितत्वानु यौगिकम्

10

आक्षपादमिति ख्यातं प्रायस्तुल्यं मतद्वयम् ॥ १३० ॥ "

—राजशेखरसुरिविरचिनः पद्धदर्शनसमुच्चयः पृ० ८-११.

१ हरिभद्रपरिचिनपद्धदर्शनसमुच्चयस्य बृहद्गुप्ती बाहुल्येनेतदेवाप्रीत्य गुणरत्नसुरिभिर्नैयायिक-
वैशेषिकाणां यमानं लिङ्गदेवतादिस्वरूपं वर्णितम् । नवथा—

“अगदौ नैयायिकानां यौगपरामिधानानां लिङ्गादिष्वधिकृत्यते । ते च दण्डधराः प्रौढकौपीन-
15 परिधानाः कर्मलिङ्गाद्यानां जटाधारिणो भस्मोद्गूचनपरा यज्ञोपवीतिनो जलाधारपात्रकरा नीरमाहाराः
प्रायो वनवासिनो श्रेष्ठे तुम्बरं विभ्रानाः कण्डमूलकलाशिन आतिथ्यधर्मनिरताः सखीका निःस्त्रीकाश्च,
निःस्त्रीकारनेपूतमाः । ते च पञ्चातिनयाधनपराः करे जटाद्वी च बायलिङ्गवराद्यापि भवन्ति । उत्तमा
स्यमादरा प्रप्तास्तु नमना भ्रजन्ति । एते प्रातःस्तमरादिवैव विधाय शिरं ध्यायन्तो भस्मनाऽङ्गं
त्रिभिः स्तुयन्ति । यत्रमानो बन्द्मानः कृताञ्जलिर्नृपि ‘ॐ नमः शिवाय’ इति । गुह्येनैव ‘शिवाय
20 नमः’ इति प्रनिवर्ति । ते च सर्वयैव वदन्ति—

दीर्घा दीक्षां द्वादशान्दीं सेवित्वा योऽपि मुञ्चति ।

दासीदासोऽपि भवति सोऽपि निर्वाणमृच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिदेवाराधिकृत्य । तस्य चाष्टादशावतारा अस्मी—^१नकुलीशोऽप्य(शोऽप्य ?)
शैचिकः^२ गतयोः^३ ‘मैत्र्योऽहीरः’^४ ईशानः^५ पारमार्थ्यः^६ कषिताशो^७ मनुष्यकः^८ कुशिसोऽपिः^९
३३ निद्रल^{१०} पुण्यक्रे^{११} बृहदारोऽपिः^{१२} मन्तानो^{१३} राक्षोको^{१४} विद्यागुरुः । एते तेषां तीर्थेशाः
पूजनीयाः । एतेषां पूजाप्रतिशाननिधिरस्तु तदाममाद् वेदितव्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु भरटा एव पूजकाः ।
देवानां नमस्कारे ॥ सन्तुष्टैः कार्यः । तेषु ये निर्विकारास्ते स्वमीमाणायनमिदं पदं दर्शयन्ति—
न स्युर्गुनी न फणिनो न कपालशाम नेन्द्रोः कला न गिरिता न जटा न भस्म ।
एप्रान्यदेव स न किञ्चिदुपास्महे तद् रूपं पुराणमुनिशीलितमीश्वरस्य ॥

30

स एव योगिनां सेव्यो ह्यर्वाचीनस्तु भोगमाह ।

स ध्यायमानो राज्यादिमुखलुब्धेर्निषेव्यते ॥

॥ ॐ अर्द्धं सद्गुरुभ्यो नमः ॥

नवमं परिशिष्टम् ।

चन्द्रानन्दचिरचितवृत्ती विद्यमानानामवतरणानामकारादिकमेण सङ्ग्रहः ।

अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः [मैत्रायण्युपनिषत् ६ । ३६]	४४
अधोऽम्बूनि नयति	४५
अशरीरं वाक् सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः [छान्दोग्योपनिषत् ८ । १२ । १]	४
‘ एवंविधप्रसिद्धमन्त्रव्यवस्थार्थैकदेशमसन्दिग्धं पश्यतः शेषानुपवसायो यः स	१
लिङ्गदर्शनान् सञ्जयमानो लैङ्गिकम् ’ इति वृत्तिकारः	४९ 10

उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे—

वीतरागंस्मरन् योगी वीतरागः स भवति । स्मरणं ध्यायतस्मिन् स्मरन् स्मरन् तु निश्चितम् ॥
येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रग्राहकः । तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिपंथा ॥ इति ।

एतत् सर्वं लिङ्गदेवादिस्वरूप वैशेषिकमतोऽप्यवमातव्यम्, यतो नैवायिकवैशेषिकशास्त्राणि हि निध
प्रमाणतश्चाना मङ्गलभेदे सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावोऽस्तीत्यनेन भेदे जायते । तेनैतेषां प्रायो 15
मनस्तुल्यता । उभयेऽप्येतत् तदविवेकानुसन्धितम् । ते च शेषादिभेदेन चतुर्णां भवन्ति । तदुक्तम्—
आद्या(चा)रमस्मकौपीनमदायज्ञोपवीतितः । स्मरन्वाद्यादिभेदेन चतुर्णां स्युस्तपस्विनः ॥
शैवाः पाशुपताश्चैव महाज्ञतधरास्तथा । तुर्णाः कालमुक्ता मुक्ता भेदा एते तपस्विनाम् ॥

तेषामन्तर्भेदा भट्टमकरलैङ्गिकपाठादयो भवन्ति । भट्टादीनां व्रतप्रवर्णनं ब्राह्मणादिर्बर्णनियमो
नास्ति । यस्य तु शिवे भक्तिः स त्री भट्टादिर्भवति । परञ्चास्तेषु मेवायिकाः सदा शिवमकृताः 20
इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति । तेन नैवायिकगोपनं भवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशु-
पतमिति । इदं मया यथाशक्तं यथाशक्तं चानभिदधे । तत्तद्वैशेषिकं तद्वैशेषिकं विज्ञेय [पृ० १०—
२१] ।मुनिविशेषस्य चापीनी वृत्तिमनुष्ठितवती रम्यानिपतितास्तदुलकणानादायादाय कृताहार-
स्याहारनिमित्ताद कगाद इति सञ्ज्ञाऽयम् । तस्य कगादस्य पुर शिवेनोद्भूतमेव मनमेतत् प्रकाशित
तत् औलूक्यं प्रोच्यते, पशुगतिमक वन पाशुपतं चोच्यते । कगादस्य विषयेन वैशेषिक कगादा 25
भवन्ते । आचार्यस्य च प्रामाणिकतापरिकर(नान् पर कर ?) इति नाम समाप्तायते [पृ०
१००] ।पदार्थो कगद्वृत्ता, नृत्वाय प्रसक्तकरुणम्, तद्वृत्ता कन्दली श्रीधराचार्याया,
किरावली तद्वृत्तवृत्ता, व्योममनिन्वानाश्रवाचार्यविरचिता, लीलावतीनरकः श्रीकृष्णाचार्याया,
आनेयतन्त्रं च यदस्य वैशेषिककर्ताः [पृ० ११८] । ” इति हरेभट्टप्रणीतपदार्थानुसंगस्य [जैन
आत्मानन्द मभा, भावगण, इ पत्र. प्रकाशनायाम्] गुण-नमुरिकृतानां बृहद्गो । १४६६ विष्णुमाये 30
गुणनरुरिभिः किमस्मिन्मुक्तादयो ग्रन्थे विरचितं उति तदानीं तेषामस्ति-तमासीदिति श्रेयम् ॥

२२६ चन्द्रानन्दधिरचितवृत्तौ विद्यमानानामवतरणानामकारादिकमेण सङ्ग्रहः ।

- कृतिकास्वादधीत [तैत्तिरीयब्राह्मणम् १।१।२] ४८
- कृष्णमालमेत ३
- ग्रामकामो यजेत [ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् १७।१०।३७, १८।१।१३, १८।५।७] ३१
- चन्द्रमा मनसो जातः [ऋग्वेद १०।९०।१३] ३६
- 5 ता अग्निं गर्भं दधिरे विरूपाः [यजुर्वेदः, भैत्रायणी संहिता १।१३।३] ४१
- तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त २३
- त्रिः प्रथमामन्वाह [ऐतरेयब्राह्मणम् ३।३] २३
- देवदत्तस्य रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः, 'मया' इति प्रत्ययेन
प्रतिसन्धानात्, कृतसङ्केतानां बहूनामेकस्मिन् नर्तकीभूत्वेपुं युगपदनेक-
- 10 प्रत्ययवत् [श्यामवार्तिकम् १।१।१०] इति उद्योतकरः २९
- देवस्य स्वेति निर्वपति ४८
- द्विरयमाप्नातः २३
- प्राङ्मुखोऽक्षानि भुञ्जीत ४८
- 'यथा अभिनयादेरर्थं प्रतिपद्यन्ते लोकेका एव शब्दोऽर्थस्य सङ्केतवशेन
- 15 व्यञ्जकरवात् कारणम्' इति ध्रुवचिकारः ७०
- वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत [तैत्तिरीयब्राह्मणम् १।१।२] ४८
- वीहीनबहन्ति ३
- समे यजेत ३
- स्वर्गकानो यजेत [ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् १६।३।३, १६।१२।६] ३१
- 10 हीनादादेयमादौ तु तदभावे समादपि ।
- असम्भवे त्वादधीत निशिष्टावपि धार्मिकात् ॥ [महाभारतम् १२।१४१।८०] ४७

अथ वृद्धिपत्रकम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे 'O. P. PS. मध्ये ये सूत्रपाठमेवास्ते तत्र तत्र टिप्पनेषूप-
दर्शिताः । तथाप्यस्मदनवधानाद् येऽवशिष्टाः प्रमाजनीया वा पाठमेवास्तेऽत्रोपदर्श्यन्ते ।
कतिपयानां सूत्राणां ग्रन्थान्तरेषूद्धतेन सूत्रपाठेन सह तुलना चात्रोपदर्शयिष्यते ।

विशिष्टा अवशिष्टा वा O.P.PS. सूत्रपाठमेदाः

5

.....सङ्ख्याः परिमाणानि...PS. ।....सङ्ख्या परिमाणानि.....O. P.
१ । १ । ५ ।—असमवायात् सामान्यं कार्यं कर्म न विद्यते PS., असमवायात्
सामान्यं कर्म कार्यं न विद्यते O.P. १ । १ । २४ ।—'सामान्यविशेषाभावेन च
१ । २ । १५ ' PS. मध्ये नास्ति ।—त्रयुसीसलोहरजसमुपवर्णानां च तैजसानाममनि-
संयोगाद् द्रवत्वाद्भिः सामान्यम् २ । १ । ७ PS. । अचाक्षुपत्वाच्च प्रत्यक्षस्य गुणस्य 10
सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् P3., अचाक्षुपत्वाच्च न कर्म गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः
साधर्म्यम् P. २ । २ । २८-९ । अत्र 'अचाक्षुपत्वाच्च प्रत्यक्षस्य न कर्म' इत्येकं
सूत्रमपरं तु 'गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम्' इति सूत्रद्वयं चैन्द्रानन्दरचित-

१ Oriental Instituteवक्तुः द्वाारदालिप्या लिखितधन्द्रानन्दरचितरतेरादर्शोऽन O. इति
हेतुः । मुनिराश्रीपुण्यविजयमहोदयसकाशाख्य आदर्शे प्रारम्भे यः केवलो वैशेषिकसूत्रपाठः स PS. 15
हेतुः, यस्तु चन्द्रानन्दरचितसूत्रान्तर्गतः सूत्रपाठः सोऽन P. वेदितव्यः । दृश्यता प्रस्तःपना पृ० १ ॥
२ अयं पाठ आदर्शयोगे भाति, दृश्यता तत्तत्समहपञ्चिका. पृ० २११, न्यायकुमुदचन्द्र पृ० २७३ ॥
३ मि. रताक्षुपत्वाच्च न कर्म...O. ॥ ५ मि. उ. अनुनारेगाप्ययं
पाठः समर्थते, दृश्यता पृ० २१ टि० २ । तुलना—“आकाशस्य गुणः शब्द इति कणमुद्गमम्,
एकद्रव्यत्वात्, एकेनाश्रयद्रव्येण द्रव्यत्वात्तमेकद्रव्यत्वात्, अथवा एकं च तद् द्रव्यं चेत्येकद्रव्यम्, 20
तत्तत्तथाश्रयोऽस्तीत्येकद्रव्यत्वात्, तद्वा एव एकद्रव्यत्वं, तस्मादेकद्रव्यवत्त्वाच्च द्रव्यम्, न च कर्मा-
न्नाश्रुपत्वाच्च प्रत्यक्षत्वात्, अतः परिशेषाद् गुणः, स च क्षणिकः प्राणैर् चोद्यमानात् सत्त्वे लिङ्गा-
भावात्, कारणसामान्याः प्राणभूतात्मलाभात्, शब्दाभिव्यञ्जकत्वस्वभावात्, सति चानिव्यञ्जके कारणतो
विकारो न स्यात्, नहि पटस्य पटोवाक्षिदिव्यमणि-व्यञ्जकसंविधाने परिमाणानुविधानं दृश्यम्, तावानेव
हि पटोऽभिव्यञ्जकमेवेत्यपि, अयं तु अन्यमध्यादिमेद उपलभ्यते, तथा मेयादिश्रयोभाजिपत्तेर्वैशेषिक- 25
विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्ठातोः चीचिचन्तानवत्, न चायं विशेषगुणः स्पर्शवतां द्रव्यानां भूतलानला-
निलानामकारणगुणवत्त्वत्, यथा शुची शब्दे कारणगुणवत् चरलं रूपमालम्बते, विनष्टेऽपि तस्मिन् चरले
तथातत्त्वमेव रूपं शब्देऽपि शब्दे, न त्वेवं मेयादिशब्दाः प्रचक्षते मेयादिषु नदव्यवेकूपलभ्यन्ते, एतौ
वा सामान्येकादिनाः सतीतावयवेषु चोरलम्बन्ते, तस्माच्च कारणगुणवत्त्वत्. शब्दः, तथा यदि स्पर्शवतो
गुणः स्यात् शब्दस्वतो यावत् तानि स्पर्शवद्द्रव्यानि तावद् भवेद् कर्मादिनवत्, न वैशेषिकेन, तस्माद- 30

नपदेशः ३ । १ । ८ ' इति सूत्रमत्र ज्ञेयम् । ततः परं ' संयोगि समवायि ... ' इत्यादिसूत्रेष्वेकोऽङ्कः परिवर्धनीयः । प्रथमद्वितीयपरिशिष्टयोरपि तदनुसारेण संशो-
धनीयम् । चतुर्थे परिशिष्टेऽप्येवं सूत्रसंख्यायां PS अनुसारेण संशोधनं विधेयम् ।

प्रसिद्धिपूर्वकत्वादण्डेयस्य ३ । १ । ९ PS. मि. उ. पाठ एव समीचीनो भाति । यत्तु भोटभाषानुवादानुसारेण प्रमाणसमुच्चयवृत्ति-विशालमलवत्त्वोः ' प्रसिद्धपूर्वकत्वाद्- 5 पदेशस्य ' इति पाठ इत्यस्माभिः पृ० २६ टि० ३ इत्यत्र निर्दिष्टं तद् न समीचीनम्, तत्रापि यथा PS. मध्ये तथैव पाठो भाति, दृश्यतां पृ० १८७ पं० २१, पृ० १९४ पं० ११-१४, पृ० १९५ पं० १७-२०, पृ० १९९ पं० ६, पृ० २०३ पं० २३-२७ ।—३ । २ । ३ सूत्रे ' मनः ' PS मध्ये नास्ति ।—सत्काराभावे गुरुत्वात् पतनं च PS. ५ । १ । १८ ।—तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च स मोक्षः PS. 10 ५ । २ । २० । अयं पाठः समीचीनो भाति । मि. वृत्तावयमेव पाठः । उ. मध्ये 'ऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ' इति पाठः । सैदकारणवन्नित्यम् P. ४ । १ । १ । सैदकारणवन्नित्यम् PS. । सैदकारणवन्नित्यम् O मि. उ. ।—अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद्P. । अनेकद्रव्येण समवायाद् रूपविशेषाच्चोपलब्धिः । पतेन रसगन्धपक्षेपु ज्ञानं व्याख्यातम् PS. O. ४ । १ । ९-१० ।—' संख्याःरूपि- 15 द्रव्यममवायाच्चाक्षुषाणि P. PS. ४ । १ । १२ । ' संख्याः ..रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि O. ।—सैर्निद्रियं ज्ञानं PS. ४ । १ । १४ । मि. । उ. ।

१ नयचक्रवर्तादयरेव पाठः पृ० ३९० पं० ८ ॥ २ PS. मध्ये च इति निर्देशात् स अपरमाणीय इति सूचितम् ॥ ३ पृ० १८८ पं० ६ पृ० १९५ पं० २१ शाहरभाषे [२ । २ । १५], तत्सप्तदशविधया [पृ० १८०] नन्वीमूलमलयमिरीयती [पृ० १९] हेतुविन्दुदीक्षा [पृ० ७९, 20 १८०] विपु च बहुपु प्रमथेयमेव पाठ आहतः ॥ ४ तुलना—' अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायाद्-विशेषाच्च रूपोपलब्धिः '—न्यायमूलम् [न्यायवार्तिकम् MS.] ३ । १ । ३९ । ' यथा ' अनेकद्रव्येण समवायाद् रूपविशेषाच्चोपलब्धिः ' इति मत्पुलकनिकारणे मध्यन्दिनोद्धारकाशो नोपलभ्यते आदित्य-प्रकाशेनाभिभूतः एवं ' मदनोद्भवत्वाद् रूपविशेषाच्चोपलब्धिः ' इति मत्पुलकनिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नापलभ्यते निमित्तान्नरतः ।—' न्यायभाष्यम् ३ । १ । ३९ । ' यवान्मथ ' अनेकद्रव्येण 25 द्रव्येण समवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ' इति । ' अनेन रसगन्धपक्षेपु ज्ञानं व्याख्यातम् ' इति ।—' न्यायवार्तिकम् MS. १ । १ । २, पृ० १९१ ॥ ५ प्रकृत्यपविशकायामाह एव पाठः पृ० ७९ ॥ ६ संख्या.....रूपिसमवायाच्चाक्षुषाणि " पृ० ३०८ पं० २१, तत्त्वमयद्वयविज्ञा पृ० ४५, २१२, २३२ ॥ ७ अयं पाठोऽप्रादरणीयो भाति । दृश्यता पृ० १०८ पं० १० ॥

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगः कायान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि PS. ५ । २ । १९ । अयं 'कायान्तर' इति पाठः समीचीनो भाति । तुलना—“एवं च कृत्वोक्तम्.....‘उपसर्पणमपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कायान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि’ इत्यादि”—तत्त्वार्थरात्रवार्तिकम् पृ० ४६५ ।—द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावा-

- 5 भावस्तमः O. P. ५ । २ । २१ । अत्र यथा चन्द्रानन्देन व्याख्यातं तथा ‘.....भाऽभावमात्रं तमः’ इति सूत्रं चन्द्रानन्दस्याभिमतमिति सम्भाव्यते । ‘द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद् भावभावस्तमः’ PS. ‘द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भावभावस्तमः’ इति तत्त्वार्थसूत्रस्य सिद्धसेनगणिरचितायां वृत्तौ ५ । २४, पृ० ३६३ । ‘द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भाऽभावस्तमः’—मि. वृत्तिः पृ० ५६, न्याय-
10 कन्दली पृ० १० पं० ७, किरणावली पृ० १८ पं० ८, न्यायवार्तिकं पृ० ३४३ पं० २१, मीमांसाश्लोकवार्तिकन्यायरत्नाकरः पृ० ७४० पं० १३ ।

- तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ५ । २ । २२, O. P. ३ । द्रव्यान्तरेणावरणाच्च तमः PS. । सिद्धसेनगणिभिः ‘तथा तेजसो द्रव्यान्तरावरणाच्च तमो भवति’ इत्युक्तं तत्त्वार्थसूत्रवृत्तौ [५ । २४. पृ० ३६३], तत्र कियानंशः सूत्रत्वेन तेषाम-
15 भिमत इति निश्चेतुं न शक्यते । मि. वृत्ताविदं सूत्रं कथमपि नास्त्येव, अतो द्वितीय-परिशिष्टे पृ० ११४ पं० २ इत्यत्र ‘५ । २ । २० ।’ इति परिहर्तव्यं तदनन्तरं च ‘५ । २ । २१’ इत्यत्र आरभ्य ‘५ । २ । २६ ।’-पर्यन्तं सर्वत्रैकोऽङ्कः परिहा-पनीयः । चतुर्थपरिशिष्टेऽपि पृ० १४० पं० १२ इत्यत्र ‘मि. वृत्तौ’ इत्यस्यापस्ततात् ‘२६’ स्थाने ‘२५’ इति ज्ञेयम्, पं० २२ इत्यत्र च ‘३३३’ स्थाने ३३२ इति
20 पठनीयम् ।

एतेन नित्यस्वमुक्तम् PS. ७ । १ । ७ ।—अणु महदिति तस्मिन् विशेषाभावाच्च PS. ७ । १ । १८ ।—तदन्तित्ये नित्यं परिमण्डलम् O.PS. ७ । १ । २५-२६ । अनित्ये नित्यं परिमण्डलम् P । एतदनुसारेणात्र ‘तदन्तित्ये ७ । १ । ७ । नित्यं

- १ ‘संयोगाः O. मि. उ., सेतु पृ० ४१३, व्योमवती पृ० ४२७ । अतः ‘संयोगाः’
25 इत्यपि शोभन पाठ ॥ २ एतदनुसारेण पृ० ४३ पं० २८ इत्यत्र “यत्तदनुसारेण” इत्यतः परं “भाऽभावमात्रं तमः इति पाठोऽनुमतो भाति” इति पूर्णायम् ॥ ३ ‘वैधर्म्याद् भावस्तमः’ इति पाठान्तरमपि कपुचिदादयोऽपि तत्र विद्यते ॥ ४ ‘वैधर्म्याद् भावस्तमः उ. ॥ ५ अनित्येऽनित्यम्, नित्ये नित्यम् उ. । एतदन्तित्यम् मि । चन्द्रानन्दन वृत्तौ “एतच्चतुर्विधम्” इति व्याख्यातमिदमपि ध्येयम् ॥ ६ “यथा चतुर्विधं परिमाणवृत्ताद्यमुक्त्वाऽऽह—” इति परिमण्डलम् इति ।”—प्रवृत्तवादाभावे पृ० ६५ ।

- इत.....२।२।१२।—^१२।२।१६-१७।—^३२।२।२१-२२।
 कार्यत्वात् २।२।३२। कारणतो विकारात् २।२।३४।—.....शेन्द-
 निष्पत्तेः २।२।३६।—कारणाज्ञानात् । कार्याज्ञानात् । ३।१।४-५।—
^१३।१।१०।—असन् सन्दिग्धश्चानपदेशः “३।१।११।—‘विषाणी....
 ५ ३।१।१२।—‘आत्मेन्द्रियमनोरथं....३।१।१३।—“३।२।३।—“३।
 २।१६-१७।

H. U. p. 93]। तुलना—“युवस्थविरयोः सिद्धे परत्वापरत्वे देशकृते परापरदेशयोगात् ।

- अथ दृष्टोपदेशयुक्ते स्वपरस्मिन्नपि स्थविरे परप्रत्यय पराभिधान च, तथैव च परदेशसंयोगात् पर-
 स्मिन्नपि कृत्यपरप्रत्ययोऽपराभिधान च, तावेनौ व्यतिरस्वभावापरभिधानप्रत्ययी यन्निमित्तौ तत्
 10 कारणमस्ति कालत्रयम्, कालापेक्षे परत्वापरत्वे तन्निमित्ते च प्रत्ययाभिधाने प्रादुर्भवतः परमपरमिति,
 तथा युगपदयुगपदिति यन्निमित्ते प्रत्ययाभिधाने ॥ काल, निमित्तविशेषे हि प्रत्ययविशेष मित्यस्य-
 भिधानविशेषश्च श्रुष्टाणादिवन् । दृष्टव्यं किंदेशकारणकार्यकर्तृव्यतिरेकेण प्रत्ययो युगपदयुगपदिति, स
 चायं नानिमित्तो भविषुमर्हति, यच्च निमित्तं यः कालः । इदमुक्तं भवति—युवकार्येण कर्तृपु साधारण-
 कर्तृकेषु च कार्येषु पृथक् पृथक् व्यवस्थितेषु कृतं क्रियते कर्तृव्यमित्येतस्मिन् निरुद्धे कर्तृकर्तृव्यभेदे च
 15 सति युगपदयुगपच्च ह्यत्र क्रियते कर्तृव्यमित्येवमवधिं दृष्ट्वाभिधीयते यत सोऽर्थाऽयं कालसङ्गः,
 कृतादीना यौगपद्यायौगपद्येऽन्यनिमित्तासम्भवात्, न चानिमित्तमेतदभिधानम्, तथा समानकार्यावस्थान-
 लक्षणेपु कर्तृपु कर्तरे च व्यवस्थिते यत एतद् भवति चिर इत्यमिति सोऽयोर्धं कालः, न
 चाकस्मादर्थं दत्तव्यं, तस्माद् अन्तर्भावो भवत्येव प्रत्ययो यदभावे च न भवति स काल ।”—
 तत्त्वार्थसूत्रसिद्धसेनीयवृत्तिः ५।३८ ॥

- 20 १ मागर्जुनकृते महाप्रज्ञापरमिणोपदेशे f 133b 25 [in the translation by
 Lamotte p. 596]। तत्त्वसमष्टयविधिः पृ० २०६ ॥ २ ज्ञानशास्त्रस्य सप्तकुशा टीका. f. 180a
 29 f 180b 1 [in the translation by G Tucci, p 78, Notes p.
 56] ॥ ३ तुलना-न्यायकदली पृ० १४२-१४३ ॥ ४ अत्र पृ० १८८ पं० ५ पृ० १९५ पं० २१ ॥
 ५ दृश्यमानश्च पृ० १९५ पं० २२ ॥ “...सत्यस्थितिः”—तत्त्वार्थराजवार्तिकम् पृ० ४७०,
 25 व्योमवती. पृ० ३३० पं० २९, न्यायकदली पृ० ६२ पं० २०, किरणावली पृ० ११२ पं० ६,
 अमुविमला पृ० ३०१ पं० ८, न्यायवस्तुकारः पृ० ७५३ पं० १८ ॥ ६ “तदाह भगवान्
 कारण-कारणाज्ञानात् कार्याज्ञानम्, कार्याज्ञानम् कारणज्ञानमिति ।”—अमुविमला पृ० २११
 पं० ११ ॥ ७ पृ० १८८ पं० ३ पृ० १९५ पं० २ । प्रमाणमुच्यते, P. ed T¹ पृ०
 ३९५, T² पृ० १२०b ॥ ८ दृश्यता पृ० १९३ पं० ९ । अत्र पृ० १८५ पं० ६ दृश्यत ‘अमन्
 30 सन्दिग्ध’ इति K पाठो उभावान् भाति, पृ० १९९ पं० २ इत्यादि तथैव पाठ । ९ तुलना-
 अत्र पृ० १९९ पं० ८, पृ० २०४ पं० १०, पृ० २०५ पं० ५ । “यस्माद् विषाणी तस्मादथ”—
 न्यायभाष्यम् २।२।३५ ॥ १० पृ० १६९ पं० १२, पृ० १७४ पं० १, ६, तत्त्वार्थराजवार्तिकम्
 पृ० ४६, ५०, ५३ ॥ ११ तत्त्वार्थराजवार्तिकम् पृ० ४०३ ॥ १२ “व्यवस्थात शास्त्रव्याख्या
 नाना भातमान इति व्यवस्थितम्”—तत्त्वार्थराजवार्तिकम् १० ४६२ ॥

ERRATA

(Introduction)

Page	line	for	read	Page	line	for	read
1	25	Jambu°	Jambū°	11	31	Vyomavati	Vyomavatī
2	7	Vaiśeṣika	Vaiśeṣika-	14	1,26	Vākya-	Vākya-
3	2	matter.	matter.'			diya°	padīya°
"	11	Thers	There	"	9	Vākya	Vākya
"	13	the	the	16	17	tytles	titles
"	19	depend	depends	17	8	S'ankar	S'ankara
"	29	duties	deities	"	14	Ṣankar°	S'ankara
4	10	in.	in-	"	19	Kaviraja	Kavirāja
"	16	Again	Again-	36-7		Intro: Vaiśe-	भू मका-
"	22	°मरावपि	°मवपि			ṣikadargana,	वैशे पददर्शन-
"	32	उवाच	उवाच			p. 10	रसायनम् p. 17
5	2	Bhaṭṭa	Bhatta-	18	11	'vāḍindra	'vadindra-
		Vādindra°	vādindra°	"	17	Ṣyadvadā	Syādvāda°
"	8	report	retort	"	22	Candra°	Candra°
"	11	living	hving	19	13	Canrā°	Candra°
"	16	ardha	ardha-	"	17	anouymons	anonymous
"	30	कृताहार	कृताहार-	21	3	each	each,
"	33	°मग्न-अस्ते	°मग्न-अस्ते	22	1	'pancāna	'pañcānana
"	16	refute	refer to	"	"	Pancānana	Pañcānana
"	17	Jainaṣ	Jainas	"	17	substanci-	substan-
6	19	Sādulūka	Sadulūka			ates	tiates
7	19	दिव्यविद्या	पदिव्यविद्या	"	27	profouud	profound
10	20	exhaustive	extensive	"	23	on 16th	on the 16th

अथ शुद्धिपत्रकम् ।

पृ.	पं.	अनुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अनुद्धम्	शुद्धम्
१	॥ ॐ अर्ह ॥	॥ ॐ अर्ह ॥		१	१०	परिमपन्था	परिमपन्था
"	१ कथं लक्षण.	कथंलक्षणः		११	१	द्वितीयस्य	द्वितीयस्य
३	१५ संयोग	संयोग-		"	२	लक्षण	लक्षण-
४	१० पूर्व तत्त्व°	पूर्व-तत्त्व°		१३	१६	परोक्षत्वर	परोक्षत्वर
"	२० परमपु°	परमपु°		२०	१५	वेत्त	वेत्ति

5

10

15

25

30

35

पृ.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२५	नेत	नेति	४७	८	सर्वे०	सर्वे०
	२१	१ महेतित्वा	सहेतितत्वा	"	१६	ब्रह्मण	ब्राह्मण
	२१	अचाक्षुषत्वाच्च PS.	अचाक्षुषत्वाच्च प्रत्यक्षस्य PS.	४८	९	"दिङ्मन्त्र"	"दिङ्मन्त्र"
5				५२	८	तथ	तथा
"	२६	कर्मभिः	कर्मभिः	५४	२२	समवाय भावा	समवायभावा
२२	२३	"छन्दाच्च	"छन्दाच्च	५५	२	उपलब्धम्	उपलब्धम्
२३	१६	स्यत्	स्यात्	"	८	तदनित्येऽनित्यम्	तदनित्ये
२५	१९	"बाह्य	"बाह्य	"	२३	तदनित्ये निरर्थं PS. तदनित्ये PS.	तदनित्ये PS.
10	"	" इन्द्रियार्थपसिद्धि"	इन्द्रियार्थप्रसिद्धि"	"	PS. तदनित्ये O.	O.	
२६	४	अभूतम्	अभूतम्	"	२५	मानत्वा	मानत्वा
२६	२०	३ प्रसिद्धि P.	प्रसिद्धि P.	६३	१७	"[त्वा]भावे	"[त्वा]भावे
२७	१४	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति	"	१८	कारणात्	कारणात्(णा)
२७	१५	आत्मानमनु	आत्मानमनु	७२	१२	स्त्रयादि	स्त्रयादि
15	२८	१६ "प्रभवत्वात्	"प्रभवत्वात्	७४	१४	अभूत	अभूत
३२	११	कार्य	कार्य	७६	१७	समाप्तानि	समाप्तानि
३३	१३	सर्व	सर्व	७९	७	कर्मणाम्	कर्मणाम्
३५	५	तद्वर्ती	तद्वर्ती	८९	५	कार्यभाव.	कार्यभाव.
३५	१४	"शरीरे	"शरीरे	८९	२	व्याख्यातम्	व्याख्यातम्
20	३१	१३ [] [ऋग्वेदः १०।१९०।१३]		९१	१०	यमानावात्	यमानावात्
३७	१३	इती-	इती-	९३	२	तदनित्येऽनित्यम्	तदनित्ये
"	२२	उल्लङ्घना	उल्लङ्घना	९५	२	"कार्यकारणयो.	कार्यकारणयोः
४०	८	समुक्तेषु	समुक्तेषु	९८	१३	कार्यो	कार्यो
४०	२०	भवति	भवति	९९	२	Sanstrit	Sanskrit
25	४१	३५ कभूपा [] विरुपा- [यजुर्वेदः]		"	"	N.	No.
४३	२८	पृ० ९	पृ० १०	१०२	२३	the	x
"	"	इत्यनुसारेण वृत्त्यनुसारेण "आडभावा-		११४	२	५।२।२०।	x
		मान तमः" इति		"	४	५।२।२१।	५।२।२०।
		"पक्षे भाति"		"	५	५।२।२२।	५।२।२१।
30	४४	१४ दिग्	दिग्	"	७	५।२।२३।	५।२।२२।
४५	१४	ब्रह्मणोऽयम्	ब्राह्मणोऽयम्	"	८	५।२।२४।	५।२।२३।
"	१५	"प्रणयन	"प्रणयनम्	"	९	५।२।२५।	५।२।२४।
"	"	ब्राह्मणादि	ब्राह्मणादि-	"	१०	५।२।२६।	५।२।२५।
४६	२	"वह"	"वह"	११७	२४	तदनित्येऽनित्यम्	तदनित्ये
35	"	१८ शरीर	शरीर	१३०	१८	तदनित्येऽनित्यम्	तदनित्ये

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३०	२१	भावेऽपादुर्भावः	भावोऽपादुर्भावः	१७२	२७	७	८
१३२	१४	मारमन्ते	मारमन्ते	॥	॥	८	९
१३३	१६	तिर्यग्	तिर्यग्	१७३	९	सर्वं	सर्वं
१३९	१५	कपनकारि	कपनमकारि	॥	१०	इति मेदो	इति धुद्धिमेदो 5
१४०	१९ २६ २६		२५ २६	॥	१५	चतुष्टयं	चतुष्टयादिं
॥	२३ ३३३		३३३	॥	२७	नयाधिकपरीक्षाया	नैयाधिकप्रत्यक्ष-
१४२	२४	तस्यानुलेखात्	तस्यानुलेखात्				परीक्षायाम्
१४५	११	इत्य दिना	इत्यादिना	१७५	५	जायते ।	जायते ।
१४६	१२	नेकान्तवादा	नेकान्तवादा—	१७५	२४	नाप्यर्थः	नाप्यर्थः 10
१४८	२७	मा भूत्तुं	मा भूत्तुं	१७७	१	चेत्योदिना	चेत्यादिना
१४९	९	पूर्वं	पूर्वं	१८०	५	नोत्पत्तेः	नोत्पत्तं
१५०	२२	वैदोषिकं	वैदोषिकं	१८७	२	समवाये	समवाये
१५०	२७	मिश्रेण	मिश्रेण	॥	८	यद्	यद्
१५१	१६	नोपलभ्यन्ते	नोपलभ्यन्ते	१८८	१५	योगिपक्षज्ञान-	योगिप्रत्यक्षज्ञान-
१५२	६	बहूनां	बहूनां			गिद्वयभिधाने	गिद्वयभिधाने 15
॥	१	प्रतिपाद-	प्रतिपाद-	॥	१७	ध्वत्सेवनं	ध्वालोचनं
१५३	८	जिनेन्द्रमुद्रिना	जिनेन्द्रमुद्रिना	१९०	२	आहोश्चिदं	आहोश्चिदं
१७०	१५	नैकम्	नैकम्	॥	१०	मानं	मानं
१७०	१४	द्रव्ये गुणं	द्रव्ये द्रव्यगुणं	१९९	७ ११		९ 20
१७१	५	दृष्टानाम्बा	दृष्टानाम्बा	२०२	८	वधः	वधः
॥	१६ १८		१० २०४	२५	१६	हानि	हानि

PS¹

।પ્રુલ મર્કુસ ડેડુ ડેડેડે રા
 ।મે ડેડેડે ય લાલ સ્થા યડ રજુડા
 ।મ દેસ દે રે જાલરુ ય હેડા
 ।સમસ રડ યજુ ય ય હેડે યમેર
 ।દયદ યે સ રેડે મેડ જુડ સો
 ।સડડ સેર રે સડડ રા
 ।જાલરુ સડડ મેડ જાલ ત્યસા

PS²

।પ્રુલ મર્કુસ ડેડુ ડેડેડે રા
 ।મે ડેડેડે ય લાલ સ્થા યડ રજુડા
 ।મ દેસ દે રે જાલરુ ય હેડે રો
 ।સમસ રડ યજુ ય ય હેડે યમેર
 ।દયદ યે સ રેડે મેડ જુડ સો
 ।સડડ સેર રે સડડ રે
 ।જાલરુ સડડ મેડ જાલ ત્યસા

અર્થ દ્વિતીયે સ્થાધિમાનપરિચ્છેદે યેશોબિન્દ્રમતપરીક્ષા ।

[5A] । સુ પ્રણ યજુમસ *

ર રે । રેડે રે રેડે રેડે રજુડા
 સુડડ રજુડા યડડ રેડે જાલે
 યડડ યડડ રજુડા યડડ
 યિર રે રેસ સુ યડે રજુડે
 રજુડા યસ સુડ યડે । રેસ
 રેડ રે ।

। સુ લાલરુ ય ય જાલ ય મેડા

। સુ ર યરે રેડે ય ય ય ય મેડા

। જાલેસ રડ સુ રેડે સડડ મેડા

। મે રડડુ યેડે સુ ર ય રે ।

। રજુડા રેડે યસ ય ય ર યસા

। ર ય સમસ રડ યેડે રડા

[6A] । સુ ર યેડે મર્કુસ ય ય રેડા

। જાલેસ રેડે સડડ મેડ યરે રેડા

। રજુડા રેડે સડડ મેડ યરે રેડા

। રજુડા રેડે સડડ મેડ યરે રેડા

। રજુડા રેડે સડડ મેડ યરે રેડા

* ૩ । એતચિહ્નાક્ષિત પાઠ PS²મધ્યે નાસ્તીતિ ધ્યેયમ્ ॥ સુ ય યજુડમસી

ps1

[illegible]

ps²

[illegible][illegible][illegible]

અથ તૃતીયે પરાર્થનિમાનપરિચ્છેદે વૈશેષિકમતપરીક્ષા।

Ps¹

Ps²

[78] શ્રુત્વ યદ્વચસરે }

(સર)

દેદદ ભૂત યદે કૈસ ગત્ત કૈવશસે [88] દે ભૂત કૈસરે ગત્ત કૈવશસે

[8A] લેસ ચદ્દેદ યદ્વચેદેદે

દે ભૂત યદે

[શ્રુતેદ કૈસસુસલ યદ્વચસરે]

[યદ્વચસ યદેદે કૈસ સુત્તુર]

[કૈસ દેદ કૈસ ગત્ત યદ્વચ સુત્તુર]

[કૈસ દેદ કૈસ ગત્ત યદ્વચ સુત્તુર]

[સુત્તુર યદ્વચ સુત્તુર દેદ યદે]

[સુત્તુર યદ્વચ સુત્તુર યદેદે]

[કૈસ દેદ ગત્તુર ગુત્તુર દેદ યદે]

[કૈસ દેદ ગત્તુર ગુત્તુર દેદ યદે]

[આપલ સેગલ યદેદેદેદેદેદેદેદે]

[આપલ સેગલ યદેદેદેદેદેદેદેદે]

[શ્રુતેદ યદ્વચ દેદેદેદેદેદેદેદે]

[શ્રુતેદ યદ્વચ દેદેદેદેદેદેદેદે]

[88] શ્રુત્વ યદે ભૂત યદે }

[યદે યદ્વચ દેદેદેદેદેદેદેદે]

[88] યદે [9A] યદ્વચસરેદેદેદેદેદેદેદે

[યદ્વચ યદ્વચ દેદેદેદેદેદેદેદે]

[યદ્વચ યદેદેદેદેદેદેદેદે]

અથ ચતુર્થે દષ્ટાન્તપરિચ્છેદે વૈશેષિકમતપરીક્ષા।

[98] શ્રુત્વ યદ્વચ

ગત્તેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે

લેસ દેદેદેદેદેદેદેદેદે

[આપલ દેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[98] યદ્વચસરેદેદેદેદેદેદેદે

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

[દેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદેદે]

ps1

॥ सुव सुद ते वर सुते ते तु ।
॥ सु सुद येन यद ते मे दायम् ॥

॥ किर म गुरु त्वत्त सद्गुरु स त्वत्त
दये दद दये दद दद दद दद दद दद दद
यत्ते यत्ते यत्ते यत्ते यत्ते यत्ते यत्ते यत्ते ॥
- ८ ॥

PS2

PS²

। यमुय प्रदे दद देर नदल देर ।
। रद दपद पिर न देर देर ।

॥ कन्दमूलस्य यन्मूलस्य तु
यदि यद्वि॥
- Ned

॥ ॐ अहं सद्गुरुभ्यो नमः ॥

दिङ्मागविरचितायां प्रमाणसमुच्चयवृत्तौ प्रत्यक्षपरिच्छेदे
वैशेषिकमतपरीक्षा।

* PSV¹

* PSV²

^{Ed} [१११]। ये स्रण यद्भवस्ये भवेत्त्वसदेतेन
मात्तत्वेत्य स रणत्वेन त्वस सुय
य दे हूत त्व भवेत् सुभ भवेत् त्वस से।
। चरण २८ २८८ यो देवत्वे तु अर य
त्वस गत्त सुय य दे गत्तत्वेन भवेत्
वेत्त से ॥ अथैव नै कर्त म त्वस देव
गत्तत्वे तु रदेत् दे। सुभ भवेत् म भवे
यदे सु भवे यदे सुभ २८८ यो २८
देवत्वे तु अर य कर्त मर हूत य
सुभ दे। । गत्तत्वे दणत्वे गत्त यो
भवे यदे सुभ चरण २८ भवे तु
अर य कर्त भवेत् त्वस से।
। दे त्वत्वे न वे गत्त रदे भवेत् से
२८ गत्तत्वे त्व सदेवत्वे यदे त्वस य
दण त्वस सुय य दे भवेत् सुभ २८
हूतत्वे तु भवे त्व स दण यो त्वस
यत्त २८ य २८ रणत्वे त्व। । यदे

^{Ed} [१११]। ये स्रण यद्भवस्ये भवेत्त्वसदेतेन
दे त्वेन त्वत्वेत्य स रणत्वेन त्वस
सुय यदे हूत रणत्वेन त्व भवेत्
सुभ भवेत् कर्त नै भवेत् त्वस सु
य २८। चरण २८ २८८ यो २८
भवेत् २८ रदे तु अर य त्वस गत्त
सुय य दे गत्तत्वेन भवेत् त्वस
से। । अथैव नै कर्त म त्वस
त्तत्वे तु देव गत्तत्वे तु रदेत् दे।
सुभ भवेत् म भवे यदे सुभ भवे
सुभ २८८ यो अर य कर्त
भवत् हूतत्वे यत्त सुभ वेत्त ॥ गत्त
रणत्वे [१०००] गत्त यो भवे यदे सुभ
चरण २८ भवेत् सुभ य कर्त म
भवेत् त्वस से। । दे त्वत्वे न वे गत्त
रदे भवेत् से २८ गत्तत्वे त्व
देवत्वे यदे त्वस य दण त्वस

* PSV¹ = प्रमाणसमुच्चयवृत्तेर्भारतीयपाण्डित वसुधररक्षितकृतो भोट-
भाषानुवादः। PSV² = प्रमाणसमुच्चयवृत्तेः कनकवर्मरचितो भोटभाषानुवादः।

ཅོ་ལེ་ན། ལྷེས་ཡ་ཐམ་མེ་དར་པ་
 འདྲི་ལྷ་བྱ་བེ་མཚོང་བའི་ལྷ་གྲང་
 དེ་དཔང་ཅོ་ལྷས་མེ་བའ་དེ་དཔང་
 ཅོ་ལྷ་སྐྱེ་བམ་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱི་
 ལྷ་ལ་ལྷེས་ཡ་བེ་མ་ཡིན་རོ།
 གང་གྱི་ལྷ་ལེ་ན།

དཔང་གཞན་དོན་མེད་འགྲུར་ལྷ་རོ།
 །གཡ་ཏེ་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱི་ལྷ་ལ་
 ལ་ཡང་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱིས་
 འདྲི་བུས་ཡར་འདྲི་དར་བེ་
 གཞུགས་ལ་སྒྲིགས་པ་ལ་
 དཔང་ཅོ་དུ་མ་ཡརྟགས་པ་
 དོན་མེད་མར་འགྲུར་རོ། །གཡ་ཏེ་
 འདྲི་ལྷར་གཞུགས་ལ་སྒྲིགས་པ་
 བྱ་དར་དུ་ཡོད་པའི་ལྷ་དཔང་ཅོ་
 བཞིག་གིས་འདྲི་ཡར་མེ་བུས་
 མོ་ལེ་ན། དེ་ཡང་རྟགས་པ་མ་
 ཡིན་གྱི་ཅི་ཏེ་ལྷ་ལེ་བའ་དཔང་ཅོ་སྐྱེ་
 རང་ལྷ་ལ་བྱ་དར་གྲང་འདྲི་བུས།
 རང་གི་ལྷ་ལ་ལ་སྐྱེ་བེ་ལ་
 སྒྲིགས་པའི་བྱ་དར་པ་རང་། གྲངས་ལ་
 སྐྱེ་བེ་བྱ་དར་པ་ལ་ཡང་འདྲི་ཡར་
 བུས་པ་ལ་ལྷི་ཏེ་གྱིས་ཤི་བྱ་དར་ཡར་
 དཔང་ཅོ་སྐྱེ་འདྲི་བུས་ཡར་འདྲི་
 པའི་ལྷ་རོ། །གཡ་ཏེ་གྲངས་

ཡིན་པོ། །དེ་ལྷ་ལེ་གཞིག་དུ་མར་
 འགྲུར་ཅོ་ལེ་བའ་ལྷེས་ཡ་ཐམ་མེ་དར་
 པ་འདྲི་ལྷ་བྱ་བེ་མཚོང་བའི་ལྷ་གྲང་
 དེ་དཔང་ཅོ་ལྷས་མེ་བའ་དེ་དཔང་ཅོ་
 ལྷ་སྐྱེ་བམ་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱི་ལྷ་ལ་
 ལྷེས་ཡ་བེ་མ་ཡིན་ཏེ། གང་གི་ལྷ་ལ།
 དཔང་གཞན་དོན་མེད་འགྲུར་ལྷ་རོ།
 །གཡ་ཏེ་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱི་ལྷ་ལ་
 ལ་ཡང་དཔང་ཅོ་གཞན་གྱིས་
 འདྲི་བུས་ཡར་འདྲི་དར་བེ་གཞུགས་
 ལ་སྒྲིགས་པ་ལ་དཔང་ཅོ་དུ་མ་
 ཡརྟགས་པ་དོན་མེད་མར་འགྲུར་
 རོ། །གཡ་ཏེ་འདྲི་ལྷར་གཞུགས་
 ལ་སྒྲིགས་པ་བྱ་དར་དུ་ཡོད་པའི་
 ལྷ་དཔང་ཅོ་གཞིག་གི་འདྲི་
 ཡར་མེ་བུས་མོ་ལེ་བའ་དེ་ཡང་རྟགས་
 པ་མ་ཡིན་ཏེ། ཅི་ཏེ་ལྷ་ལེ་བའ་
 དཔང་ཅོ་སྐྱེ་བེ།

རང་ལྷ་ལ་བྱ་དར་གྲང་འདྲི་བུས་འགྲུར།
 རང་གི་ལྷ་ལ་ལ་སྐྱེ་བེ་ལ་སྒྲིགས་
 པ་བྱ་དར་པ་རང་། གྲངས་ལ་
 ལ་སྒྲིགས་པ་པ་བྱ་དར་པ་ལྷི་ཏེ་
 འདྲི་(འདྲི་དར་N)པས་བྱ་དར་གྲང་དཔང་
 ཅོ་སྐྱེ་འདྲི་ཡར་བུས་པ་ཡིན་གྱི།
 དཔང་ཅོ་གཞིག་གྱི་དོན་ལེ་མ་ཡིན་

PSV¹

૧૯ સેવસ થારે સ રસ લઈને
 ૫૧ વે રસ ર્યે ગભરુ છે
 ખુલ્ય લઈને ય બ ખેરવો
 ૧૨૫ ર્યે ગભરુ છે ખુલ્ય
 ૧૨૬ વે ગત્રુગસ લસ ૨૨૨
 યારે રેગ સુ ૧૨૭ સુ ૧૨૮ રેગે
 ગેસ ગદ રુગ સત્રુદ ૧૨૯
 રગ ગલ્ય ફે રેગ યારે દેસ
 ઘેગ ગેસ રહેવે રસ
 ર્યે ગભરુ છે ખુલ્ય ખદ ઘેગ
 બે રદ બે ખુલ્ય ખેરવો
 ૧૩૦ લસ લસ લસ સુદસ યારે
 સુર ૨૨ ગુદ સુરે ર્યે
 સેવસ ય ચલે રુ રેગ ય
 લ સેવસ ય ખદ ઘેગ
 ગેસ રહેવે યર સલ યર
 રુદુર યારે સુર ૨૬ ૧૩૧
 ૨૨ ય ૧૨૬ વે રસ ર્યે રુદુસ
 ૧૩૨ ગુદ ગદ સુ યારે સુ ય
 ખેરવે રસ ર્યે ગભરુ
 છે ખુલ્ય બે રહેવે ગદ ખદ
 રેગે સુ ૨૨ ય લ ખદ રસ
 ર્યે રુદુસ રહેવે યર રુદુસ
 ગત્રુગસ લ સેવસ ય સે સે
 લ ખદ ૧૩૩ ર્યે ગુર ગુસ

PSV²

૧૦૧ ૧૨૫ ર્યે ગભરુ છે ખુલ્ય ૧૨૬ વે
 ગત્રુગસ લસ ૨૨૨ યારે રેગ સુ ૧૨૭
 સુ ૧૨૮ ગદ બે સુરે ર્યે લે
 રહેવે ય બ ખેરવો ૧૩૦ લસ ફે રેગ
 યારે ગત્રુદ યારે દુસ ગુદ ઘેગ ગેસ
 રહેવે ર વે રસ ર્યે ગભરુ છે
 ખુલ્ય ખદ ઘેગ ગેસ રદ બે ખુલ્ય
 ખેરવે રેસ યસ લ યર લસ સુદસ
 યારે સુર ૧૩૧ ૨૨ ગુદ સુરે ર્યે
 સેવસ ય ચલે રુ રેગ સુ લ સેવસ
 ય ખદ ઘેગ ગેસ રહેવે યર સલ
 યર રુદુર યારે સુર ૧૩૨ ય ૧૨૬
 વે રસ ર્યે રુદુસ ગત્રુદ યર સુરે
 સુ યરે બે ખેરવે ૧૩૩ ગુદ રસ
 ર્યે ગભરુ છે રેગે રહેવે ય ખેર
 વો ૧૩૪ લસ ફે ખદ રેગે સુ ૨૨ ય
 ખદ રસ ર્યે રુદુસ રહેવે ય ખેર
 વો ગત્રુગસ લ સેવસ ય સે સે લ
 ખદ ૧૩૫ ર્યે ગુર છે રહેવે યર
 રુદુર ફે દુસ લ સેવસ ય ચલે
 રે ૧૩૬ રુદુસ ય ખદ ગત્રુગસ લ સેવસ
 ય લ ખદ રસ ર્યે રુદુસ ગત્રુદ
 યર સુ યર રુદુસ ૧૩૭ ૧૩૮ ય ૨૨
 રગ વે ખેરવે ય બે ખેરવે ફે ગત્રુગસ
 લ સેવસ ય ૨૨ રગ લ રદ રદ

[illegible]

psv2

[illegible]

psv¹

ખેરિ ય દે યેગ વી ગાત્રુદુ યે
 વૌદે ભુવસ ન દેવા પ્રુ ત્ય
 સેગસ ય ખદ દે ચલેરુ દેસ ય
 ડેરુ યેસ ઇરુ યર ખેરિ ય યે
 વૌદે ચલેરુ ગાત્રુગસ ત્ય
 સેગસ ય યેર યારે યેરુ રૌદેસ
 ત્ય સેગસ ય ત્ય દેસ ય યેર યર
 રુગુરુરુ લે વૌદે ભુવ ને યેરુ
 રુદ ખદ રવાત્ય ફેરે યેરુ યે
 યેરુ યે રુગુત્ય ત્ય લેસ ગાત્રુગસ
 ડેરુ ત્ય સેગસ ય વે સુત્ય સેગસ
 ય ત્ય યેર યસ યે રુગુત્ય યર
 યેરુ યે ગાત્રુગસ ત્ય સેગસ
 ય યેરુ યારે સેરુસ વે ય
 યેરુ રૌદે રુગુવે રેગસ ય રુદ
 ખદ યે રુકુલ સેરુ રુદ યે
 ગાલરુ યે યેરુ ય ત્ય સેગસ
 યર યરુગસ રસ ગાત્રુદુ યે
 ગાત્રુદુ ય યેરુ રૌદે ગાત્રુદુ યસ
 સેરુ ય દે દે ભુર ગાત્રુગસ ડેરુ
 ત્ય સેગસ યસ યેરુ યર પ્રુ
 ગાત્ય ફેરુ યેરુ યર રુદેરુ ય
 યેરુ યેરુ લે વૌદે રૌદે યેરુ
 ગાત્રુગસ ત્ય સેગસ યારે રુદ વે

psv²

યેરુ દેસ ત્ય સેગસ ય દેસ ય
 યેરુ યર રુગુરુરુ લે વૌદે ભુ
 વ ખદ યેરુ યેરુ યે
 રુગુત્ય ત્ય લેસ યુ યારે યેરુ રુ
 રવાત્ય ત્ય ગાત્રુગસ ડેરુ ત્ય
 સેગસ ય વે સુત્ય સેગસ ય ત્ય
 યેરુ યસ યે રુગુત્ય યર યેરુ
 યે ગાત્રુગસ ડેરુ ત્ય સેગસ ય
 ગાત્રુગસ ત્ય સેગસ ય ત્ય યેરુ
 યારે સેરુસ વે ય યેરુ રૌદે
 રેગસ યસ ગાત્રુદુ રુદ ય રૌદે
 રુદ ય યેરુ યેરુ યારે
 યેરુ યે રુદેરુ ય વે યેરુ યારે
 યેરુ ફેરુ રુદ યે ગાલરુ યેરુ યે
 રુદેરુ ય વે રુદેરુ ય યેરુ ય
 યેરુ ત્ય | દે ભુર રેગાત્રુગસ ત્ય
 સેગસ યસ યેરુ ય યેરુ યુ
 યેરુ યસ રુદેરુ ય યેરુ યારે
 રુગુરુરુ | રૌદે યેરુ ગાત્રુગસ
 ડેરુ ત્ય સેગસ રુગાસ વે દેસ
 યર યેરુ ય ડેરુ રુ યેરુ યસ
 રૌદે | ગાત્ય ફેરુ રૌદે ભુર દેસ
 ત્ય સેગસ ય ત્ય યેરુ યર
 રુદેરુ ય યેરુ ય રૌદે ભુલેરુ

PSV1

ચલ'હસલ'સે'ગલ'ચ'રણ'
 ચર'તુ'ચ'વે'અ'પિ'તે'રે'સ'તુ'
 બદ'।લસ'ર'પે'ત'ત'લ'પે'ર
 હે'ર'।પે'ર'ચ'લસ'એ'પે'ત'ત'ત'લ'એ'ર
 લે'સ'ચ'દે'રે'રે'।ગ'લ'તે'બદ'હસ
 લ'લુ'ગ'સ'ચ'હસ'તે'ર'ગ'તે'ગ'પે'ર
 ગુ'ગ'લ'લ'લ'લુ'ગ'સ'ચ'હસ'ગ'તે'ગ'
 અ'પે'ર'વે'લે'સ'તે'ર'ચ'વે'હ'સ'સ'
 ર'ર'તુ'લ'ગુ'ર'તે'।ગ'લ'તે'કે'એ'ગ'
 વે'સ'મ'દે'વે'સુ'અ'ગુ'સ'એ'લ'દે'રે'
 લે'સ'લ'દે'વે'ચ'દે'રે'કે'રે'ગ'તુ'
 બદ'એ'ગ'તે'ગ'તુ'ત'ત'લ'લ'ગુ'ર'તે'।
 રે'રે'હે'ર'પે'ર'ચ'તે'ર'ર'દ'પે'ર'ત'
 તે'ર'ચ'લે'ર'ર'ચ'દ'ચે'સ'ર'ગુ'
 ગ'તુ'ત'ત'તે'ર'પે'ર'બદ'હસ'સ'
 એ'ર'દ'ર'તે'લે'સ'ચ'વે'અ'પે'ર'વે'।
 ગ'લ'તે'રે'લ'ગ'ત'ર'ચ'દ'ચે'સ'ર'ર'
 ગુ'ગ'તુ'ત'ત'પે'ર'ચ'લે'હે'ર'બદ'
 ગ'લ'લ'તે'ર'તુ'સુ'ચ'પે'ર'ર'વે'।
 અ'દે'સ'ર'ચ'દ'ચે'ગ'તે'ગ'તે'ગ'તુ'ત'
 ગુ'લ'બદ'હસ'ર'દ'પે'ર'ત'ત'ર'ર'
 લ'સ'ગુ'સ'ર'ર'ર'।સે'ર'ચે'લ'
 સે'ગ'સ'ચ'લે'સ'ર'અ'સે'ત'સે'ર'ચ'
 [૫:18] ચે'સ'ર'દ'એ'ર'ગ'ત'સે'ર'ચે'

PSV2

ર'દ'લ'સ'કુ'અ'સ'લ'પે'ર'ચ'લે'હે'ર'
 લ'સ'લ'પે'ર'ત'ત'લ'એ'ર'ચ'અ'પે'ર'વે'
 લે'સ'ચ'દે'રે'રે'।ગ'લ'તે'બદ'
 હસ'લ'લ'લુ'ગ'ચ'તે'ર'હસ'ગ'તે'ગ'
 પે'ર'ગુ'ગ'લ'લ'લ'લુ'ગ'ચ'હસ'
 ગ'તે'ગ'અ'પે'ર'વે'લે'સ'તુ'ચ'પે'ર'
 ર'વે'સ'ર'ચ'લ'લ'ગુ'ર'તે'।ગ'લ'
 ગે'કે'બદ'એ'ગ'તે'મ'દે'વે'સુ'અ'એ'
 રે'રે'લે'સ'તુ'ચ'લ'લ'દે'વે'ચ'દે'રે'કે'
 રે'ગ'તુ'બદ'એ'ગ'તે'ગ'તુ'ત'ત'
 લ'ગુ'ર'તે'।રે'રે'હે'ર'પે'ર'ચ'ર'દ'
 પે'ર'ત'ત'ત'ત'ર'ચ'લે'ર'ર'ર'ચ'દ'ચે'
 સ'ર'ર'ગુ'ગ'તુ'ત'ત'પે'ર'બદ'
 હસ'સ'અ'ર'ર'તે'લે'સ'તુ'ચ'વે'એ'
 રે'ગ'સ'સે'।ગ'લ'તે'રે'લ'ગ'ત'ર'ચ'દ'
 ચે'સ'અ'સ'ર'દ'ગુ'ગ'તુ'ત'ત'પે'ર'
 ચ'લે'હે'ર'બદ'તુ'અ'તે'ર'ત'ત'
 ચ'ર'વે'।અ'એ'।ગ'લ'તે'હે'ર'
 ર'ચ'દ'ચે'ગ'તે'ગ'તે'ગ'તુ'ત'ત'
 ગુ'ચ'તે'ર'લ'બદ'હસ'ર'દ'
 પે'ર'ત'ત'ર'ર'લ'સ'સ'ર'ચ'ર'દ'
 સે'ર'ચે'લ'સે'ગ'સ'ચ'સ'ર'ચ'
 અ'સે'ત'ચ'પે'ર'વે'।ર'ચ'દ'ચે'સ'
 ર'ચ'એ'ર'ગ'લ'લ'દે'વે'ચ'સ'ર'

PSV1

ལ་སྟེགས་པའི་ཐ་དད་དུ་འཛིན་པ་
 མཛོང་ངོ། ། གང་ཞིག་གང་མེད་
 ཀྱང་འགྲུང་བ་དེ་ནི་དེ་ལྟར་མ་ཡིན་
 པའི་ལྟེན་དཔང་པོ་ཐ་དད་ནི་
 གཞན་ཀྱི་ལྟར་མ་ཡིན་པའི་ཞེས།
 དེ་ནི་གཞན་དུ་བཞུགས། དཔང་པོ་
 ཐ་དད་ཀྱི་གཞན་གྱི་ཡིན་པའི་
 ལྟར་ཞེས་པས་ནི་དུ་མ་ཀྱིས་དུ་
 བཞུགས་པ་ཡིན་ཀྱི། དཔང་པོ་གཞིག་
 བའི་གཞན་གྱི་ཡིན་པའི་ལྟར་གཞིག་
 ལྟར་མ་ཡིན་པའི་མང་ལས་མ་ཤེས་
 པར་འགྲུལ། དང་དཔོན་ཐ་དད་ཀྱི་
 གཞན་གྱི་ཡིན་པ་ཁོ་སྐད་དུ་མ་
 ཀྱིས་བཞུགས་པའི་མ་ཡིན་ཀྱི།
 འོ་ཀྱང་དུ་མ་ཀྱིས་ཁོ་མི་ཡིན་པའི་
 ལྟར་མ་ཤེས་པ་མ་ཡིན་པའི་དཔང་
 པོ་ཐ་དད་མེད་ཀྱང་ཞེས་གང་བཞུགས་
 པ་ཞེས། ཐམས་ཅད་བསྐྱེད་ལྟར་
 བཞུགས་པ་ཡིན། ། དཔང་པོ་ཐམས་
 ཅད་ཀྱི་ཐ་དད་ལས་དུ་མར་བཞུགས་
 པའི་མ་ཡིན་ཏེ། གང་དཔང་པོ་ཐ་
 དད་པ་དེ་དུ་མ་ཁོ་ལོ་ལོ་ཞེས་ཡིན་
 པའི་ལྟར་ངོ། རྟོག་ཐ་དད་ཀྱང་གཞན་
 ཀྱི་ལྟར་ཡིན་པས་ནི་མེ་འཕགས་སོ།

PSV2

ལས་སྟོན་པའི་སྟེགས་པ་ཐ་དད་པར་
 མཛོང་པ་ཡང་ཡིན་པོ། གང་མེད་པར་
 གང་འགྲུང་བ་དེ་ནི་[1028]དེ་ལྟར་མ་ཡིན་
 པའི་ལྟར་དུ་མ་ཀྱིས་ལ་དཔང་པོ་ཐ་དད་པ་
 རིགས་འཛིན་པས་མ་ཡིན་པའི་ཞེས་པའི་གཞན་
 ལྟར་བཞུགས་གང་ལས་མ་ཤེས་པར་འགྲུལ་
 བ་དཔང་པོ་ཐ་དད་པའི་གཞན་གྱི་ཡིན་
 པའི་ལྟར་དུ་མ་ཀྱིས་དུ་མས་པ་ཡིན་ཀྱི།
 དཔང་པོ་གཞིག་གི་གཞན་གྱི་ཡིན་པའི་
 ལྟར་གཞིག་ཀྱིས་དུ་མའི་མ་ཡིན་པོ། །
 དཔང་པོ་ཐ་དད་པའི་གཞན་གྱི་ཁོ་ར་
 ཡིན་པའི་ལྟར་དུ་མ་ཀྱིས་དུ་མའི་མ་
 རེ་མ་ཡིན་ཀྱི། འོ་ཀྱང་དུ་མ་ཁོ་ལོ་
 ཞེས་བཞུགས་པའི་ལྟར་མ་ཤེས་པ་མ་
 ཡིན་པོ། དཔང་པོ་ཐ་དད་པའི་ཀྱང་ཞེས་
 བཞུགས་པ་ཞེས།
 ཐམས་ཅད་བསྐྱེད་ལྟར་བཞུགས་པ་ཡིན།
 ། དུ་མ་ཐམས་ཅད་དཔང་པོ་ཐ་དད་པ་
 ལས་ཡིན་པའི་ཞེས་སྐད་པའི་མ་ཡིན་
 ཀྱི། འོ་ཀྱང་གང་དུ་དཔང་པོ་
 ཐ་དད་པ་དེ་དུ་མའི་ཞེས་སྐད་
 པ་ཡིན་པོ། ། རྟོག་ཐ་དད་པ་ཡང་
 དུ་མ་ཀྱིས་ཀྱི་ལྟར་ཡིན་པ་འགྲུལ་
 པའི་མེད་ངོ།
 ། གཞན་ཡང་།
 དཔང་པོ་ཐ་དད་མེད་ཀྱང་རྟོག་།

PSV 1

ཨྱུར་རྩི། ། མེ་རྩྱེགས་པར་གྱུར་པ་
 ལ་འབྲེལ་པ་མ་གཟུང་ན་པོ་གཞལ་
 གུ་གསལ་པར་གྱུར་པའི་ཁྱུ་མཆོན་
 རུ་ཤེགས་པ་མ་ཡིན་པོ། ། ལྗེས་
 པའི་ཁྱུ་ཉེད་ལས་དེའི་ལྗེས་པར་
 གྱུར་པ་ཡིན་པའི་ཨྱུར་རྩི། ། དེ་ལ་
 ཡང་ལྷན་པར་གྱུ་མེ་མེད་པའི་
 ཁྱུ་མཆོན་ཡིན་ན་པོ་མེ་ཡང་དུ་བའི་
 ལྗེས་པའི་ཁྱུ་ཐལ་པར་
 འགྱུར་ཏེ། ལྷན་པའི་

གཏིས་དང་ལྷན་པའི་

གཏིས་ཀྱི་ཡང་གསལ་པར་གྱུར་
 པ་ཉེད་དུ་ཐལ་པར་འགྱུར་རྩི།
 ། ལྷགས་ཁོང་དང་སོལ་མེའི་
 གཏིས་སྐྱལ་སྐྱུ་དུ་པ་མེད་
 པའི་མེ་ཡང་མ་ཐོང་པ་ཡིན་
 པོ། ། གལ་ཏེ་དམིགས་ཀྱིས་

བསལ་པས་གཅིག་གཏན་[348]
 རྩྱེགས་སུ་མེ་འགྱུར་ཏེ། ཐེ་ཚོན་
 ཅན་ནེ་གཏན་རྩྱེགས་མ་ཡིན་པོ་
 ལེས་དམིགས་ཀྱིས་བསལ་པ་ཡོད་
 པས་འདེལ་མེའི་ཁྱུ་ཉེད་དུ་
 མེ་འགྱུར་རྩི། ། མེ་དུ་བ་དང་
 གཏོན་མེ་ཟ་པར་ལྷན་པ་པོ་མ་ཡིན་

PSV 2

། འབྲེལ་པ་མ་གཟུང་པར་པོ་རྩྱེགས་
 གུ་དཔག་པར་གྱུ་པ་གསལ་པའི་
 ཁྱུ་མཆོན་དུ་འགྱུར་པར་ཤོས་པ་
 མེ་ཡིན་ཏེ། ལྗེས་པ་ཁྱུ་ཡིན་པ་ཉེད་
 ཀྱིས་དེ་ལྗེས་པར་གྱུར་པ་ཡིན་པའི་
 ཨྱུར་རྩི། ། ལྷན་པ་རྩྱེགས་སུ་དཔག་པའི་
 ཁྱུ་ཉེད་ཡིན་ན། ཡང་མེ་ཡང་དུ་པ་
 ཡོད་ལྗེས་པའི་ཁྱུ་འགྱུར་ཏེ།
 གཏིས་ཨྱུར་(རྩྱེགས་) །

ལྷན་པ་པོ་གཏིས་ལ་བརྟེན་པའི་
 ཨྱུར་གཏི་གལ་པོ་བསལ་པར་
 གྱུར་པའི་དཔེ་པོ་ལོ། ། ལྷགས་
 ཁོང་དང་སོལ་པ་ལ་སོགས་པའི་
 གཏིས་སྐྱལ་སྐྱུ་དུ་པ་མེད་པའི་
 མེ་ཡོད་པ་འདྲ་མཐོང་པ་ཡིན་པོ།

། བཀག་པས་གཅིག་ལ་རྩྱེགས་
 མ་ཡིན་པོ། མེད་པ་དང་ཐེ་ཚོན་
 ཟ་པ་ལེས་གྱུ་པའི་ལུ་ལ་དཔག་
 པ་འདི་ཡོད་པ་དེས་མེ་ཁྱུ་མ་ཡིན་
 པའི་དུ་འགྱུར་ཏེ། དེ་གཏོན་མེ་
 ཟ་པར་དུ་པ་ལ་ལྷན་པ་པོ་མ་
 ཡིན་པ་དུ་བའི་མེ་ལ་དེས་པ་
 ཡིན་པོ་ཁོ་ན་ཏེ་ཡང་མ་ཡིན་
 ཏེ་གཏོན་མེ་ཨྱུར་

PSV 1

ચરિ શ્રેષ્ઠા કુલસ ગુણ સેવ
 યર ભુવુર છે। ધ્રુવસ રર ગ્રી
 ચરણાત્રેય ગ્રેસ ભુવ ય યેવ ચરિ
 શ્રેર રો। રે ચલેર દુ બદ રુ ચરે
 દુ સ ભ સેવસ ય રૂઝ ચતુર ચરિ
 ચરણાત્રેય રે વસ ગુણ મે ફેવસ
 યર શ્રેર યર ભુવુર છે। રે દુસ
 ભ સેવસ ચરિ રૂઝેસ ચે રૂઝ
 ભુવ ય મ યેવ ય રે મ યેવ રો
 દિ ભુવ ભુવ ય ભ મુવે યેર યા
 રે ચલેર દુ ય ભ સેવસ યર
 રે ભ બદ ચાભદ રુ રૂઝ બદ મ
 યેવ ભ બદ ર મેર રૂ ભ સેવસ
 ચરિ શ્રેષ્ઠા ગુણ દુસ ત્રેય ભ
 સેવસ ચરિ શ્રેસ વેવર ભુવુર રો
 રે ભુવ રેવ વરેભ ભ ભુવ ય ભ
 ભુવ ય મે ભવદ યર ચરેર રો
 ભગભ મબદ રે શ્રેર યરે શ્રેર
 દે ભુવ શ્રેર ય ભુવ ચરેર યર
 શ્રે શ્રે। વાદ રુ ચરેર રુ મભુસ
 ચરે ભુવદ ય બદ દુગસ રૂઝ
 દુગસ રૂઝ રુ ચરેર યર શ્રેરો
 રે ચલેર રુ ચરેર રુ શુર ય
 ભ બદ શ્રેષ્ઠા રૂઝ શ્રેસ ચરકુવે

PSV 2

ચર ભુવુર છે। ચરણાત્રેય દુસ
 રૂઝ ગ્રેસ ભુવ ચરે શ્રેર રો।
 રે ભુવ મ વાદ બદ રુ ચરે દુસ
 ભ સેવસ ચરે ભવેર યર શ્રેર
 ય રે બદ રે રેર ચરણાત્રેય ગ્રેસ
 મે ફેવસ યર ભુવુર છે। દુસ
 ત્રેય ભ સેવસ ચરે રૂઝ ચલેર
 શ્રેસ મે ભુવ ય રે મ યેવ રો
 દિ ભુવ બદ ભુવ ય ભ રેસ ય
 યેર યા
 ભુવ સેવસ કુલ ય રે ચલેર રો
 રે ભ બદ ચાભદ રૂઝ ભા
 રે રેર ભ સેવસ ચરે શ્રુદ યર
 રૂઝ દુસ ત્રેય ભ સેવસ
 ચરિ શ્રે ભ ભુવ ય મેર ય મ
 યેવ રો રે ચલેર રુ રેવ વરેભ
 ભ ભુવ ય ભવદ ચરેર યર શ્રેરો
 ભગભ ય કુલસ ભાભદ શ્રેર ચરે શ્રે
 રો। વાદ ભ શુર ય રૂઝ મભુસ
 ય કુલસ ભ ફેવસ રૂઝ રૂઝ
 શુર ય ભ બદ ચરકુવે ચરેર
 યર શ્રેરો। રે ચલેર રૂ રે ભ
 શ્રુદ યર રૂઝ શ્રે ભસ ગુણ ફેવસ
 રૂઝ ફેવસ રૂઝ શ્રેર ચલેર રુ

PSV1

ହୁଣାଏ ଏବଂ ହୁଣାଏ ଚନ୍ଦ୍ର ଯହିଁ
 ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀ ଦେଇ ଚାଲି ଗଲା
 ଶୁଣିବା ଚାଲି ଗଲା ଏବଂ ଯିବ ଯାଏ
 ଭୁବନେ । । ଧନ ଯହିଁ ଯା ।

ହୁଣାଏ ଗୁଣି ଗାଲିବ ହୁଣାଏ ଶେଷେ ।

। ଶ୍ରୀ ସୁଗାନ୍ଧୀ ଶ୍ରୀ ହୁଣାଏ ଚନ୍ଦ୍ର ଶେଷେ ।

। ଗାଲିବ ଗୁଣି ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ [୩୫] ସୁଗାନ୍ଧୀ ଚନ୍ଦ୍ର ଶେଷେ ।

। ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଧନ ଚନ୍ଦ୍ର ।

। ଶେଷ ଶ୍ରୀ ଧନ ଶ୍ରୀ ଶେଷେ ଶେଷେ ଶ୍ରୀ
 ଶେଷେ ଶ୍ରୀ ।

। ଶ୍ରୀ ଧନ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ଶ୍ରୀ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

PSV2

ରଘୁରାଜେ । ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନେ ।

ହୁଣାଏ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

। ହୁଣାଏ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

। ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

। ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ ଧନ

યલે શ્રીરવો । ભગ્નેલ ય
 ખેડ દુ ગ્રેવ ગુદ ।
 કુરે ચિંદ દુ કુદ ચે ભગુદ ।
 ભગ્નેલ ય મ દશિયાસ યમ મર્દે
 યમ વાસલ યમ શ્રેદ ય વે મે
 ભર્દે રો । ભુ ય ખેડ દુ ગ્રેવ ગુદ
 દેવિયાસ ય વે મેદ ર મે ભગુદ ય
 ગ્રેદ દશિયાસ ય ભેવ ભેવ યેવ
 યલે શ્રીર । રે ચિંદ કુ ખેરો
 રેવે ગઠેલ ભ ભુ ય વે મુમ ય
 ગઠેસ ફે । ભગ્નેલ શુ દદ ભગ્નેલ શુ
 ગભલ દદ । કુ દદ કુ ગભલ રો
 રેદ ભદ રેવેર રે ગઠુવાસ
 રેલ શુ ભુ શુ દદ ભગ ય દદ ।
 મદ ય ભ ભેવાસ ય ભુ શુરો
 ભર્દે ભ ભદ રે ભેદ યદેર યમ
 શુરો । ભગ્નેલ ય ખેડ દુ ગ્રેવ ગુદ
 કુરે ચિંદ દુ કુદ ચે ભગુદ ।
 રેવે ગઠેલ ભ ભુ ય વે ગદ
 દુ ભદ મર્દે સુમ દુ મ ગુર ફે ।
 રેવે ગઠેલ ભ ભુ ય ગઠેસ
 ખેડ દુ ગ્રેવ ગુદ દેવિયાસ ય વે મેદ
 ર મે [35A] ભગુદ ય ભેવ ભેવ
 મર્દે મ ખેરો । ભર્દે ભદ

મ ખેર ફે । મર્દે સુમ મ ખેર યલે
 શ્રીરવો ।
 ભુ મ ખેર ફે મ દેવિયાસ શ્રીર ।
 ભગ્નેલ ય મ દશિયાસ ય વે
 મર્દે યમ વાસલ યમ શ્રેદ યમ
 ભર્દે ય મ ખેર રો । ભુ ય
 મે ભેલ ય ભ ભદ મેદ ર મે
 ભગુદ ય ભેદ ભેલ દેવિયાસ ય
 મર્દે યલે શ્રીર રે ભેદ કુ ખેર
 રો । રેવે ગઠેલ ભ ભુ ય ભદ
 મુમ ય ગઠેસ ફે । ભગ્નેલ શુ
 ભગ્નેલ શુ ગભલ દદ ખેર ભા
 કુ કુ ગભલ દદ ખેર ફે । રેવે
 રે રેલ શુ ભ ગઠુવાસ દદ ભગ
 ય ભ ભદ ય ભુ શુરો રે ભ ભદ
 ભગ્નેલ ય ખેડ ગુદ કુ મ ખેર ફે
 મર્દેલ શ્રીર । રેવે ગઠેલ ભ
 ભુ ય વે ભગલ વિગલ મર્દે
 સુમ મ ખેર રો । રેવે ગઠેલ
 ભ ભુ ય મે ભેલ ય ભદ
 મેદ ર મે ભગુદ ય દશિયાસ
 ય ભેલ દેવિયાસ ય મર્દે ય
 ખેર રો । ભેલ શુ ય રે ભેદ
 યદેર યમ શુરો । ભર્દે ભદ

PSV 1

અર્થે લેસ ય ભંડે બાદ જામસ

૩૬ ૬।

બાદ લેવા ભગવાન ય દેશનામના

। શ્રી ૬૬ સુદ બી શ્રી ૬૬ ય ૬૬ કર

ભગત ય લે ભગવાન ભગત વ

ભંડે કર ભગવાન ય ૩ થાત્ર

કેવાસ ય બિર શ્રી ભંડે ગુદ

દે ભંડે ય બિર રે ॥ કર ય

ભગવાન ય ૬૬ શ્રી ૬૬ સુદ

બી શ્રી ૬૬ ય લે ભગવાન ય બિર ય

ય બિર રે ॥ દે થાત્ર ૬

થાત્ર ભાગવાન ય ૬૬ થાત્ર ૬

। ભાગવાન ૬ થાત્ર ય લે થાત્ર ય

શ્રી ૬૬ ય ભંડે ય કર બિર ય

શ્રી ૬૬ ય ભંડે ૬ થાત્ર ય ભ

થાત્ર ય ભંડે થાત્ર ય થાત્ર ૬

ય બિર રે લેસ થાત્ર ૬ ॥ લે રે ॥

દે લે થાત્ર ય બિર ૬ ॥

ભાગવાન ય ભંડે થાત્ર થાત્ર ૬ ॥

। ભાગવાન શ્રી ૬૬ ય લે થાત્ર કર

૬૬ ભાગવાન ય ભાગવાન ય

બિર રે ૬ ૬૬ થાત્ર ય ભાગવાન

થાત્ર ૬ ભાગવાન ય ભંડે ૬

ભંડે ભાગવાન ભંડે લે ભંડે લેસ

૬ ૬ ॥ - કૃતિ ગુહમ્ ॥ તથા ચ PS ૬૬ ૬ ॥

PSV 2

બાદ ભાગવાન લે લે થાત્ર ય બિર ॥

સુદ ૬૬ શ્રી ૬૬ ય લે થાત્ર

શ્રી ૬૬ ય ભાગવાન ૬ થાત્ર ॥

ભંડે કર શ્રી ૬૬ ય લે થાત્ર ॥

ય બિર શ્રી ભંડે ગુદ દે ભંડે

ય બિર રે ॥ કર શ્રી ૬૬ ય ભંડે

ય ૬૬ સુદ બી ૬૬ શ્રી ૬૬

ભાગવાન ય ૬૬ ય ભાગવાન ય

ભંડે ૬ ॥ દે થાત્ર ૬ થાત્ર ૬

ભાગવાન ય ૬૬ થાત્ર ૬ ॥ થાત્ર

ય ભાગવાન ય થાત્ર ય ૬

થાત્ર ય ભંડે ॥ થાત્ર ય ૬ થાત્ર

ય શ્રી ૬૬ ય ભંડે ય કર બિર ય

શ્રી ૬૬ ॥ લેસ થાત્ર ય ૬૬ ય

દે ભાગવાન ૬ ॥

। ભાગવાન ય ભંડે થાત્ર થાત્ર ૬ ॥

। થાત્ર ય ૬૬ થાત્ર થાત્ર

થાત્ર ય ૬૬ થાત્ર ય ૬૬ થાત્ર

થાત્ર ય ૬૬ ય ય બિર ૬ ॥

કૃત્ર થાત્ર ય ૬૬ થાત્ર ય

થાત્ર ભંડે લે ભંડે લે ભંડે

લેસ થાત્ર ય ૬૬ ભંડે લે ભંડે

થાત્ર ૬ ૬૬ થાત્ર ય ૬૬ થાત્ર

ભંડે લે થાત્ર થાત્ર ૬ ૬૬ થાત્ર

[illegible]

PSV 2
 དེ་ལྟ་བུ་ལ་སྟོན་པ་མི་རྟག་
 ཡང་དང་རྟག་པའི་རྟག་པ་ལྟར་
 ཡང་ཡོད་པར་འགྱུར་རྟོ།
 །འབྲས་བུ་ཉིད་ལ་སྟོན་པ་
 རྣམས་ལ་འདི་དག་ལས་གང་
 རུང་པ་ཞི་སྟེད་པ་མ་ཡིན་ནི་
 རྟོག་དེ་མི་སྟེད་དེ་གསལ་
 བྱེད་ཀྱི་རུ་དང་འབྲས་བུ་ཉིད་
 ཡོད་པར་ཡིན་པ་དེ་འདི་ལ་
 ཡོད་པ་ཡིན་པོ་ཞེ་ན། གལ་ཏེ་
 གསལ་ཡང་བྱེད་པ་ཙམ་གྱུར་
 འདོད་པ་དེ་ལྟ་ན།
 ལྟག་མ་གསལ་བྱེད་མེད་པར་འགྱུར།
 ལྟར་པ་[119A]ལ་སྟོན་
 པ་རུ་ལྟག་མ་གང་ཡིན་པ་དེ་
 གསལ་བུ་གསལ་བྱེད་མ་ཡིན་
 ཡང་འགྱུར་ནི་བྱེད་པ་ལས་བྲ་
 དད་བྱུང་རྟོ། །ཀའན་ཡང་།
 ཀའན་ལས་རྟོགས་བྱེད་དེ་དོ་མེད།
 །འབྲེལ་པ་ཀའན་གྱིས་གྲང་དོན་
 འདི་རྟོགས་པ་ན་ཁོད་ནི་འདི་
 གསལ་ཡང་བྱེད་པ་ཡིན་པོ་ཞེས་
 ཡིད་ཀྱིས་རྟོགས་པར་བྱེད་པ་
 དེ་ཉི་མུར་རྟོགས་བྱུང་པ་གཤེ་

PSY1

એવે રી । દેવે શ્રીકૃષ્ણ ઠવે દુષ્ટ
 ચરુ રાગુરુ રાગુરુ ચરે શ્રીરે ।
 દેવે ચક્ષુષ સુદન્દુર ચરે
 શ્રીકૃષ્ણ સે લેસ રાગુરુ ચરે
 શ્રીરે દેવે કૃષ્ણ રાગુરુ ચરુ રાગુરુ રી
 રી રાગુરુ પદ શ્રીકૃષ્ણ શ્રી મનુ
 શ્રી પદ ચરે શ્રી લેસ ચ પદ
 ગાનવ કૃષ્ણ સુ રાગુરુ રી । ચક્ષુષ
 ચરુ શ્રી ચરે કૃષ્ણ મહાદેવ ચ
 રી રી લેવ મ પદ રી । દેવે
 રાગુરુ ચરુ રાગુરુ ચ લેસ ગાનવ ચ
 ગાનવ સુ રાગુરુ ચ લેસ ચ રાગુરુ
 શ્રી મહાદેવ ગાનવ ચ રાગુરુ ચ
 મ પદ ચરે શ્રી મહાદેવ ચ
 મ પદ રી । શ્રીકૃષ્ણ ચ રી રાગુરુ
 ચક્ષુષ ચરુ શ્રી ચરે રાગુરુ પદ
 શ્રી ગાનવ શ્રી રાગુરુ રી
 રાગુરુ ચ લેસ ચ રાગુરુ ચ રાગુરુ
 ગાનવ કૃષ્ણ સુ રાગુરુ ચરુ રાગુરુ
 ચરે શ્રી રાગુરુ ગાનવ ગાનવ
 ચરે રાગુરુ ગાનવ કૃષ્ણ સુ રાગુરુ
 ચરુ રાગુરુ રી । ગાનવ પદ ચ
 રાગુરુ ચ રાગુરુ લેસ શ્રી ચરે
 રાગુરુ શ્રી રાગુરુ કૃષ્ણ રી । રાગુરુ

PSY2

કૃષ્ણ ઠવે રાગુરુ ચરુ રાગુરુ
 ચરે શ્રીરે । દેવે ચક્ષુષ ચરુ
 શ્રી ચરુ રાગુરુ ચ રાગુરુ
 કૃષ્ણ લેસ શ્રી ચરે ચરે શ્રી રાગુરુ
 રાગુરુ રી । દેવે રાગુરુ પદ શ્રી
 રાગુરુ શ્રી મનુ ચરુ ચ રાગુરુ
 ચરે શ્રી લેસ શ્રી ચ પદ
 ગાનવ કૃષ્ણ સુ રાગુરુ રી
 । ચક્ષુષ ચરુ શ્રી ચરે કૃષ્ણ
 રાગુરુ પદ મહાદેવ ચ
 રાગુરુ સુ રાગુરુ રાગુરુ શ્રી ચ
 રાગુરુ રાગુરુ ચરુ રાગુરુ ચરે
 શ્રીરે । શ્રી મહાદેવ ચરે ચરે
 ગાનવ ચ રાગુરુ ચરે શ્રી
 મહાદેવ ચ મહાદેવ રી । શ્રીકૃષ્ણ
 ચ રાગુરુ રાગુરુ ચરુ શ્રી ચરે
 રાગુરુ પદ શ્રી રાગુરુ ચરુ
 પદ । રાગુરુ રાગુરુ ચ રાગુરુ
 રાગુરુ ચરે કૃષ્ણ ચરુ ગાનવ
 કૃષ્ણ સુ રાગુરુ ચરે શ્રી રાગુરુ
 ગાનવ ચરુ શ્રી ચરે રાગુરુ ચ
 પદ ગાનવ કૃષ્ણ સુ રાગુરુ રી
 ગાનવ પદ રાગુરુ ચ રાગુરુ

PSV¹

અ ગુપ્ત યતે સુર રો । દેતે સુર
 સુર ય બદ અ ભયેલ યર ભગુ
 યસ ભગવત્કેળસ સુ મે ભય
 ય ભેદ રો ।

- C ed D ed ૫૦૪૩A-૫૪A

N ed ૫૦૫૮B-૫૯B

[59A] ૩૭ પ્રણ ય ક્રમસ ગ્રી
 ગાત્રકેળસ ભુર સુદ યતે
 ગમુમ શ્રે । અ ગુપ્ત ય દદામ
 યમ્મર યદદ । બદ ય અ બે
 યર શ્રેકેમ રૂદ લેસ ગુપ્તે
 ગાત્રકેળસ ભય ભ લેસ રેરો
 ૩૮ ગુપ્ત યતે રે લેગ ગાત્રકેળસ
 ભુર સુદ ય અ બે રો । રે
 ભુર દયે ભ મેદ ય ભયામ
 ગુપ્ત યતે રે ભ ભેદ બેર બદ
 રુદ શ્રે । ગાત્રકેળસ ગ્રી રે
 રુદ લેસ ગુપ્ત યતે ભ લેસ
 ક્રમ યર ભુગ યતે સુ બેરો
 ૩૯ ભુર રે રે ભ ભય ભુગ
 ય બેરો । ૪૦ ભુર યમ્મર
 યર સુ ય ભેદ અ ગુપ્ત યર
 યદે રો લેર । ૪૧ ભુર રે

PSV²

યતે સુર રો । દેતે સુર સુર
 ય બદ અ ભયેલ યતે સુર
 ગાત્રકેળસ અ બે રો ।

- P ed ૫૦૬૪B ૧૪૧B

N ed ૫૦૬૪B-૧૪૨B

[147A] ૩૭ પ્રણ ય ક્રમસ
 રે રય ભુમ ગુપ્ત ય મે યમ્મર
 દદ । મેદ ય દદ । શ્રેકેમ ર
 યર લેસ યભદ યતે સુર ।
 ગાત્રકેળસ ભુર સુદ ય ગમુમ
 રુ ભેદ ય બે રો । રે લેગ
 રય ભુમ ગુપ્ત યતે રે ગાત્ર
 કેળસ ભુર સુદ ય અ બે રો
 રે રે ભુર દયે રે । મેદ ય ભયા
 ગાત્રકેળસ ગ્રી રે રે અ ગુપ્ત
 યતે રે રે બેર રે લેસ ક્રમ યર
 યમ્મર યતે રે રે ભ ભય ગ્રી
 સુ બેરો । ૪૦ ભુર રે રે
 ભ રય ભુમ ગુપ્ત ય બેરો
 ૪૧ ભે ભુર યમ્મર સુ ભે રય
 ભુમ ગુપ્ત ય યદે યર રુ
 લેર । ૪૨ ભુર બે ર યમ્મર ય

દિગ્ગજરાચિંતાયા પ્રમાણસમુદ્ધયવૃત્તો ધનુર્ધે દષ્ટાન્તપરિચ્છેદે
વૈદીશિકમતપરીક્ષા ।

PSV1

PSV2

[66A] સુ સ્વળય ક્રમસ

તે જાતિસ ગરુડ કુ વ્યુચ ય દયેરે
લેસ ઝેર રી । દે લ ય બદ ।
આપલ દયેર ચર્હેર યતે સુર યલમ
દળ ગે સુલસ ગરુળ ત્રિંદ ગુદ મેર
ગરુસ દસ વ્યુચ ય લેસ સુ ય લ
ગાલ ને દમ ચઠલ દદ ગાલ
ઠેગસ દળ ભમ આપલ વ્યુચ ય
દેરે બેર નર બેર યતે સુર લેવ
તે સમસ ઠદ ભમ આપલ દયેર
લગુર રી । ઠે સુ યમુચ ધર
સુ યતે ઠેસ દે ગાલ
વ્યુચ ય દે ત્રિંદ રે લે ર વે
તે સુ વ બદ દળ ગે ઠ લમ
ત્રિંદ મે લસ દે ।
દેસ ભોર્હેર ધર મે સુર યા
દેરે દયે બે ગાત્રુગાસ ચઠુર બેર
ગાલ દુ ગાલ ઠેગસ દદ ચમુચ
સુરે દેસ સુ ભોર્વ મે સુર
ય દેરે દયે ભુદ ભુદ યતે ।
ગરુસ ગારે દયેરે સમ

[1558J ॥ સુ સ્વળ ય

ક્રમસ ગુ ગરુળ રવ કુ વ્યુચ ય
દયેરે લેસ સુ ય લે લ ય બદ ।
ભમ આપલ દયેર ત્રિંદ લ ય ભમ
દળ ગે સુલસ ગરુળ લસ ય બેર
ગાલ ગારુળ રવ કુ વ્યુચ ય લેસ
સુ ય બેર રા લાલ ને દમ ચઠલ
ય દદ ગાલ ઠેગસ દે દળ ભમ
આપલ લ રવ કુ વ્યુચ રા દેરે
બેર નર બેર યતે સુર સમસ
ઠદ લ ભમ આપલ દયેર લગુર
રી । ઠે સુ ગાલ લ ચમુચ સુ
દદ રેરે ઠેસ દસ કુ વ્યુચ
[156A] ય બેર રે લે રા દે સુ
બેર રા લળ બાલળ ત્રિંદ મે
રેગસ ને ।
દેસ સુ ભોર્વ મ ચર્હેર સુર ।
દયેરે ગાત્રુગાસ ચઠુર બદ બેર રી
ગાલ દુ ગાલ ઠેગસ સુચ સુરે
દેસ સુ ભોર્વ ધર ધુવ ધુવ
ય યતેર દુ દયે ભુદ ભુદ ય બેર

PSV1

ચલિવે રો લેસ સુદ ચર હોલે।
 સુચ હોલે જે ચર સુદ રોલે રો।
 । સદ કુદ યોગ યદ રોલે રોલે રોલે।
 ગાય જે રોલે રોલે ગી કુદ ગી
 યોગ રોલે ગાય જે રોલે રોલે
 ગી હોગાય ગાય રોલે રોલે
 લેસ ચરોલે રોલે રોલે રોલે
 સુચ ચર હોલે ચરોલે રોલે રોલે
 યદ જે ચર સુદ ચરોલે રોલે
 યદ ચ યોગ જે રોલે રોલે
 સુદ ચરોલે ચ ચરોલે રોલે
 હોલે ચ ગાય લેસ ચરોલે ચ લેસ
 ચરોલે રોલે રોલે રોલે રોલે
 ચરોલે રોલે રોલે રોલે રોલે
 - C. ed. D. ed. ૫૦૬૬A
 N. ed. ૫૦૭૩૩

PSV2

યોગ હોલે ગાય હોલે યદ રોલે
 રોલે ચ ચ યોગ રોલે।
 । ચરોલે રોલે રોલે રોલે રોલે
 રોલે રોલે રોલે રોલે રોલે
 । ગાય જે યદ રોલે રોલે
 રોલે રોલે રોલે ગાય જે રોલે
 રોલે રોલે રોલે ગાય જે રોલે
 લેસ રોલે ચ રોલે રોલે રોલે
 ચ ચરોલે રોલે ગાય જે રોલે
 રોલે જે ચર રોલે રોલે રોલે
 રોલે ચ ચ યોગ રોલે
 હોલે ચ ગાય લેસ ચરોલે ચ
 લેસ ચરોલે રોલે રોલે
 - P. ed. ૫૦૫૫B-૫૫૬A.
 N. ed. ૫૦૫૭

[illegible]

[illegible]

VT.

वेस य ल सेणस य... [114B] हेणस य मेद यरे पद वेस
 य शे।... रदे ल पद दे पिं व वेस य ल सेणस य स... रदे
 पद वेस य ल सेणस य स... रदुल य रेद व पद वेस य
 ल सेणस य रे। सुते कुं ल स वेस य।... हे स द दु म्भ य वेस
 य।... दे ते सु र व म य व गि स पिं व रे वेस... [115A]
 म सु र य ल स वेस य शे।... सु र द द सु व पद द ग य र सु र य रे
 क र य रे ल स द द ग ल य वेस य वे।... रदे क र य रे ल स द द ग ल
 सु र य वे वेस य।... रदे र रे वे र दे मेद य पि र वे वेस य... ।
 क र य रे ल स मेद य द द सु र सु र य द ग ल ग ल पद म मेद
 वे वेस य... रदे य वे र द ग ल र ल पद य हे र य र सु र वे वेस...
 [116] ग र य पद य पद वेस य।... म सु र य ल सेणस य
 रदे वेस य रे।... रदे ल य मेद सु र द ग ल सु र वे वेस य
 शे।... रदे ल य मेद सु र पद वेस य ल सेणस य शे।... द ग ल
 ल स सु र य य सु र य रे सु र वेस य।... [116A] हे स सु र द ग ल
 य र सु र य रे वेस य वे वेस य ल सेणस य शे।... द र य सु र
 वेस य ल सेणस य शे।... वेस य रे सु र य य सु र य ल स वेस य
 रदे ल य य द र य ल सु र य स वेस य शे।... सु र सु र य वेस य
 र पद म पि र हे वेस य ल सेणस य स... । हे स सु र द ग ल य र सु र य
 म क र य र सु र य रे वेस य... । सु र य ग ल र द व रे वेस य... । रदे स सु
 य पि र वेस य ल सेणस य रे।... रदे ल य य द र य स य र सु र य रे
 सु र वेस य रे।... रदे ल य य द र य सु र य य र द ग ल वेस य... ।
 ... दे सु र वे य पद रदे ल य स ग र वे... वेस य ल सेणस य स

